

Hacettepe Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Hacettepe University
Journal of Economics and Administrative Sciences

Derginin Sahibi/Publisher:	Prof. Dr. Halil CAN, Dekan/Dean H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adına on behalf of H.U. Faculty of Economics and Administrative Sciences		
Yayın Kurulu Başkanı/Editor:	H. Okan AKTAN		
Yayın Kurulu Bşk. Yardımcısı/ Editorial Assistant:	Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN		
Yayın Kurulu/Editorial Board:	Necmiddin BAĞDADIÖĞLU Özlen ÇELEBİ Timur Han GÜR	Bahtışen KAVAK Doğan Nadi LEBLEBİCİ İbrahim TANYERİ	
Yayın Kurulu Sekreteri/ Editorial Secretary:	Şerife GÜRAN		

Danışma Kurulu/Advisory Board:

Abdurrahman AKDOĞAN	Gazi Üniversitesi	Ahmet Haşim KÖSE	Ankara Üniversitesi, SBF
Doğan Yaşar AYHAN	Başkent Üniversitesi	Hüseyin PAZARCI	Ankara Üniversitesi, SBF
Muzaffer BODUR	Boğaziçi Üniversitesi	Cem SOMEL	ODTÜ
Ömer Faruk ÇOLAK	Gazi Üniversitesi	Simon WIGLEY	Bilkent Üniversitesi
Turgay ERGÜN	TODAİE	Erinç YELDAN	Bilkent Üniversitesi

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi senede iki defa yayımlanır ve hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, abone işleri ve diğer konularla ilgili yazışmalar aşağıdaki adrese yapılmalıdır:

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı
H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu Sekreteri
06532 Beytepe, Ankara
e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

Dergiye gönderilen yazılar ve disketler, yazı yayımlansın veya yayımlanmasın geri gönderilmez. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilecek yazılar Dergi'nin son sayfasında ve Dergi web-sitesinde (www.iibfdergi.hacettepe.edu.tr) yer alan "Yazarlara Duyuru" daki kurallara uygun olmalıdır .

H.U. Journal of Economics and Administrative Sciences is a refereed journal, published biannually. Manuscripts must conform to the requirements indicated on the last page of the Journal and in the web-site (www.iibfdergi.hacettepe.edu.tr). Manuscripts and diskettes submitted will not be returned whether they are accepted or not for publication. All correspondence should be addressed to:

Editorial Secretary,
H.U. Journal of Economics and Administrative Sciences
Faculty of Economics and Administrative Sciences
06532 Beytepe, Ankara, Turkey e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

Kapak tasarımı / cover design: Erdoğan Ergün H.Ü. Grafik Bölümü / H.U. Department of Graphic Arts

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Burak GÜNALP	Gelişmekte Olan Ülkelerde Optimal Devlet Hacmi.....1-20
Hakan MIHÇI Sevinç MIHÇI	Türkiye'nin Yakın Dönemdeki İnsani Gelişme Eğilimleri.....21-47
Hatice Karaçay ÇAKMAK	Kalkınma İktisadi Literatüründe Gelişme Kavramının Evrimi.....49-68
Şadiye TÜRKMEN	Türkiye'de Tüketici Harcama Grubu Zaman Serilerinin Mevsimsellik ve Durağanlık Özellikleri.....69-95
Nasip BOLATOĞLU	Vergi Düzleştirme Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliliği Üzerine Bir Uygulama.....97-108
Selçuk CİNGİ M. Cahit GÜRAN	Türkiye'de İktisadi Kalkınmayı Tehdit Eden Sorun: Eğitim.....109-137
M. Cahit GÜRAN Umur TOSUN	Yolsuzlukla Mücadele Olgusu ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme 139-168
Leyla Şentürk ÖZER	Satış Elemanı Performans Değerlendirme Kriterlerine Yönelik Literatür Araştırması 169-203
Dağlar EKŞİ	4814 Sayılı Kanun ile Değişik 3167 Sayılı Çek Hamillerinin Korunması ve Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi Hakkında Kanun Açısından Karşılıksız Çek.....205-228
Mustafa KILIÇ	Türkiye'de Camilerin Norm Kadrolarının Belirlenmesinde Bir Model Önerisi.....229-254
F. Hilal ONUR	Öteki Sorunsalının "Alterite" Kavramı Çerçevesinde Yeniden Okunması Üzerine Bir Deneme 255-277
Yazarlara Duyuru (Notes for Contributors)	279-280

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us evaluate the articles sent for the current issue of our journal.

HAKEMLER / REFEREES

Ersoy AKINCI	Hacettepe Üniversitesi
Okan AKTAN	Hacettepe Üniversitesi
Kuter ATAÇ	Hacettepe Üniversitesi
Doğan Yaşar AYHAN	Başkent Üniversitesi
Necimiddin BAĖDADİOĖLU	Hacettepe Üniversitesi
Selçuk CİNGİ	Hacettepe Üniversitesi
Tarkan ÇAVUŐOĖLU	Hacettepe Üniversitesi
Lütfü ERDEN	Hacettepe Üniversitesi
Burak GÜNALP	Hacettepe Üniversitesi
M. Cahit GÜRAN	Hacettepe Üniversitesi
Bahtışen KAVAK	Hacettepe Üniversitesi
Levent KORKUT	Hacettepe Üniversitesi
N. Doğan LEBLEBİCİ	Hacettepe Üniversitesi
Hilal ONUR	Hacettepe Üniversitesi
M. Kemal ÖKTEM	Hacettepe Üniversitesi
Uğur ÖMÜRĖÖNÜLŐEN	Hacettepe Üniversitesi
Çaęlar ÖZEL	Hacettepe Üniversitesi
Aylin ÖZMAN	Hacettepe Üniversitesi
Hamza UYGUN	Hacettepe Üniversitesi
Burçin YERELİ	Hacettepe Üniversitesi

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE OPTİMAL DEVLET HACMİ*

Burak GÜNALP

(Yrd. Doç Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
gunalp@hacettepe.edu.tr

Özet:

Bu çalışma, Barro (1989, 1990) tarafınca ortaya konulan teorik çerçeveden hareketle Karras'ın (1996, 1997) geliştirdiği ampirik yöntemi kullanarak devlet harcamalarının verimliliği ve optimal devlet hacmine ilişkin tahminler yapmaktadır. Çalışma 27 gelişmekte olan ülke için 1985-2000 dönemine ait yıllık veriler kullanmaktadır. Tahmin sonuçları, devletin tüketim harcamalarının verimli olduğu yönündeki hipoteze destek vermektedir. Bununla birlikte, söz konusu harcamaların, ortalama olarak, optimal düzeyin altında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Optimal devlet hacmi ortalama bir gelişmekte olan ülke için %23.8 olarak tahmin edilmiştir. Bu rakam örnekleme ait ortalama devlet hacmi rakamından (%13) daha büyük olduğu için, bu sonuç, devletin tüketim harcamalarının ortalama olarak optimal düzeyin altında olduğu bulgusuyla tutarlıdır. Çalışmanın sonuçları, devlet harcamalarının marjinal verimliliği ile devlet hacmi arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığını da desteklemektedir. Bu, kamu sektörü ne kadar küçükse verimliliğinin o kadar yüksek olduğu anlamına gelmektedir.

Abstract:

The Optimal Government Size in Developing Countries

This paper estimates the productivity of government services and the optimal government size by employing the empirical methodology developed by Karras (1996, 1997) which is based on the theoretical framework of Barro (1989, 1990). The study uses annual data from 1985

---

* Değerli hocam Prof. Dr. Halime Leyla Oygur'un anısına.

Anahtar Sözcükler: Ekonomik büyüme, devletin tüketim harcamaları, optimal devlet hacmi.

Keywords: Economic growth, government consumption expenditures, optimal government size.

to 2000 for 27 developing countries. Empirical results support the hypothesis that government consumption expenditures are significantly productive. However, it is also found that government services are, on average, underprovided. The optimal government size is estimated to be 23.8% for the average developing country. Since it is greater than the sample average of government size (13%), this result is consistent with the finding that government services are underprovided. The results further support that the marginal productivity of government services is negatively related to government size. This means that the smaller the public sector is, the higher its productivity.

GİRİŞ

Devletin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden birine göre, devletin ekonomideki rolü ne kadar fazla olursa ekonomik büyüme o denli olumsuz yönde etkilenecektir. Bunun başta gelen nedenleri olarak da, devlet harcamalarını finanse etmek için toplanan vergilerin yatırımlar üzerinde caydırıcı etkilerde bulunması; özel sektörde karlı yatırım alanlarında kullanılabilir olan fonların devlet tarafından borçlanma yoluyla massedilmesi; devletin kaynak dağılımındaki etkinliği azaltması; ve devlet faaliyetlerindeki etkinsizliğin, hantallığın ve karmaşık bürokratik süreçlerin ekonomiye gereksiz maliyetler yüklemesi gibi argümanlar ileri sürülmektedir. Hem bu ve buna benzer argümanların hem de yaşanan borç krizlerinin etkisiyle pek çok ülke devletin piyasaları düzenleyici rolünü kısıtlama yoluna gitmiş, kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesine hız vermiştir.

İkinci görüşe göre ise devlet ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde son derece önemli bir rol oynamaktadır. Devlet, üretken özel sektör yatırımlarını sürekli kılacak ortamı ve alt yapıyı temin etmekte; kamu mallarının üretimini üstlenerek ve dışsallıkların söz konusu olduğu alanlara müdahale ederek piyasa başarısızlıkları durumunda devreye girmekte ve böylece etkinliği arttırmakta; çoğu kez çatışabilen bireysel çıkarlarla toplum çıkarları arasında bir denge kurmakta; yaratılan gelirin daha adil bir şekilde dağılımını sağlamakta; ve istikrarlı bir büyüme için gerekli olan fiziki ve beşeri sermaye kaynaklarını harekete geçirmektedir.

Devlet harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, değişik ülke gruplarına ait veriler kullanarak araştıran çok sayıda ampirik çalışma gerçekleştirilmiş ve bu çalışmalar yukarıdaki görüşlerden birine destek verecek şekilde farklı sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin, Rubinson (1977), Ram (1986), Grossman (1990), Holmes ve Hutton (1990), Levine ve Renelt (1992) ve Ghali (1998) devletin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini negatif bulurken, Gemmel

(1983), Landau (1983, 1986), Saunders (1985), Falvey ve Gemmel (1988), Barro (1989, 1990, 1997), Romer (1989), Alexander (1990), Easterly ve Rebelo (1993), Guseh (1997), Tanninen (1999) ve Günalp ve Gür (2002) devlet harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kormendi ve Meguire (1985) ve Agell vd. (1997, 1999), devlet harcamaları ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulamazken, K. L. Gupta (1988) devlet harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini geliştirmekte olan ülkeler için pozitif, gelişmiş ülkeler için ise negatif bulmuştur. Grier ve Tullock (1989), Asya, Afrika, Güney Amerika, Kuzey Amerika ve OECD ülkeleri için farklı tahminler gerçekleştirmişlerdir. Yazarlar, devlet harcamalarındaki büyümenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Asya ülkeleri için pozitif, diğer ülke grupları için ise negatif bulmuşlardır. G. S. Gupta (1989), devletin büyüme üzerindeki etkisinin, devlet harcamalarına ilişkin değişkenin nasıl tanımlandığına bağlı olarak değiştiği sonucuna ulaşmıştır. Lin (1994) geliştirmekte olan ülkeler için devlet harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini kısa dönemde pozitif bulurken orta dönemde anlamlı bir ilişkinin varlığını tespit edememiştir. Son olarak Hansson ve Henrekson (1994) devlet harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği, ancak devlet harcamalarının unsurlarından biri olan eğitim harcamalarının büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.¹

Devletin, yatırım ve transferler gibi tüketim dışında kalan harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi konusunda genellikle önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Pek çok iktisatçı bu gibi harcamaların ekonomik büyümeyi (en azından belirli koşullarda) olumlu yönde etkilediğini veya ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını kabul etmektedir. Bu nedenle ampirik çalışmalarda kullanılan devlet harcamaları değişkeni genellikle devletin tüketim harcamalarını içermektedir. Yukarıda sıralanan çalışmalarda da, devletin tüketim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sorgulanmıştır. Söz konusu çalışmaların çoğu, ekonometrik modellerinde, ya ‘devletin tüketim harcamalarının gayrisafi yurt içi hasılaya oranı’ şeklinde tanımladıkları “devlet hacmi”ni ya da devlet hacmindeki büyümeyi ilgili bağımsız değişken olarak kullanmışlardır.² Bu çalışmaların bulguları farklı yönlerde olmakla birlikte, genel eğilim, devlet harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahip olduğu şeklindedir. Ancak geliştirmekte olan ülkeler için bu eğilimin zayıfladığı, hatta çoğu kez söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olarak tahmin edildiği görülmektedir (Günalp ve Gür, 2002).

Devletin ekonomik büyümeye olan etkisini araştıran çok sayıda makale olmakla birlikte, optimal devlet hacminin ne olması gerektiği sorusu ampirik

olarak çok fazla ele alınmamıştır. Yukarıda, devletin ekonomik büyümeye olan olumlu ve olumsuz etkilerinden bahsederken bu etkilerin, devletin büyüklüğü ile bağlantısını kurmamıştık. Devlet, büyüme için gereken alt yapıyı sağlayarak ve kamu mallarının üretimini üstlenerek başlangıçta büyüme için uygun bir ortam sağlayabilir. Ancak devlet büyümeye devam ederse bir noktadan sonra daha yüksek vergilerin ve daha yüksek devlet borçlanmasının caydırıcı etkilerde bulunması ve kaynakların giderek daha az üretken alanlara kanalize edilmesiyle azalan verimlerin devreye girmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu faktörler eninde sonunda ağır basacak ve marjinal devlet harcamaları büyüme üzerinde negatif bir etkide bulunacaktır. Dolayısıyla devlet hacmiyle ekonominin büyüme oranı arasında ters U şeklinde bir ilişki söz konusudur ve devlet hacminin optimal olduğu bir noktadan söz etmek mümkündür.

Bu teorik çerçeveyi yansıtan formel bir model Barro (1989, 1990) tarafından ortaya konulmuştur. Barro, geliştirdiği bir büyüme modelinde, devlet harcamalarının optimal düzeyinin, söz konusu harcamaların marjinal verimliliği bire eşit olduğunda gerçekleştiğini göstermektedir. Bu kurala “Barro kuralı” ismi verilmektedir. Karras (1996, 1997), Barro’nun teorik sonuçlarından hareketle, birtakım sorulara cevap bulmak üzere ampirik bir yöntem geliştirmiştir. Bu soruların başta gelenleri şu şekilde sıralanabilir: (1) Devlet harcamaları verimli midir?; (2) Devlet harcamaları optimal düzeyde midir, optimal düzeyin üstünde midir yoksa altında mıdır?; (3) Optimal devlet hacmi nedir? Karras, geliştirdiği yöntemden hareketle, OECD ülkeleri, Asya, Avrupa, Afrika, Kuzey Amerika ve Güney Amerika gibi ülke grupları için bu soruların cevabını araştırmıştır.

Bu çalışmada, gelişmekte olan ülkeler için, panel veriler ve panel veri teknikleri kullanılmak suretiyle aynı sorulara cevaplar aranmaktadır. Çalışmamız üç açıdan Karras’ın çalışmalarından farklılık göstermektedir. İlk olarak, Karras, yukarıda sıralanan ülke grupları için tahminlerde bulunmakla beraber, özel olarak gelişmekte olan ülkeler üzerine yoğunlaşmamıştır. “Orta” (intermediate) ismini verdiği bir grup için de tahminler yapmış ancak bu grup düşük gelir gurubuna da mensup çok sayıda ülkeyi (toplam 74 ülke) içine almıştır. Dolayısıyla söz konusu grup yeterince homojen bir grup olmamıştır. Bizim çalışmamızda ise sadece, Dünya Bankası tarafından “orta gelir gurubu” olarak sınıflandırılan ülkelere ait veriler kullanılmıştır. İkinci olarak, çalışmamızda kullanılan veri seti Karras’ınkinden farklı bir kaynaktan gelmektedir. Karras, çok sayıda diğer çalışmanın da yararlandığı, Summers ve Heston (1991) tarafınca sunulan, “Penn Dünya Tablosu” verilerini kullanmıştır. Bu çalışmada kullanılan veriler ise, Uluslararası Para Fonu’nun derlediği, “Uluslararası Finansal İstatistikler”den alınmıştır. Üçüncü olarak ise, Karras 1960-1985 dönemine ait veriler kullanırken bu çalışmada 1985-2000 dönemine ait veriler kullanılmaktadır.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde Karras'ın (1996, 1997) geliştirdiği ampirik modelin teorik altyapısını oluşturan ve Barro (1989, 1990) tarafınca ortaya koyulan büyüme modelinin genelleştirilmiş bir versiyonu sunulmaktadır. Üçüncü bölümde Karras'ın ampirik metodolojisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Dördüncü bölüm, elde edilen tahmin sonuçlarının sunulmasına ve yorumlanmasına ayrılmıştır. Çalışmanın beşinci bölümü ise sonuç bölümüdür.

1. TEORİK ÇERÇEVE

Bu bölümde Barro tarafınca ortaya koyulan ve kamu sektörünü de içeren bir büyüme modelinin, kapalı fonksiyon formları kullanılarak genelleştirilmiş bir versiyonu sunulmaktadır (Barro, 1989, 1990; Karras, 1997). Ekonominin üretim fonksiyonunun aşağıdaki gibi olduğunu varsayalım:

$$Y_t = A_t F(K_t, N_t, G_t / N_t) \quad (1)$$

Burada A teknoloji düzeyini gösteren bir indeksi, Y reel üretimi, K kamu ve özel sektörün toplam sermaye stoğunu, N istihdamı ve G devletin tüketim harcamalarını ifade etmektedir. F zamana bağlı olarak değişmeyen ve iki kere türevlenebilir bir fonksiyon olup, $F_i > 0$ ve $F_{ii} < 0$ ($i = 1, 2, 3$) özelliklerini taşımaktadır.³ Bunlara ilave olarak F fonksiyonunun birinci dereceden homojen olduğu da varsayılırsa (1) numaralı denklemi kişi başına cinsinden aşağıdaki şekilde yazmak mümkündür:

$$y_t = A_t f(k_t, g_t) \quad (2)$$

Burada $y = Y / N$, $k = K / N$ ve $g = G / N$ 'dir. (1) numaralı denklemin varsayılan özelliklerine bağlı olarak $f_i > 0$ ve $f_{ii} < 0$ ($i = 1, 2$) olacağı açıktır.

Modelde temsili bir bireyin sonsuz planlama ufkuna sahip olduğu ve yaşam boyu faydasını maksimize etmeyi amaçladığı varsayılmaktadır. Yani söz konusu birey,

$$\int_0^{\infty} u(c_t) \exp(-\rho t) dt \quad (3)$$

şeklinde ifade edilen yaşam boyu faydasını,

$$\dot{k}_t = A_t f(k_t, g_t) - c_t - g_t - (n + \delta)k_t \quad (4)$$

kısıtı altında maksimize etmeyi amaçlamaktadır. Üç numaralı denklemde yer alan fayda fonksiyonu, $u_1 > 0$ ve $u_{11} < 0$ özelliklerini taşımakta olup bu fonksiyonun argümanı olan c kişi başına özel sektör tüketimini göstermektedir. Öte yandan, aynı denklemde yer alan ρ zaman tercihini ifade ederken kısıtta yer alan n nüfusun büyüme oranını, δ ise sermayenin aşınma oranını temsil etmektedir.

Bu maksimizasyon probleminin çözümü için oluşturulması gereken cari değerli Hamilton denklemi aşağıdaki gibidir:

$$H = u(c_t) + \lambda_t [A_t f(k_t, g_t) - c_t - g_t - (n + \delta)k_t] \quad (5)$$

Burada λ cari değerli Hamilton çarpanıdır. Maksimizasyon için gereken birinci sıra koşullar ise şu şekildedir:

$$\frac{\partial H}{\partial c} = u_1(c_t) - \lambda_t = 0 \quad (6)$$

$$\frac{\partial H}{\partial g} = \lambda_t A_t f_2(k_t, g_t) - \lambda_t = 0 \quad (7)$$

$$\dot{k}_t = \frac{\partial H}{\partial \lambda} = A_t f(k_t, g_t) - c_t - g_t - (n + \delta)k_t \quad (8)$$

$$\dot{\lambda}_t = -\frac{\partial H}{\partial k} + \rho \lambda_t = -\lambda_t A_t f_1(k_t, g_t) + \lambda_t (n + \delta) + \rho \lambda_t \quad (9)$$

$$\Rightarrow \dot{\lambda}_t / \lambda_t = -A_t f_1(k_t, g_t) + n + \delta + \rho$$

Sermaye için azalan getirinin olduğu varsayımı altında ($f_{11} < 0$), durağan durum $\dot{\lambda}_t / \lambda_t = 0$ ile karakterize edilecektir ve dolayısıyla (9) numaralı denklem iyi bilinen bir sonucu, sermaye birikiminin gözden geçirilmiş altın kuralını, ortaya koymaktadır: Durağan durumda sermayenin marjinal verimliliği; nüfusun büyüme oranı, sermayenin aşınma oranı ve zaman tercihi oranının toplamına eşittir. Barro kuralının genel bir versiyonu direkt olarak (7) numaralı denklemden elde edilmektedir:

$$MPG^* = A_t f_2^*(k_t, g_t) = 1 \quad (10)$$

Bu kurala göre, devlet harcamalarının marjinal verimliliği bire eşit olduğunda, söz konusu harcamalar *optimal* düzeyde gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle, g 'deki 1 TL'lik bir artış eğer üretimi tam olarak 1 TL arttırıyorsa devlet harcamaları optimal düzeydedir. Öte yandan eğer g 'deki 1 TL'lik bir artış üretimi 1 TL'den daha çok arttırıyorsa devlet harcamaları optimal düzeyin altında; 1 TL'den daha az arttırıyorsa devlet harcamaları optimal düzeyin üstünde demektir.

2. AMPİRİK MODEL

Bu bölüm, Barro kuralından hareketle Karras'ın (1996:196-198, 1997:283-286) ortaya koyduğu ampirik metodolojinin ayrıntılı bir şekilde izah edilmesine ayrılmıştır. (1) numaralı denklem, zamana göre türevi alınıp Y 'ye bölüldüğünde aşağıdaki ifade elde edilmektedir:

$$(\dot{Y}/Y) = (\dot{A}/A) + \alpha(\dot{N}/N) + MPK(\dot{K}/Y) + MPG[(\dot{g}/g)(G/Y)] \quad (11)$$

Burada, tahmin edilecek parametrelerden olan $\alpha = (\partial F / \partial N)(N/Y)$ istihdamın üretim esnekliğini; $MPK = \partial F / \partial K$ sermayenin marjinal verimliliğini; ve $MPG = \partial F / \partial G$ devlet harcamalarının marjinal verimliliğini temsil etmektedir. (11) numaralı denklemin tahmin edilmesiyle, devlet harcamalarının verimli olup olmadığına ilişkin aşağıdaki hipotezin test edilmesi mümkün olacaktır:

Hipotez 1:

$$H_0 : MPG = 0 \quad (\text{Devlet harcamaları verimli değildir})$$

$$H_1 : MPG > 0 \quad (\text{Devlet harcamaları verimlidir})$$

Buna ilave olarak, yine (11) numaralı denklemin tahmini, devlet harcamalarının optimal düzeyde olup olmadığına ilişkin aşağıdaki hipotezin test edilmesine de imkan verecektir:

Hipotez 2:

$$H_0 : MPG = 1 \quad (\text{Devlet harcamaları optimal düzeydedir})$$

$$H_1^a : MPG < 1 \quad (\text{Devlet harcamaları optimal düzeyin üstündedir})$$

$$H_1^b : MPG > 1 \quad (\text{Devlet harcamaları optimal düzeyin altındadır})$$

Son olarak, mevcut teorik çerçeveden yararlanarak optimal devlet hacminin ne olduğu konusunda da çıkarımlar yapmak mümkündür. Tanım gereği, devlet harcamalarının marjinal verimliliği, $MPG = \gamma / s$ şeklinde ifade edilebilir. Burada, $\gamma = (\partial F / \partial G)(G / Y)$ devlet harcamalarının üretim esnekliğini; $s = G / Y$ ise devlet harcamalarının toplam üretim içindeki payını (yani devlet hacmini) temsil etmektedir. Optimal değerleri yıldızla gösterecek olursak, devlet harcamalarının optimal düzeyde olduğunu belirten $MPG^* = 1$ şeklindeki önceki varsayımımız altında optimal devlet hacminin aşağıdaki eşitlikle belirleneceği açıktır:

$$s^* = \gamma \quad (12)$$

Optimal devlet hacmini, yani γ parametresini tahmin etmenin bir yolu, MPG ile devlet hacmi arasında doğrusal bir ilişki olduğunu varsaymaktır:

$$MPG = a + bs \quad (13)$$

(13) numaralı denklem (11) numaralı denklemde yerine konulduğunda aşağıdaki denklem elde edilmektedir:

$$(\dot{Y}/Y) = (\dot{A}/A) + \alpha(\dot{N}/N) + MPK(\dot{K}/Y) + a[(\dot{g}/g)(G/Y)] + b[(\dot{g}/g)(G/Y)^2] \quad (14)$$

(14) numaralı denklemde yer alan parametrelerin tahmininden hareketle optimal devlet hacminin $s^* = (1 - a) / b$ şeklinde hesaplanması mümkündür. Buna ilave olarak yine (14) numaralı denklemin tahmininden hareketle aşağıdaki hipotezin test edilmesi de mümkündür:

Hipotez 3:

$H_0 : b = 0$ (Devlet harcamalarının marjinal verimliliği devlet hacmine bağlı değildir)

$H_1 : b < 0$ (Devlet harcamalarının marjinal verimliliği devlet hacmi arttıkça azalmaktadır)

Böylece çalışmamızda tahmin edeceğimiz denklemler (11) ve (14) numaralı denklemler olmaktadır. Özetlemek gerekirse, devlet harcamalarının verimli ve optimal düzeyde olup olmadığına ilişkin hipotezler (11) numaralı denklemin tahmin edilmesiyle test edilirken, optimal devlet hacmi için bir tahmin, (14) numaralı denklemin tahmininden elde edilecektir. (14) numaralı denklemin tahmin edilmesiyle ayrıca, devlet harcamalarının marjinal verimliliğinin devlet hacmine bağlı olup olmadığı da test edilebilecektir.

3. TAHMİN SONUÇLARI

Çalışmada kullanılan veriler, yukarıda da belirtildiği gibi, Uluslararası Para Fonu'nun, "Uluslararası Finansal İstatistikler"inden alınmıştır. Denklemlerin tahminine yönelik olarak, gayrisafi yurt içi hasıla, gayrisafi sabit sermaye oluşumu (sermaye stoğundaki değişimi ($\dot{K}$) temsilen), devletin tüketim harcamaları ve istihdam değişkenleri için 1985-2000 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır.^{4,5} Parasal değişkenlere ait rakamlar ülkelere ait tüketici fiyatları endeksleri kullanılarak reel hale getirilmiştir. Çalışmaya, Dünya Bankası tarafından "orta gelir gurubu"nda sınıflandırılan⁶ ve incelenen dönem için tüm değişkenlere ait verilere sahip olan 27 gelişmekte olan ülke dahil edilmiştir. Böylece toplam örneklem büyüklüğü 405 olarak elde edilmiştir. Çalışmaya dahil edilen ülkelerin listesini Tablo 1.'de görmek mümkündür. Bu tabloda aynı zamanda, ülkelerin incelenen dönemdeki ortalama devlet hacmi (yani ortalama $s = G/Y$) rakamları verilmektedir.

(11) ve (14) numaralı denklemlerin tahmin sonuçları sırasıyla Tablo 2. ve Tablo 3.'de yer almaktadır. Her denkleme ilişkin üç tahmin söz konusudur. Tabloların, EKKY başlıklı ilk sütunlarında, her hangi bir ülke ve zaman etkisi içermeyen (pooled) en küçük kareler yöntemi tahmin sonuçları sunulmuştur. İkinci sütunlarda yer alan tahmin sonuçları ülke ve zaman etkilerini içeren (iki faktörlü) rassal etki modelinin sonuçlarını gösterirken üçüncü sütunlarda yer alan tahminler ise yine ülke ve zaman etkilerini içeren sabit etki modeline aittir. Her iki tabloda yer alan rakamlardan görüldüğü gibi sonuçlar birbirine çok yakındır ve tahmin yöntemine bağlı olarak önemli değişiklikler göstermemektedir. Bununla birlikte, olabilirlik oran testi ve kısmî F testi sonuçları (tablolarda gösterilmemiştir) grup ve zaman etkilerinin birlikte anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Tablo 2. ve 3.'de yer alan Hausman test istatistiği değerleri ise sabit etki modelinin rassal etki modelinden daha iyi bir tercih olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, gerek (11) gerekse (14) numaralı denklemler için, çalışmanın bundan sonraki kısmında yer alan analizler sabit etki modeline ait tahmin sonuçları (tabloların üçüncü sütunları) dikkate alınarak gerçekleştirilecektir.^{7,8}

Tablo 2.'nin üçüncü sütununda (11) numaralı denklem için sabit etki modeline ait tahmin sonuçları yer almaktadır. Tabloda görüldüğü gibi, istihdamın üretim esnekliği (α) 0.601 olarak bulunmuştur ve yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre istihdamdaki yüzde 1'lik bir artış üretimde yüzde 0.601'lik bir artışa yol açmaktadır. Sermayenin marjinal verimliliği (MPK) ise beklenenin aksine negatif bir değer almıştır (-0.163) ancak istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Tablo 1. Ülkelerin Ortalama Devlet Hacimleri (1985-2000)

Ülke	Ortalama Devlet Hacmi (1985-2000)
Cezayir	0.17
Bolivya	0.13
Botsvana	0.27
Brezilya	0.17
Şili	0.11
Kolombiya	0.14
Kostarika	0.14
Dominik Cumhuriyeti	0.06
Ekvator	0.10
Mısır	0.11
El Salvador	0.11
Guatemala	0.07
Endonezya	0.08
Jamaika	0.14
Malezya	0.13
Malta	0.19
Fas	0.17
Panama	0.16
Paraguay	0.07
Peru	0.10
Filipinler	0.11
Tayland	0.11
Trinidad ve Tobago	0.18
Tunus	0.16
Türkiye	0.11
Uruguay	0.13
Venezuela	0.09
ORTALAMA	0.13

Tablo 2. (11) Numaralı Denklemin Tahmin Sonuçları

Değişken	EKKY	Rassal Etki Modeli (İki Faktörlü)	Sabit Etki Modeli (İki Faktörlü)
<i>Sabit</i>	-0.516 (-0.34)	0.931 (0.49)	0.562** (2.24)
α	0.563* (7.54)	0.576* (7.69)	0.601* (7.64)
<i>MPK</i>	0.127** (1.92)	0.573 (0.73)	-0.163 (-1.43)
<i>MPG</i>	2.260* (120.2)	2.271* (123.4)	2.285* (120.9)
$\bar{R}^2$	0.972	0.973	0.975
<i>F</i>	4012.9		361.83
<i>F</i> ($H_0 : MPG = 1$)			4673.01
<i>Hausman</i> (3 s.d., p-değeri)			16.54 (0.00087)
<i>Örneklem Hacmi</i>	405	405	405

Not: t-oranları parantez içinde gösterilmektedir. * yüzde 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir; ve ** yüzde 5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Yine Tablo 2.'nin üçüncü sütununda görüldüğü gibi, *MPG*, yani devlet harcamalarının marjinal verimliliği 2.285 olarak tahmin edilmiştir ve yüzde 1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, önceki bölümde ortaya konulan, “devlet harcamaları verimli değildir” şeklindeki 1 numaralı hipotez ($H_0 : MPG = 0$), “devlet harcamaları verimlidir” şeklinde ifade edilen alternatif hipotezin ($H_1 : MPG > 0$) lehine olmak üzere reddedilmektedir. Öte yandan, $H_0 : MPG = 1$, yani, “devlet harcamaları optimal düzeydedir” şeklinde ifade edilen 2 numaralı hipotezi test etmek üzere hesaplanan kısmî *F* istatistiğinin değeri ise, tabloda görüldüğü gibi, 4673.01'dir ve son derece yüksek bir anlamlılığa işaret etmektedir. Dolayısıyla, devlet harcamalarının optimal düzeyde olduğunu söyleyen söz konusu 2 numaralı hipotez de, “devlet harcamaları optimal düzeyin altındadır” şeklinde ifade edilen alternatif hipotezin ($H_1^b : MPG > 1$) lehine olmak üzere reddedilmektedir.

Buna göre, çalışmamızın buraya kadarki sonuçları, örneğimizde yer alan gelişmekte olan ülkeler için ortalama olarak, incelenen dönemde, devletin tüketim harcamalarının verimli olduğu ve söz konusu harcamaların düzeyinin optimalin altında olduğu yönünde bulgular ortaya koymaktadır. (Bu sonuçlar, elbette ki, örnekte yer alan ülkelerin her biri için tek tek devletin tüketim harcamalarının verimli olduğu ve bu harcamaların düzeylerinin optimalin altında olduğu anlamına gelmemektedir.) Tablo 1.'de yer alan ülkelerin ortalama devlet harcamalarının genel örneklem ortalamasının 0.13 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, örneğimizdeki gelişmekte olan ülkeler için ortalama optimal devlet hacminin bu rakamdan daha büyük olması gerektiği sonucuna da ulaşmak mümkündür.

Tablo 3. (14) Numaralı Denklemin Tahmin Sonuçları

Değişken	EKKY	Rassal Etki Modeli (İki Faktörlü)	Sabit Etki Modeli (İki Faktörlü)
<i>Sabit</i>	0.871 (0.57)	0.939 (0.612)	0.667* (2.641)
α	0.613* (9.07)	0.609* (9.23)	0.621* (8.69)
<i>MPK</i>	-0.100 (-0.015)	-0.352 (-0.053)	-0.267 (-1.27)
<i>a</i>	6.322* (22.54)	6.321* (23.03)	6.433* (20.54)
<i>b</i>	-22.04* (-9.66)	-22.02* (-9.86)	-22.80* (-8.89)
$\bar{R}^2$	0.974	0.973	0.975
<i>F</i>	3724.5		354.21
<i>Hausman</i> (4 s.d., p-değeri)			12.17 (0.0161)
<i>Örneklem Hacmi</i>	405	405	405

Not: t-oranları parantez içinde gösterilmektedir. * yüzde 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir; ve ** yüzde 5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

(14) numaralı denklem için sabit etki modeline ait tahmin sonuçları Tablo 3.'ün üçüncü sütununda yer almaktadır. Tablodan görüldüğü gibi istihdamın üretim esnekliği (α) tahmin değeri (0.621) önceki tahmin değerine çok yakındır ve yine yüzde 1 düzeyinde anlamlıdır. Buna karşılık, sermayenin

marjinal verimliliği (*MPK*) ise yine beklenenin tersi bir işaret taşımaktadır, ancak anlamsız olmaya devam etmektedir.

Bilindiği gibi (14) numaralı denklemde devlet harcamalarının marjinal verimliliğinin, devlet hacminin doğrusal bir fonksiyonu olduğu varsayılmıştır ($MPG = a + bs$). Tablo 3'ün yine üçüncü sütununa bakıldığında *a* ve *b*'nin tahmin edilen değerlerinin sırasıyla pozitif ve negatif işaretler taşıdığı ve istatistiksel olarak yüzde 1 düzeyinde anlamlı oldukları görülmektedir. *b*'nin istatistiksel olarak anlamlı negatif bir işarete sahip olması, çalışmanın üçüncü bölümünde ortaya konulan, “devlet harcamalarının marjinal verimliliği devlet hacmine bağlı değildir” şeklindeki 3 numaralı hipotezin ($H_0 : b = 0$), “devlet harcamalarının marjinal verimliliği devlet hacmi arttıkça azalmaktadır” şeklinde ifade edilen alternatif hipotezin ($H_1 : b < 0$) lehine olmak üzere reddedilmesi anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle, mevcut çalışma, kamu sektörü ne kadar küçükse verimliliğinin o kadar yüksek olduğu sonucuna ulaşmış olmaktadır.

Çalışmamızın bundan önceki bölümünde açıklandığı gibi, (14) numaralı denklem tahmin sonuçlarından hareketle optimal devlet hacminin, $s^* = (1 - a)/b$ şeklinde hesaplanması da mümkün olmaktadır. Buna göre, çalışmaya konu olan gelişmekte olan ülkeler için optimal devlet hacmi, $s^* = (1 - 6.433)/-22.8 = 0.238$ olarak tahmin edilmektedir. Tablo 1.'in son satırında görüldüğü gibi, söz konusu ülkelerin incelenen dönemdeki ortalama devlet hacmi 0.13 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla, 0.238 olarak tahmin edilen optimal devlet hacmi rakamı (0.13 rakamından daha büyük olduğu için), daha önce 1 numaralı hipotezin test edilmesiyle ulaşılan, devlet harcamalarının optimal düzeyin altında olduğu yönündeki bulguyu destekler niteliktedir.

Çalışmanın Giriş bölümünde Karras'ın (1996), düşük gelir gurubuna da mensup çok sayıda ülkeyi (74 ülke) içine alan ve dolayısıyla homojenlikten uzak olduğunu düşündüğümüz, “Orta” (intermediate) ismini verdiği bir grup için tahminler yaptığını belirtmiştik. Ayrıca Karras'ın ele aldığı dönemin ve kullandığı veri kaynağının da bizinkilerden farklı olduğunu ifade etmiştik. Buna rağmen, bu çalışmada elde edilen sonuçlar, Karras'ın söz konusu grup için elde ettiği sonuçlarla paralellik göstermektedir. Karras da bu grup için devlet harcamalarını verimli ve optimal düzeyin altında bulmuştur. Buna ilave olarak Karras'ın bulguları da devlet harcamalarının marjinal verimliliğinin devlet hacmiyle negatif ilişkili olduğunu göstermektedir. Üstelik Karras söz konusu grup için optimal devlet hacmini %25 olarak tahmin etmiştir. Bu rakam, bizim tahmin değerimiz olan %23.8 değerine oldukça yakındır.

Tablo 4. (11) Numaralı Denkleme Ait Ülke ve Zaman Etkileri Tahminleri

ÜLKE ETKİLERİ				ZAMAN ETKİLERİ		
	Ülkeler	Katsayı	t-oranı	Yıl	Katsayı	t-oranı
1	Cezayir	0.027	1.28	1986	-0.003	-0.20
2	Bolivya	-0.036	-1.66	1987	0.017	1.08
3	Botsvana	0.031	1.48	1988	0.018	1.12
4	Brezilya	-0.071	-3.04	1989	0.022	1.39
5	Şili	-0.033	-1.51	1990	0.012	0.75
6	Kolombiya	-0.016	-0.79	1991	0.025	1.54
7	Kostarika	0.026	1.29	1992	0.011	0.66
8	Dominek Cumhuriyeti	0.012	0.59	1993	-0.024	-1.51
9	Ekvator	-0.058	-2.82	1994	0.013	0.81
10	Mısır	0.010	0.52	1995	-0.009	-0.61
11	El Salvador	-0.012	-0.57	1996	-0.012	-0.76
12	Guatemala	-0.004	-0.19	1997	-0.016	-0.98
13	Endonezya	0.043	2.09	1998	-0.026	-1.58
14	Jamaika	0.003	0.19	1999	-0.036	-2.23
15	Malezya	0.056	2.41	2000	0.008	0.50
16	Malta	0.021	1.01			
17	Fas	-0.005	-0.27			
18	Panama	-0.011	-0.55			
19	Paraguay	-0.009	-0.47			
20	Peru	-0.008	-0.42			
21	Filipinler	0.027	1.52			
22	Tayland	0.051	2.07			
23	Trinidad ve Tobago	-0.016	-0.78			
24	Tunus	0.011	0.51			
25	Türkiye	-0.011	-0.55			
26	Uruguay	-0.160	-0.72			
27	Venezuela	-0.023	-1.15			

Tablo 5. (14) Numaralı Denkleme Ait Ülke ve Zaman Etkileri Tahminleri

	ÜLKE ETKİLERİ			ZAMAN ETKİLERİ		
	Ülkeler	Katsayı	t-oranı	Yıl	Katsayı	t-oranı
1	Cezayir	0.030	1.45	1986	-0.005	-0.32
2	Bolivya	-0.047	-2.19	1987	0.010	0.67
3	Botsvana	0.066	2.87	1988	0.025	1.68
4	Brezilya	-0.041	-1.94	1989	0.018	1.21
5	Şili	-0.014	-0.71	1990	0.017	1.20
6	Kolombiya	-0.049	-2.39	1991	0.021	1.48
7	Kostarika	0.013	0.64	1992	0.002	0.17
8	Dominik Cumhuriyeti	-0.018	-0.89	1993	-0.023	-1.53
9	Ekvator	-0.025	-1.21	1994	0.012	0.80
10	Mısır	0.025	1.24	1995	-0.013	-0.86
11	El Salvador	-0.005	-0.25	1996	-0.007	-0.44
12	Guatemala	-0.018	-0.83	1997	-0.016	-1.08
13	Endonezya	0.043	2.09	1998	-0.024	-1.60
14	Jamaika	-0.007	-0.33	1999	-0.029	-2.01
15	Malezya	0.061	2.53	2000	0.009	0.61
16	Malta	0.019	0.87			
17	Fas	-0.008	-0.43			
18	Panama	-0.011	-0.57			
19	Paraguay	-0.017	-0.82			
20	Peru	-0.015	-0.73			
21	Filipinler	0.033	1.65			
22	Tayland	0.048	1.97			
23	Trinidad ve Tobago	-0.007	-0.36			
24	Tunus	0.012	0.59			
25	Türkiye	-0.041	-2.04			
26	Uruguay	-0.022	-0.97			
27	Venezuela	-0.012	-0.54			

Son olarak, (11) ve (14) numaralı denklemlere ait ülke ve zaman etkileri tahminleri, sırasıyla, Tablo 4. ve Tablo 5.'de sunulmuştur. Ülke etkilerine bakıldığında, her iki tabloda da genel olarak Doğu Asya ülkeleri için pozitif,

Güney Amerika ülkeleri için ise negatif katsayıların varlığı dikkati çekmektedir. Güney Amerika ülkeleri için tahmin edilen negatif katsayı değerlerinin, diğer faktörlerin yanında, özellikle 1980'li yıllarda yaşanan ve temel olarak dışsal şokların yol açtığı borç krizleri, bu ülkelerin pek çoğunda incelenen dönemde mevcut olan politik istikrarsızlıklar ve ekonomik reformların gerektiği şekilde gerçekleştirilememesi gibi sorunların etkisini yansıttığını söylemek mümkündür. Doğu Asya ülkeleri için elde edilen pozitif katsayı değerleri ise, bu ülkelerin pek çoğu için ortak olan, hızla büyüyen ihracat sektörleri, yüksek tasarruf ve sermaye birikimi oranları, makro ekonomik istikrar, yüksek düzeyli yabancı sermaye girişleri gibi iktisadî faktörlerin yanısıra, kültürel, siyasi ve tarihi faktörlere de bağlanabilir. Ayrıca bu ülkelerin yine büyük çoğunluğunda, devletin çeşitli kanallardan müdahale ederek ekonomik büyüme ve kalkınma sürecini son derece aktif bir şekilde desteklediği de bilinmektedir (Günalp ve Gür, 2002).⁹

Yine aynı tablolarda yer alan zaman etkilerine bakıldığında ise, özellikle 1995-1999 dönemi için elde edilen negatif tahmin değerleri dikkati çekmektedir. Söz konusu değerlerin, 1994-1995 yıllarında Meksika'da, 1997 yılında Güneydoğu Asya'da ve 1998 yılında Rusya'da patlak veren krizlerin ülke ekonomileri üzerindeki olumsuz etkilerini yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Barro (1989, 1990) tarafından ortaya konulan teorik çerçeve ve bu çerçeveden hareketle Karras'ın (1996, 1997) geliştirdiği ampirik yöntem kullanılarak, 27 gelişmekte olan ülke için 1985-2000 dönemine ait verilerle devlet harcamalarının verimliliği ve optimal devlet hacmine ilişkin tahminler yapılmıştır. Çalışmanın sonuçlarını dört maddede özetlemek mümkündür: (1) Analize konu olan veriler devletin tüketim harcamalarının verimli olduğu yönündeki hipoteze oldukça yüksek bir anlamlılık düzeyinde destek vermiştir. (2) Bununla birlikte tahmin sonuçları devlet harcamalarının, analize dahil edilen ülkeler için *ortalama olarak* optimal düzeyin altında olduğuna işaret etmektedir. (3) Çalışmada, devlet harcamalarının marjinal verimliliği ile devlet hacmi arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığına ilişkin kanıtlar da elde edilmiştir. Diğer bir deyişle, küçüldükçe kamu sektörünün verimliliği artmaktadır. (4) Optimal devlet hacmi, analize dahil edilen ülkeler için yine *ortalama* bir değer olmak üzere, %23.8 olarak tahmin edilmiştir. Bu rakam, söz konusu ülkeler için örnekleme ait ortalama devlet hacmi rakamı olan %13'ün oldukça üzerindedir ve bu yönüyle (2) ve (4) numaralı sonuçlar birbirleriyle tutarlıdır. Çalışmanın ulaştığı bu sonuçlar, Karras'ın (1996) orta ve

alt gelir gruplarına ait 74 ülke için 1960-1985 dönemine ait veriler kullanarak elde ettiği sonuçlarla paralellik göstermektedir.

NOTLAR

¹ Bu konudaki literatürün daha geniş bir özeti için bkz. Barro (1997).

² Çalışmanın bundan sonraki kısmında, 'devletin tüketim harcamaları' ile 'devlet harcamaları' ifadeleri eş anlamlı olarak kullanılacaktır.

³ Dolayısıyla devletin tüketim harcamalarının üretken olduğu ($F_3 > 0$) varsayılmaktadır. Yukarıda, devletin ekonomik büyümeye etkisini pozitif olarak bulan çalışmaları sıralamış ve özellikle gelişmekte olan ülkeler için bu eğilimin daha güçlü olduğunu belirtmiştik. Sadece bu çalışmalar değil, devletin tüketim harcamalarının üretim etkisini araştıran Barro (1981), Aschauer (1989), Munnell ve Cook (1990), Karras (1993) ve Evans ve Karras (1994) gibi çalışmaların bulguları da bu varsayımın tutarlıdır.

⁴ Tahmin edilecek denklemlerde büyüme değerlerini ifade eden değişkenler kullanıldığı için her bir ülkeye ait bir gözlem kaybedilmekte ve her bir ülke için 1986-2000 dönemine ait 15 yıl sözkonusu olmaktadır.

⁵ İstihdam verilerinin oluşturulmasında Dünya Bankası verilerinden de (World Development Indicators) yararlanılmıştır.

⁶ Dünya Bankası, 2001 yılı rakamlarına göre, kişi başına gayrisafi milli hasılası 746 dolar ile 9205 dolar arasında olan ülkeleri "orta gelir grubu"na dahil etmektedir.

⁷ Tablolarda yer verilmemekle beraber, sadece ülke etkilerinin bulunduğu, zaman etkilerinin ise mevcut olmadığı tek faktörlü modeller de (sabit ve rassal etkili) tahmin edilmiştir. Bu modeller için elde edilen tahmin sonuçları da tablolarda yer alan sonuçlara çok benzerdir. Olabilirlik oran testi ve kısmî F testi sonuçları bu modellerin, ülke ve zaman etkilerinin yer almadığı en küçük kareler yöntemine tercih edilir olduğunu ancak iki faktörlü modellerden daha üstün olmadığını göstermiştir.

⁸ Durbin-Watson testi sonuçlarından hareketle, gerek (11) gerekse (14) numaralı denklemler için sabit etkili modele ilişkin tahminlerde otokorelasyon probleminin mevcut olmadığı saptanmıştır. Ancak yine de, her iki regresyona ait hata terimleri birinci dereceden otoregresif bir yapıda modellenerek tahminler yeniden yapılmış ve sonuçların hemen hemen hiç değişmediği gözlenmiştir. Ayrıca analizler, White değişen varyansla tutarlı standart hatalar hesaplanarak da tekrarlanmış, sonuçlarda yine önemli değişiklikler olmamıştır.

⁹ Benzer yöndeki ülke etkileri tahminlerinin daha kapsamlı bir analizi için bkz. Günalp ve Gür (2002).

KAYNAKÇA

Agell, J.; T. Lindh ve H. Ohlsson (1997), "Growth and the Public Sector: A Critical Review Essay", *European Journal of Political Economy*, 13, 33-52.

Agell, J.; T. Lindh ve H. Ohlsson (1999), "Growth and the Public Sector: A Reply", *European Journal of Political Economy*, 15, 359-366.

- Alexander, W. R. J. (1990), "Growth: Some Combined Cross-Sectional and Time-Series Evidence from OECD Countries", *Applied Economics*, 22(9), 1197-1204.
- Aschauer, D. A. (1989), "Is Public Expenditure Productive?", *Journal of Monetary Economics*, 23(1), 177-200.
- Barro, R. J. (1981), "Output Effects of Government Purchases", *Journal of Political Economy*, 89(6), 1086-1121.
- Barro, R. J. (1989), "A Cross-Country Study of Growth, Saving and Government", *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 2855, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research.
- Barro, R. J. (1990), "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth", *Journal of Political Economy*, 98(5), 103-125.
- Barro, R. J. (1997), *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Easterly, W. ve S. Rebelo (1993), "Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation", *Journal of Monetary Economics*, 32(4), 417-458.
- Evans, P. ve G. Karras (1994), "Are Government Activities Productive? Evidence from a Panel of U.S. States", *Review of Economics and Statistics*, 76(1), 1-11.
- Falvey, R. ve N. Gemmel (1988), "Government Size and Economic Growth", Australian National University Working Paper, No: 193, Canberra, Australian National University, School of Economics.
- Gemmel, N. (1983), "International Comparisons of the Effects of Nonmarket-Sector Growth", *Journal of Comparative Economics*, 7(4), 368-381.
- Ghali, K. H. (1998), "Government Size and Economic Growth: Evidence from a Multivariate Cointegration Analysis", *Applied Economics*, 31, 975-987.
- Grier, K. B. ve G. Tullock (1989), "An Empirical Analysis of Cross-National Economic Growth, 1951-80", *Journal of Monetary Economics*, 24(1), 259-276.
- Grossman, P. J. (1990), "Government and Growth: Cross-Sectional Evidence", *Public Choice*, 65, 217-227.
- Gupta, K. L. (1988), "Macroeconomic Determinants of Growth: Some Implications of Disaggregation", *Applied Economics*, 20(6), 843-852.

- Gupta, G. S. (1989), "Growth Variations Across Developing Countries: How Much and Why?", *Indian Economic Journal*, 36(3), 49-64.
- Guseh, J. S. (1997), "Government Size and Economic Growth in Developing Countries: A Political-Economy Framework", *Journal of Macroeconomics*, 19(1), 175-192.
- Günel, B. ve T. H. Gür (2002), "Government Expenditures and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from a Panel Data Analysis", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 29(3-4), 311-332.
- Hansson, P. ve M. Henrekson (1994), "A New Framework for Testing the Effect of Government Spending on Growth and Productivity", *Public Choice*, 81(3-4), 381-401.
- Holmes, J. M. ve P. A. Hutton (1990), "On the Casual Relationship between Government Expenditures and National Income", *Review of Economics and Statistics*, 72, 87-95.
- Karras, G. (1993), "Employment and Output Effects of Government Spending. Is Government Size Important?", *Economic Inquiry*, 31(3), 354-369.
- Karras, G. (1996), "The Optimal Government Size: Further International Evidence on the Productivity of Government Services", *Economic Inquiry*, 34(2), 193-203.
- Karras, G. (1997), "On the Optimal Government Size in Europe: Theory and Empirical Evidence", *Manchester School*, 65(3), 280-294.
- Kormendi, R. C. ve P. G. Meguire (1985), "Macroeconomic Determinants of Growth: Cross-Country Evidence", *Journal of Monetary Economics*, 16(2), 259-276.
- Landau, D. (1983), "Government Expenditure and Economic Growth: A Cross-Country Study", *Southern Economic Journal*, 49(3), 783-792.
- Landau, D. (1986), "Government and Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980", *Economic Development and Cultural Change*, 35, 35-75.
- Levine, R. ve D. Renelt (1991), "Cross Country Studies of Growth and Policy: Some Methodological, Conceptual, and Statistical Problems", World Bank Working Paper, No: 608, Washington, D.C., The World Bank.
- Lin, S. A. Y. (1994), "Government Spending and Economic Growth", *Applied Economics*, 26(1), 83-94.
- Munnell, A. H. ve L. M. Cook (1990), "How Does Public Infrastructure Affect Regional Economic Performance?", *New England Economic Review*, 22(5), 11-32.

- Ram, R. (1986), "Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evidence from Cross-Section and Time-Series Data", *American Economic Review*, 7(1), 191-203.
- Ram, R. (1989), "Government Size and Economic Growth: A New Framework and Some Evidence from Cross-Section and Time-Series Data: Reply", *American Economic Review*, 79(1), 281-284.
- Romer, P. M. (1989), "Human Capital and Growth: Theory and Evidence", National Bureau of Economic Research Working Paper, No: 3173, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research.
- Rubinson, R. (1977), "Dependency, Government Revenue, and Economic Growth, 1955-1970", *Studies in Comparative International Development*, 12(4), 3-28.
- Saunders, P. (1985), "Public Expenditure and Economic Performance in OECD Countries", *Journal of Public Policy*, 5(1), 1-21.
- Summers, R. ve A. Heston (1991), "The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons, 1950-1988", *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 327-368.
- Tanninen, H. (1999), "Income Inequality, Government Expenditures and Growth", *Applied Economics*, 31, 1109-1117.

TÜRKİYE’NİN YAKIN DÖNEMDEKİ İNSANİ GELİŞME EĞİLİMLERİ*

Hakan MIHÇI

(Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
hakan@hacettepe.edu.tr

Sevinç MIHÇI

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
sevinc@hacettepe.edu.tr

Özet:

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’nin insani gelişme alanında yakın dönemde gösterdiği ilerlemeyi farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak değerlendirmek ve bu alanda daha ileri aşamalara ulaşılabilmesi için nelerin yapılması gerektiğini saptamaktır. Çalışmadan elde edilen bulgular Türkiye’nin son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığını göstermektedir. Bununla birlikte, benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülke gruplarıyla yapılan karşılaştırmalarda, Türkiye’nin görece konumunda ciddi bir iyileşmenin gözlenmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, insani gelişme alanında elde edilen kazanımlar ülke içinde eşit olarak dağıtılamamakta, eşitsizlikler coğrafi bölgelerden toplumsal cinsiyete kadar uzanan geniş bir yelpazede kendisini göstermektedir.

Abstract:

Recent Trends of Human Development in Turkey

In this study, it has been attempted to evaluate recent trends of human development in Turkey through comparing her trends with different group of countries and to identify necessary means for attaining higher levels of human development. It has been shown that Turkey is among the countries that have rapid improvements in terms of human development for the last quarter of the twentieth century. However, the comparison

---

* Gelişmenin insani boyutuna her zaman vurgu yapan Halime Hoca’nın anısına.

Anahtar Sözcükler: Gelişme, iktisadi büyüme, Türkiye, insani gelişme, insani gelişme endeksi, toplumsal cinsiyete bağlı gelişme endeksi.

Keywords: Development, economic growth, Turkey, human development, human development index, gender-related development index.

with similar developing countries has been indicated that Turkey has not been able to improve its relative position significantly. In addition, improvements in human development area within the country has not been shared equally either among the geographical regions or between the genders besides the various imbalances.

GİRİŞ

En genel anlamıyla gelişme, birçok ülkenin ulaşmak istediği temel “amaç” ve aynı zamanda niceliksel ve niteliksel bir dizi göstergede köklü değişikliklere yol açan bir “süreç” olarak görülebilir. Ulaşılmak istenen amaçlar ve aşılması gereken süreçler çerçevesinde gelişmenin ne anlama geldiği anlaşılmadıkça, hangi ülkenin gelişmiş hangisinin azgelişmiş veya gelişmekte olan ülke olduğunun belirlenmesi zorlaşmaktadır.

Öte yandan gelişme olgusuna getirilen yaklaşımlar, ülkelerin iktisadi, toplumsal ve insani gelişim süreçlerinin incelenmesinden elde edilen bulgular ve bu bulguların bütünsel bir çerçevede değerlendirilmesi sonucunda zaman içinde sürekli değişime uğramaktadır. Bu durum gelişmenin nasıl tanımlanması ve ne şekilde ölçülmesi gerektiği konularında uzlaşmaya varmayı güçleştirmektedir.

Bununla birlikte son yirmi yılda gelişmenin giderek insani gelişme bağlamında ele alındığı ve ölçümünde de insani gelişme ile ilgili göstergelerin ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandığı gözlenmektedir. Bu doğrultuda, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde iktisadi büyümeden çok insani gelişme alanında kaydettikleri ilerlemeler giderek daha belirleyici bir rol oynamaktadır. Pek çok uluslararası kuruluş tarafından gelişmekte olan ülke sınıflaması içine yerleştirilen Türkiye'nin insani gelişme alanında zaman içinde gösterdiği performans bu bağlamda önem kazanmakta, ülkenin mevcut konumunun saptanması ve geleceğe yönelik politika önerilerinin geliştirilmesinde hayati bir işleve sahip olmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'nin insani gelişme alanında son dönemlerde gösterdiği performansı çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak değerlendirmek ve bu alanda daha ileri adımların atılabilmesi için nelerin yapılması gerektiğinin altını çizmektir. Bu temel amacın yanısıra iktisadi gelişmenin tanımlanmasında zaman içinde ortaya çıkan dönüşümlerin insani gelişmeyi nasıl ön plana çıkardığının da ana hatlarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda iktisadi gelişmenin ölçümünde kullanılan araçların nasıl bir evrim geçirdiği gözden geçirilmektedir.

Çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda gelişme düşüncesi ve kavramının zaman içindeki yolculuğuna kısaca değinilmekte, iktisadi gelişmeden insani gelişmeye nasıl yönelindiği üzerinde durulmaktadır. Birinci kısmın uzantısı olarak algılanabilecek ikinci kısımda ise, insani gelişme düşüncesinin kendi içindeki gelişim evresi üzerinde odaklanılmaktadır. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü kısım Türkiye'nin insani gelişme eğilimlerinin incelenmesine ayrılmıştır. Bu kısımda ilk olarak Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeks değerindeki değişimin hızı ve yönü incelenmiş ve farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılarak ülke ekonomisinin insani gelişme alanında ulaştığı düzey belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra, insani gelişme alanında gözlenen bazı eşitsizlikler üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın son bölümü elde edilen bulguların yorumlanmasına ayrılmıştır.

1. İKTİSADİ GELİŞMEDEN İNSANİ GELİŞMEYE

Gelişme kavramının iktisat yazınındaki yaygın kullanımının yarım yüzyıllık bir geçmişi olmasına rağmen, bu kavramla anlatılmak istenen sürecin yüzyıllar öncesine dayandığı bilinmektedir. Kabaca kapitalist gelişme ile özdeşleştirilebilecek bu tarihsel süreç içerisinde sanayi devrimi ve bu devrimin yarattığı köklü değişimler önemli bir yere sahip olmuştur. Onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve daha sonra Kıta Avrupası ülkelerine yayılan sanayileşme sürecinin getirdiği yenilikler ve değişiklikler, “ilerleme” kavramı çerçevesinde değerlendirilmiş ve Batı her türden gelişme ve modernliğin merkezi haline gelmiştir. W.W. Rostow (1975) “Herşey Nasıl Başladı” (*How It All Begun*) adlı kitabında modern kapitalist toplumun kökenlerinin Batı Avrupa'da aranması gerektiğini belirtirken, başka bir çalışmada da sanayileşmenin zaman içerisinde “modernliğin simgesi” haline geldiğini vurgulamaktadır (Rostow, 1971: 54).

Bu süreçte, Batı dışında kalan ülkeler için Batılılaşma, sanayileşme ve modernleşme, Batı uygarlığının yarattığı refah artışına ulaşmanın farklı kavramlar altındaki temel aracı haline gelmiştir (Arndt, 1987). Böylece batılılaşma, sanayileşme ve modernleşme, iktisadi ve toplumsal yaşamda tüm dünyaya egemenliğini kabul ettiren bir paradigmaya dönüşmüştür; gelişme kavramıyla özdeş olarak kullanılmıştır. Bunun sonucunda, ülkelerin gelişmesinin düzeyi, batılılaşma, sanayileşme ve modernleşmeyi ne ölçüde gerçekleştirebildikleriyle belirlenmeye başlamıştır. Bu ölçüt günümüzde de zaman zaman kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişme olgusu üzerine görüş bildiren öncü iktisatçılar genellikle Birleşmiş Milletlerin ve diğer uluslararası kuruluşların çatısı altında toplanmışlardır. Uluslararası örgütlerde uzman olarak

çalışan H.W. Singer, P. Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, R. Prebish ve W. A. Lewis gibi iktisatçıların katkılarıyla, gelişme başlığı altında kendine özgü bir yazın alanı ve iktisat biliminin bir alt dalı oluşmaya başlamıştır.

Başlangıçta, gelişmenin tanımı ve amacı üzerine söylenen sözler geniş kapsamlı ve içeriği belirsizdir. Örneğin Birleşmiş Milletler'in 1948 yılında yayınladığı bir raporda "yaşam standartlarının iyileştirilmesinin iktisadi gelişmenin temel amacı olarak görülebileceği" belirtilmektedir (United Nations, 1948: 271). Ancak yaşam standartlarının iyileştirilmesinin neleri içerdiği ve bunun nasıl gerçekleştirileceği açık değildir. Bu belirsizlik kısa sürede aşılmış ve gelişmenin ne anlama geldiği konusunda net yaklaşımlar geliştirilmeye başlanmıştır. 1950 yılında yayınladığı kitabında Ellsworth şunları söylemektedir: "Esas olarak iktisadi gelişme *sorunu* ulusal gelir düzeyini kişi başına düşen çıktıyı arttırmak yoluyla yükseltmektir ve böylece her birey daha fazla tüketme olanağına sahip olacaktır (Ellsworth, 1950: 796). "Sorum" bu şekilde ortaya koyulunca daha kesin tanımlara ulaşmak mümkün olmuştur: "İktisadi gelişme kendisini artan mal ve hizmet akımıyla gösteren maddi refahtaki sürekli ve kalıcı bir iyileşme olarak tanımlanabilir (Okun ve Richardson, 1962: 230)." Göreli olarak daha teknik tanımlarla da karşılaşmıştır: "İktisadi gelişme bir ekonominin kişi başına düşen gelirindeki büyüme oranının düşük veya negatif olması durumundan, önemli ve sürekli olarak artan düzeye ulaştığı süreç olarak tanımlanır (Adelman, 1961:1)."

Böylece 1940'lerin sonlarından 1970'lerin sonlarına kadar geçen dönem içerisinde, gelişme kavramı büyük ölçüde iktisadi büyüme ile eş anlamlı bir kavram gibi algılanmıştır.

Bu ana akımın yanısıra yeni sömürgeci (neocolonial) *bağımlılık* okulu da farklı bir kavramsal çerçeveye kalkınma düşüncesini derinden etkileyebilmiştir. Marxist düşüncenin bir uzantısı olarak görülen bağımlılık okulu, kapitalist dünya ekonomik sisteminin tarihsel gelişimi sürecine odaklanmıştır. Bu yaklaşım bağımlılık ve sömürü ilişkileri sonucunda ortaya çıkan *merkez* (gelişmiş ülkeler) ve *çevre* (azgelişmiş ülkeler) ayırımı üzerinde yoğunlaşır.

Bağımlılık okulunun temel yaklaşımına göre, gelişmişliği de, azgelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış olarak nitelendirilen ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist yayılmanın azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmeye uygun koşullar yaratmak bir yana, bu ülkelerde sadece azgelişmişliğin koşullarını oluşturduğu ileri sürülmektedir. Başka bir deyişle bu yayılma, merkezde kapitalist gelişmeye uygun ortam yaratırken, çevrede bu tür bir ortamın oluşmasını engellemektedir

(Amin, 1973; Frank, 1967; Emmanuel, 1972). Dolayısıyla iktisadi büyüme, özellikle azgelişmiş ülkeler için, gelişme sürecinde tek başına bir anlam ifade etmemektedir.

Bununla birlikte, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) sorunlarının acil olarak çözülmesi amacıyla yola çıkan geleneksel gelişme iktisadının başlangıçta büyük ölçüde iktisadi büyüme üzerine odaklanması oldukça ilginç gözükmemektedir. Açlık, yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı, sağlık, eğitim v.b. sorunlar bir köşede dururken, neden iktisadi büyüme ön plana çıkmış ve gelişmeyle özdeşleştirilmiştir?

Nedenlerden ilki, kapitalizmin gelişme sürecinde elde edilen tarihsel deneyimle yakından ilişkilidir. Gelişme iktisadının öncüleri iktisadi gelişme sorunuyla karşı karşıya kalan ülkelerin izlemesi gereken yolun, bağımlılık okulu kuramcılarının önerilerinin tersine, Batı'daki kapitalist gelişme sürecinin benzeri olduğuna inanmışlar ve bu süreçte elde edilen bulgulardan yola çıkarak hızlı iktisadi büyümenin, iktisadi gelişmenin anahtarı olduğu sonucuna varmışlardır (Ingham, 1993: 1803).

İkinci neden ise, birçok gelişme iktisatçısının iktisadi büyümeyi kendi başına bir amaç olarak değil, iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmenin bir yolu olarak görmeleridir (Bhagwati, 1984: 50). İşsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımı gibi GOÜ'in karşı karşıya olduğu hayati sorunların çözümüyle özel olarak ilgilenmemelerine rağmen; büyüme sürecinin bu sorunların çözümü için yeterli kaynağı yaratacağına inanmışlardır (Şenses, 1984: 115).

Üzerinde yeterince durulmayan nedenlerden birisi de, iki dünya savaşı ve bir Büyük İktisadi Bunalım'la karşı karşıya kalan Batı ekonomilerinin yirminci yüzyılın ilk yarısında, ondokuzuncu yüzyıla karşılaştırıldığında, yeterli düzeyde üretim artışı gerçekleştirememeleri ve iktisadi büyüme oranlarının düşmesidir. Bu durum savaş sonrası dönemde iktisadi büyümeyi, GOÜ'in yanısıra Gelişmiş Ülkeler (GÜ) için de, iktisat politikalarının temel amacı haline getirmiştir¹. Buna paralel olarak iktisadi büyüme, iktisat kuramıyla uğraşan Batılı bilim insanlarının da temel ilgi alanı haline gelmiştir (Arndt, 1978).

Gelişme olgusu iktisadi büyümeyle özdeşleştirilince, gelişme iktisadının öncüleri gelişme sürecinde geri kalmış ülkelerdeki iktisadi büyümenin nasıl sağlanabileceği sorunu üzerinde yoğunlaşmışlar ve çözüm yolu olarak çoğunlukla sermaye birikimi sürecini hızlandıracak politikalara ağırlık vermişlerdir.

Sermaye birikimi sürecinin hızlanmasıyla kararlı ve sürekli bir yapıya bürünecek olan iktisadi büyümenin ise, toplumun yoksul kesimlerini oluşturan

işsizlere ve tarım kesiminde düşük ücretle çalışan işgücüne yüksek gelir elde edebilecekleri istihdam alanları yaratacağı düşünülmüştür. Ayrıca iktisadi büyümeden elde edilen gelirin bölüşümünde devlet, toplumun yoksul kesimlerini gözeterek, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri de azaltmaya çalışacaktır (Bhagwati, 1984: 54).

Bununla birlikte, gelişme iktisadının öncülerinin temel ilgi alanının iktisadi büyüme üzerinde odaklandığı yeniden vurgulanmalıdır. GSMH veya kişi başına gelirin hızla artmasının, toplumun yoksul kesimlerine “otomatik olarak” faydalar sağlayacağı öngörülmektedir. Bu nedenle, GOÜ’ün karşı karşıya olduğu işsizlik, yoksulluk, sağlık, eğitim ve gelir dağılımı gibi sorunların doğrudan çözümünün geri planda kaldığı söylenebilir.

Gelişme tamamen kişi başına düşen gelirdeki bir artış olarak algılanıp iktisadi büyümeyle özdeşleştirilince, ölçümünde de iktisadi büyümeyle ilişkin istatistikler kullanılmaya başlanmıştır. Bir ülkenin gelişmiş olarak nitelendirilebilmesi için, ulusal ekonomisinin belirli oranlardaki (yüzde 3-5 veya daha fazla) bir yıllık GSMH veya GSYİH artışını gerçekleştirecek ve bunu kalıcı hale getirecek düzeye ulaşması gerektiği düşünülmüştür. Kişi başına GSMH’nın büyüme oranı da alternatif olarak gelişmenin ölçülmesinde kullanılmıştır ve halen kullanılmaktadır.

Özetle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970’lerin sonlarına kadar uzanan dönem içerisinde, gelişme neredeyse tamamen kişi başına sürekli gelir artışı olarak görülmüş ve büyük ölçüde iktisadi büyümeyle özdeşleştirilmiştir. Hızlı iktisadi büyümenin ise, sosyal refahı otomatik olarak arttırması beklenmiştir. Dönem içinde ulaşılan yüksek büyüme oranlarının² sosyal refahı arttırmada yetersiz kalmasının anlaşılmasıyla birlikte, geleneksel iktisadi gelişme düşüncesinin de sınırlarına ulaşılmıştır. Geleneksel iktisadi gelişme düşüncesindeki sınırlamalar, iktisadi büyüme amacına yönelik araçların seçiminden değil; iktisadi büyümenin kendisinin gelişmenin diğer bazı amaçlarına ulaşmanın aracı olmaktan başka birsey olmadığını yeterince algılanamamasından kaynaklanmıştır³. Bu süreç gelişme olgusuna bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. İşsizlik, yoksulluk, temel gereksinimlerin karşılanması ve gelir dağılımı gibi daha önce büyük ölçüde göz ardı edilen konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece gelişmenin sadece iktisadi değil, toplumsal ve insani boyutlarının da olduğu anlaşılmıştır.

2. İNSANİ GELİŞMENİN EVRİMİ

Çalışmanın ilk kısmında vurgulandığı gibi, gelişmenin iktisadi büyüme ile eşanlı gibi algılanması, gelişme olgusuna uzun süre mal ve hizmet

üretiminin nasıl artırılacağı sorunu çerçevesinde bakılmasına yol açmıştır. Bu dönemde gelişmenin insani boyutu büyük ölçüde gözardı edilmiştir. Oysa ki, gelişmenin nihai odak noktası insani gelişmedir (Griffin ve Knight, 1992: 576). Sen (1992: 15)'in de belirttiği gibi, “iktisadi kalkınma süreci insanların yapabilirliklerini genişlettiği (expansion of capabilities) bir süreç olarak görülebilir.” Bu bakış açısından da anlaşılabilir gibi, gelişmenin ve özellikle de insani gelişmenin kişi başına mal ve hizmet arzını artırmanın ötesinde bir anlamı vardır. İnsani gelişme insanların kapasitelerini tam olarak kullanabilecekleri, ilgileri ve istekleriyle uyumlu, üretken ve yaratıcı bir yaşam sürebilecekleri bir ortamın oluşturulmasıyla ilişkilidir. Bu yaklaşımda ulusların gerçek zenginliği insanlardır.

Öte yandan, insani gelişmenin son yıllarda iktisadi büyüme yazınında karşımıza çıkan beşeri sermaye kavramıyla da yakından ilgisi vardır. İnsani gelişme büyümeyi belirleyen en önemli faktörlerden olan beşeri sermaye birikiminin oluşmasının ön koşulu sayılabilir. Dolayısıyla insani gelişme kavramı her ne kadar gelişme ile büyüme arasındaki çizgiyi kalınlaştırıyor olsa da, birbirleri arasındaki bağı başka bir açıdan yeniden gündeme getirmektedir.

İnsanlar daha uzun ve sağlıklı bir şekilde yaşayabilirler mi? Daha iyi beslenebilirler mi? Önlenebilir hastalıklardan kurtulabilirler mi? Okuyup-yazarlık ve birbirleriyle iletişim kurarak düşüncelerini geliştirebilirler mi? Makul bir yaşam standardı için gerekli olan kaynakları elde edebilirler mi? Toplumsal yaşama daha etkin olarak katılabilirler mi? Bu sorular gelişmeyi insani gelişmeyle bütünleştirenlerin temel ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Toplumsal yaşam içerisindeki bireyin temel gereksinimlerine odaklanan yukarıdaki sorulara olumlu yanıtlar bulunamadığı sürece insanlar kapasitelerini geliştiremeyecekler ve yaşamın kendilerine sunduğu çeşitli seçeneklerden ve fırsatlardan yararlanamayacaklardır. Dolayısıyla gelişme, iktisadi büyümenin yalnızca bir araç olarak görülüp, insanların yapabilirliklerini genişlettiği bir süreç olarak algılanmalı ve böylece insani gelişme ile bütünleştirilmelidir.

Aslında, son yarım yüzyıldaki gelişmelere bakıldığında, özellikle Batılı GÜ'nin insani gelişme alanında ciddi ilerlemeler kaydettikleri gözlenmektedir. Pek çok Batılı gelişmiş ülkede ortalama yaşam süreleri 80 yıla yaklaşmıştır. Bebek ölüm oranları ihmal edilebilecek düzeylere kadar gerilemiştir. Bu ülkelerde okuma-yazma bilmeyen yetişkin hemen hemen kalmadığı gibi, ilk ve orta öğrenimdeki okullaşma oranları da neredeyse yüzde 100 oranına yaklaşmıştır. Bu alandaki başka bir olumlu gösterge de kız ve erkekler arasındaki farklılığın büyük ölçüde giderilmiş olmasıdır (UNDP, 2003). Gelir açısından ise, dünya ortalamasının çok üzerinde gelir düzeyine sahip oldukları herkes tarafından bilinmektedir. Gelir dağılımı pek çok ülkede görece olarak

eşitlenmiş, toplumsal yaşama katılım gerek erkekler gerekse kadınlar için oldukça gelişmiştir.

GÜ düzeyinde olmasa da, 1950'lerden günümüze gelindiğinde, GOÜ'nin de insani gelişme alanında önemli kazanımlar elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun en iyi göstergelerinden birisi ortalama yaşam süresinde görülen hızlı artışlardır. Gelir düzeyi düşük ülkelerde, yüzyılın ortalarında ortalama yaşam süresi 30-40 yıl ile sınırlıyken, günümüzde 60 yılın üzerine çıkmıştır. Birçok ülkede kadınların ortalama yaşam süresi 70 yılı geçmektedir (UNDP, 2003).

Bebek ölümleriyle ilgili istatistikler de benzer bir eğilim göstermektedir. Düşük gelirli ülkelerin bebek ölüm oranlarında yüzde 50'nin üzerinde azalmalar olmuştur (World Bank, 1993: iii). Ancak 1999 yılında bile her 1000 bebekten 100'ün üzerinde ölümlerle karşılaşılacak ülkelerin sayısı 21'dir (UNDP, 2001: 168-169). Ayrıca Sierra Leone, Nijer, Malavi ve Mali gibi ülkelerde bebek ölüm oranları oldukça yüksektir (UNDP, 2001: 169).

GOÜ'nin en başarılı oldukları alanlardan birisi de okuma-yazma ve okullaşma oranlarındaki olumlu gelişmelerdir. Son otuz yıldaki gelişmeler sonucunda, 15 yaş üstü toplam nüfusun yaklaşık yüzde 75'i okuma-yazma bilmekte, erkeklerin tamamına yakını ilkokul eğitimini tamamlamaktadır. Kızların durumu bu kadar parlak olmamakla birlikte, birçok ülkede ilkokula gidenlerin oranı yüzde 70'lere yaklaşmaktadır. Ortaokul ve lisedeki okullaşma oranlarında da önemli ilerlemeler sağlanmıştır. 1965 yılında erkek ve kızların ancak yüzde 21'i ortaokul ve liseye devam ederken, bu oran 2001 yılında yüzde 50'ye yaklaşmıştır (World Bank, 1987; UNDP, 2003). GÜ ile karşılaştırıldığında, GOÜ'nin bu alanda hem niceliksel hem de niteliksel olarak daha ileri aşamalara ulaşması zorunlu gözükmektedir.

Kısacası, GOÜ'nin insani gelişme alanında son yarım yüzyılda elde ettiği kazanımların hiç de küçümsenemeyecek bir düzeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak bu kazanımların bilinçli bir çabanın ürünü olduğunu söylemek güçtür. Daha açık bir deyişle, yukarıda belirtilen gelişmeler gelişme olgusunun insani boyutunun ön plana çıkartılmasından değil; bilimsel, teknolojik ve sağlık alanlarında İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen hızlı ilerlemelerden kaynaklanmıştır. Bundan başka, GOÜ ile GÜ arasındaki insani gelişme farkının zaman içinde ortadan kalktığını söylemek de olanaksızdır.

Ayrıca 1970'lerin ortalarından itibaren dünya ekonomisinde görülen krizler, GOÜ'nin gelişme performansını olumsuz yönde etkilemiş; insani gelişme alanında uzun dönemde elde edilen kazanımların geliştirilmesini engellemiştir.

1970'li yıllarda birbirini izleyen petrol krizleri ve hemen ardından 1980'li yılların ilk yarısına damgasını vuran global dış borç sorunları, bir yandan uluslararası piyasalardaki dengelerin bozulmasına, diğer yandan da stagfasyona ve özellikle GÜ'de artan korumacılığa yol açmıştır. Bu dışsal şokların GOÜ (özellikle petrol üreticisi olmayanlar) üzerinde son derece olumsuz etkileri olmuştur. GOÜ'nin yirminci yüzyılın son çeyreğindeki ortalama kişi başına GSMH artışı yüzde 1.8 ile sınırlı kalmıştır. Latin Amerika, Aşağı-Sahra Afrika, Orta Doğu'daki GOÜ'de ise kişi başına düşen GSMH bu dönemde ya ihmal edilebilecek düzeyde artmış ya da azalmıştır (UNDP, 2001: 181).

Büyüme oranlarındaki düşüşe paralel olarak, GOÜ'nin işsizlik oranlarında da 1980'li yıllarda önemli artışlar görülmüş ve bu eğilim 1990'lı yıllara da taşınmıştır (Todaro ve Smith, 2003: 333). Ek olarak, Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki birçok ülkede reel ücret düşüşlerine rastlanmıştır (Griffin ve Knight, 1992: 584-585).

Bütün bu gelişmeler yoksulluk ve yoksunluk sorunlarını yeniden gündeme getirmiş, dünyadaki aç insanların sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Yapılan tahminlere göre, 1993 yılında GOÜ'de günde 1 doların altında gelire yaşayanların sayısı 1.2 milyara, günde 2 doların altında gelire yaşamını sürdürenlerin sayısı ise yaklaşık 3 milyara çıkmıştır (UNDP, 2001: 9). 1990'ların ilk yarısında GOÜ'deki toplam nüfusun yüzde 32'si mutlak fakirlik sınırının altında yaşamaktadır ve bu oranın Güney Asya'daki GOÜ için yüzde 45'e ulaştığı tahmin edilmektedir (UNDP, 1998: 17). Aynı dönemde dünya nüfusunun en zengin yüzde 5'i, en fakir yüzde 5'in 114 katı gelir elde etmektedir (UNDP, 2002). 1998 yılında GOÜ'de temel sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamayan 2.5 milyar, temiz su kullanamayan yaklaşık 1 milyar kişi yaşamaktadır. Aynı yıl beş yaşın altında önlenebilir hastalıklardan dolayı her yıl 11 milyon çocuğun öldüğü, 163 milyon çocuğun aşırı zayıflık sorunuyla karşı karşıya kaldığı tespit edilmiştir (UNDP, 2001: 9). 2000 yılında GOÜ'de okuma-yazma bilmeyen 854 milyon yetişkin bulunmakta, bunların yüzde 60'ından fazlasını kadınlar oluşturmaktadır. Aynı yıl ilk ve orta öğrenim düzeyinde eğitim görmesi gereken 325 milyon çocuk okula gitmemekte ve bunların yaklaşık yüzde 60'ını kızlar oluşturmaktadır (UNDP, 2001: 9).

Ayrıca 1980'li yıllardan itibaren kamu harcamalarının bileşiminde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde hükümetler eğitim, sağlık gibi alanlara daha az harcama yapmayı tercih ederken, askeri harcamalarda herhangi bir sınırlamaya gitmemişlerdir (Gall, 1992: 539). 1989 yılında GOÜ'de yapılan askeri harcamalar, sağlık ve eğitim harcamalarının toplamından yüzde 70 daha fazla olmuştur (UNDP, 1992). Ek olarak, bu ülkelerde istihdam edilen askerlerin toplamının doktorların sekiz katından fazla olması (Gall, 1992: 533), hükümetlerin insani gelişmeye ne kadar önem verdiklerinin açık göstergesidir.

Özet olarak, 1970'li yılların ortalarından itibaren GOÜ'deki temel sorun krizle nasıl mücadele edileceği ve iktisadi büyümenin yeniden nasıl sağlanacağı olmuştur. Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere yapılması gereken harcamalar lüks olarak kabul edilip, kriz sonrasına ertelenmiştir. Ancak bu tercihin uzun dönemli gelişme sürecini olumsuz yönde etkileyeceği açıktır. İnsani gelişmenin kendi başına bir anlamı olmasının yanısıra, verimlilik, üretim ve gelir artışlarının da aracı olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda, büyüme ile gelir dağılımı ve yoksulluğun giderilmesi arasında bir uzlaşma veya çözüme ilişkin ilk kuramsal çalışmaların “*büyüme ile birlikte yeniden gelir dağılımı*” yaklaşımının doğmasına yol açtığı belirtilmelidir. Bu yaklaşıma göre, kalkınmanın temel olarak iki amacı olması gerektiği, bunların iktisadi büyüme ve yoksulluğun ortadan kaldırılması olduğu, yoksulluğun ortadan kaldırılmadıkça gerçek anlamda kalkınmadan söz edilemeyeceği, mevcut varlıkların mülkiyeti, büyüme sürecinin başlangıcında, toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılabilirse, hızlı iktisadi büyümenin yaratacağı gelir artışlarının daha adil olarak paylaşılacağı ve bu durumun da yoksulluğun ortadan kaldırılmasına önemli katkılarda bulunabileceği vurgulanmıştır (Adelman ve Morris, 1983; Chenery vd., 1974).

Bu yaklaşımı izleyerek yoksulluğun giderilmesi kapsamında minimum besin, sağlık, eğitim gibi temel hizmetlerin sağlanmasına öncelik veren çalışmalar, *temel insani gereksinimler* olarak adlandırılan yeni bir kalkınma yaklaşımının doğmasına yol açmıştır. Temel insani gereksinimler yaklaşımı iki esas etrafında şekilleniyordu. Bunlardan ilki, kişinin fizyolojik yeniden üretilmesine olanak veren beslenme, konut, giyim gibi gereksinimlerin minimum düzeyde karşılanması; diğeri ise, temel hizmetler olarak nitelendirilen sağlık, içme ve kullanma suyu, eğitim ve ulaşım gibi gereksinimlerin toplumun geneline yaygınlaştırılmasıdır.

Temel insani gereksinimler yaklaşımı, insanların iyi bir yaşam sürebilmesi için belirli düzeydeki fiziki, sosyal ve psikolojik ortamın evrensel standartlara uygun olarak sağlanması tezini öne sürerek kalkınmanın temel hedefinin öncelikli olarak bu gereksinimlerin giderilmesi olduğunu savunmuştur (Streeten vd., 1981; Morawetz, 1978).

Temel gereksinimler yaklaşımı kapsamında öngörülen politikalar zenginden alıp yoksula verme esasına, yani yaratılan gelirin yoksullar lehine yeniden paylaşımına dayanmamaktadır. Tam tersine, öngörülen politikalar beşeri sermayeye yapılan yatırımları içermekte ve dolayısıyla ülkenin büyümesi üzerine olumlu etkiler yapacağı ileri sürülmektedir. Öngörülen politikalar, mutlak yoksulların refah düzeyini yükseltmek için hem üretkenliklerinin hem de gelir yaratma kapasitelerinin artırılmasını içermektedir (Lynn, 2003: 27).

Dolayısıyla, bu yaklaşımın temeli yoksul kesimlerin saptanması ve bu kesimlere yönelik yatırım programlarının uygulanması üzerine odaklanmaktadır. Kalkınma politikalarının temel insani gereksinimlerin karşılanmasına doğru yönlendirilmesi sadece kalkınma sürecini hızlandıracak bir ilk hareket olarak görülmemekte, aynı zamanda temel insan hakları kapsamında da soruna yaklaşmaktadır.

Kısacası, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren gelişmenin insani boyutuna kuramsal düzeyde giderek daha fazla vurgu yapıldığı gözlenmektedir. Birleşmiş Milletler 1990 yılından başlayarak her yıl düzenli olarak İnsani Gelişme Raporları yayınlamaktadır. Bugüne kadar hazırlanan raporlarda gelişme süreci mallardan çok insanı merkez alan bir süreç olarak tanımlanmıştır. Diğer bir deyişle, gelişme olgusu insani gelişmeyle bütünleştirilmiştir. İnsani gelişme ise insanların yapabilirliklerini genişlettikleri bir süreç olarak görülmüştür. Bu süreçte eğitim ve sağlık alanlarına daha fazla yatırım yapılmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. İnsanların bilgi düzeylerinin ilerlemesi ve sağlık koşullarının iyileşmesinin, yapabilirliklerinin genişlemesine katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu durum hem insanların yüksek gelir getiren işlerde çalışıp yaşam standartlarını yükseltmelerine, hem de bireysel özgüvenlerinin oluşumuna yardımcı olacaktır (UNDP, 1995: 3).

Gelişme olgusuna bakış açısındaki bu değişim, düzeyinin belirlenmesinde de değişik ölçütlerin kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Bu alandaki ilk çalışma Morris (1979)'in geliştirdiği "*Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi*" (Physical Quality of Life Index) dir. Bu endekste insani gelişme ile ilişkilendirilebilecek üç gösterge - bir yaşımdan başlayarak ortalama yaşam süresi, bebek ölümleri ve okuma-yazma oranı- kullanılmıştır. Her bir gösterge için ülkelerin performansına 1 ile 100 arasında bir değer verilmiştir. 1 en kötü performansı, 100 ise en iyi performansı göstermektedir. Örneğin ortalama yaşam süresi en yüksek olan ülkeye 100, en düşük olan ülkeye de 1 verilmektedir. Alt ve üst sınırlar arasında kalan ülkeler de sınırlara yakınlık derecelerine göre sıralanmaktadır. Her gösterge için ülkenin performansı 1'den 100'e kadar sıralandıktan sonra, bu sıralamaların ortalaması alınarak tek bir endeks değerine ulaşılmaktadır.

Morris'in yaptığı çalışmada hernekadar düşük kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi (YFNE) düşük ve yüksek kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin YFNE'si yüksek bulunmuşsa da, GSMH ile YFNE arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu söylemek güçtür. Çünkü bazı yüksek kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin YFNE değerleri, en yoksul ülkelerin ortalama değerlerinin de altında olabilmekte ve bunun tersi durumlarla da karşılaşmaktadır (Morris, 1979). Bu endeks 1980'li yıllarda ülkelerin gelişme performanslarının karşılaştırılmasında kullanılmıştır.

Bu alandaki daha sistematik ve kapsamlı bir çalışma Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP) çerçevesinde 1990 yılında başlatılmış ve “*İnsani Gelişme Endeksi*” (Human Development Index) adı altında bir endeks oluşturulmuştur. YFNE’ye benzer şekilde, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) de ülkeleri insani gelişme alanında gösterdikleri performansa göre 0 ile 1 değerleri arasında sıralamakta; 0 en düşük, 1 ise en yüksek insani gelişme değerini göstermektedir.

İGE gelişmenin üç temel amacına yönelik olarak oluşturulmuştur: (1) “uzun yaşam” doğumdan başlayarak ortalama yaşam süresiyle; (2) “bilgi” yetişkinlerin okuma-yazma oranı ve ortalama eğitim süresinin ağırlıklı ortalaması olarak⁴ ve (3) “gelir” düzeltilmiş (adjusted) kişi başına reel gelir (düzeltilme satın alma gücü paritesiyle yapılmaktadır) ile ölçülmektedir.

Aynı YFNE ’nde olduğu gibi, İGE de bir ülkenin insani gelişme düzeyini “mutlak” olarak değil, “görelî” olarak ölçmektedir. Herbir gösterge için en yüksek performansı gösteren ülkeye 1, en düşük performansı gösteren ülkeye 0 değeri verilmektedir. Diğer ülkelerin değerleri bu iki sınır arasında belirlenmektedir. Aşama aşama gerçekleştirilen ölçüm sürecinden sonra, her ülke için tek bir İGE değerine ulaşılmakta ve ülkeler üç ana grupta sıralanmaktadır: Düşük insani gelişme (0.000-0.499), orta insani gelişme (0.500-0.799) ve yüksek insani gelişme (0.800-1.000).

Bu arada aynı YFNE’nde olduğu gibi, kişi başına gelir düzeyi düşük olan ülkeler İGE sıralamasının üstlerinde yer alabilmekte ve bunun tersi durumlarla da karşılaşmaktadır. Örneğin Avustralya 1999 yılında kişi başına gelir sıralamasında 12. iken, İGE sıralamasında 2. olmuştur. Aynı yıl Güney Afrika’nın kişi başına gelir sıralamasındaki yeri 45. lik iken, İGE sıralamasında 94. lüktür. Ek olarak, Türkiye’nin 1999 yılında İGE sıralamasındaki yerinin, kişi başına gelir sıralamasındaki yirmi bir basamak gerisinde olduğunu belirtelim (UNDP, 2001: 141-142). Bunun anlamı insani gelişme alanındaki ilerlemelerin kişi başına gelirdeki hızlı artışların öncesinde de sağlanabileceği veya kişi başına gelir düzeyinin yüksek olmasının insani gelişmenin garantisi olmadığıdır. Ayrıca İGE’ini oluşturan üç temel göstergenin gelişmenin insani boyutunun tamamını değilse bile önemli bir bölümünü kapsayacak biçimde seçildiği vurgulanmalıdır. “Doğumdan başlayarak ortalama yaşam süresi” sağlık koşullarıyla yakından ilişkilidir. “Eğitim düzeyi” insanların iletişime girebilmelerinde, bilgi edinebilmelerinde, kendilerini geliştirebilmelerinde ve işe girmelerinde önemli bir role sahiptir. “Gelir” ise nüfusun temel gereksinimlerini karşılayabilme ve maddî refah düzeyini göstermesi açısından anlamlı gözükme⁵.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında, büyük ölçüde İGE değerlerinin zaman içindeki değişimine dayanarak ve çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak, Türkiye'nin son dönemlerdeki insani gelişme düzeyi değerlendirilecektir.

3. TÜRKİYE'NİN İNSANİ GELİŞME EĞİLİMLERİ

Bu kısımda ilk olarak Türkiye'nin son yarım yüzyılda İGE değerindeki değişimin hızı ve yönü incelenecek ve farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılarak ülke ekonomisinin insani gelişme alanında ulaştığı düzey saptanmaya çalışılacaktır. Daha sonra, insani gelişme alanında gözlenen bazı dengesizlik ve eşitsizlikler üzerinde yoğunlaşılacaktır.

3.1. Türkiye'nin İnsani Gelişme Düzeyi

Türkiye'nin İGE değeri 1950 yılında 1,000 üzerinden 0,382 olmuştur. Bu değer günümüzde Türkiye'yi 175 ülke arasında 165. sıraya ve dolayısıyla en düşük insani gelişme sınıfına giren ülkeler arasına yerleştirmektedir. Ancak 1970'li yılların ortalarına doğru Türkiye'nin İGE değeri 0,500 olarak saptanmış olan orta insani gelişme sınırını aşmış ve düzenli olarak yükselmesini sürdürerek 2001 yılına gelindiğinde, yüksek gelişme sınıfı olarak kabul edilen 0,800 sınırından sadece 0,056 düşük kalıp 0,734'e ulaşmıştır (Bkz. Tablo 1.). Bu gelişme sonucunda Türkiye 2001 yılında 175 dünya ülkesi arasında 96. sırada yer almaktadır.

Aynı dönemde ortalama yaşam beklentisi 44 yıldan 70 yılın üstüne ⁶, yetişkin okur-yazarlık oranı yüzde 33.6'dan yüzde 85.5'e, ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki birleşik okullaşma oranı ise yaklaşık yüzde 40'lardan yüzde 60'a yükselmiştir. Satınalma gücü paritesine göre kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla yaklaşık 500 ABD dolarından 6,000 ABD dolarına ulaşmıştır.

Tablo 1. Yıllar İçinde Türkiye'nin İnsani Gelişme Göstergeleri

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)	İlk, Orta ve Yüksek Öğretimde Birleşik Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)	İnsani Gelişme Endeks Değeri (İGE)
1950	44,0	33,6	...	...	0,382
1965	53,0	53,0	44,9	791	0,438
1970	56,1	57,0	50,6	927	0,480
1975	59,9	63,3	50,9	1523	0,589
1980	61,9	68,7	51,1	2252	0,612
1985	64,0	74,1	56,4	3340	0,649
1990	66,3	78,0	58,4	4213	0,681
1995	68,1	82,0	62,4	5620	0,712
2001	70,5	85,5	60,0	5890	0,734

Kaynak: UNDP (2003); UNDP (2001a: 6); DPT (1996: 127, 138) ve Crafts (2002: 398).

İGE'ini oluşturan göstergelerde gözlenen bu ilerlemenin sonucunda Türkiye, 1970'lere kadar içinde bulunduğu düşük insani gelişme sınıflamasından, orta insani gelişme sınıflamasına geçmiş ve günümüze yaklaştıkça yüksek insani gelişme sınıflamasına aday ülkeler arasındaki yerini almıştır. Mutlak değerlere bakılacak olursa, Türkiye'nin İGE'i 1950 yılından 2001 yılına kadar 0,352 kadar artmıştır. Bu kayda değer bir iyileşmeyi göstermektedir. Türkiye'nin bu performansı ile insani gelişme alanında en hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. 1975-2001 yılları arasında 0,145'lik İGE mutlak değer artışıyla Türkiye 100 ülke arasında en hızlı gelişen 21. ülke olmuştur (Bkz. Tablo 2.). Mutlak değerlerdeki bu hızlı gelişmeye rağmen dönem boyunca Türkiye, 100 ülkenin dahil olduğu sıralamada genellikle görece konumunu köklü bir şekilde değiştirememiştir. Endeks değerindeki mutlak değişim miktarları ülkenin yoksunluğa karşı ilerlemekte olduğunu gösterirken, ülke sıralamasının Türkiye lehine değişmemesi, yüksek endeks değerine sahip ülkelerin de en az Türkiye kadar hızla ilerlediğini ortaya koymaktadır.⁷

Tablo 2. 1975-2001 Yıllarında İGE Değişimlerine Göre Ülke Sıralaması

SIRALAMA	ÜLKE ADI	DEĞİŞİM MİKTARI
1	Tunus	0.226
2	Endonezya	0.218
3	Mısır	0.215
4	Nepal	0.212
5	Çin	0.200
6	Cezayir	0,194
7	Fas	0,179
8	Kore Cum.	0,178
9	Malezya	0,175
10	Hindistan	0.174
11	Suudi Arabistan	0,173
15	Bolivya	0.161
16	İran	0,157
19	Sudan	0,152
20	Suriye	0.149
21	TÜRKİYE	0.145
22	Honduras	0.145
23	Malta	0.140
50	Togo	0,099
70	Paraguay	0,077
80	Arjantin	0,065
90	Kenya	0.049
95	Güney Afrika Cum.	0.024
99	Kongo Dem.Cum.	-0.056
100	Zambiya	-0.076

Kaynak: UNDP (2003)'den hesaplanmıştır.

Türkiye'nin insani gelişme alanında gösterdiği performansı daha iyi algılayabilmek için, içinde yer aldığı bazı ülke gruplarıyla karşılaştırmak yararlı olacaktır. Bunlardan ilki Avrupa Birliği (AB) üyeliğine aday ülkelerdir. Bilindiği gibi Türkiye, kırk yıla varan bir zaman dilimi içinde AB'ye üye olma isteğini dile getirmiş ve son dönemlerde bu alanda önemli adımlar atmıştır. Buna rağmen, gelişme göstergelerine bakıldığında, Türkiye'nin bugün ulaştığı noktada AB üyeliğine aday diğer ülkelerin görece olarak gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Gerek insani gelişme perspektifinden, gerekse gelir açısından bakıldığında Türkiye, AB üyeliğine aday ülkeler arasında görece olarak en kötü

performansa sahip ülke olmuştur. Türkiye 2001 yılında AB'ye aday ülkeler içinde İGE'si en düşük olan, kişi başına geliri de sadece Romanya'dan daha iyi olan bir ülke konumundadır (Bkz. Tablo 3.).

Tablo 3. Türkiye ve Diğer AB Üyeliğine Aday Ülkelerin Gelişme Göstergeleri

	Yıllar İçinde İGE Değerleri						Kişi Başına Gsyih (Sgp/\$)
	1975	1980	1985	1990	1995	2001	2001
Bulgaristan	..	0.769	0.79	0.792	0.784	0.795	6890
Çek Cum.	..	..	..	0.835	0.843	0.861	14790
Estonya	..	0.811	0.818	0.814	0.793	0.833	10170
Kıbrıs Rum K.	..	0.8	0.82	0.844	0.864	0.891	21190
Letonya	..	0.791	0.803	0.803	0.761	0.811	7730
Litvanya	..	..	..	0.819	0.785	0.824	8470
Macaristan	0.775	0.791	0.803	0.803	0.807	0.837	12340
Malta	0.716	0.751	0.778	0.812	0.835	0.856	13160
Polonya	..	..	..	0.794	0.810	0.841	9450
Romanya	..	..	0.782	0.768	0.765	0.773	5830
Slovakya	..	..	..	..	..	0.836	11960
Slovenya	..	..	..	0.843	0.851	0.881	17130
TÜRKİYE	0.589	0.612	0.649	0.681	0.712	0.734	5890

Kaynak: UNDP (2003).

Günümüze gelindiğinde AB üyeliğine aday 13 ülkenin 10'u yüksek insani gelişme düzeyine ulaşmış, Bulgaristan ve Romanya Türkiye gibi orta gelişmişlik düzeyinde kalmalarına rağmen yüksek insani gelişme düzeyine Türkiye'den daha fazla yaklaşabilmişlerdir.

Buna rağmen, İGE'nin çeyrek yüzyıllık gelişimi açısından bakıldığında Türkiye, AB'ye aday ülkeler arasında en iyi gelişme gösteren ülkelerin başında gelmektedir. 1980-2001 ve 1990-2001 dönemlerine bakıldığında İGE'si en hızlı artan ülke Türkiye olmuştur.

Tablo 4. Türkiye ve Diğer AB Üyeliğine Aday Ülkelerin İGE Değerlerindeki Net Değişim

	2001-75	2001-80	2001-90	2001-95
Bulgaristan	..	0.026	0.003	0.011
Çek Cum.	..	..	0.026	0.018
Estonya	..	0.022	0.019	0.040
Kıbrıs Rum K.	..	0.091	0.047	0.027
Letonya	..	0.020	0.008	0.050
Litvanya	..	..	0.005	0.039
Macaristan	0.062	0.046	0.034	0.030
Malta	0.140	0.105	0.044	0.021
Polonya	..	..	0.047	0.031
Romanya	..	..	0.005	0.008
Slovakya	..	..	..	..
Slovenya	..	..	0.038	0.030
TÜRKİYE	0.145	0.122	0.053	0.022

Kaynak: Bkz. Tablo 3.

Bu olumlu gelişme 1990'ların ikinci yarısında görece olarak bozulma eğilimine girmiş ve aday ülkelerin çoğunluğu (Estonya, Kıbrıs Rum Kesimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya ve Slovenya) bu dönemde Türkiye'den daha iyi performans göstermişlerdir (Bkz. Tablo 4.). Türkiye'nin son çeyrek yüzyıldaki hızlı insani gelişmesine rağmen günümüzde AB üyeliğine aday diğer ülkelerin gerisinde kalmasını hem başlangıç düzeyinin görece olarak düşük olmasına, hem de 1990'ların ikinci yarısında birbirini izleyen iktisadi krizlerin ülkenin insani gelişme süreci üzerinde yarattığı olumsuz gelişmelere bağlamak olanaklıdır. Buradan hareketle, Türkiye'nin yakın gelecekte AB'ye kabul edilebilmesi için sadece iktisadi ve siyasi değil, aynı zamanda sosyal ve insani alanlarda da ciddi atılımlar gerçekleştirmesinin zorunlu gözüktüğü belirtilmelidir.

Türkiye'nin insani gelişme performansının belirlenmesinde karşılaştırılabilir diğer bir ülke grubu yükselen piyasa ekonomileri (emerging markets) olarak adlandırılan ülkelerdir. Yükselen piyasa ekonomilerinin önemi özellikle küreselleşmenin hız kazandığı son yirmi yılda giderek artmıştır. Bu ülke grubunun içine genellikle piyasalarını ciddi ölçüde serbestleştirmiş, Batılı çok uluslu şirketler için çekici yatırım olanakları sunan, yüksek iktisadi büyüme oranlarına ve dinamik bir işgücüne sahip, buldukları bölgede siyasi etkinliği yüksek olan GOÜ dahil edilmekte ve Türkiye de bu ülkeler arasında yer almaktadır (Çavuşgil, 1997: 87).

Tablo 5. Bazı Yükselen Piyasa Ekonomilerinin Gelişme Göstergeleri

	Yıllar İçinde İGE Değerleri						Kişi Başına
	1975	1980	1985	1990	1995	2001	GSYİH (SGP/\$)
Arjantin	0,784	0,797	0,804	0,807	0,829	0,849	11320
Brezilya	0,643	0,678	0,691	0,712	0,738	0,777	7360
Endonezya	0,464	0,526	0,578	0,619	0,659	0,682	2940
Fas	0,427	0,472	0,506	0,538	0,567	0,606	3600
Filipinler	0,647	0,680	0,684	0,713	0,731	0,751	3840
Güney Kore	0,701	0,736	0,774	0,814	0,848	0,879	15090
Hindistan	0,416	0,443	0,481	0,519	0,553	0,590	2840
HongKong/Çin	0,755	0,794	0,821	0,857	0,875	0,889	24850
İsrail	0,794	0,818	0,838	0,857	0,879	0,905	19790
Malezya	0,615	0,658	0,692	0,721	0,759	0,790	8750
Meksika	0,684	0,729	0,748	0,757	0,771	0,800	8430
Mısır	0,433	0,480	0,530	0,572	0,605	0,648	3520
Portekiz	0,785	0,799	0,821	0,847	0,876	0,896	18150
Rusya Federasyonu	..	0,796	0,811	0,809	0,766	0,779	7100
Şili	0,700	0,735	0,752	0,780	0,811	0,831	9190
Tayland	0,612	0,650	0,673	0,705	0,739	0,768	6400
Tunus	0,514	0,572	0,620	0,654	0,693	0,740	6390
TÜRKİYE	0,589	0,612	0,649	0,681	0,712	0,734	5890
Uruguay	0,756	0,775	0,779	0,799	0,814	0,834	8400
Ürdün	..	0,637	0,659	0,675	0,702	0,743	3870
Yunanistan	0,831	0,847	0,859	0,869	0,875	0,892	17740

Kaynak: UNDP (2003).

Gerek kişi başına gelir, gerekse İGE ölçütleri kullanılarak Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinin, yükselen piyasa ekonomileriyle karşılaştırıldığında ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktadır. Türkiye 2001 yılında kişi başına gelir açısından bu çalışmadaki örnekleme dahil edilen 21 yükselen piyasa ekonomisinin 6'sından, İGE değeri açısından ise sadece 4'ünden daha iyi konumdadır (Bkz. Tablo 5.). Dolayısıyla, Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri sınıflamasında gelir düzeyi ve İGE değeri görece olarak düşük kabul edilebilecek ülkeler arasında yer aldığı söylenebilir.

Tablo 6. Bazı Yükselen Piyasa Ekonomilerinin İGE Değerlerindeki Net Değişim

	2001-75	2001-80	2001-90	2001-95
Arjantin	0,065	0,052	0,042	0,020
Brezilya	0,134	0,099	0,065	0,039
Endonezya	0,218	0,156	0,063	0,023
Fas	0,179	0,134	0,068	0,039
Filipinler	0,104	0,071	0,038	0,020
Güney Kore	0,178	0,143	0,065	0,031
Hindistan	0,174	0,147	0,071	0,037
HongKong/Çin	0,134	0,095	0,032	0,014
İsrail	0,111	0,087	0,048	0,026
Malezya	0,175	0,132	0,069	0,031
Meksika	0,116	0,071	0,043	0,029
Mısır	0,215	0,168	0,076	0,043
Portekiz	0,111	0,097	0,049	0,020
Rusya Federasyonu	...	-0,017	-0,030	0,013
Şili	0,131	0,096	0,051	0,020
Tayland	0,156	0,118	0,063	0,029
Tunus	0,226	0,168	0,086	0,047
TÜRKİYE	0,145	0,122	0,053	0,022
Uruguay	0,078	0,059	0,035	0,020
Ürdün	...	0,106	0,068	0,041
Yunanistan	0,061	0,045	0,023	0,017

Kaynak: Bkz. Tablo 5.

Buna ek olarak, Tablo 6. incelendiğinde, son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında kaydettiği gelişmenin Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri içindeki görece konumunu köklü bir değişime uğratmadığı da gözlenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri içinde ön plana çıkabilmesi için, yapısal uyum ve dünya kapitalist sistemine eklemlenme alanlarında son yirmi yılda gösterdiği çarpıcı gelişmelerin yanısıra, insani gelişme alanında da hızlı adımlar atmasının gerekli olduğu vurgulanmalıdır.

Özet olarak, Türkiye'nin son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında oldukça hızlı ilerlemeler kaydettiği ancak benzer gelişmişlik düzeyinde bulunan ülkelerle karşılaştırıldığında daha kat etmesi gereken önemli mesafelerin bulunduğu belirtilmelidir.

3.2. Türkiye'nin Eşitsiz İnsani Gelişimi

Önceki kısımda belirtildiği gibi, Türkiye'nin İGE değerlerindeki mutlak gelişmeler oldukça çarpıcıdır. Bu durum, Türkiye'deki yaşam standartlarının son yarım yüzyılda önemli ölçüde iyileştiğini göstermektedir. Başlangıçta Türkiye'nin ilerisinde olan ülkelerde de incelenen dönem içinde aynı doğrultuda değişimler gözlemlendiğinden, ülkenin göreceli konumunda ciddi bir ilerlemenin yaşandığını söylemek güçtür. Buna rağmen insani gelişme alanında ülke genelinde elde edilen kazanımların küçümsenemeyecek boyutlara ulaştığı vurgulanmalıdır. Ancak bu gelişmeden coğrafi bölgeler farklı ölçülerde nasibini almaktadır. Türkiye'nin İGE değerleri coğrafi bölgelere ayrıştırılarak ve 1975 ile 1997 yılları karşılaştırılmalı ele alınarak değerlendirilecek olursa karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1975 yılında Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri ülkenin en düşük İGE değerlerine sahiptir. 1997 yılında bu bölgeler düşükten orta insani gelişme sınıflamasına yükselmişlerdir. Ancak Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde zaman içinde İGE değerlerinde gözlenen değişim ortalamanın altında kaldığından, göreceli konumlarında kötüleşmenin gözlemlendiği vurgulanmalıdır (Bkz. Tablo 7.).

Tablo 7. Türkiye'nin Bölgelere Göre İGE Değerleri

BÖLGE	1975	1997	DEĞİŞİM
Marmara	0.627	0.801	0.174
Ege	0.573	0.757	0.184
İç Anadolu	0.549	0.736	0.187
Akdeniz	0.528	0.713	0.185
Karadeniz	0.504	0.694	0.190
Güney Doğu Anadolu	0.447	0.612	0.165
Doğu Anadolu	0.446	0.612	0.166

Kaynak: UNDP (2001a: 21).

Öte yandan, sadece Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinden daha iyi bir performans gösteren Marmara Bölgesi, başlangıç noktasının yüksekliğinden dolayı, yüksek insani gelişme sınıflamasına giren tek coğrafi bölge olmuştur. 1975-1997 yılları arasında Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri Türkiye'nin İGE değerleri en hızlı artan coğrafi bölgeleri olmuş, bunları sırasıyla Akdeniz ve Ege Bölgeleri izlemiştir. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Türkiye'nin İGE değerlerinin zaman içindeki değişiminin coğrafi dağılımında eşitsizliğin arttığı belirtilmelidir⁸.

Türkiye'deki insani gelişimin eşitsizlik boyutunu en iyi yansıtan alanlardan birisi de hiç kuşkusuz toplumsal cinsiyettir. Ülkeler arasında toplumsal cinsiyetten kaynaklanan ciddi farklılıkların bulunduğu ve bu

farklılıkların ülkelerin insani gelişme performanslarını değerlendirirken göz önüne alınması gereğinden hareketle UNDP, 1995 yılından başlayarak veri elde edebildiği ülkeler için *Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi* (Gender-Related Development Index) değerlerini yayınlamaya başlamıştır. Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi (TCGE), İGE ile aynı değişkenleri kullanan birleşik bir endekstir. İki endeks arasındaki fark, TCGE'nin doğumda yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve gelir konusunda her ülkenin gösterdiği gelişmeyi kadın ve erkekler arasındaki kazanım farklılıklarına göre düzeltilmiş olmasındadır. Kadın ve erkeklerin kazanımlarının aynı olması durumunda TCGE ile İGE örtüşmekte, farklı olmasında ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden söz edilmektedir.

1995 ve 2001 yılları için Türkiye'nin TCGE değerlerine bakıldığında, bu değerlerin İGE değerlerinin altında kaldığı gözlenmektedir. Bundan daha da önemlisi 1995 yılında Türkiye TCGE sıralamasında 163 ülke arasında 55. sıradayken, 2001 yılında 144 ülke arasında 81. liği elde etmiş ve TCGE sıralamasındaki konumu İGE sıralamasına göre daha fazla kötüleşmiştir (UNDP, 1998a: 132 ve UNDP, 2003).

Türkiye'nin TCGE sıralamasında İGE sıralamasına göre daha gerilerde olması eğitim ve kişi başına gelir düzeylerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Ortalama yaşam beklentisi açısından bakıldığında, 1995 ile 2001 yıllarında kadınlarla erkekler arasındaki farklılığın kadınlar lehine korunduğu gözlenmekte ve 2001 yılında Türkiye'deki kadınların ortalama yaşam beklentisi 72.8 yıl iken, erkeklerinki 67.6 yılda kalmaktadır (UNDP, 2003). Aynı dönemde ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki birleşik okullaşma oranı erkeklerde yüzde 60'dan yüzde 65'e yükselirken, kadınlarda hemen hiç değişmeyerek yüzde 54 düzeyinde kalmıştır (UNDP, 1998a: 132 ve UNDP, 2003). Buna karşın, 1995 yılından 2001 yılına gelindiğinde yetişkinlerin okur-yazarlık oranı erkekler için yüzde 91.7'den yüzde 93.7'ye, kadınlar için ise yüzde 72.4'den yüzde 77.2'ye yükselmiştir. Zaman içinde kadınların okur-yazarlık oranında gözlenen görece iyileşmeye rağmen kadınların birleşik okullaşma oranının neredeyse sabit kalması eğitim düzeyindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devam etmesine yol açtığı iddia edilebilir⁹. Dönem içinde kadın ve erkekler arasındaki kişi başına gelir farklılıkları da oldukça yüksek düzeyde seyretmiş, 2001 yılına gelindiğinde erkeklerin ortalama kişi başına gelir düzeyi satın alma gücü paritesi cinsinden 8.028 ABD dolarına ulaşırken, kadınlarinki 3.717 ABD dolarıyla sınırlı kalmıştır (UNDP, 2003).

Türkiye'nin TCGE değerlerinin İGE değerlerinden düşük olması ulusal düzeyde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğrudan göstergelerinden birisidir. Üstelik bu eşitsizlik günümüze yaklaştıkça azalmak yerine artmaktadır. Benzer durum Türkiye'nin illeri için hesaplanan TCGE değerleri için de

geçerlidir. 1997 yılı için yapılmış bir hesaplamada Türkiye'deki her ilin TCGE değerinin İGE'den düşük olduğu bulunmuştur. Konya, Afyon, Bartın ve Karabük gibi illerde insani gelişme endekslerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği açık bir şekilde gözükmekte, başka bir deyişle İGE değerleriyle TCGE değerleri arasındaki fark TCGE aleyhine oldukça açılmaktadır (UNDP, 2001a: 32-33).

Bütün bu göstergeler Türkiye'deki insani gelişme eğilimlerinin sadece coğrafi bölgeler ve iller düzeyinde değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet açısından da çarpıcı eşitsizlikleri barındırdığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Gelişmenin uzun süre daha çok iktisadi boyutuyla değerlendirilmesi ve tanımlanması son dönemlerde eleştirilmeye başlanmıştır. Gelişmenin asıl odak noktasının insan olduğu görüşünden hareketle, insanın gelişimine yönelik iyileştirmelerin önemine vurgu yapılmaya başlanmıştır. Hatta gelişmenin tamamen insani gelişme ile özdeşleştirilmesi gündeme gelmiştir. Gelişme olgusuna bakış açısındaki bu değişim, düzeyinin belirlenmesinde de yeni ölçütlerin kullanılmasını beraberinde getirmiş ve bu alandaki en yetkin çalışmalar Birleşmiş Milletler tarafından 1990 yılında başlatılan ve günümüze kadar geliştirilerek sürdürülen insani gelişme göstergeleri olmuştur. Bu göstergeler içinden İGE, gelişmenin nihai amacına yönelik temel değişkenleri içinde barındırması ve dünyadaki ülkelerin tümünü kapsamaları açısından en yaygın kullanılan gelişme ölçütü haline gelmiştir.

Türkiye'nin son elli yıldaki İGE değerlerinin değişimi izlendiğinde, 1970'lere kadar içinde bulunduğu düşük insani gelişme sınıflamasından, orta insani gelişme sınıflamasına geçtiği ve günümüzde yüksek insani gelişme sınıflamasına oldukça yaklaştığı ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin bu performansı ile insani gelişme alanında en hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Endeks değerinde zaman içinde gözlenen mutlak değişim miktarları ülkenin geliştiğini göstermekle birlikte, ülke sıralamasının Türkiye lehine değişmemesi, yüksek endeks değerine sahip ülkelerin de en az Türkiye kadar hızla ilerlediğini açığa çıkarmaktadır.

Türkiye'nin insani gelişme alanında gösterdiği performansı daha iyi anlayabilmek için bazı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılmış ancak bu karşılaştırmalardan Türkiye lehine sonuçlar elde edilememiştir. İGE'nin son çeyrek yüzyıldaki gelişimine bakıldığında Türkiye, AB'ye aday ülkeler arasında en iyi gelişme gösteren ülkelerin başında gelmesine rağmen, günümüzde İGE değeri en düşük ülke konumundadır. Dolayısıyla Türkiye, AB'ye aday diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, insani gelişme alanında daha ileri adımlar atmak

durumundadır. Benzer duruma yükselen piyasa ekonomileriyle yapılan karşılaştırmalarda da rastlanmaktadır. Gelişme düzeyi, iktisadi yapısı ve küreselleşme sürecine uyum çabalarıyla birbirlerine yakın konumda bulunan bu ekonomiler içinde Türkiye insani gelişme açısından görece olarak oldukça geri kalmış gözükmektedir.

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'nin İGE değerlerindeki mutlak gelişmeler oldukça çarpıcıdır. Bu durum, Türkiye'deki yaşam standartlarının son yarım yüzyılda önemli ölçüde iyileştiğini göstermektedir. Buna karşın, İGE bağlamında elde edilen kazanımlar ülke içinde eşit olarak dağıtılamamaktadır. Kısacası, Türkiye insani gelişme alanında ilerlemekte, ancak ülke içinde eşitsizlikler de artmaktadır. Eşitsizlikler coğrafi bölgelerden kişi başına gelir düzeyine; eğitim düzeyinden toplumsal cinsiyet gruplarına kadar uzanmaktadır. Bunlardan daha önemlisi var olan eşitsizliklerin zaman içinde azalmak yerine derinleşiyor olmasıdır.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular Türkiye'nin insani gelişme alanında bugüne kadar elde ettiği kazanımların ötesine geçebilmesi ve uluslararası karşılaştırmalardaki görece konumunun ilerleyebilmesi için köklü değişimlere gereksinim duyduğunu göstermektedir. Bu çerçevede özellikle eğitim ve sağlık alanına ayrılan kaynakların artırılmasının zorunluluğuna vurgu yapılmalıdır. Kamu harcamalarındaki öncelik bu alanlara kaydırılmalıdır¹⁰. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'nin eğitim düzeyi görece olarak en kötü performansın sergilendiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da özellikle toplumsal cinsiyet farklılıkları belirleyici bir etken olarak gözükmektedir. Farklı bir anlatımla Türkiye'deki kadınların okur-yazarlık ve okullaşma oranlarının erkeklerin oldukça gerisinde kalması sadece ülkenin TCGE değerlerini düşürmekle kalmamakta, aynı zamanda İGE değerinin de yeterince hızlı artmasını frenlemektedir. Dolayısıyla, özellikle kadınların eğitim olanaklarına erişimini sağlayacak politikaların geliştirilmesine gereksinim duyulmaktadır.

Bununla birlikte, Türkiye'nin bölgesel dengesizliklerini giderebilmek için, halen sürdürülmekte olan Güney Doğu Anadolu projesine ek olarak, özellikle yoksul gruplar ve kadınlar üzerinde odaklanan kısa dönemli insani gelişme programlarının görece olarak geri kalmış coğrafi bölgelerde zaman geçirilmeden uygulamaya sokulması zorunlu gözükmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin insani gelişme alanında karşılaştığı eşitsizlik ve dengesizliklerin daha sürdürülebilir ve adil bir insani gelişme düzeyine ulaşabilmesi için fırsatlar yarattığını, bu fırsatların değerlendirilebilmesi durumunda ülkenin gelişme düzeyinin görece konumunun da bugünkünden daha ileri noktalara taşınabileceği görülmektedir. Sorun tercihlerin ve kaynakların insani gelişmeden yana kullanılıp kullanılmayacağı noktasındadır.

NOTLAR

¹ Şenses (1984:111) iki savaş arasındaki dönemde sadece GOÜ'ün değil, GÜ'ün de büyüme performanslarının düşük olduğunu ve bu durumun GÜ için tehlike işaretleri verdiğini belirtmektedir.

² İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerin ortalarına kadar uzanan otuz yıllık dönem iktisadi büyümenin "altın çağı" olarak nitelendirilmektedir (Bruno, 1994: 11). Hem GOÜ, hem de GÜ açısından bu dönemde ulaşılan büyüme oranları tarihsel olarak en yüksek oranları göstermektedir (Morawetz, 1978: 12; Yotopoulos ve Nugent, 1976: 4). Özellikle GOÜ'ün bu dönemdeki büyüme oranlarının bugünkü GÜ'ün onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardaki performansının üzerinde olması dikkat çekicidir (Rosen, 1984: 21; Bhagwati, 1984: 58-59).

³ Haider Naqvi'nin 15 gelişmekte olan ülkenin 1970-1990 yılları arasındaki gelişme ile ilişkili verilerini kullanarak yaptığı ampirik bir çalışmasının sonuçları bu görüşleri destekler niteliktedir. Naqvi (1995:543-556)'ye göre, kişi başına GSYİH'nın büyümesi, makro-ekonomik istikrar ve gelirin daha iyi dağıtılması arasında uyumlu bir ilişki vardır. Ek olarak, yoksulluğun önemli ölçüde azaltılması ve insani gelişmenin temel göstergelerinin iyileştirilebilmesi, kişi başına gelirin hızla arttırıldığı ülkelerde gerçekleştirilebilmiştir. Gelişmenin bu özelliğini "düzenli dönüşüm" olarak adlandıran Naqvi, bu dönüşümün kişi başına gelirin yılda ortalama yüzde 3'ün üstünde büyüdüğü ülkelerde açıkça görüldüğünü belirtmektedir.

⁴ Yetişkinlerin okuma-yazma oranının ortalamadaki ağırlığı 2/3, ortalama eğitim süresinin ise 1/3'dür. Bu iki değişkenin ağırlıklı ortalaması alınarak "ülkenin ulaştığı eğitim düzeyi" (educational attainment) belirlenmektedir.

⁵ YFNE'nin en önemli eksikliklerinden birisi gelirle ilgili herhangi bir göstergenin endekste yer almamasıdır. Oysa İGE geliri endekse dahil ederek insani gelişmenin maddi refah boyutunu da göz önüne almaktadır.

⁶ 2001 yılında Japonya 81.3 ile en yüksek, Zambia ise 33.4 ile en düşük ortalama yaşam beklentisine sahip olan ülkelerdir (UNDP 2003).

⁷ Benzer şekilde, Endonezya, Mısır, Nepal, Bolivya, Hindistan, Suriye, Cezayir, Fas, İran ve Sudan gibi 1975-2001 yılları arasında İGE değerleri Türkiye'den daha hızlı artan ülkelerin 2001 yılı İGE sıralamasındaki yerleri Türkiye'nin altındadır (UNDP 2003).

⁸ Eşitsizlik artışı sadece bölgesel düzeyde değil, il düzeyinde de kendisini göstermektedir. 1975 yılında en düşük ve en yüksek İGE değerlerine sahip olan iller arasındaki fark 0,324 iken, 1997 yılında 0,345 olmuştur. (UNDP, 2001a: 30-31 ve 38-39).

⁹ Sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin devreye sokulmasına rağmen, kadınlar için birleşik okullaşma oranının hemen hemen hiç değişmeden kalması ilginç gözükmektedir. Bu durum sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin uygulama aşamasında sorunlarla karşılaştığının ve/veya ülkedeki toplumsal cinsiyet ayırımından kaynaklanan eşitsizliklere çözüm olamadığının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

¹⁰ Oysa 2001 yılında kamu harcamalarından toplam borç servisine ve savunma harcamalarına ayrılan pay eğitim ve sağlığa ayrılanın 3 katına ulaşmaktadır (UNDP, 2003).

KAYNAKÇA

- Adelman, I. (1961), *Theories of Economic Growth and Development*, Stanford: Stanford University Press.
- Adelman, I. ve C. T. Morris, (1983), *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*, Stanford: Stanford University Press.
- Amin, S. (1973), *Le Développement Inégal: Essai sur Les Formes Sociales du Capitalisme Périphérique*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Arndt, H. W. (1987), *Economic Development: The History of an Idea*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Arndt, H. W. (1978), *The Rise And Fall of Economic Growth; A Study in Contemporary Thought*, Hellbourne: Longman Cheshire.
- Bhagwati, J. (1984), "Development Economics: What Have We Learned?", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 49-69.
- Bruno, M. (1994), "Development Issues in a Changing World: New Lessons, Old Debates, Open Questions", M. Bruno ve B. Pleskovic (der.), *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1994* içinde, Washington DC, 9-19.
- Chenery, H. B. vd. (1974), *Redistribution with Growth*, London: Oxford University Press.
- Crafts, N. (2002), "The Human Development Index, 1870-1999: Some Revised Estimates", *European Review of Economic History*, 6, 395-405.
- Çavuşgil, S.T. (1997), "Measuring the Potential of Emerging Markets: An Indexing Approach", *Business Horizons*, January/February, 87-91.
- DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)*, Ankara: DPT Yayınları.
- Ellsworth, P. T. (1950), *The International Economy*, New York: Macmillan.
- Emmanuel, A. (1972), *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press.

- Gall, P. (1992), "What Really Matters - Human Development", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 532-541.
- Griffin, K. ve J. Knight (1992), "Human Development: The Case for Renewed Emphasis", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 576-609.
- Ingham, B. (1993), "The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, 21 (11), 1803-1821.
- Lynn, S. R. (2003), *Economic Development: Theory and Practice for a Divided World*, New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Morawetz, D. (1978); *Twenty-Five Years of Economic Development 1950 to 1975*, Baltimore- London: The John Hopkins University Press.
- Morris, M. D. (1979), *Measuring the Conditions of the World's Poor: The Physical Quality of Life Index*, London: Frank Cass.
- Naqvi, S. N. H. (1995), "The Nature of Economic Development", *World Development*, 23 (4), 543-556.
- Okun, B. ve R. W. Richardson, (1962), *Studies in Economic Development*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Rosen, G. (1984), "Development Economics: Some Thoughts on Its Past and Its Future", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 21-28.
- Rostow, W. W. (1975), *How It All Began: Origins of the Modern Economy*, London: Methuen.
- Rostow, W. W. (1971), *Politics and Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1992), "Development: Which Way Now?", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 5-26.
- Streeten, P. vd. (1981), *First Things First: Meeting Basic Human Needs in Developing Countries*, New York: Oxford University Press.
- Şenses, F. (1984), "Development Economics at a Crossroad", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 109-150.

- Todaro, M.P. ve S.C. Smith (2003), *Economic Development*, Essex: Addison Wesley.
- United Nations (1948), *Economic Report: Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, New York.
- UNDP (2003), *Human Development Report 2003*, <http://www.undp.org/hdr2003>.
- UNDP (2002), *Human Development Report 2002*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2001), *Human Development Report 2001*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2001a), *İnsani Gelişme Raporu, Türkiye 2001*, Ankara
- UNDP (1998), *UNDP Poverty Report: Overcoming Human Poverty*, New York: United Nations Publications.
- UNDP (1998a), *Human Development Report 1998*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (1995), *Human Development Report 1995, Turkey*, Ankara.
- UNDP (1992), *Human Development Report 1992*, Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1993), *World Development Report 1993*, Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1987), *World Development Report 1987*, Oxford: Oxford University Press.
- Yotopoulos, P. A. ve J. B. Nugent (1976), *Economics of Development, Empirical Investigations*, New York: Harper & Row Publishers.

KALKINMA İKTİSADI LİTERATÜRÜNDE GELİŞME KAVRAMININ EVRİMİ*

Hatice KARAÇAY ÇAKMAK

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
hatice@hacettepe.edu.tr

Özet:

Kalkınma iktisadı bir alt disiplin olarak ortaya çıktığı dönemden, bugüne, oldukça farklı bir nitelik kazanmıştır. 1950-1960'lı yılların “geleneksel kalkınma yaklaşımı”nın gelişmişlik kavramına bakış açısı ve buna paralel olarak az gelişmişlik problemini çözmek için ortaya attığı politika önermeleri radikal bir yeniden yapılanmaya uğramıştır. Bu çerçevede, çalışmada, kalkınma iktisadının doğuşundan günümüze kadar geçen sürede karşılaştığı problemleri ve yeni arayışları ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, özellikle “gelişme” kavramının değişen yapısı ele alınmıştır. Diğer bir ifade ile, bu çalışmada kalkınma iktisadının ve gelişme kavramının evrimi incelenmiştir.

Abstract:

The Evolution of Concept of “Development” in the Literature of Development Economics

From the time when development economics has become a subdiscipline after the second World War until today, development economics has gained quite different sight. 1950's and 1960's traditional development literature's definition of development and parallel to this, the policy recommendations it has put forward in order to cope with less development have gone under radical changes and thus development concept has been reevaluated under different perspectives. This study aims to clarify how the development literature progressed until today, which dilemmas it has faced and the new approaches to this literature. In other words, in this study the evolution of the development concept and development economics have been evaluated.

---

* Bu çalışmada yardımlarından dolayı Arş. Gör. Derya Güler'e teşekkür ederim.

Anahtar Sözcükler: Gelişme kavramı, geleneksel kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, temel ihtiyaçlar etiği.

Keywords: Concept of development, traditional sustainable development, basic needs ethics.

GİRİŞ

Kalkınma iktisadı, II. Dünya Savaşından sonra, gerek yeni siyasi bağımsızlıklarını ilan eden az gelişmiş ülkelerin, gerek savaş sonrası ekonomilerini düzeltmeye çalışan batı ülkelerinin iktisadi gelişmelerini sağlama amacıyla oluşmuş ve ortaya çıktığı dönemde oldukça popülerlik kazanmış bir alt disiplindir. O günkü dönemden bugüne kadar geçen sürede bu alt disiplinin (iktisadi) gelişme sorununa bakışı ve buna paralel olarak iktisadi gelişme için öne sürdüğü çözüm önerileri oldukça farklı bir nitelik almıştır. İktisadi gelişmeyle sanayileşme ve iktisadi büyümeyi eşanlamli gören bir bakış açısı, 1950-60'lı yıllar boyunca bu alt disiplinin literatürünün temelini oluşturmuştur. *Geleneksel kalkınma iktisadı yaklaşımı* adı altında değerlendireceğimiz bu literatürde iktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için daha hızlı sanayileşmenin, daha fazla meta üretiminin ve böylece daha fazla milli hasıla artışının sağlanması gerekliliği öne sürülmüş ve bu doğrultuda çeşitli politika önermeleri ortaya konulmuştur. Pek çok akademisyen ve politikacı tarafından kabul görmesi nedeniyle oldukça yoğun uygulama alanı bulan bu politikalar gerçek hayatta başarılı olamamış ve yaklaşımın başarısızlığı kalkınma iktisadının görkemli yıllarının hızla geride kalmasına yol açmıştır. Öyle ki, 1970'li yıllarda, bu alt disiplinin varlığı kimi sosyal bilimciler tarafından sorgulanmış ve hatta iflas ettiği öne sürülmüştür.

1970'li yılların literatüründe kalkınma iktisadının sona erdiğini öne süren çalışmaların yanı sıra, bunun aksini savunan çalışmalar da yer almıştır. Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığını, *kalkınma iktisadının* başarısızlığı olarak değerlendiren ve bu nedenle kalkınma iktisadının iflas ettiğini öne süren düşünce tarzı, pek çok çalışmada açık ya da zımni olarak red edilmiştir. Günümüze gelindiğinde, karşı çıkılması gerekenin kalkınma iktisadının kendisinin değil, *geleneksel* kalkınma iktisadının sunduğu/dayattığı bilgi biçimi olması konusunda tüm sosyal bilimciler tarafından hemen hemen bir uzlaşma sağlanmıştır. Aynı zamanda, geleneksel kalkınma iktisatçıların ele aldıkları belli başlı konuların (sanayileşme, sermaye birikimi, iktisadi büyüme gibi) *yanlış yönlendirilmiş* olması ile ele alınan konuların *yanlış* olmasının farklılığı görülmüş ve bu nedenle bir alt disiplinin ölüp dirilmeyeceğinin ayırdına varılmıştır.

Kısaca, geleneksel kalkınma yaklaşımından bir kopuşun yaşanmasıyla birlikte 1970'li yıllar sonu ve 1980'li yılların başında alternatif yaklaşımlar oluşturulmaya başlanmıştır. Bu yaklaşımların ışığı altında geleneksel analizin açmazları ortaya konulmuş ve özellikle (iktisadi) *gelişme* kavramı yeniden değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, geleneksel kalkınma yaklaşımının ve alternatif yeni yaklaşımların incelenmesi suretiyle kalkınma iktisadının ve gelişmişlik olgusuna bakış açısının tarihsel bir perspektiften değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, çalışmanın ilk kısmında, geleneksel kalkınma yaklaşımı genel hatlarıyla anlatılmıştır. İkinci kısımda, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısını eleştiren bazı yaklaşımlar kısaca gözden geçirilmiş ve bunlar arasında yer alan “sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı” daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısıyla beraber, Avrupa-merkezci bakış açısına da eleştirel gözle bakan yaklaşımlara bir örnek olarak “temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı” anlatılmıştır.

1. GELENEKSEL KALKINMA YAKLAŞIMI

Az gelişmişliğin kökenini ve azgelişmişlikten çıkış yollarını inceleyen geleneksel kalkınma iktisatçıları, 1950-60'lı yıllar boyunca, farklı konulara vurgu yapmış olsalar da, esas olarak, belli başlı şu stratejik konulara ağırlık vermişlerdir (Sen, 1992: 6-14):

i) Sanayileşme: Geleneksel kalkınma iktisatçıları iktisadi gelişmenin birincil problemi olarak sanayileşme sürecini ele almışlar ve hatta çoğu zaman sanayileşme ile iktisadi gelişmeyi aynı anlamda kullanmışlardır. Geleneksel iktisatçıların öne sürdüğü tüm kalkınma politikalarında iktisadi gelişmenin gerçekleşebilmesi için iktisadi yapının değişmesi gerekliliği, yani, GSMH içindeki sanayi sektörünün payının artması zorunluluğu ortaya konulmuştur.

ii) Emegın hareketliliği: İktisadi gelişmenin sağlanması için sanayileşme politikalarını savunan iktisatçılara göre, sanayileşmek için tarım sektöründe oldukça kronik olarak gözlemlenen gizli işsizlik olgusunun ortadan kaldırılması; emegın ve bununla birlikte diğer üretim faktörlerinin tarım sektöründen sanayi sektörüne kaydırılması gerekmektedir. Bu bağlamda A.Lewis, Ranis-Fei, H. Leibenstein, C. Clark gibi iktisatçıların yanı sıra K.Marx'dan W.W. Rostow'a kadar pek çok iktisatçı köylülüğün tasfiyesi tezini benimsemişlerdir.

iii) Hızlı sermaye birikimi: Geleneksel kalkınma yaklaşımında bir başka önemli stratejik konu ise, sermaye birikimidir. Sermaye birikimi, büyüme ve iktisadi gelişme sürecinin merkezinde yer alır. Tabii ki, sermaye stokunun artması, elde edilen net gelirden bir kısmının tüketilmeyip tasarruf edilerek net yatırıma dönüştürülmesine bağlıdır. Dolayısıyla geleneksel kalkınma yaklaşımında yatırım ve fiziki sermaye artışı iktisadi gelişmenin/büyümenin önemli bir koşulu olmaktadır.

iv) *Aktif ve planlamacı devlet*: İktisadi gelişme sürecinde gerek dengeli, gerek dengesiz kalkınma modelini savunan iktisatçılara göre aktif devlet önemli bir unsurdur. Dengeli kalkınma modelinde sektörler arasında dengeli bir yatırım hamlesi öne sürülürken, *devletin koordinasyonunda* ve *devlet öncülüğünde* bir yatırım hamlesinden de söz edilmektedir. Buna karşılık, piyasa mekanizması aracılığıyla ekonomide yaratılacak bir dengesizliğin öncülüğünde yatırım hamlesini savunan dengesiz kalkınma modelinde de devlete önemli bir rol üstlenilmektedir. Bu modelde ise devlet, aktif sektörlerin belirlenmesinde etkili, yol gösterici bir unsur olarak görev almaktadır. Diğer bir deyişle, geleneksel yaklaşımda, fiziki sermaye birikimi ile sağlanan iktisadi gelişme, iktisadi hayatta etkili ve aktif bir devletin varlığına bağlıdır.

Kısaca, iktisadi gelişmeyi sanayileşme ve büyümeyle eş anlamlı gören geleneksel kalkınma iktisatçıları, az gelişmiş ülkelerin yukarıda belirtilen stratejik konularda başarılı olduğu müddetçe “sürekli pozitif büyüme”yi sağlayacaklarını ve dolayısıyla iktisadi gelişmişliği yakalayacaklarını düşünmüşlerdir. Fakat, geleneksel kalkınma yaklaşımının öne sürdüğü “sürekli büyüme modeli”nin *gelişme* kavramına bakışı bazı önemli problemleri taşımaktadır.

Geleneksel kalkınma iktisatçıları gelişme kavramını daha fazla üretim ve dolayısıyla daha fazla tüketim olarak ele almışlardır. Ancak bu tanımlama, gelişme kavramını insani niteliklerden uzaklaştıran “meta-merkezci” bir tanımlamadır ve yaklaşıma yöneltilen temel eleştiri de budur (Ingham, 1993: 1803). Diğer bir deyişle, tüm toplum bireyleri için refah yaratabilme ve bu refahı yaratabilmek için yatırım, fiziki sermaye birikimi ve milli hasıla artışı sağlayabilme problemi olarak değerlendirilmesi gereken (iktisadi) gelişme olgusu, geleneksel kalkınma yaklaşımında farklı bir nitelik kazanmaktadır. Bu yaklaşımda toplam üretim büyümesine atfedilen önem arttıkça “kim için ve ne adına” üretim soruları gündemden düşmekte, insan ve insanın gelişimi için yapılacak bir faaliyet olarak ele alınması gereken “üretim” bir araç olmaktan çıkıp, amaç haline gelmektedir. Bu doğrultuda, insan ve doğa bu amaca hizmet eden birer araca dönüşmektedirler. Sonuçta insan ve refah faktörünü göz ardı eden geleneksel yaklaşım insan-merkezci bir bakış açısından koparak, sürekli (meta) üretim artışı yaratma amacını taşıyan *meta-merkezci* bir bakış açısına dönüşmektedir¹.

Ayrıca, geleneksel yaklaşımda *gelişme* kavramı değerlendirilirken, gelişmenin yalnızca iktisadi boyutu ile ilgilenilmektedir. Sanat, bilim, politika, kültür gibi toplum ve bireyin gelişimi için gerekli diğer yapılardaki gelişmeler ve bu gelişmelerin iktisadi gelişme ile olası karşılıklı etkileşimi göz ardı edilmektedir. Bunun yanı sıra, belirtildiği gibi, iktisadi gelişme olgusuna bakış açısı da problem taşımakta; iktisadi gelişme kavramı iktisadi büyümeyle

eşanlımlı görülmektedir. Sonuç olarak, bu yaklaşımda, iktisadi büyümeyi sağlamış toplumların doğal olarak *gelişmeyi* yakalayacağı varsayılmaktadır.

Geleneksel kalkınma yaklaşımı meta-merkezci bir bakış açısının yanı sıra *Avrupa-merkezci* bir bakış açısını da içinde barındırmaktadır. Avrupa-merkezci bakış açısı, gelişme çizgisinde tüm toplum ve ekonomiler için geçerli, mutlak ve evrensel bir yol olduğunu ve bundan dolayı “gelişme”nin topluma, kültürlere göre farklılıklar göstermeyeceğini öne sürmektedir. Bu bakış açısında, taşıdıkları kimliklere (cinsel, dini, etnik kimlikler gibi) ya da ait olduklarını hissettikleri cemaatlere göre insanların gelişme olgusunu farklı değerlendirebileceği gerçeği göz ardı edilmiştir. Diğer bir ifade ile Avrupa-merkezci bakış açısında, insanın varlığının farklılığına ve bu nedendir ki karşılaştırılmazlığına kapalı bir yapı sergilenmektedir.

Bir taraftan, geleneksel kalkınma yaklaşımının “sürekli pozitif büyüme” sağlamak adına AGÜ'lere sundukları politika önermelerinin uygulamadaki başarısızlıkları, diğer taraftan, bu politika önermelerinde içselleşmiş, “meta-merkezci, (iktisadi) deterministik ve Avrupa-merkezci” bakış açısı, kalkınma literatüründe yeni arayışlara yol açmış ve alternatif yaklaşımlar oluşturulmuştur. Bu alternatif yaklaşımların kimisinde geleneksel yaklaşımın *gelişme* kavramına bakış açısı red edilirken, kimisinde ise bu bakış açısı korunmaya devam edilmiş ve yalnızca daha farklı politika önermeleri dahilinde (iktisadi) gelişme teorileri oluşturulmaya çalışılmıştır.

2. GELENEKSEL KALKINMA İKTİSADINA ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR

Geleneksel kalkınma iktisatçılarının 1950-60'lı yıllarda ortaya attıkları politika önermelerinin aksine, 1970'li yıllara gelindiğinde az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkın kapanması bir tarafa, daha da açıldığı gözlenmiş böylece dünya genelinde meta-merkezci gelişme biçimi tıkanmaya başlamıştır. Geleneksel kalkınma iktisatçılarının ortaya attıkları politika önermelerinin başarısızlığı (ya da taşıdığı bakış açısının yanlışlığı) peşinden yeni arayışları getirmiştir.

Geleneksel kalkınma yaklaşımının iflası, özellikle ve öncelikle Neoklasik iktisadın yeniden canlanmasını sağlamıştır. Geleneksel kalkınma iktisatçılarının hareket noktalarını Keynes tipi savlardan oluşturmalarını ciddi biçimde eleştiren Neoklasik iktisatçılar, bu yaklaşımın taşıdığı meta-merkezci bakış açısını ve meta-merkezci büyüme biçimini ya da Avrupa-merkezci bakış açısını sorgulamamışlardır. Bu iktisatçılar geleneksel yaklaşımın iktisadi gelişme ve sürekli (meta) büyümeyi sağlamak için öne sürdükleri politika önermelerinin

hatalı olduklarını belirtmişlerdir. Özellikle geleneksel yaklaşımın aktif ve planlamacı devlet anlayışı Neoklasik iktisatçılar tarafından problemlili ve büyüme saptırıcı bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Radikal yaklaşım ise, geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığını ve meta-merkezci “sürekli büyüme modeli”nin tıkanıklığını kapitalist sistemin içsel dinamiklerine bağlamışlardır. Örneğin Ortodoks-Marxist² iktisatçılar meta-merkezci büyüme biçiminin sermaye miktarını artırarak bir kısım işçinin işsiz kalmasına yol açacağını ve çalışan işçi sayısındaki azalmanın karı düşürerek *dünya kapitalizm bunalımını* ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir³. Bu yaklaşımda, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, genişleyen yeniden üretimini sarsıntısız biçimde geçiren kapitalist sistemin 1960’ların sonunda aşırı birikim bunalımı ile karşı karşıya kaldığı ve buna paralel olarak geleneksel gelişme yazınının geliştirdiği kapitalist sisteme eklemleme politikalarının da (meta-merkezci sürekli büyüme politikaları) tıkanığı öne sürülmüştür. Dolayısıyla, radikal iktisatçılara göre, problemi geleneksel yaklaşımın ele aldığı konularda değil, eklemlemeye çalışılan kapitalist sistemin işleyiş mekanizmasında aramak gerekmektedir.

Geleneksel yaklaşımın ele aldığı stratejik konu/politika önermelerini haklı, fakat yetersiz bulan temel ihtiyaçlar yaklaşımında (*basic needs approach*) ise “meta-merkezci” büyüme bakış açısından sıyrılarak gelişme kavramının belli başlı iki amacı olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşımda, gelişmenin, iktisadi büyümenin yanı sıra yoksulluğun ortadan kaldırılması hedefini de gözetmesi gerektiği ortaya atılmıştır. Bu bağlamda, yoksulluk sorununu çözmeyen bir büyümenin, son analizde kalkınmayla özdeş sayılamayacağı, dolayısıyla gelir dağılımı, beslenme, konut, sağlık, temiz içme suyu, eğitim gibi temel problemler çözülmeden kalkınmanın gerçekleşemeyeceği öne sürülmüştür. Çalışmanın ileriki kısımlarında da ele alınacağı üzere “temel ihtiyaçlar yaklaşımı” bazı iktisatçılarca farklı anlamda değerlendirilmiş ve belirtilen bu gereksinimlerin “temel materyaller yaklaşımı” (*basic materials approach*) adı altında incelenmesi gerektiği öne sürülmüştür (Des Gasper, 1996).

1970’li yıllarda oldukça popüler olan “temel ihtiyaçlar”, belki de daha doğru bir ifade ile “temel materyaller” yaklaşımı kısa bir sürede popülerliğini UNESCO çevrelerince öne sürülen “endojen kalkınma” yaklaşımına devretmiştir. Endojen kalkınma yaklaşımına göre geleneksel kalkınma yaklaşımının en büyük başarısızlığı, gelişme sürecinin ülkenin kendi iç kaynaklarına, kendi gücüne ve güvene dayanarak yapılacağını göz ardı etmesidir. Bu yaklaşımda, her ülkenin kendi öz kaynaklarına dayalı orijinal bir kalkınma yolu bulması, sürece egemen olması, sürecin öznesi durumuna gelmesi, kar maksimizasyonunun yerini gelir maksimizasyonunun alması,

sermayenin değil istihdamın öncelik olması, özel sermayenin kar oranını yükseltme kaygısının yerini yaşam kalitesinin yükseltilmesi kaygısının alması, Neoklasik iktisadın yaklaşımlarının aksine sermaye birikiminin değil, maddi refahın öncelikli amaç durumuna gelmesi gibi tezler ele alınmaktadır (Başkaya, 1997: 175). Kimi iktisatçılar tarafından oldukça ütöpik içeriğe sahip olduğu öne sürülen bu yaklaşım çok fazla uygulama şansı bulamamış ve Neoklasik kalkınma literatürünün yeniden uyum programlarının bir parçası ya da uluslararasılaşan üretimin yeni organizasyonunun bir stratejisi olarak tanımlanmıştır (Ercan, 2001: 199).

1970'li yılların sonlarında, sorunu doğal kaynakların tükenmesine bağlayan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde, 1970 sonları ve 1980'li yıllarda, iktisadi büyümenin sınırları, doğal kaynakların tükenmesine bağlanılmış ve geleneksel yaklaşımın "sürekli büyüme" savının bu nedenle işlemeyeceği öne sürülmüştür. Diğer taraftan 1990'lı yıllarda sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı, değişen şartlar ve ihtiyaçlar nedeniyle, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısına daha geniş perspektiften eleştiri getirmiştir. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı diğer alternatif yaklaşımlara göre literatürde ağırlıklı yer aldığından çalışmanın bu bölümünde konu nispeten ayrıntılı ele alınmıştır. Daha sonra meta-merkezci bir bakış açısından sıyrılrsa da, Avrupa-merkezci yapı özelliklerini taşıyan sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının alternatifi, belki de bir adım ötesi olarak sunabileceğimiz "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı" (*basic needs ethics approach*) incelenmiştir.

3. GELENEKSEL YAKLAŞIMIN META-MERKEZCİ BAKIŞINDAN KOPUŞ: SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

"Sürdürülebilir Kalkınma" kavramı açık, herkesin üzerinde anlaşmaya vardığı bir kavram değildir; ortama, toplumsal değişmelere, yeni gereksinimlere göre değişmektedir (Bulutay, 2002: 10). Bununla birlikte, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının çıkış noktası olan "ekoloji, çevre sorunları ve iktisadi kalkınma" ilişkisi halen bu yaklaşımın merkezinde yer almaktadır. Kapitalist büyümenin ekolojik sorunlar yaratacağına dair tezler, bazı teorisyenler tarafından daha önceki dönemlerde de dile getirilmiş olsa da (S. Podolonsky, K.Polanyi, N.Georgescu-Roegen vb), çevre sorunlarının, akademisyenlerin, siyasetçilerin, kamu oyunun, BM ve diğer uluslararası kuruluşların ilgi alanı haline gelmesi 1960'lı yılların sonlarına, 1970'li yılların başlarına rastlamaktadır (Başkaya, 1997: 183). 1972 Stockholm Konferans'ından 1992 Rio Konferasına kadar geçen sürede sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında önemli değişimler söz konusu olmuştur. 1972 Stockholm Konferansında ağırlıklı olarak bölgesel ve yerel düzeydeki çevre kirlenmesi ve bazı doğal kaynakların tükenmesi sorunu

ele alınırken, 1992 Rio deklarasyonunda çevre kirlenmesi dışında, "savaştan uzak bir yaşam" hakkından, "azınlıklar, farklı gruplar ve kadın hakları" gibi çeşitli demokratik haklara kadar uzanan, nispeten daha geniş yelpazeli bir sürdürülebilir kalkınma ölçütleri değerlendirme altına alınmıştır (Keating, 1993: 14).

İktisadi gelişme süreci boyunca, kaynakların yoğun kullanımının yarattığı problemler ve bu problemleri aşabilme olabilirliği, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının ele aldığı konuları ve dolayısıyla niteliğini de değiştirmiştir. 1970'li yıllarda çevre kirlenmesi sorunu ve hatta daha fazla düzeyde doğal kaynakların yenilenemezliği sorunu oldukça kaygı verici olarak değerlendirilirken, bugün teknolojik gelişmelerin bu sınırlılıkları geniş ölçüde giderdiği ve giderebileceği düşünülmektedir⁴ (Bulutay, 2002: 9). Değişen dünya, çevre koşulları ve bunların insan yaşamı üzerine etkileri sürdürülebilir kalkınmanın temel problemini yenilenemez kaynakların israfı noktasından bu kaynakların yoğun istismarının yaratacağı tehlikeli sonuçlara kaydırmıştır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında, asıl olarak, bugünün iktisadi büyüme ve gelişmesi gerçekleştirilirken, gelecek kuşakların da kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme olanağından yoksun bırakmayacak, gelecek kuşakların seçim şanslarını azaltmayacak gelişme amaçlanmaktadır (Goldin ve Winters, 1995: 1).

Yeryüzü kaynaklarının yoğun istismarı yoluyla gelecek kuşakların seçim şansını azaltacak duruma örnek olarak "ortak alanların acıklı durumu" (*tragedy of commons*) olgusu gösterilebilir. Bireyler ve/veya uluslar, kamuya ve dünyaya ait *ortak alanları* çıkarları için kullanmakta ve bunun sonucunda belki de geri dönüşü olmayan, çözümsüz problemleri tüm dünya ülkelerine ve bireyelerine yaşatmaktadır (Bulutay, 2002: 9).

Ortak alanların aşırı kullanımının yarattığı en önemli problemlerden biri "sera etkisi" (*green house effect*) dir. Fosil yakacak rezervlerinin (kömür, gaz, petrol) geniş ölçüde kullanılmasıyla üretilen karbondioksit, atmosferin bileşimini değiştirerek sera etkisi yaratmakta, dünya ölçeğinde ve sürekli iklim düzensizliklerinin oluşmasına ve yerkürenin ısınmasına neden olmaktadır⁵. Söz konusu ısınma deniz seviyelerinin yükselmesi, aşırı iklim koşulları, bazı yerlerde ekosistemlerin yok olması gibi sonuçlara yol açarken, su kaynaklarının risk altına alınması, barajların kuruması, yalı kentlerinin su altında kalması, düşük verimli toprakların işlenmesi gibi problemleri de beraberinde getirmektedir (Bulutay, 2002: 14). Benzer şekilde, sera gazları gezegenin koruyucu ozan kalkanını eritme tehlikesini doğurmakta, bu eritme insan ve hayvanlarda çeşitli kanser (özellikle cilt kanseri) türlerinin hızla yükselmesine, ayrıca okyanusların besin zincirinin bozulmasına neden olmaktadır. Fosil yakacaklarının ortaya çıkardığı bir başka problem ise asit yağmurlarının doğa

üzerindeki etkisidir. Asit yağmurları ormanları, gölleri yok etmekte ve hatta ulusların sanat ve mimari mirasını tahrip etmektedir.

Batı dünyasının aşırı üretim ve yüksek kar elde etme yolundaki çabası, dünyadaki tüm bireylerin ve ulusların ortak alanlarını istismar etmesi yanında, hormonlu ürünler problemi gibi, yine insan hayatına tehlike oluşturacak başka problemleri de ortaya çıkarmaktadır. Fakat, sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında bio-teknolojideki gelişmelerin, problemi yarattığı gibi çözebileceği ve gelecek zararların oluşmasını engelleyeceği beklenmekte ve bu doğrultuda politikalar belirlenmektedir.

Çevre tahribatı, kirlilik ile iktisadi sorunlar arasında ciddi bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle, dünya ekosisteminin bütünlüğünün korunması, yenilenemez kaynakların aşırı israfının yarattığı sıkıntıların kontrol altına alınması gibi ekolojik ve çevre sorunlarının yanı sıra, iktisadi sorunlar da sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı içerisinde değerlendirilmektedir. Gelir azlığı, yoksulluk, esasında başlı başına bir kirliliktir. Az gelirli kesimler yoğun bir kirlilik içinde yaşamaktadırlar. Örneğin, geliri düşük insanların suları temiz değildir, kanalizasyonları yok ya da yetersiz düzeydedir. Geliri düşük insanların yaşadıkları bölgelerde önemli bir doğal kaynak ve sağlık aracı olan ormanlar yok edilmektedir ve ayrıca insan gücü verimsiz topraklarda heba edilmektedir (Bulutay, 2002: 12). Bu nedenlerle, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için yoksulluğun ortadan kaldırılması gerekmektedir. Ancak ve ancak yoksulluğun kalkması ile birlikte süreç içerisinde değişen *insanın kendisi*, çevre kirliliği ve tahribatı, aşırı nüfus problemleri gibi problemleri ortadan kaldıracaktır.

Yoksullukla savaşın yanı sıra, gelir dağılımı, uygun teknoloji seçimi gibi diğer iktisadi problemler de sürdürülebilir kalkınma içerisinde ele alınmaktadır. Öyle ki, 1992 Rio Deklarasyonunda sürdürülebilir kalkınma içerisinde çevre kirliliği, çevre tahribatı, doğal afetler, ekosistemin korunması adına ele alınan konuların yanı sıra, uygun teknoloji seçimi, sürdürülebilir kalkınmaya önderlik edecek açık bir uluslararası iktisadi sistem, ülkelerin öz kaynaklarına dayalı iktisadi gelişme konuları da değerlendirilme altına alınmıştır (Keating, 1993: 13-14).

Özetle, 1950-60'lı yıllarda gelişmeyi indirgemeci bir yaklaşım içerisinde değerlendirerek, yalnızca iktisadi büyüme boyutunu ele alan geleneksel kalkınma yaklaşımı, 1970'li yıllarda ekonomizme ve meta-merkezci büyüme politikalarına saplanmanın sıkıntıları ve açmazlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu yıllarda, batı dünyasının son yüzyılda elde ettiği yüksek büyüme hızının gelişmeyi beraberinde getirmediği, bu tip bir yüksek büyüme hızının insan ve çevre faktörü üzerindeki olumsuz etkiler yarattığı düşüncesi, giderek daha fazla

kesim tarafından ifade edilmiş ve süreç içerisinde sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı oldukça popüler olmuştur. Yenilenemez kaynakların israfı, çevre kirliliği, enerji bunalımı, yoksulluk problemleri gibi konuların bir adım daha ötesine gidilmesi gereği, ancak 1990'lı yıllarda tartışılmaya başlanmış ve bu çerçevede "kültürel gelişme" ya da "insanın gelişmesi" konuları ele alınmıştır. Aslında, bu konular 1970'li ve 1980'li yıllarda P.Streeten (1979) ve A.Sen (1985) gibi kimi iktisatçılar tarafından çalışılmış konular olsa da, kalkınma literatüründe daha geniş bir kesim tarafından tartışılması 1990'lı yılları bulmuştur.

Geleneksel kalkınma yaklaşımında ele alınan konuları/politika önermelerini haklı, fakat eksik ve yetersiz değerlendiren "sürdürülebilir kalkınma" ve "temel materyaller" yaklaşımları, geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısından bir kopuşu gerçekleştirmekle birlikte, yaklaşımın Avrupa-merkezci bakış açısını korumuşlardır. Belirtildiği gibi, Avrupa-merkezci bakış açısında, insanın varlığının farklılığına ve bu nedenle karşılaştırılmazlığına kapalı bir (iktisadi) gelişmişlik çizgisi oluşturulmuştur. Avrupa merkezci bakış açısı, bireylerin istek ve ihtiyaçlarının, yaşadığı kültüre, cinsel kimliğine, etnik kökenine ya da dahil olduğu dini inanca göre değişebileceği düşüncesini göz önüne almamaktadır. Geleneksel yaklaşımın bu bakış açısı, "sürdürülebilir kalkınma" ya da "temel materyaller" yaklaşımlarında da kendini korumuş ve bu yaklaşımlarda gelişme olgusunun tüm toplum ve bireyler için evrensel ve tek olduğu iddia edilmiştir. Böylece bu yaklaşımlarda politika önermelerinin zamana ya da mekana göre değişebilirliği sorgulanmamıştır.

Meta-merkezci bakış açısından sıyrılarak geleneksel yaklaşımı aşan ve bu anlamda modern kalkınma literatürü içerisinde değerlendirilen pek çok çalışmada az gelişmişliğin ölçütü olarak İnsani Gelişme İndeksi (*Human Development Index*)⁶ kullanılmıştır. 1990'lı yıllarda BM Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Gelişme İndeksi ile kalkınmanın belli başlı amaçları ve/veya sonuçları *sorgusuz sualsiz* kabul edilmiştir. Burada, bireylerin uzun bir ömre, yüksek eğitim ve kültür düzeyine, zengin bir hayata sahip olması kalkınmanın belli başlı amaçları olarak ortaya konulmaktadır. Halbuki bazı sosyal bilimcilere göre UNDP'nin belirlediği bu kalkınmışlık çizgisinin tüm dünya kültürleri ya da insanları tarafından kabul göreceğini ortaya koymak gerçekçi değildir. Kimi insan uzun bir ömür yerine, yaşam kalitesi daha yüksek kısa bir ömrü tercih edebilecektir. Ya da, tüm ömrünü bilginin peşinde koşarak geçirmek yerine, "kültürsüz"(!) bir yaşamı seçecektir. Benzer şekilde çoğu sosyal bilimci, Avrupa-merkezci geleneksel kalkınma yaklaşımının "cinsel ya da etnik kimlik" gibi bireylerin taşıdıkları farklı kimliklerin ayırdını koymaksızın yapılan çalışmaların geçerliliğinin sorgulanması gerektiğini öne sürmüştür.

1990'lı yıllarda "kültür ve kalkınma etiği" literatürü çerçevesinde, pek çok iktisatçı ve sosyal bilimci, kimlik farklılıkları ve özellikle kültürel çoğulculuk konusunu yoğunlukla tartışmışlardır. Kalkınma etiği çalışmalarında, evrensel etik ile yerel seçim arasında etkileşim ve denge üzerine kurulmuş "etik, kültür ve kalkınma" tartışmaları ele alınmıştır. Bu çerçevede, geleneksel kalkınma yaklaşımının yanı sıra radikal veya post-modern etik yaklaşımlarına da alternatif bazı çalışmalar yer almaktadır (Des Gasper,1996: 628). Bu çalışmalara örnek olarak, Amarta Sen'in analizinin dahil edileceği "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı", bu yaklaşımın geliştirilmesiyle değerlendirilen Martha Nussbaum'un "Aristotelesçi kalkınma etiği yaklaşımı" ya da Onora O'Neill'in "Kantçı kalkınma etiği yaklaşımı" değerlendirilebilir (Des Gasper, 1996: 631). Her biri ayrı bir çalışma konusu oluşturduğundan, bu çalışmada yalnızca "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı" incelenmiştir.

4. GELENEKSEL YAKLAŞIMIN AVRUPA-MERKEZCİ BAKIŞINDAN KOPUŞ: TEMEL İHTİYAÇLAR ETİĞİ YAKLAŞIMI

1970'li yılların başlarında gelişmeden söz edebilmek için yoksulluk probleminin çözülmesi gerekliliğini ve insan için evrensel olan bazı ihtiyaçların söz konusu olduğunu öne süren temel ihtiyaçlar yaklaşımı oldukça popüler olmuştur. Dünya Bankası, ILO gibi uluslararası kuruluşların gündeme getirdiği biçimiyle "temel -materyal- ihtiyaçlar" iki grup olarak görülmüştür. Bunlardan birincisi, bireyin fizyolojik yeniden üretilmesine olanak veren, beslenme, konut, giyim gibi ihtiyaçlar iken, ikincisi, temel hizmet denilen sağlık, içme suyu ve kullanma suyu, eğitim, ulaşım gibi ihtiyaçlardır (Başkaya, 1997: 173).

1970'lerin başlarındaki "temel ihtiyaçlar yaklaşımı"nın bu biçimi oldukça dar kapsamlı olarak değerlendirilmiş ve pek çok iktisatçı tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Temel ihtiyaçlar yaklaşımında *insanlar için* gelişmeyle ilgilenilmiş, fakat *insanın gelişimi* değerlendirme altına alınmamıştır. Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, bu nedenle Galtung (1978), Greene (1978) ve Hettne (1982) gibi kimi refah iktisatçıları temel ihtiyaçları materyal ihtiyaçlara indirgeyen bu yaklaşımın "temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı" olarak yeniden adlandırılması gerektiğini öne sürmüşlerdir (Des Gasper, 1996: 641). Bu iktisatçıların görüşünü kabul ederek bireyin temel ihtiyaçlarının materyal ihtiyaçlardan çok daha üst düzeyde olduğunu öne süren pek çok sosyal bilimci ve iktisatçı, kimi psikolojik ya da toplumsal ihtiyaçların da *temel* ihtiyaçlar olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin, S.C.Dube (1984), *temel ihtiyaçları*, bireysel materyal ihtiyaçların daha ötesinde gören bir yaklaşım içinde, altı başlık altında toplamıştır. Bu ihtiyaçlar: (1) gıda, giyim, iş, korunma gibi hayatta kalmayı gerektiren *ana ihtiyaçlar*;

(2) yaşanabilir bir toplum, topluluk ruhu ve toplumsal bütünleşmenin sağlanması, etkin çatışmaları önleyici mekanizmalar ve uzlaşma sağlayan mekanizmalar, sosyal kural ve disiplinlerin güçlendirilmesi gibi *toplumsal ihtiyaçlar*; (3) kişisel özgürlük, özel yaşamın ayrıcalığı, boş zaman ve onun yaratıcı kullanımı, gelişme için eşit katılım olanağı sağlanması gibi *kültürel ve psikolojik ihtiyaçlar*; (4) *refah ihtiyaçları*; (5) *uyum ihtiyaçları*; (6) keskinleşen problem çözme yeteneği ile teknolojik ve bilimsel gelişme ve insan mühendisliğinin artan uzmanlaşmasını içeren *gelişim ihtiyaçlarıdır*. (Ercan, 2001: 195).

Temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı, S.C. Dube (1984) ve Galtung (1978), Greene (1978) gibi kimi refah iktisatçıların yanı sıra, "kültürel gelişmeyi ve kültürel ihtiyaçları" bireylerin bir *temel* ihtiyacı olarak değerlendiren "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı"na da çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır (Des Gasper, 1996). Bu yaklaşım, insan ihtiyaçlarının doğal olduğunu ve bu nedenle kültürel bir kalıba konulamayacağını ya da "kültürel" gözükten ihtiyaçların, ancak materyal ihtiyaçlar (kültürel olmayan ya da az olan) giderildikten sonra ele alınması gerektiğini öne süren görüşe şiddetle karşı çıkmış ve "kültürel gelişme"yi kapsayan bir gelişmenin, zenginlik derecesine bakılmaksızın tüm dünya ülkeleri ve bireyleri için savunulması gerektiğini öne sürmüştür.

Kültür sözcüğü kavramsal olarak açık olmadığından, sözcüğe dair söz konusu olan anlam karışıklığı kültürel gelişme kavramı için de geçerliliğini sürdürmektedir. Bu nedenle, "kültür" ve "kültürel gelişme"den kastedilenin ne olduğunu tam olarak değerlendirmek gerekmektedir. "Kültürel gelişme" kavramında kastedilen kültür, sosyal bilimciler tarafından esas olarak iki ayrı şekilde ele alınmaktadır. Özellikle batı dünyası vizyonuna sahip sosyal bilimciler, sanat, felsefe yapma ve bu yapılanlardan yararlanma etkinlikleri gibi kişilere insan olarak olanaklarını geliştirebilmeyi sağlayan etkinlikleri "kültürel gelişme" olarak değerlendirirken, kimi sosyal bilimciler ise özellikle batı dünyası dışındaki ulusların, grupların kendi kültürünü yaşatma ve geliştirme etkinliklerini "kültürel gelişme" olarak kabul etmektedir. Bunların ilkinde kişilerin *tekil anlamda kültür* alanındaki gelişmelerden bahsedilirken, ikincisinde ulusların-grupların *çoğul anlamda kültür* alanındaki gelişmeleri ele alınmaktadır. "Geleneksel anlamda kültür" diye anılan tekil anlamda kültüre karşılık, çoğul anlamda kültüre uluslar arası belgelerde "genişletilmiş anlamda kültür" de denmektedir (Kuçuradi, 1994: 40).

"Kültür ve Kalkınma Etiği" literatürü çerçevesinde değerlendirilen "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı", yerel seçim ve yerel gelenekleri göz ardı etmeyen ve bu bağlamda *genişletilmiş anlamda kültürü* göz önüne alan, ama aynı zamanda yerel değerlerle ile evrensel değerler arasında dengeyi kuran ve dolayısıyla *tekil*

anlamda kültürü de değerlendiren bir bakış açısını sunmayı amaçlamaktadır. Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, çoğul anlamda kültürel farklılığı gözetmeyen, “kültürel gelişme” olarak insanın kendisinin kültürel açıdan gelişmesini anlayan modern yaklaşımlara⁷ eleştirel baktığı gibi, bu yaklaşımların mutlak ve evrensel bilgi sunumuna karşı çıkan, tam aksine, göreliliği ve farklılığı oldukça öne çıkartan post-modernizme⁸ de eleştirel bakmışlardır. Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, post-modernizmin, modernizmi eleştirmek adına yerel olanı, farklı olanı oldukça ağırlıklandırıldığını, bu doğrultuda bazı evrensel formları ve bütünsel süreçleri göz ardı ettiğini öne sürmektedir.

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı esas olarak farklılıktaki birliği anlamayı, genelliği az çok yakalamayı amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde, yaklaşım, durum ve kültüre göre değişme esnekliği olan ve herkes tarafından kabul edilecek minimum temel ihtiyaçlar üzerine uzlaşma alanı yaratılıp yaratılamayacağını araştırmaktadır. Diğer bir ifade ile, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı, tekil anlamda kültürel gelişmeyi ve bu çerçevede belki de ihtiyaçların genelliğini yakalamaya çalışırken, aynı zamanda çoğul anlamda kültürel gelişmeyi ve yine bu çerçevede (tekilin) farklılığını göz önüne almaktadır (Des Gasper, 1996: 642).

Temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında A.Sen'in (1985, 1992) “yetenek görüşü”nün oldukça önemli bir yeri vardır. Bu yaklaşımın öncülüğünü oluşturan yetenek görüşü daha sonra Cohen (1993), Gaertner (1993), Doyal ve Gough (1991), Korsgaard (1993), Nussbaum (1995) gibi pek çok teorisyen tarafından geliştirilmiştir (Des Gasper, 1996). (İktisadi) gelişmeyi insanın yeteneklerinin gelişmesi olarak değerlendiren Sen (1992), bunun için Marx'ın deyişiyle, “koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini, bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği ile yer değiştirmesi gerekliliği”ni öne sürmüştür (Sen, 1992: 15). Sen'in yetenek yaklaşımına göre, iktisadi gelişmeden ve bireysel gönencen söz edebilmek için bireyin potansiyelini yakalayabilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifade ile, (iktisadi) *gelişme* için bireyin gerçekleştirebileceklerini *yapabilmesi* (doyurucu bir iş ve mesleği yapmak) ve olanaklarına *ulaşabilmesi* (belirli bir amaca ulaşmak) gibi *bireysel işlevlerin* ve bireysel etkinliklerin yerine getirilmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu işlevlerin gelişmesi ise bireyin çeşitli alternatifler arasında özgür seçim yapabilmesine bağlıdır. Özgürlük, *bireysel yeteneklerin* gelişimi ile yakından ilişkilidir. Bireysel yetenek ise, bireyin kendi avantajlarını kendisinin değerlendirip geliştirebilmesi durumu, diğer bir deyişle, bireyin olanaklarını ve gücünü, kendi seçeceği ölçü ve biçimlerde kullanabilme durumu olarak ifade edilmektedir (Sen, 1992: 21, 1993: 31). Kısaca, Sen'in "yetenek yaklaşımı"na göre, iktisadi *gelişme* süreci, bireyin *yeteneklerinin* geliştirilmesi süreci olarak ele alınmalıdır (Sen, 1992: 15).

G. A. Cohen (1993), Sen'in görüşüne benzer bir şekilde, insanların avantajlara yaklaşma olanaklarında eşit olmaları gerektiği görüşünü öne sürmektedir. Buradaki *avantaj* kişinin olmak istediği durum olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, Sen'deki işlev kavramının daha kapsamlı halidir (Bulutay, 2002: 17). Korsgaard'ın *yaklaşım (aces) eşitliği* görüşünde ise, insanlar arasında istekleri dışında var olan yetersizliklerin (*disadvantages*) ortadan kaldırılması önerilmektedir (Bulutay, 2002: 18).

Dolayısıyla, bu görüşler (yetenek, avantajlara yaklaşma ve yaklaşım eşitliği görüşü) çerçevesinde, yeteneklerin gelişmesi, avantajlara yaklaşılması ya da yetersizliklerin ortadan kaldırılmasıyla iktisadi gelişme paralel gitmektedir. Bu çerçevede, kültürel gelişmeden bahsederken, bireyin insan olarak olanaklarını geliştirmeyi hedefleyen tekil anlamda kültürel gelişmeye ağırlık verildiği izlenimi edinilmektedir. Diğer taraftan, belirtildiği gibi, bu görüşlerin de dahil edildiği temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında çoğul anlamda kültürel gelişme ve çoğulculuk göz ardı edilmemekte, bireysel yeteneklerin gelişimi ve seçiminde kültürel farklılıkların etkileri değerlendirilmektedir.

Sen'in çalışmasını geliştirerek "etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisi"ni oluşturan Doyal ve Gough (1991)'un çalışmalarında tekil ve çoğul anlamda kültür ve kültürel gelişme farklılığı daha açık bir şekilde görülmektedir. Doyal ve Gough, etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisini şu şekilde oluşturmuştur(Des Gasper, 1996: 643):

i) Belli bireysel etkinlikler ve işlevler kümesiyle ilintili *esas (fundamental) ya da evrensel insan çıkarları aşaması*. Doyal ve Gough, hayati tehlikelerden kaçınmayı ya da bir topluluğun üyesi olmayı (en basit anlamda sosyal katılımı) esas ya da evrensel insan çıkarlarına örnek olarak ele almaktadır.

ii) Esas ya da evrensel çıkarlar için gerekli *temel ihtiyaçlar aşaması*. Burada bahsedilen temel ihtiyaçlar sağlıklı (fiziksel-ruhsal) olma ve bireysel yeterliliği (*autonomy*) kazanma ihtiyaçlarıdır. Doyal ve Gough, bireysel yeterliliği, eylemde yeterlilik ve değerde yeterlilik şeklinde ele almaktadır. Eylemde yeterlilik sosyal katılım için gerekli iken, değerde yeterlilik özgürlük ideali ve bireysel yetenek gelişimi için gerekmektedir. Doyal ve Gough, özellikle değerde yeterlilik kavramını geliştirirken, Sen'in "yetenek" görüşünü göz önüne almışlardır.

iii) Aşama 2'deki temel ihtiyaçları (ya da yetenekleri) yerine getirmek (geliştirebilmek) için gerekli *orta derecede ihtiyaçlar (intermediate needs) aşaması*. Doyal ve Gough, orta derecede ihtiyaçları şu şekilde sıralamışlardır:

Besleyici gıda ve temiz su, koruyucu ev, uzun ömür, yeterli sağlık bakımı, eğitim, fiziksel ve ekonomik güvenlik, doğum-kontrol, ana-çocuk sağlığı gibi.

iv) Orta derecede ihtiyaçları yerine getirmek için gerekli mal ve hizmetler (girdiler). Bu mal ve hizmetler yapıya, bireye ve zamana göre değişmektedir.

v) Bu mal ve hizmetlerin kullanımı ve tedariki için gerekli toplumsal önkoşullar.

Etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisinin (1) ve (2). aşamaları için tek ve evrensel bir tanımlama geçerli iken, (3), (4) ve (5). aşamaları için ortak bir tanımlama oluşturulsa da, bu tanımlama altında toplumlara ve kültürlere göre değişebilen farklı içerikler söz konusudur. (1) ve (2). aşamadaki esas çıkarlar ve temel ihtiyaçlar kültürel farklılıklardan ve tartışmadan uzak alanlardır. Tüm toplumlarda yaşayan bireyler bu çıkar ve ihtiyaçlarını gözetmek durumundadır. Hayati tehlikeden uzak durmak, düşük ya da yüksek düzeyde sosyal katılım gerçekleştirmek zaman ya da mekandan bağımsız biçimde tüm bireyler için geçerli olan esas çıkarlardır. Aynı şekilde, bireylerin bu çıkarlarını gözetebilmeleri için, yine zaman ve mekan kavramından bağımsız bir şekilde, sağlıklı ve ehil sahibi olmak gibi temel ihtiyaçları vardır. Diğer taraftan, (3)-(5). aşamalarda kültürel farklılıklar ve (az ya da çok) kültürlerin tanımladığı/biçim verdiği bireysel farklılıklar göz önüne alınmakta, tüm kültür ve bireyler için kabul edilecek yeknesak ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların giderilmesi yolunda gerekli girdiler ve koşullar dayatılmamaktadır.

Doyal ve Gough'un *orta derecede ihtiyaçlar* olarak tanımladığı ihtiyaçlar, 1970'lerin "temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı"nda ve buna paralel olarak çoğu kalkınma program ve politikalarında *temel ihtiyaçlar* olarak kabul edilmektedir. 1990'lı yıllarda UNDP tarafından geliştirilen İnsani Gelişme İndeksinde de bu ihtiyaçlar temel ihtiyaçlar olarak ele alınmıştır ve bu çerçevede gelişmenin nihai amaçları ya da sonuçları oluşturulmuştur. Diğer taraftan, UNDP ve çevresince *temel evrensel insan ihtiyaçları* olarak tüm kültür ve bireylerden bağımsız ele alınan bu ihtiyaçlar, -Doyal ve Gough'un (1991) çalışmasında da gözlemlendiği gibi- "temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı"nda bireye, kültüre, topluma göre değişebilen, farklılık gösteren ihtiyaçlara dönüşmüştür. Belirtildiği gibi, İnsani Gelişme İndeksine ve çoğu kalkınma programlarına göre uzun ömüre sahip olmak, eğitilmiş olmak, yüksek ekonomik standartlarda ve yüksek teknoloji ile yaşamak, gelişmenin (bireyin) nihai amaçları (temel ihtiyaçları)dır. Bu doğrultuda, örneğin uzun yaşayabilmek için uygun sağlık koşulları, sağlık hizmetleri gibi girdiler (4.aşama) gerekmektedir ve yine bu nedenle, örneğin, toplum modern tıbbı (5. aşama) ayak uydurmak durumundadır; bu anlamda moksa⁹, fitoterapi, akupunktur gibi çeşitli alternatif tıp yöntemlerine yer yoktur. Halbuki, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı çerçevesinde düşünüldüğünde daha

farklı bir tablo ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu yaklaşıma göre, eylemde ve değerde kendi kararlarını kendi verme yeterliliğine /ehline sahip birey, uzun ve eğitimle yoğrulmuş bir ömrü, resmi okul eğitimini ya da yüksek teknoloji donanımlı bir hayatı tercih edip etmeme kararında Avrupa-merkezci düşünce geleneğinin dayattığından farklı bir seçime yönelebilecektir (3.aşama). Ya da bu yaklaşım çerçevesinde temel ihtiyaçlar olarak kabul edilen "akıl, ruh ve fizik sağlığı"nı korumak için kültürler ve bireyler alternatif tıp yöntemleri tercih edebilecek ve bu yönde yeni yöntemlerin geliştirilmesinin toplum tarafından doğru adım ve *gelişme* olarak değerlendirilebilmesi yanlışılanmayacaktır.

Doyal ve Gough'un etik ve politik ihtiyaçlar hiyerarşisinde "gelişme"den bahsedildiğinde, tekil ve çoğul anlamda kültürel gelişmenin birlikteliği ve birbirine bağlılığı dikkati çekmektedir. Etik ve politik hiyerarşide, bir taraftan insanın birey olarak eylemde ve değerde yeterliliği (yeteneği) ve yeterliliğinin (yeteneğinin) gelişmesi için gerekli olanaklarının gelişmesi değerlendirme altına alınırken, yani diğer bir ifadeyle tekil anlamda kültürel gelişmeden bahsedilirken, diğer taraftan, yeterliliklerinin (yeteneklerinin) gelişmesi için gerekli olan girdiler ve bunların temini için gerekli toplumsal önkoşulların gelişmesi de göz önüne alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, Doyal ve Gough'un çalışmaları özelinde ve temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımı genelinde tekil anlamda kültürel gelişme ve evrensel ihtiyaçlar, çoğul anlamda kültürel gelişme ve yerel ihtiyaçlara bağlandırılmıştır.

Sonuç olarak, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımınca bazı ihtiyaçlar kültürden ve bireyden bağımsız, genel ve evrensel ihtiyaçlar olarak değerlendirilirken, bazı ihtiyaçlar kültürel merkezli, tekil ve yerel ihtiyaçlar olarak ele alınmaktadır. Bu temelde bir değerlendirme yapan Nussbaum(1995) yerel koşullar ışığında kimi söylemlerin "yerele -tekile- özgül" olduğu gibi, yine yerel koşullar ve zevkler ışığında kimi söylemlerin "genele özgül" olduğunu ifade etmiştir (Nussbaum, 1995: 26).

SONUÇ

1950-1960'lı yıllara damgasını vuran geleneksel kalkınma yaklaşımının öne sürdüğü politika önermeleri pek çok iktisatçı ve politikacı tarafından kabul görse de, 1970'li yılların sonlarına geldiğinde, bu kalkınma politika önermelerinin az gelişmiş ülkelere çözüm getirmediği ve hatta az gelişmiş ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki farkın giderek açıldığı gözlenmiştir. Geleneksel kalkınma yaklaşımının başarısızlığı 1970'li yıllardan itibaren kalkınma literatüründe yeni arayışlara yol açmıştır. Bu yeni arayışlar geleneksel yaklaşımın başarısızlığını farklı nedenlerde aramışlardır. Bu çerçevede, neoklasik yaklaşım, geleneksel kalkınma yaklaşımının özellikle "korumacı-

müdahaleci” politikalarını hatalı değerlendirirken, radikal yaklaşım ise geleneksel yaklaşımın kapitalist sisteme öykünme politikalarını problemlili bulmuşlardır.

Bu yaklaşımların yanı sıra, geleneksel kalkınma literatürünün *gelişme* kavramına bakışını hatalı bulan alternatif yaklaşımlar da kalkınma iktisadi literatüründe ağırlıklı yer almıştır. Bu çerçevede ele alınabilecek yaklaşımlara örnek olarak, temel materyal ihtiyaçlar, endojen kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımları gösterilebilir. Geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısına eleştirel gözle bakan temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımı, yoksulluk sorununu çözmeyen bir büyümenin kalkınmayı beraberinde getirmeyeceğini öne sürerek, gelişme politikalarının gelir dağılımı, beslenme, konut, sağlık, temiz içme suyu, eğitim gibi temel ihtiyaçları gözetmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Bir başka yaklaşım olarak değerlendirilen sürdürülebilir kalkınma yaklaşımında ise geleneksel kalkınma analizinde benimsenen "sürekli büyüme modeli"nin en büyük açmazının sınırlı doğal kaynaklar olduğu öne sürülmüş ve konu "çevre, ekoloji ve iktisadi gelişim" merkezinde değerlendirilmiştir. Geleneksel yaklaşıma bir diğer alternatif olarak kabul edilen temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımında da sürdürülebilir kalkınma ya da temel materyal ihtiyaçlar yaklaşımında olduğu gibi geleneksel analizin meta-merkezci bakış açısından sıyrılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, bu yaklaşımda bir adım daha öteye gidilerek Avrupa-merkezci bakış açısından da kopuş sağlamıştır. Bu yaklaşım temel ihtiyaçları tanımlarken evrensel kabul edilecek ihtiyaçların yanı sıra, tekil/ yerele özgül ihtiyaçları da değerlendirmektedir. Böylece, çoğulcu bir anlayış gözetirken farklılıktaki birliği değerlendirmekte ve buna paralel olarak hem tekil ve hem çoğul anlamda kültürel gelişmeden bahsetmektedir.

(İktisadi) gelişmede *insanlar için gelişme* yanında, *insanın gelişimi* de ele alınmalıdır. Böyle bakıldığında kalkınma literatüründe temel ihtiyaçlar etiği modelinin önemi ortaya çıkmaktadır.

NOTLAR

¹ Keza, geleneksel kalkınma yaklaşımında gelişme kavramının içeriksizleştiğini ifade eden Sen (1992), kalkınma literatürünün en büyük eksikliğinin toplam gelire, belli malların toplam arzına, milli hasılaya gereğinden fazla vurgu yapması olduğunu söyleyerek geleneksel yaklaşımın meta-merkezci bakış açısını eleştirmiştir (Sen, 1992: 16).

² Aslında Marx (1985)'in kendisi, gelişme olgusunun bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği olarak ele alınması gerektiğini ifade ederek, gelişme kavramında,

geleneksel yaklaşımın bakış açısından çok daha farklı bir bakış açısı oluştursa da, bu konu Ortodoks-Marxist analizin geleneksel yaklaşıma sunduğu temel bir eleştiri noktası olmamıştır.

³ Genelde kapitalist üretim sisteminin dalgalanmalarını ve özelde 1970'li yıllardaki kapitalizmin bunalımını daha ayrıntılı değerlendirmek için bkz. Satlıgan ve Savran, (1989).

⁴ Aynı şekilde, söz konusu kötümser görüşlere karşın, dünyada hammadelerce görece bir bolluk bulunmaktadır. Bu bolluğun sonucu olarak hemen tüm hammadelerin fiyatları gerçek ücretlere kıyasla sürekli azaldığı gözlenmektedir (Bulutay, 2002:11).

⁵ Sera etkisi yalnızca fosil yakıtlardan kaynaklanmamaktadır. Orman yangınları, tarımsal üretim ya da başka nedenlerden dolayı ağaç kesimleri de atmosferde karbon gazı oranını arttırmaktadır. Sera gazı sorunu insan etkinlikleri sonucu olabileceği gibi, doğa koşullarındaki değişimlerden de kaynaklanabilir. Dünya atmosferi dolayısıyla dünya iklimi, hayvanlar ve bitkiler arasındaki savaşımın ve dengenin sonucudur. Hayvanlar oksijen teneffüs edip karbondioksit çıkarırken, bitkiler tam tersini yapmaktadır. Dolayısıyla hayvanların etkisi baskın olursa daha sıcak bir dünya, bitkilerin etkisi baskın olursa daha soğuk bir dünya ortaya çıkmaktadır (Bulutay 2002: 12).

⁶ UNDP, 1990'lı yılların başında İnsani Gelişme İndeks'inde kalkınmanın üç amacı veya sonucu olarak, daha uzun yaşam, yüksek bilgi düzeyi ve yaşam standartını değerlendirmiş ve bu amaçlar çerçevesinde kalkınmışlık düzeyini ölçebilmek için ortalama ömür endeksi, okullaşma endeksi ve gelir endeksini düzenlemiştir. İnsani Gelişme İndeks'i yeni ögeler altında sürekli biçimde geliştirilmektedir. Son bir gelişme olarak UNDP'nin 2001 yılı raporunda teknoloji başarı endeksi elde edilmiştir (UNDP, 2001).

⁷ Modern yaklaşımlar olarak geleneksel kalkınma yaklaşımının kendisi de dahil olmak üzere, geleneksel yaklaşıma alternatif olarak geliştirilen neoklasik yaklaşım, radikal yaklaşım ya da temel ihtiyaçlar etiği yaklaşımları gibi, modern toplumların iktisadi gelişmişliğini modern çağın akılcılık ilkesi temelinde açıklamaya çalışan ve bu nedenle göreliliği göz ardı eden yaklaşımlar ele alınmaktadır.

⁸ Post-modernizm, bilgi üretme süreci olarak ampirizm ve pozitivistimin belirleyiciliği, bu çerçevede bilen özne ile bilinen nesne arasında konulan keskin ayrılığa, bilinen nesne hakkındaki bilginin mutlak ve evrensel olduğu yönündeki aşırı bilimsel tavra eleştirel bakmıştır. Post-modernizme gelişme yazını açısından en büyük yöneltelen eleştiriler: bilme biçimlerini eleştirirken tüm bilme biçimlerini tahrir etmesi; tekil olanı öne çıkarırken, tekil olanın içinde yer aldığı bütünü göz ardı etmesi; toplumsal gerçekçiliği bütünsel bir süreç olarak algılamaması; aydınlanma kavramını ve modernleşmeyi eleştirirken her iki kavramın tarihsel bir süreç içinde anlamlı olduğunu göz ardı etmesi vb. yönlerinden eleştirilmektedir (Ercan, 2001: 220-221).

⁹ Bazı bitki yapraklarının yakarak yaraların dağlanması moksa, genel olarak bitkilerle tedavi yöntemi fitoterapi olarak adlandırılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Başkaya, F. (1997), *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Yayınları: Ankara
- Benhabib, S. (1995), "Cultural Complexity, Moral Interdependence, and the Global Dialogical Community", M.Nussbaum ve J.Glover (der.), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities* içinde, Oxford: Clarendon Press, 234-255.
- Bulutay, T. (2002), *In the Context of Strengthening the Capacity in National Accounts Project Implemented together with UNDP and SIS: The New Developments in National Accounts*, Ankara: DİE Yayınları.
- Cohen, G.A. (1993), "Equality of What? On Welfare Goods and Capabilities" M. Nussbaum ve A. Sen, *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 2-29.
- Ercan, F. (2001), *Modernizm, Kapitalizm ve Az gelişmişlik*, Bağlam Yayınları: İstanbul.
- Gaertner, W. (1993), "Amarta Sen: Capability and Well-Being" M.Nussbaum ve A.Sen, *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 62-66.
- Gasper, D. (1996), "Culture and Development Ethics: Needs, Women's Rights, and Western Theories", *Development and Change*, 27(4), 627-661.
- Goldin, I. ve L.A Winters (1995), "Economic Policies for Sustainable Development", Goldin I ve L.A. Winters (der.), *The Economics of Sustainable Development* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 1-15.
- Ingham, B. (1993), "The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, 21: 1802-1821.
- Keating, M. (1991), *Yeryüzü Zirvesinde Değişimin Gündemi*, Ankara: UNEP Türkiye Komitesi Yayınları.
- Kuçuradi, I. (1988), *Uludağ Konuşmaları: Özgürlük, Ahlak ve Kültür Kavramları*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Marx, K. ve F. Engels (1985), *Seçme Yazılar*, (1846), Ankara: Sol yayınları.
- Nussbaum, M ve A.Sen (1993), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.
- Nussbaum, M. ve J.Glover (1995), *Woman, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, Oxford Clarendon Press.
- Sathgan, N ve S. Savran (1989), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Alan Yayıncılık.
- Sen, A. (1985), *Commodities and Capabilities*, North Holland: Amsterdam.

- Sen, A. (1992), "Development: Which Way Now?", C. Wilber ve K. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, New York: McGraw-Hill Inc., 5-26.
- Sen, A. (1993), "Capability and Well-Being," M.Nussbaum ve A.Sen *The Quality of Life* içinde, Oxford: Clarendon Press, 30-53.
- Streeten P.(1981), *First Things First Meeting Basic Human Needs in the Developing Countries*, New York: World Bank.
- UNDP (2001), *Human Development Report, 2001, Making New Technologies Work for Human Development*, New York: Oxford University Press.

TÜRKİYE’DE TÜKETİCİ HARCAMA GRUBU ZAMAN SERİLERİNİN MEVSİMSELLİK VE DURAĞANLIK ÖZELLİKLERİ

Şadiye TÜRKMEN

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
sadiye@hacettepe.edu.tr)

Özet:

Bu çalışmada, 1987:1-2003:1 dönemi için Türkiye’de tüketici mal grupları reel harcama serilerinin mevsimsellik ve durağanlık özellikleri, yapısal kırılmalı birim kök testleri yardımıyla araştırılmaktadır. Gıda-içki harcamaları deterministik mevsimsellik ile hem yarı-yıllık hem de yıllık frekanslarında stokastik mevsimsellik izleyen durağan olmayan bir süreç olarak bulunmaktadır. Dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı-dayanıklı mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları deterministik mevsimsellik ile yarı-yıllık frekans stokastik mevsimselliğine sahip durağan olmayan değişkenlerdir. Hizmetler, stokastik olmayan oldukça güçlü bir deterministik mevsimselliğe sahip durağan olmayan bir süreç izlemektedir. Mevsimsel olmayan konut sahipliği ise iki yapısal kırılmalı trend etrafında durağan bir değişkendir.

Abstract:

Seasonality and Stationarity of Turkish Consumer Expenditure Categories

This paper investigates the time series properties for seasonality and stationarity of quarterly Turkish real consumer expenditures over the period 1987:1-2003:1 with the aid of the unit root tests with structural breaks. The results indicate that food and beverages, which is a non-stationary process exhibits a combination of deterministic and semi-annual and annual stochastic seasonality. Durables, semi durables nondurables, and energy-transportation-communication follow a semi-annual stochastic plus deterministic seasonal paths under a unit root process. Services, on the other hand, is a non-stationary process, which has only deterministic seasonality. However, ownerships of dwelling, which has no seasonal pattern is found as a stationary process around a trend with double structural breaks.

Anahtar Sözcükler: Tüketici mal grupları, mevsimsellik, yapısal kırılma.

Keywords: Consumer expenditures, seasonality, structural breaks.

GİRİŞ

Mevsimsellik, iklim koşullarında, takvim döneminde veya bireylerin üretim ve tüketim kararları zamanlamasındaki değişmelerin, doğrudan ya da dolaylı biçimde, bir değişken üzerinde neden olduğu yıl-içi sistematik harekettir. Ekonomik zaman serilerinde deterministik, stokastik veya ikisinin bir kombinasyonu şeklinde üç tür mevsimsellik gözlenebilir (Canova ve Hansen, 1995). Deterministik mevsimsel bir değişken, her yıl aynı tepe ve dip mevsim devrelerine sahip sabit bir mevsimsel kalıp izlemektedir (Barsky ve Miron, 1989). Sabit mevsimsel bir kalıbın varlığı, olağan takvim ve iklim dönemi değişimleri ile açıklanabilir. Oysa stokastik mevsimsel bir değişken, yaz dönemi tepe devrelerinin kış dönemi dip devrelerine kayması gibi, zaman boyunca değişken bir mevsimsel kalıba sahiptir (Wells, 1997). Değişken bir mevsimsel kalıp, ekonomik ajanların üretim ve tüketim kararları zamanlamasına dair tercihlerinin değişmesinden kaynaklanabilir. Örneğin, yaygınlaşan sera üretimi nedeniyle tarım ürünlerinin iklim koşullarına bağlı olmaksızın her mevsimde tüketilebilir hale gelmesi, cari ekonomik koşullara bağlı biçimde indirimli satışların zamanlamasının değişmesi veya tatil dönemleri için değişen zaman tercihleri bireysel tüketim alışkanlıklarını etkileyerek değişken bir mevsimsel kalıba neden olabilir (Franses, 1996). Ancak, mevsimsellik türünün 'önel (a priori)' bilinmesi zordur (Canova ve Hansen, 1995). Zaman serilerindeki mevsimsellik türlerinin tayini, özellikle 1980'li yılların sonlarından itibaren literatürde yoğun ilgi görmektedir. Barsky ve Miron (1989)'a göre deterministik mevsimsellik, incelenen zaman serisinin mevsimsel kukla değişkenler üzerine regresyonu ile araştırılabilmektedir. Oysa stokastik mevsimselliğin tespiti, mevsimsel birim kök testlerini gerektirmektedir. Literatürde en yoğun başvurulan mevsimsel birim kök testi, Hylleberg, Engle, Granger ve Yoo (1990) tarafından geliştirilen HEGY testidir.¹

Deterministik veya stokastik olsun, mevsimsellik bir durağan-olmama halidir (Sampson, 2001). Mevsimselliğin düzleştirilmesi için ya mevsimsel uyarılama yöntemleri ya da mevsimsel fark alma filtreleri kullanılabilir. Ancak, mevsimsel uyarılama yöntemlerinin kullanımı iki nedenle eleştirilmektedir. Birincisi, uyarılama filtrelerinin ekonomik ajanların davranışlarına ilişkin değişkende içerilmiş yararlı bilgilerin bir kaybına yol açabilmesidir (Bohl, 2000). İkincisi, uyarılama filtreleri ile düzleştirilmiş zaman serileri için ADF, PP ve KPSS birim kök test güçlerinin, filtreleme nedeniyle bir düşüş göstermesi, hatta durağan (I(0)) bir değişkeni, birinci mertebeden bütünleşmiş (I(1)) gibi tanımlayabilmeleridir (Castro, Fanals ve Caralt, 2002). Mevsimsel fark alma filtreleri ile mevsimselliğin düzleştirilmeye çalışılması ise, mevsimsellik türü hakkında bir bilgiye sahip olunmasını gerekli kılmaktadır.² O halde, incelenen zaman serilerinin mevsimsel olarak uyarlanmamış (ham) hallerinin kullanımı, durağanlık özelliklerinin doğru tespit edilerek uygun ekonometrik yöntemlerin

seçimi için önemli olduğu kadar,³ mevsimsel davranışlarına yönelik karar ve ekonomi politikalarının da etkinliğini arttırabilir. Zira, eğer bireylerin davranışlarını etkileyen faktörler bir değişkenin stokastik mevsimsellik içermesine neden oluyorsa, uygulanan ilgili politikaların periyodik olarak yenilenmesi gerekir (Kavussanos ve Alizadeh-M, 2002).

Diğer taraftan, mevsimsel bir kalıp izlesin veya izlemesin, bir zaman serisinde 'yapısal kırılma (structural break)' ihtimali varsa, birim kök testleri yapılırken dikkatli olunmalıdır (Enders, 1995). Zira, ADF, PP veya HEGY gibi birim kök testleri, yapısal kırılmalı trend durağanlık alternatif hipotezi karşısında düşük güce sahiptirler ve birim kök içeren boş hipotez lehine yanlış sonuç verme eğilimi taşıyabilirler (Peron, 1989, Balcombe, 1999). Dolayısıyla, mevsimsel veya değil, yapısal kırılma içerebilir tüm zaman serilerinin durağanlıkları, mutlaka yapısal kırılma içeren alternatif hipotezli testler tarafından sınanmalıdır (Harvey, Leybourne ve Newbold, 2001 ve 2002).

Bu çalışma, yapısal kırılmalı birim kök testleri yardımıyla, 1987:1-2003:1 dönemi için Türkiye'de tüketici mal grubu reel harcama serilerindeki durağanlık ve mevsimselliğin istatistiksel yapısını keşfetme amacını taşımaktadır. Böylece, tüketicilerin her bir mal grubuna ilişkin mevsimsel harcama davranışı kalıplarını etkileyen olası faktörler hakkında bilgilere ulaşılması mümkün olabilir. Bu tür bir çalışma ek olarak, herhangi bir üç aylık serinin mevsimsellik ve durağanlık özelliklerini tespit etmede başvurulabilir yapısal kırılmalı veya değil test yöntemleri ve tüketici reel harcama grupları arasında bir eşbütünleşme analizi yapmayı planlayan araştırmalar için de fikir sağlayabilir.

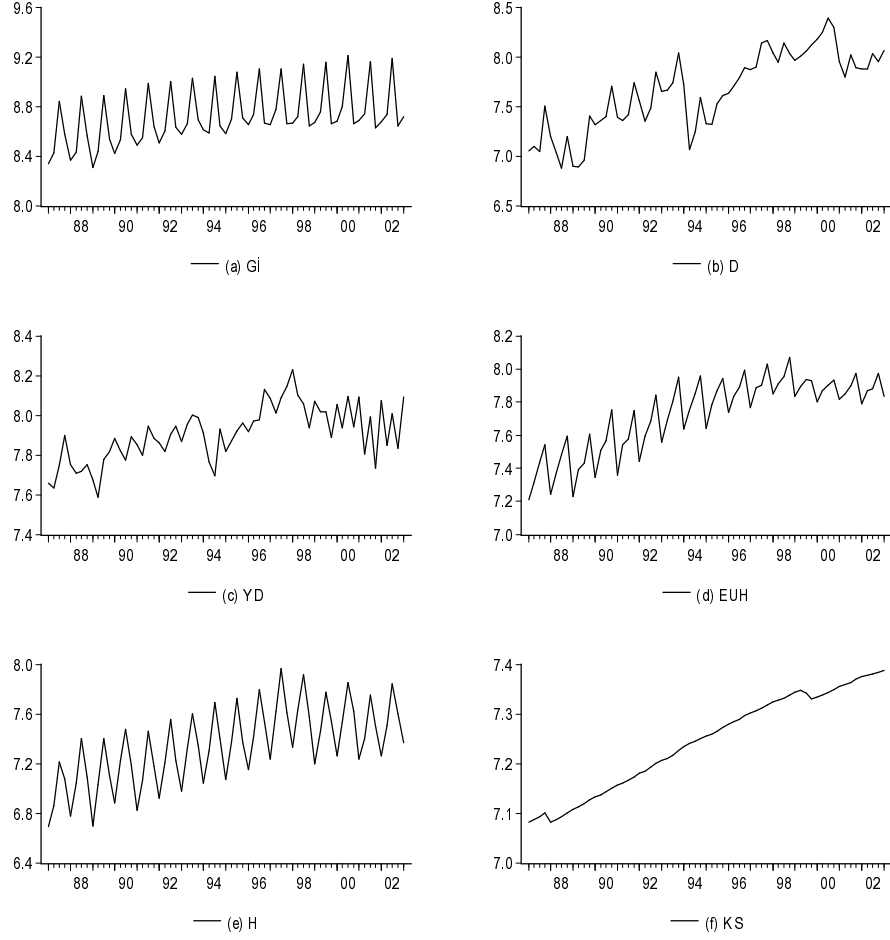
Makalenin organizasyonu şöyledir: İkinci bölümde veri seti tanımlanmakta ve mevsimsel kalıplar ile olası yapısal kırılmalar grafiksel olarak analiz edilmektedir. Çalışmada kullanılan testlerin teorik açıklamaları ve ampirik sonuçları üçüncü bölümde yer almaktadır. Burada, izlenen metodoloji çerçevesinde oluşturulan üç alt bölüm bulunmaktadır. Birinci alt bölümde stokastik ve deterministik mevsimsellik testleri ve tahmin sonuçları yer almaktadır. İkinci alt bölüm, yapısal kırılmalı mevsimsel birim kök testlerini tanımlamakta ve tahmin sonuçlarını sunmaktadır. Üçüncü alt bölüm, mevsimsellik taşımadığı belirlenen konut sahipliği harcamalarının bir ve iki yapısal kırılmalı birim kök testleri ile durağanlık özelliklerinin belirlenmesi amacını taşımaktadır. Çalışmanın sonuçlanmasını dördüncü bölüm yapmaktadır.

1. VERİ SETİ VE GRAFİKSEL YAKLAŞIM

Çalışmada, 1987:1-2003:1 dönemine ait 1987 sabit fiyatları ile üç aylık tüketici mal grupları harcama serileri incelenmektedir. Söz konusu gruplar, DİE Harcamalar Yöntemi ile GSYİH tablolarında yer alan, gıda-içki (Gİ), dayanıklı tüketim malları (D), yarı dayanıklı-dayanısız mallar (YD), enerji-ulaştırma-haberleşme (EUH), hizmetler (H) ve konut sahipliği (KS)'dir. Tüm değişkenler logaritmik formda tanımlanmıştır.

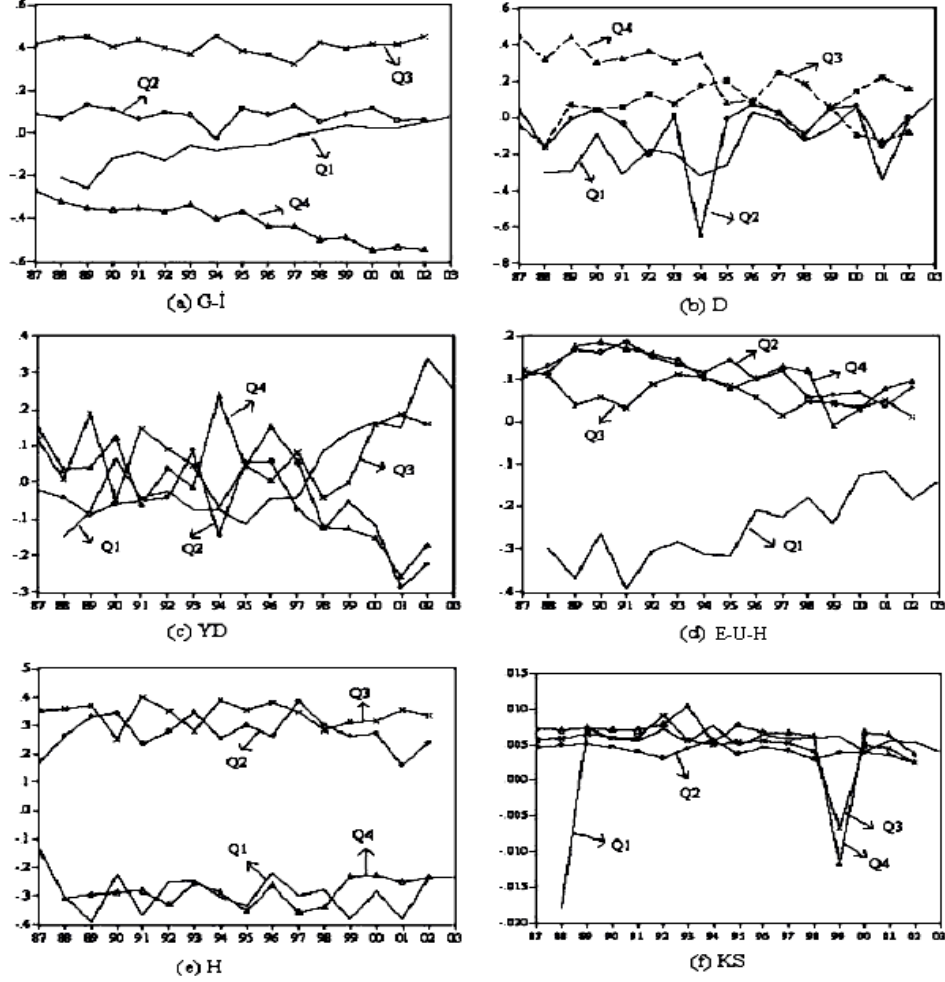
Şekil 1. reel harcama serileri düzey grafiklerini sunmaktadır. Gıda-içki ve hizmetler oldukça güçlü ve fazla değişkenlik içermeyen, enerji-ulaştırma-haberleşme ise güçlü fakat nispeten daha değişken bir mevsimsellik sergilemektedir. Tersine, dayanıklı mallar ile yarı dayanıklı-dayanısız mallar harcamaları çok güçlü olmayan, oldukça değişken mevsimsel patikalar izlemektedirler. Konut sahipliği ise mevsimsel bir patika izlememektedir.

Düzyen grafikleri, mevsimselliğin varlığı hakkında fikir verebilmekte, ancak türüne dair bir bilgi sunamamaktadır. Harcama gruplarının olası mevsimsellik türlerinin tayini amacıyla, Franses (1994)'in basit VQ '(Vectors of Quarters)' tekniğinden yararlanılabilir. VQ tekniğinde, incelenen değişkene ait büyüme oranı (logaritmik serinin birinci farkı) serisinin, her bir çeyreğe ait gözlemleri (Q_s , $s=1,2,3,4$) aynı grafik üzerinde çizdirilmekte ve çeyreklere ait zaman patikaları arasındaki ilişkiler, serideki mevsimsellik hakkında bilgi vermektedir (Wells, 1997a): (1) Zaman patikaları oldukça sabit bir dalga boyu ile paralel hareket ediyorlarsa değişken, deterministik mevsimseldir. (2) Belli çeyreklere ait zaman patikalarının kesişmesi, stokastik mevsimselliğin varlığına işaret etmektedir. (3) Çeyreklere ait zaman patikaları arasında çok fazla kesişme bulunuyorsa, değişkene ait mevsimsel kalıp sabit bir mevsimsellikte, hiç mevsimselliğin bulunmaması olasılıkları arasında bir yerde olabilir.

Şekil 1. Tüketici Harcama Gruplarının Düzey Grafikleri

Harcama gruplarının VQ grafikleri Şekil 2.'de sunulmaktadır. Gıda-içki, dayanıklı mallar, enerji-ulaştırma-haberleşme çeyrek patikalarının kesişmesi stokastik mevsimselliğin varlığına işaret etmektedir. Hizmetler için, ikinci ve üçüncü çeyrek gözlemleri ile birinci ve dördüncü çeyrek gözlemlerinin kesişmesi bir stokastik mevsimselliğin varlığına işaret etmekle beraber, tepe ve dip devrelerin zaman boyunca paralel hareketi deterministik mevsimsellik şüphesi uyandırmaktadır. Yarı dayanıklı-dayanıksız mallar ile konut sahipliği için, her bir çeyreğe ait gözlemler arasındaki çok sayıda kesişme, mevsimselliğin varlığı ve türü hakkında test yapılmaksızın bir bilgi sunulamayacağını göstermektedir.

Şekil 2. Tüketici Harcama Grupları VQ Grafikleri

Mevsimsellik türlerinin grafiksel yorumu, yapısal kırılmaların varlığında geçerliliğini kaybedebilir, çünkü örneğin yapısal kırılmalı deterministik mevsimsel bir zaman serisi, yanlış biçimde stokastik mevsimsel gibi görünebilir (Lopes, 2001). Yapısal kırılmalar, zaman serisi düzey grafiklerinden her zaman açıkça izlenemeyebilir (Enders, 1995). Ancak Şekil 1'den, dayanıklı malların 1994 ve/veya 2000, yarı dayanıklı-dayanıksız malların 1994 ve/veya 1999-2000, enerji-ulaştırma-haberleşme ile hizmetlerin de 1999-2000 yıllarında, zaman patikalarının trendi ve/veya kesişme katsayılarında bir değişme olduğu ifade edilebilir. Söz konusu değişimlerin, Türkiye'de iki büyük ekonomik krizin yaşandığı 1994 ve 2000 yıllarına denk düşmeleri, yapısal kırılmaların varlığı

olasılığını kuvvetlendiriyor görünmektedir. Ayrıca konut sahipliği için 1987-1988 ve/veya 1999 civarında, özellikle kesişme katsayısının değişmesinde etkili olmuş gibi görünen birer değişme, açık olarak izlenebilmektedir.

2. AMPİRİK METODOLOJİ VE TEST SONUÇLARI

Bir zaman serisinin durağanlık özelliklerinin belirlenmesi, önce mevsimselliğin varlığının araştırılmasını gerektirmektedir. Belirtilen nedenle bu bölümde ilk önce, stokastik ve deterministik mevsimsellik testlerine başvurulmaktadır. Stokastik mevsimselliğin tespiti için HEGY, deterministik mevsimselliğin tespiti için ise Kavussanos ve Alizadeh-M (2002) tarafından önerilen nisbi mevsimsel kuklalı test yönteminden yararlanılmaktadır. Ayrıca, incelenen değişkenlerin düzeylerinde birim kökün varlığının netleştirilmesi amacıyla, Lopes (2002) tarafından önerilen mevsimsel ADF testi yürütülmektedir.

Ghysels, Lee ve Noh (1994) ile Smith ve Otero (1997), HEGY testinde alternatif hipotezin trend durağanlık içermesini eleştirerek, mevsimsel ortalama kaymaları olasılığının dikkate alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Balcombe (1999), belirtilen eleştiriden hareketle, mevsimsel ortalama kaymalarının varlığında, HEGY testinin birim kökler boş hipotezini kabul etme eğiliminin yüksek olduğunu bulmaktadır. Bu bölümün ikinci kısmında, incelenen serilerdeki olası kırılmalar dikkate alınarak, yapısal kırılmalı mevsimsel birim kök testleri yapılmaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda, alternatif hipotezinde yapısal kırılmanın varlığına yer veren Balcombe (1999) ile yapısal kırılmalı boş hipotez tanımlayan Harvey, Leybourne ve Newbold (2002) testleri yürütülmektedir.

Mevsimsellik sergilemediği tespit edilen konut sahipliğinin durağanlık özellikleri son kısımda ele alınmaktadır. Burada, geleneksel birim kök test sonuçları yapısal kırılmalı testler ile sınanmaktadır. Söz konusu testler, bir yapısal kırılma için, yapısal kırılmayı alternatif hipotezde tanımlayan Zivot ve Andrews (1992) ile boş hipoteze de getiren Harvey, Leybourne ve Newbold (2001), iki yapısal kırılma için ise, yapısal kırılmaları alternatif hipotezde tanımlayan Ben-David, Lumsdaine ve Papell (2003) ile boş hipoteze de getiren Mehl (2000) testleridir.

Yukarıda belirtilen yapısal kırılmalı, mevsimsel olan ve olmayan, tüm testlerin ortak özelliği, olası kırılma tarihinin modele içsel olarak belirlendiği varsayımını yapmalarıdır.⁴ Endojen yapısal kırılmalı testlerin tercih edilme nedeni, kırılmanın varlığı ve zamanlaması gibi bir bilginin önsel bilinmesinin zorluğudur.⁵

Burada yürütülen tüm testler, basit En Küçük Kareler Yöntemi (EKKY) ile tahmin edilen ADF tipi regresyonlar tanımladıklarından, tahmin edilen hata terimlerine ait seri korelasyonun düzeltilmesi amacıyla, regresyon denklemlerine bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin eklenmesini gerektirmektedirler. Ancak, birim kök testlerinin gücü ve büyüklüğü, kritik biçimde regresyonda içerilen ‘doğru’ gecikme sayısına bağlı olabilir (Lopes, 2002), dolayısıyla gecikme sayısının doğru tespiti önemlidir. Burada gecikme sayısı (p), Hall (1994) tarafından önerilen ‘t-sig’ yöntemi ile belirlenmektedir.⁶ ⁷ t-sig gecikme sayısı seçim yönteminde, $p_{max}=12$ ile test regresyonu tahmin edilir ve en son eklenen gecikme terimi katsayısına ait t-istatistiği $|t| > 1.64$ değerini alıp 0.10 düzeyinde anlamlı bulunana kadar gecikme sayısı birer birer azaltılarak regresyon tahmini yenilenir. Eğer anlamlı bir gecikme katsayısı bulunamıyorsa $p=0$ seçimi yapılır.⁸

2.1. Stokastik ve Deterministik Mevsimsellik Testleri

Stokastik mevsimselliğin testinde iyi bilinen HEGY yöntemi, periyodik bir seride birden fazla frekansta birim kök bulunabileceğini düşünmekte⁹ ve hem sıfır hem de mevsimsel frekanslarda birim kökler içeren boş hipotezin testi için aşağıdaki regresyonu oluşturmaktadır:

$$\Delta_4 y_t = \mu_t + \pi_1 y_{1t-1} + \pi_2 y_{2t-1} + \pi_3 y_{3t-2} + \pi_4 y_{3t-1} + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta_4 y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada üç aylık bir zaman serisi y_t ($t=1, \dots, T$ ve T gözlem sayısı) için $B^k y_t = y_{t-k}$ ve B gecikme operatörü olmak üzere, $\Delta_4 = (1-B^4)$ mevsimsel fark alma, $y_{1t} = (1+B+B^2+B^3)y_t$ sıfır frekans, $y_{2t} = -(1-B+B^2-B^3)y_t$ yarı-yıllık (altı aylık) mevsimsel ve $y_{3t} = -(1-B^2)y_t$ yıllık (üç aylık) mevsimsel filtreleridir. Burada deterministik elemanları tanımlayan μ_t teriminin olası iki formu düşünülmektedir: I,SD ve I,TR,SD. (I kesişme katsayısı, TR trend ve SD_s ($s=1, 2, 3$) s. çeyrekte 1, diğer çeyreklerde 0 değerlerini alan mevsimsel kukla değişkenlerdir.)¹⁰ Sıfır ve yarı-yıllık frekanslarda birim köklerin varlığı için testler sırasıyla π_1 ve π_2 katsayılarına ait t-istatistiklerine (t_{π_1} ve t_{π_2}), yıllık frekans mevsimsel birim kökünün varlığı ise π_3 ve π_4 katsayılarının eşanlı olarak sıfır olup olmadığını test eden bileşik F istatistiğine ($F_{\pi_3 \cap \pi_4}$) dayanmaktadır. Sembolik olarak $I_{1/2,1/4}(1)$, yarı yıllık, yıllık ve sıfır frekans eşanlı birim köklerini içeren, $I_{1/2}(1)$ veya $I_{1/4}(1)$ ise, sırasıyla sadece yarı-yıllık ve uzun-dönem ile sadece yıllık ve uzun-dönem birim köklerine sahip zaman serilerini göstermektedirler.

Tablo 1., HEGY testi tahmin sonuçlarını sunmaktadır.¹¹ Gıda-içki, dayanıklı mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme için – Şekil 2.’deki VQ

grafiklerinin de tanımladığı gibi- hem sıfır hem de mevsimsel frekanslarda birer birim kökün varlığı reddedilememektedir, her üç zaman serisi birer $I_{1/2,1/4}(1)$ değişkendirler. Yarı dayanıklı-dayanaksız malların I, SD modelinde $I_{1/2,1/4}(1)$, I,SD,TR modelinde $I_{1/2}(1)$ değişken olduğu reddedilememektedir. Hizmetler ile konut sahipliği için ise mevsimsel frekanslarda birim köklerin varlığı reddedilmekte, ancak uzun dönem birim kökü kabul edilmektedir.

Tablo 1. HEGY Test Sonuçları ⁽¹⁾

Değişken		p	D.W.	L-B (4) ^(a)	LM (4) ^(b)	$t_{\pi 1}$	$t_{\pi 2}$	$F_{\pi 3 \cap \pi 4}$
Gİ	I, SD	4	1.88	2.49 (0.65)	9.31 (0.06)	-1.89	-0.09	1.54
	I, TR, SD	4	1.89	2.51 (0.64)	9.90 (0.04)	-0.39	-0.08	1.51
D	I, SD	5	1.88	1.55 (0.82)	4.28 (0.37)	-1.81	-0.99	1.82
	I, TR, SD	5	1.93	1.55 (0.82)	5.31 (0.26)	-2.68	-1.03	1.33
YD	I, SD	4	1.93	0.40 (0.98)	3.20 (0.52)	-1.73	0.13	6.38
	I, TR, SD	0	1.82	1.16 (0.88)	5.05 (0.28)	-1.73	-1.41	20.81*
EUH	I, SD	6	2.00	1.38 (0.85)	4.73 (0.32)	-2.46	-1.17	0.81
	I, TR, SD	6	2.00	1.39 (0.84)	4.82 (0.31)	-1.00	-1.16	0.77
H	I, SD	0	1.93	2.09 (0.72)	2.22 (0.69)	-1.02	-5.33*	20.45*
	I, TR, SD	0	1.95	0.38 (0.98)	0.75 (0.94)	-2.32	-5.56*	22.70*
KS	I, SD	3	1.98	1.05 (0.90)	1.45 (0.83)	-2.27	-6.10*	14.98*
	I, TR, SD	3	1.98	1.02 (0.91)	1.48 (0.83)	-0.72	-5.97*	14.81*

⁽¹⁾ T=100 için 0.05 anlamlılık düzeyinde HEGY Kritik Değerleri (1990: Tablo 1a ve 1b), I, SD yardımcı regresyonunda $t_{\pi 1}$ için -2.95, $t_{\pi 2}$ için -2.94, $F_{\pi 3 \cap \pi 4}$ için 6.57 iken I, TR, SD yardımcı regresyonunda $t_{\pi 1}$ için -3.53, $t_{\pi 2}$ için -2.94 ve $F_{\pi 3 \cap \pi 4}$ için 6.60 şeklindedir. Burada * 0.05 anlamlılık düzeyinde ilgili birim kökün varlığının kabul edilemediğini göstermektedir.

^(a) L-B(4) dördüncü mertebeden Ljung-Box Q istatistiğidir ve parantez içi değer olasılık (p) değeridir.

^(b) LM(4), dördüncü mertebeden Breusch-Godfrey Lagrange Çarpanı test istatistiğidir ve söz konusu istatistiğe ait p değeri parantez içinde sunulmaktadır. LM istatistiği, "artıklarda seri korelasyon yoktur" boş hipotezine sahiptir, Tüm p-değerleri 0.05'den daha yüksek olduğu için aynı anlamlılık düzeyinde boş hipotez reddedilememektedir.

Bir zaman serisinde stokastik mevsimselliğin varlığı veya yokluğu, deterministik mevsimsellik testinin yapılması gerekliliğini etkilememektedir, zira mevsimsellik türü, stokastik ve deterministik mevsimselliklerin bir kombinasyonu da olabilir. Deterministik mevsimselliğin testi için Kavussanos ve Alizadeh-M (2002), aşağıda verilen regresyon denkleminin tahmin edilmesini önermektedirler:

$$\Delta y_t = \beta_0 + \sum_{s=2}^4 \beta_s Q_{s,t} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada Δ birinci fark operatörü, Δy_t değişkenin büyüme oranıdır.¹² β_0 , y_t serisinin uzun dönem ortalaması, $Q_{s,t}$ ise nisbi mevsimsel kuklalardır ve $Q_{s,t} = SD_{s,t} - SD_{1,t}$ ($s = 2, 3, 4$) formülü kullanılarak oluşturulmaktadır. t-istatistiklerine göre anlamlı nisbi mevsimsel kuklalar, incelenen değişkenin söz

konusu çeyrekte bir deterministik mevsimsellik sergilediğini, bir başka ifade ile, kendi uzun dönem ortalaması ile karşılaştırıldığında bağımlı değişkende anlamlı bir değişme gözlemlendiğini ifade etmektedirler.^{13, 14}

Tablo 2., deterministik mevsimsellik sonuçlarını vermektedir. Gıda-içki, dayanıklı mallar, enerji-ulaştırma-haberleşme ve hizmetler için, nisbi mevsimsel kukla katsayılarının tüm çeyreklerde anlamlı buldukları reddedilememektedir. Bir başka ifade ile, adigeçen gruplara ait harcamalar, tüm çeyreklerde kendilerine ait uzun dönem büyüme oranları ile karşılaştırıldığında anlamlı mevsimsel değişimler sergilemektedirler. Yarı dayanıklı-dayanıksız mal harcamaları için sadece ikinci ve üçüncü çeyreklere ait mevsimsel değişimler anlamlı bulunmaktadır.¹⁵ Konut sahipliği grubuna ait nisbi mevsimsel kukla katsayıları anlamlı bulunmadığından, söz konusu harcama serisi deterministik mevsimsellik sergilememektedir.¹⁶

Tablo 2. Deterministik Mevsimsellik Test Sonuçları

	Gİ	D	YD	EUH	H	KS
β_0	0.006 (0.685)	0.016 (0.764)	0.007 (0.460)	0.010 (1.366)	0.007 (1.549)	0.005* (9.057)
$\beta_1^{(a)}$	-0.060* (-4.031)	-0.161* (-4.499)	-0.027 (-0.930)	-0.258* (-20.78)	-0.306* (-26.24)	0.000 (-0.404)
β_2	0.076* (5.080)	-0.079** (-2.207)	-0.078* (-3.058)	0.104* (8.364)	0.266* (22.57)	-0.001 (-0.656)
β_3	0.404* (27.05)	0.087* (2.431)	0.060** (2.349)	0.053* (4.240)	0.329* (27.89)	0.000 (-0.001)
β_4	-0.420* (-28.11)	0.153* (4.271)	-0.009 (-0.366)	0.101* (8.145)	-0.289* (-24.46)	0.001 (1.068)
$\bar{R}^2$	0.95	0.35	0.13	0.87	0.97	-0.03
J-B ^(b)	4.94 (0.09)	12.1 (0.01)	0.52 (0.77)	0.19 (0.91)	0.10 (0.95)	918.7 (0.00)
LM(1) ^(b)	13.9 (0.00)	2.21 (0.14)	24.74 (0.00)	13.27 (0.00)	0.049 (0.83)	3.03 (0.08)
L-B(1) ^(b)	13.7 (0.00)	2.22 (0.14)	24.29 (0.00)	13.02 (0.00)	0.050 (0.82)	3.177 (0.07)
L-B(4) ^(b)	43.9 (0.00)	9.88 (0.04)	69.81 (0.00)	43.03 (0.00)	6.056 (0.19)	3.267 (0.51)

* 0.01, ** 0.05 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir ve katsayılara ait parantez-içi değerler t-istatistikleridir.

^(a) $\beta_1 = -(\beta_2 + \beta_3 + \beta_4)$ 'dür ve β_1 katsayısına ait t-istatistiği hesaplaması için dipnot 15'e bakınız.

^(b) J-B, tahmin edilen denklem hata terimleri normal dağılımını test eden Jargue-Bera istatistiğidir. LM (1) birinci mertebeden Breusch-Godfrey Lagrange Çarpanı L-B(1) ve L-B(4) birinci ve dördüncü mertebelerden Ljung-Box Q istatistikleridir. Tüm test istatistiklerine ait parantez içi değerler, karşılık gelen p-değerleridir.

Diğer taraftan, harcamalardaki değişmelerin ne kadarının, sadece mevsimsel faktörlerdeki değişmelerden kaynaklandığı ise, Tablo 2.'de verilen uyumlanmış determinasyon katsayıları ($\bar{R}^2$) tarafından ölçülmektedir. Hizmetler harcamalarındaki değişmelerinin %97 gibi çok yüksek bir oranı mevsimsel faktörlerdeki değişmelerden kaynaklanırken, söz konusu grubu sırasıyla, %95 ile gıda-içki, %87 ile enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları

izlemektedir. Elde edilen bulgu ilgili harcama gruplarına ait en yüksek ve en düşük mevsim devrelerinin VQ grafiklerinden belirgin biçimde izlenebiliyor olmasına destek sağlamaktadır. Hizmetler harcamaları, birinci ve dördüncü çeyreklerde en düşük, ikinci ve üçüncü çeyreklerde en yüksek, gıda-içki harcamaları dördüncü çeyrekte en düşük, birinci çeyrekte en yüksek ve enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları ise birinci çeyrekte en düşük, ikinci ve dördüncü çeyreklerde en yüksek üç aylık büyüme oranlarına sahiptirler. Diğer taraftan, dayanıklı mallar ve yarı dayanıklı-dayanıksız mallar nispeten düşük bir deterministik mevsimsellik izlemektedir. Bir başka ifade ile, deterministik mevsimselliğin kaynağı olabilen olağan takvim ve iklim dönemi değişmelerinin, yarı dayanıklı-dayanıksız mallar ile dayanıklı mallar harcamaları üzerinde büyük bir etkisi bulunmamaktadır.

Lopes (2002), stokastik mevsimsellik içeriyor olsun veya olmasın, eğer bir zaman serisi deterministik mevsimselliğe sahipse, ADF test regresyonuna mevsimsel kukla değişkenlerin eklenmesi gerektiğini, aksi takdirde birim kök içeren boş hipotezin yanlış biçimde reddi probleminin gözleneceğini ileri sürmektedir. Mevsimsellik sergiledikleri tespit edilen harcama grupları için HEGY testinin sıfır frekans birim kök üzerine sonuçları, Lopes (2002) tarafından önerilen SDF¹⁷ testi yardımıyla araştırılabilir. Boş hipotezinde birim kökün varlığını kabul eden SDF testi, ADF test regresyonlarının mevsimsel kuklalar içeren bir formu olup trendli ve trendsiz iki ayrı model içermektedir:

$$SDF_{sd}: \Delta y_t = \sum_{s=1}^4 \alpha_s SD_{s,t} + \psi y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$SDF_{sd,t}: \Delta y_t = \sum_{s=1}^4 \alpha_s SD_{s,t} + \beta t + \psi y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

Tablo 3., SDF test sonuçlarını sunmaktadır. Tüm harcama grupları için SDF_{sd} ve SDF_{sd,t} istatistikleri, uzun dönemde bir birim kökün varlığının reddedilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla uzun dönemde tüm mevsimsel harcama gruplarının birim köke sahip olduğu şeklindeki HEGY testi sonuçları, SDF testi tarafından da desteklenmektedir.

Stokastik ve deterministik mevsimsellik testleri sonucunda, gıda-içki, dayanıklı mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme, $I_{1/2,1/4}(1)$ yapıda bir stokastik ile deterministik mevsimsellik kombinasyonu içermektedirler. Yarı dayanıklı-dayanıksız mallar $I_{1/2,1/4}(1)$ veya $I_{1/2}(1)$ süreçlerinden birini izleyen stokastik ve çok güçlü olmayan bir deterministik mevsimsellik sergilemektedir. Hizmetler harcamaları sadece deterministik türde olan oldukça güçlü bir mevsimsel süreç izlemektedir. Konut sahipliği harcamaları ise ne deterministik ne de stokastik bir mevsimselliğe sahiptir. Yarı dayanıklı-dayanıksız mallar dışında burada ulaşılan sonuçlar, Şekil 2.'de sunulan VQ grafikleri bulguları ile uyumaktadır.

Tablo 3. Mevsimsellik İçeren Tüketici Harcama Grupları için SDF Test Sonuçları

		p	D.W.	LM(1)	α_1	α_2	α_3	α_4	β	$\psi^{(a)}$
Gİ	SDF _{sd}	7	1.88	0.24 (0.62)	0.83** (1.80)	0.99** (1.96)	0.95* (2.08)	0.84* (1.81)	-	-0.10* (-1.89)
	SDF _{sd,t}	7	1.89	0.37 (0.54)	0.55 (0.39)	0.63 (0.43)	0.67 (0.47)	0.57 (0.39)	-0.00 (-0.19)	-0.06* (-0.39)
D	SDF _{sd}	8	1.88	1.22 (0.27)	0.79** (1.78)	0.76** (1.73)	0.89* (2.04)	0.82* (1.85)	-	-0.10* (-1.81)
	SDF _{sd,t}	1 2	2.02	0.12 (0.72)	4.71* (2.67)	4.63* (2.64)	4.75* (2.72)	4.64* (2.65)	0.01* (2.34)	-0.67* (-2.64)
YD	SDF _{sd}	7	1.93	0.17 (0.68)	1.49** (1.74)	1.45** (1.69)	1.51** (1.77)	1.50** (1.75)	-	-0.19* (-1.73)
	SDF _{sd,t}	3	1.82	2.60 (0.11)	1.96** (1.75)	1.91** (1.71)	1.98** (1.77)	1.97** (1.76)	0.00 (1.02)	-0.25* (-1.73)
EUH	SDF _{sd}	9	2.00	1.33 (0.25)	0.66* (2.39)	0.68* (2.47)	0.67* (2.43)	0.71* (2.59)	-	-0.09* (-2.45)
	SDF _{sd,t}	9	2.00	1.51 (0.22)	0.70 (1.05)	0.71 (1.07)	0.71 (1.07)	0.75 (1.14)	0.00 (0.06)	-0.09* (-0.99)
H	SDF _{sd}	2	1.84	1.21 (0.27)	0.18 (0.72)	0.59* (2.43)	0.67* (2.68)	0.21 (0.83)	-	-0.05* (-1.64)
	SDF _{sd,t}	0	1.80	0.33 (0.56)	1.10* (2.01)	1.62* (3.07)	1.73* (3.16)	1.18* (2.06)	0.001* (2.24)	-0.20* (-2.54)

* 0.05 ve ** 0.10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir ve mevsimsel kukla değişkenleri ile trend terimine ait katsayılar için parantez içi değerler t-istatistikleridir.

^(a) ψ değişkenine ait parantez içi değerler ilgili modele karşılık gelen SDF_{sd} ve SDF_{sd,t} test istatistikleridir. 0.05 anlamlılık düzeyinde, Lopes (2002: Tablo 1 ve Tablo A.1)'den, SDF_{sd} kritik değeri (T=80) -2.82 ve SDF_{sd,t} kritik değeri (T=100) -3.36'dır.

2.2. Yapısal Kırılmalı Mevsimsel Birim Kök Testleri

HEGY test sonuçları, tüketici mal gruplarının mevsimsel frekanslarında yapısal kırılmalar varsa geçerli olmayabilir (Balcombe, 1999). Belirtilen nedenle, bu bölümde tüketici harcamalarının stokastik mevsimselliği, yapısal kırılmalı mevsimsel birim kök testleri ile araştırılmaktadır. Bir zaman serisinin mevsimsel ortalama kaymaları içermesi durumunda Balcombe (1999), Zivot ve Andrews (1992) yöntemini,¹⁸ HEGY regresyonuna getiren ve burada S-HEGY olarak adlandırılacak bir 'sıralı (sequential)' test geliştirmiştir. S-HEGY yöntemi, sıfır ve/veya mevsimsel frekanslarda birim kökler boş hipotezinin, mevsimsel ortalama kaymalı trend durağanlık alternatif hipotezi karşısında testi için, iki test regresyonu oluşturulmaktadır:

Model 1:

$$\Delta 4 y_t = \alpha_0 + \alpha_0^* D_t + \pi_1 y_{1t-1} + \pi_2 y_{2t-1} + \pi_3 y_{3t-2} + \pi_4 y_{3t-1} + \sum_{s=1}^3 \theta_s SD_{s,t} + \sum_{s=1}^3 \theta_s^* (D_t \cdot SD_{s,t}) + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta 4 y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (5)$$

Model 2:

$$\Delta_4 y_t = \alpha_0 + \alpha_0^* D_t + \pi_1 y_{1t-1} + \pi_2 y_{2t-1} + \pi_3 y_{3t-2} + \pi_4 y_{3t-1} + \sum_{s=1}^3 \theta_s SD_{s,t} + \sum_{s=1}^3 \theta_s^* (D_t \cdot SD_{s,t}) + \beta t + \beta^* (D_t \cdot t) + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta_4 y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Model 1 I,SD, Model 2 ise I,SD,TR deterministik elemanlarını içermektedir. Burada bağımlı değişken ile denklemin sağ tarafında yer alan $y_{i,t}$ değişkenleri HEGY regresyonu (1)'de tanımlandığı gibidir. D_t terimi yapısal kırılma zamanı için gösterge kukladır ve $t \geq T_B$ için 1, diğer gözlemler için 0 değeri verilerek oluşturulmaktadır. T_B yapısal kırılma tarihidir. $(D_t \cdot SD_{s,t})$ mevsimsel gösterge kuklalarını, $(D_t \cdot t)$ ise trend gösterge kuklalarını temsil etmektedir. S-HEGY test regresyonları, $(0.15T$ ile $0.85T)$ aralığında yer alan tüm tam sayılı gözlem noktaları için sıralı biçimde tahmin edilmektedir. Olası kırılma tarihleri ise, tahmin edilen tüm regresyonlar içinde $\inf(t_{\pi i})$ ($i = 1, 2$) ve $\sup(F_{\pi 3 \cap \pi 4})$ değerlerine karşılık gelen dönemler olarak belirlenmektedir. Tablo 4, S-HEGY test sonuçlarını vermektedir. Gıda-içki, hizmetler ve konut sahipliği için, S-HEGY ile HEGY test sonuçları aynıdır, ancak, dayanıklı mallar, yarı dayanıklı-dayanaksız mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları için S-HEGY testi, HEGY testinden farklı olarak yıllık mevsimsel birim kökünün varlığının kabul edilemediği bulgusuna sahiptir.¹⁹ Diğer taraftan, sıfır ve mevsimsel frekanslar için yakalanan kırılma tarihleri 1994-2000 yılları arasında yoğunlaşma göstermelerine rağmen, her bir değişken için oldukça farklı gözlem noktalarına karşılık gelmektedirler. Belirtilen farklılaşmalar, yapısal kırılmanın serinin düzey ve mevsimsel frekanslarını farklı noktalarda etkilemesinden veya S-HEGY testi boş hipotezinin incelenen harcama değişkenleri için yanlış tanımlı olmasından kaynaklanabilir. Zira, Harvey, Newbold ve Leybourne (HLN) (2002), boş hipotez altında ihmal edilebilir olmayan büyüklükte bir yapısal kırılmaya izin verilmesi halinde, S-HEGY testinin aşırı-yüksek test büyüklükleri vererek yanlış kırılma tarihleri belirleyeceğini düşünmekte ve farklı bir test prosedürü önermektedirler.

Tablo 4. S-HEGY Test Sonuçları ⁽¹⁾

	Regresyon ⁽²⁾		inf ($t_{\tau 1}$)	inf ($t_{\tau 2}$)	sup ($F_{\pi 3 \Gamma \pi 4}$)
Gi	I, SD	Test İstatistiği	-3.32	-2.30	6.13
		T_B (p) D.W.	1991:1 (4) 2.06	1998:2 (8) 2.01	1996:2 (4) 1.70
		LM (4)	5.37 (0.25)	4.91 (0.30)	7.85 (0.10)
		L-B (4)	2.11 (0.71)	1.86 (0.76)	3.08 (0.54)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-4.46	-2.12	8.36
		T_B (p) D.W.	1995:3 (3) 1.97	1998:2 (4) 1.67	1994:4 (3) 1.96
		LM (4)	20.8 (0.01)	7.50 (0.11)	9.57(0.05)
		L-B (4)	8.16 (0.09)	1.55 (0.82)	3.47 (0.48)
D	I, SD	Test İstatistiği	-3.29	-3.58	18.12*
		T_B (p) D.W.	1996:4 (9) 2.02	1994:2 (4) 2.27	1996:2 (4) 1.97
		LM (4)	3.74 (0.44)	20.6 (0.00)	8.27 (0.08)
		L-B (4)	1.04 (0.90)	4.62 (0.33)	2.87 (0.58)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-3.94	-4.14	32.81*
		T_B (p) D.W.	1996:4 (3) 1.92	1995:4 (0) 1.97	1995:4 (0) 1.97
		LM (4)	3.37 (0.50)	1.87 (0.76)	1.87 (0.76)
		L-B (4)	1.14 (0.89)	0.56 (0.97)	0.56 (0.97)
YD	I, SD	Test İstatistiği	-3.15	-3.31	26.83*
		T_B (p) D.W.	1994:4 (10) 1.79	1999:4 (0) 1.95	1998:1 (2) 1.89
		LM (4)	8.14 (0.09)	5.18 (0.27)	6.14 (0.19)
		L-B (4)	1.25 (0.87)	2.92 (0.57)	2.26 (0.69)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-4.28	-2.01	25.36*
		T_B (p) D.W.	1997:3 (7) 1.84	2000:3 (10) 1.82	1995:4 (0) 1.95
		LM (4)	8.87 (0.07)	7.78 (0.10)	8.87 (0.06)
		L-B (4)	2.88 (0.58)	2.72 (0.61)	2.88 (0.58)
EUH	I, SD	Test İstatistiği	-3.43	-3.66	22.56*
		T_B (p) D.W.	1991:4 (4) 1.93	1998:1 (0) 2.00	1996:1 (0) 1.88
		LM (4)	3.81 (0.43)	1.68 (0.79)	2.30 (0.68)
		L-B (4)	1.18 (0.88)	0.68 (0.95)	0.68 (0.95)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-4.00	-3.27	21.90*
		T_B (p) D.W.	1996:3 (1) 1.94	1997:1 (0) 1.87	1996:2 (0) 2.16
		LM (4)	10.4 (0.03)	6.83 (0.14)	7.76 (0.10)
		L-B (4)	4.02 (0.40)	1.46 (0.83)	3.44 (0.49)
H	I, SD	Test İstatistiği	-2.25	-5.58*	30.40*
		T_B (p) D.W.	1993:1 (0) 1.91	1991:2 (0) 2.01	2000:3 (2) 1.94
		LM (4)	3.37 (0.50)	3.75 (0.44)	3.70 (0.45)
		L-B (4)	2.17 (0.70)	1.72 (0.79)	1.28 (0.86)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-4.87	-6.12*	35.69*
		T_B (p) D.W.	1997:2 (1) 1.81	1997:1 (0) 2.10	2000:3 (0) 2.07
		LM (4)	2.12 (0.71)	5.43 (0.25)	4.57 (0.33)
		L-B (4)	0.63 (0.96)	1.17 (0.88)	2.68 (0.61)
KS	I, SD	Test İstatistiği	-2.55	-6.59*	46.78*
		T_B (p) D.W.	2000:1 (4) 1.90	1998:4 (2) 1.87	1999:1 (2) 1.77
		LM (4)	8.55 (0.07)	5.11 (0.28)	3.62 (0.46)
		L-B (4)	0.33 (0.99)	2.62 (0.62)	1.73 (0.77)
	I, SD, TR	Test İstatistiği	-3.94	-7.48*	42.25*
		T_B (p) D.W.	1998:2 (2) 2.03	1998:2 (2) 2.03	1999:2 (1) 1.83
		LM (4)	8.89 (0.06)	8.89 (0.06)	9.09 (0.06)
		L-B (4)	4.15 (0.39)	4.15 (0.39)	6.02 (0.20)

⁽¹⁾ I, SD regresyonu Model 1'i, I, TR, SD regresyonu Model 2'yi temsil etmektedir.

⁽²⁾ 0.05 anlamlılık düzeyinde S-HEGY kritik değerleri Balcombe (1999: Tablo 2)'den, I, SD modelinde $t_{\tau 1}$ için -4.24, $t_{\tau 2}$ için -4.23, $F_{\pi 3 \Gamma \pi 4}$ için 13.13 iken I,TR,SD modelinde $t_{\tau 1}$ için -4.97, $t_{\tau 2}$ için -4.21 ve $F_{\pi 3 \Gamma \pi 4}$ için 13.12 şeklindedir. Burada * 0.05 anlamlılık düzeyinde ilgili birim kökün varlığının kabul edilemediğini göstermektedir.

Burada S-HLN testi şeklinde adlandırılan HLN (2002)'nin mevsimsel ortalama kaymalı sıfır ve mevsimsel frekans birim kökler boş hipotezi, gözlem dönemi boyunca olası tüm kırılma tarihleri için sıralı biçimde tahmin edilen aşağıdaki regresyon ile test edilmektedir:²⁰

$$\Delta_4 y_t = \pi_1 y_{1t-1} + \pi_2 y_{2t-1} + \pi_3 y_{3t-2} + \pi_4 y_{3t-1} + \sum_{s=1}^4 \mu_s SD_{s,t} + \sum_{s=1}^4 \delta_s DU_{s,t} + \sum_{s=1}^4 \kappa_s D(T'_B)_{s,t} + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta_4 y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (7)$$

$\Delta_4 y_t$ ile y_{it} değişkenleri HEGY regresyonu (1)'de tanımlandığı gibidir. T'_B kırılma tarihini göstermektedir. $DU_{s,t}$ mevsimsel ortalama kaymalarını temsil eden mevsimsel gösterge kuklaları olup $t > T'_B$ için $(1.SD_{s,t})$, diğer durumlarda 0 değerlerini almaktadır. $D(T'_B)_{s,t} = \Delta_4 DU_{s,t}$ ise trend gösterge kuklalarıdır. S-HLN testinde gerçek kırılma zamanı seçim kriteri, mevsimsel gösterge kukla katsayılarının bileşik anlamlılığının maksimize edilmesine dayandırılmakta ve $\hat{T}_B = 4 + \arg \max F_\delta(T'_B)$ şeklinde tanımlanmaktadır. Burada, $\arg \max F_\delta(T'_B)$ δ katsayılarının bileşik anlamlılığını maksimum kılan F-test istatistiğidir. Seçim kriterine göre gerçek kırılma tarihi $\hat{T}_B$, maksimum $F_\delta(\cdot)$ istatistiğine karşılık gelen kırılma tarihinden 4 dönem sonrasıdır.²¹ S-HLN test regresyonunda boş hipotezin testi, HEGY yöntemini izlemektedir. Tablo 5'de sunulan S-HLN test sonuçları, S-HEGY bulguları ile aynıdır. Konut sahipliği ve hizmetler stokastik mevsimsellik sergilemezken, gıda-içki $I_{1/2,1/4}(1)$, dayanıklı mallar, yarı dayanıklı-dayanıksız mallar ile enerji-ulaştırma-haberleşme ise $I_{1/2}(1)$ özellikleri sergilemektedir. Ancak, S-HLN testi boş hipotezinden dolayı, incelenen harcama gruplarının, mevsimsel ortalama kaymalarının varlığında bir stokastik mevsimsellik sergiledikleri reddedilememektedir.

Tablo 5. S-HLN Test Sonuçları⁽¹⁾

	T_B	p	D.W.	L-B (4)	LM (4)	$t_{\pi 1}$	$t_{\pi 2}$	$F_{\pi 3 \cap \pi 4}$
Gİ	1990	4	1.99	2.17 (0.70)	6.33 (0.17)	-2.31	0.18	1.44
D	1995	3	1.96	2.15 (0.71)	9.05 (0.06)	-2.73	-1.96	16.59*
YD	1997	2	1.87	2.53 (0.64)	12.3 (0.02)	-0.58	-2.23	22.20*
EUH	1996	2	2.05	1.37 (0.85)	9.96 (0.04)	-0.97	-1.87	13.96*
H	1999	1	2.03	2.78 (0.60)	10.6 (0.03)	-0.75	-5.15*	24.22*
KS	1989	2	1.81	2.61(0.62)	7.13 (0.13)	-1.71	-4.26*	13.71*

⁽¹⁾ 0.05 anlamlılık düzeyinde S-HLN testi kritik değerleri Harvey, Leybourne ve Newbold (2002: Tablo 3)'den $t_{\pi 1}$ için -3.54, $t_{\pi 2}$ için -3.52, $F_{\pi 3 \cap \pi 4}$ için 10.11 şeklindedir. Burada * 0.05 anlamlılık düzeyinde ilgili birim kökün varlığının kabul edilemediğini göstermektedir.

Ayrıca, yapısal kırılmalı testler altında dayanıklı mallar, yarı dayanıklı-dayanaksız mallar ile enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları için HEGY test sonuçlarının yıllık frekans birim kök bulgularının farklılaşması, Şekil 1.'de sunulan düzey grafiklerinden de düşünülen yapısal kırılmalar varlığına, destek niteliği taşımaktadır denilebilir.

Birinci ve ikinci alt bölümlerde yürütülen testler sonucunda ulaşılan bulgular şu şekilde özetlenebilir: SDF testi ve yapısal kırılmalı mevsimsel birim kök testleri sonuçlarına göre, gıda-içki hem sıfır frekansında hem de yarı-yıllık ve yıllık mevsimsel frekanslarında birer birim köke sahiptir. Dayanıklı mallar, yarı dayanıklı-dayanaksız mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme sıfır frekans ile sadece yarı-yıllık mevsimsel frekansta birer birim köke sahiptirler. Hizmetler ve konut sahipliği ise sadece sıfır frekanslarında birer birim köke sahiptirler, ancak mevsimsel frekanslarında birim kökler bulunmadığı için stokastik mevsimsellik sergilememektedirler. Kavussanos ve Alizadeh-M (2002)'in deterministik mevsimsellik testi sonuçlarına göre ise, gıda-içki, enerji-ulaştırma-haberleşme ve hizmetler oldukça güçlü deterministik mevsimsel yapı izlerken, dayanıklı mallar ile yarı dayanıklı-dayanaksız mallar nispeten düşük bir deterministik mevsimsellik sergilemektedirler. Konut sahipliği harcamalarında ise deterministik mevsimsellik bulunmamaktadır.

2.3. Konut Sahipliği Harcamalarının Durağanlığı

Konut sahipliği harcamaları deterministik ve stokastik bir mevsimsellik sergilemediği için, durağanlık özelliklerinin mevsimsel olmayan birim kök test yöntemleri ile araştırılması gerekmektedir. Belirtilen amaç doğrultusunda ilk olarak yürütülen geleneksel ADF, PP ve KPSS birim kök test sonuçları Tablo 6'da sunulmaktadır. ADF ve PP testleri, deterministik eleman içermeyen modellerinde, konut sahipliğinin deterministik trende sahip durağan bir proses olduğu bulgusuna sahiptir. Ancak, kesişme katsayılı ve/veya trendli modellerde her üç test ile konut sahipliğinin bir birim kök süreci olduğu reddedilememektedir. Net bir bulguya ulaşılamaması, seride bir yapısal kırılmanın var olabileceğini düşündürmektedir. Zira ikinci bölümde belirtildiği gibi konut sahipliği harcamaları, 1987-88 ve 1999 yıllarında bir değişme göstermektedir.

Tablo 6. Konut Sahipliği İçin ADF, PP ve KPSS Test Sonuçları ^{(a), (b)}

ADF			PP			KPSS	
Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 2	Model 3
4.72*	-0.89	-1.17	8.05*	-0.92	-1.03	1.71	0.33
(-1.94)	(-2.91)	(-3.48)	(-1.94)	(-2.91)	(-3.48)	(0.46)	(0.15)
p=1	p=1	p=1	l=3	l=3	l=3	l=3	l=3
D.W.= 1.97	D.W.= 1.97	D.W.= 1.98					
LM(1)=0.24	LM(1)=0.31	LM(1)=0.08					
(0.62)	(0.58)	(0.78)					

^(a) Burada * 0.05 anlamlılık düzeyinde boş hipotezin kabul edilemediğini göstermektedir. ADF ve PP test istatistiklerine ait parantez içi değerler MacKinnon kritik değerlerini, KPSS test istatistiklerine ait parantez içi değerler ise, KPSS kritik değerlerini temsil etmektedir. PP ve KPSS testlerine ait uygun parçalı geçikme (truncation lag) sayıları (l) ise Newey ve West (1987) önerisi olan $4(T/100)^{2/9}$ 'a karşılık gelen tam sayı seçimi ile yapılmıştır.

^(b) Testlere ait regresyon denklemleri Model 1'de bir deterministik eleman içermemekte, Model 2'de kesişme katsayısı, Model 3'te kesişme katsayısı ve trend elemanları bulunmaktadır.

Yapısal kırılmalı zaman serileri için literatürde en yoğun başvurulan yöntemlerden biri, birim kök içeren boş hipotezin, bir yapısal kırılmalı trend durağanlık alternatif hipotezi karşısında test edildiği, Zivot ve Andrews (ZA) (1992) testidir. ZA testinde, aşağıda verilen üç ayrı regresyon modeli tanımlanmaktadır (Chaudhuri ve Wu, 2003):

$$\text{Model A: } \Delta y_t = \mu + \theta DU_t + \beta t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

$$\text{Model B: } \Delta y_t = \mu + \beta t + \gamma DT_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (9)$$

$$\text{Model C: } \Delta y_t = \mu + \theta DU_t + \beta t + \gamma DT_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10)$$

Burada DU_t , $t > T_B$ için 1, diğer durumlarda 0 değerlerini alacak biçimde oluşturulan ve serinin kesişme katsayısında bir değişmeyi yakalayan, DT_t ise $t > T_B$ için t, diğer durumlarda 0 değerleri ile trenddeki değişmeyi tanımlayan kukla değişkenlerdir. Olası kırılma tarihi $T_B = T = 2, \dots, T-2$ aralığında yer alan tüm gözlem noktalarını kapsamaktadır. Model A, serinin kesişme katsayısında, Model B serinin trend fonksiyonunun eğiminde bir kırılmaya izin vermekte, Model C ise her iki olasılığı eşanlı içermektedir. ZA test regresyonları tüm T-2 gözlem için ayrı ayrı tahmin edilmekte ve tüm tahmin değerleri arasından, α katsayısına ait minimum t-istatistiğini veren zaman dönemi, kırılma tarihi olarak seçilmektedir.

Tablo 7., ZA test sonuçlarını vermektedir. Model A ve B konut sahipliği harcamalarını, yapısal kırılmalı trend durağan süreç olarak tespit ederken, Model C konut sahipliğinin bir birim kök süreci olduğu boş hipotezini reddedememektedir. ZA test sonuçlarının net bir bilgi sağlayamaması nedeniyle, Harvey, Leybourne ve Newbold (2001) tarafından geliştirilen ve

burada HLN testi şeklinde adlandırılacak olan yapısal kırılmalı birim kök testine başvurulmaktadır.

Tablo 7. Konut Sahipliği için ZA Test Sonuçları

	Model A	Model B	Model C
T_B	1999:2	1997:4	1999:2
p	0	5	0
$\beta^{(a)}$	0.002* (5.709)	0.002* (4.558)	0.002* (5.081)
$\theta^{(a)}$	-0.015* (-6.262)		-0.014* (-6.055)
$\gamma^{(a)}$		-0.001* (-4.475)	-0.0002 (-0.898)
$\alpha^{(b)}$	-0.309** (-5.595)	-0.419** (-4.622)	-0.346 (-5.020)
D.W.	1.84	1.91	1.81
LM(1)	0.20 (0.65)	0.37 (0.53)	0.41 (0.52)

^(a) Parantez içi değerler t-istatistiklerini, * 0.01 ve ** 0.05 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

^(b) Parantez içi değerler birim kök hipotezi için t-istatistiklerini temsil etmektedir. Zivot ve Andrews (1992: Tablo 2-4) kritik değerleri 0.05 anlamlılık düzeyinde Model A için -4.80, Model B için -4.42 ve Model C için -5.08'dir.

HLN testinde, yapısal kırılmalı birim kök boş hipotezi, yapısal kırılmalı trend durağanlık alternatif hipotezi karşısında, $T=2, \dots, T-2$ aralığında tüm gözlem noktaları için sıralı olarak tahmin edilen aşağıdaki regresyonlar ile test edilmektedir:

$$\text{Model 1: } \Delta y_t = \mu + \delta DU_t + \theta D(T'_B)_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (11)$$

$$\text{Model 2: } \Delta y_t = \mu + \beta t + \delta DU_t + \theta D(T'_B)_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (12)$$

Burada T'_B olası kırılma tarihi, DU_t , ZA testindeki gibi tanımlanan kukla, $D(T'_B)$ ise $t = T'_B + 1$ için 1, diğer durumlarda 0 değerlerine sahip düzey seri sıçramasını yakalayan gösterge kukla değişkenleridir. HLN testinde gerçek kırılma tarihi $\hat{T}_B$, tahmin edilen $T-2$ regresyon arasında, mutlak değer olarak, δ katsayısı için maksimum t-istatistiğini veren dönemden bir dönem sonrası şeklinde belirlenmektedir, dolayısıyla önerilen seçim kriteri, $\hat{T}_B = 1 + \arg \max_t |\delta(T'_B)|$ şeklindedir. Tablo 8, HLN test sonuçlarını sunmaktadır. Model 1, konut sahipliğinin yapısal kırılmalı bir birim kök süreci olduğu, tersine Model 2 ise yapısal kırılmalı trend durağan bir süreç izlediği bulgularına sahiptir. Diğer taraftan, Model 1, 1988:2'de, Model 2 ise, ZA testi A ve C modelleri gibi, 1999:2'de bir kırılma belirlemektedir. Bir başka ifade ile, HLN testi, konut sahipliği grubuna ait iki kırılma olabileceği işaretini vermektedir. Söz konusu bulgu, sadece bir yapısal kırılma içeren birim kök testlerinin net bir sonuç ortaya koyamamasını açıklayabilir. Dolayısıyla iki yapısal kırılmalı birim kök testlerine başvurulmalıdır.

Tablo 8. Konut Sahipliği için HLN Test Sonuçları

	MODEL 1	MODEL 2
T _B	1988:2	1999:2
p	0	0
β ^(a)		0.002* (4.882)
δ ^(a)	0.006* (3.091)	-0.015* (-5.306)
θ ^(a)	-0.001 (-0.357)	0.001 (0.361)
α ^(b)	-0.014* (-2.361)	-0.363 (-4.799)
D.W.	1.85	1.80
LM(1)	0.31 (0.58)	0.60 (0.44)

^(a) Parantez içi değerler t-istatistiklerini ve * 0.05 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

^(b) Parantez içi değerler birim kök hipotezi için t-istatistiklerini temsil etmektedir. Harvey, Leybourne ve Newbold (2001, Tablo 2)'den alınan T=100 gözlem için kritik değerleri 0.05 için anlamlılık düzeyinde Model 1 için -4.01 ve Model 2 için -4.44 şeklindedir.

Ben-David, Lumsdaine ve Papell (B-DLP) (2003), ZA testini iki yapısal kırılmalı duruma genişleten ve yapısal kırılmasız birim kök boş hipotezinin, iki kırılmalı trend-durağanlık alternatif hipotezi karşısında aşağıdaki regresyonlar ile test edilmesine olanak sağlayan bir (B-DLP) birim kök testi önermektedirler:

Model AA:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \theta_1 DU1_t + \theta_2 DU2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (13)$$

Model CA:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \theta_1 DU_t + \gamma_1 DT1_t + \theta_2 DU2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (14)$$

Model CC:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \theta_1 DU1_t + \gamma_1 DT1_t + \theta_2 DU2_t + \gamma_2 DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (15)$$

Burada, DU_{it} ve DT_{it} sırasıyla kesişme katsayısının ve trend fonksiyonunun eğiminde kırılmaları yakalayan kukla değişkenlerdir DU_{it} t>T_{Bi} için 1, diğer durumlarda 0 ve DT_{it} t>T_{Bi} için t- T_{Bi}, diğer durumlarda 0 değerleri verilerek oluşturulmaktadır. T_{Bi} = 2, ..., T-1 (i = 1, 2) olası kırılma tarihidir ve T değişkenin birinci farkı ve gecikme terimleri ile kaybedilen gözlemler uyumlandıktan sonra kalan gözlem sayısıdır. Model AA sadece kesişme katsayısında iki kırılmaya, Model CA kesişme katsayısında iki, trend fonksiyonunun eğiminde bir kırılmaya, Model CC ise hem kesişme katsayısı hem de trend fonksiyonu eğiminde iki kırılmaya izin vermektedir.

Diğer taraftan, Mehl (2000) tarafından geliştirilen iki yapısal kırılmalı birim kök testinde, boş hipotez altında “iki sürekli şoktan etkilenen bir birim kök süreci” yer almakta ve alternatif hipotez olan “iki sürekli şoktan etkilenen bir trend-durağan süreç” karşısında test edilmektedir. Mehl (2000) tarafından önerilen test regresyonu aşağıda tanımlanmaktadır:

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \gamma_1 DT1_t + \gamma_2 DT2_t + \alpha y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (16)$$

Burada DT_i ($i = 1, 2$), B-DLP testinde tanımlandığı gibidir ve sadece değişkene ait trend fonksiyonunun eğiminde iki yapısal kırılma bulunması durumu dikkate alınmaktadır. Olası kırılma tarihleri TB_i ise $TB_1 < TB_2 - 1$ koşulunu sağlayacak biçimde test regresyonlarına getirilmelidir. B-DLP ve Mehl (2000) testleri, kırılma tarihi seçim kriteri için ZA testi yaklaşımını izlemektedir ve gerçek kırılma tarihlerini, uygun gözlem aralığı içinde tahmin edilen tüm regresyonlar arasında α katsayısına ait t-istatistiğini minimum kılan dönem-ikilisi olarak belirlemektedir: $\min t_\alpha (TB_1, TB_2)$. Tablo 9, B-DLP ve Mehl (2000) test sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 9. Konut Sahipliği için B-DLP ve Mehl (2000) Test Sonuçları

	B-DLP			Mehl (2000)
	Model AA	Model CA	Model CC	
T_{B1}, T_{B2}	1987:4 , 1999:2	1987:4 , 1999:2	1987:4 , 1999:2	1988:1 , 1997:4
p	0	0	1	1
$\beta^{(a)}$	0.002* (7.907)	0.003** (1.696)	0.005 (1.438)	-0.004* (-2.318)
$\theta_1^{(a)}$	-0.009* (4.479)	-0.010* (-3.549)	-0.015* (-5.199)	
$\theta_2^{(a)}$	-0.020* (-8.463)	-0.020* (-8.394)	-0.020* (-9.664)	
$\gamma_1^{(a)}$		-0.001 (-0.468)	-0.001 (-0.329)	0.007* (3.629)
$\gamma_2^{(a)}$			-0.001* (-4.740)	-0.001* (-5.901)
$\alpha^{(b), (c)}$	0.054* (-7.759)	-0.420* (-7.698)	-0.649* (-9.588)	-0.492* (-5.980)
D.W.	1.60	1.60	1.85	1.92
LM(1)	1.96 (0.16)	2.67 (0.11)	0.57 (0.45)	0.21 (0.64)

^(a) Parantez içi değerler t-istatistiklerini ve * 0.05 , ** ise 0.10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

^(b) B-DLP testi kritik değerleri, David, Lumsdaine ve Papell (2001: Tablo 1-3)'den 0.05 için anlamlılık düzeyinde Model AA için -6.16, Model CA için -6.62 ve Model CC için -6.75 şeklindedir.

^(c) Mehl (2000: Tablo 1) kritik değerleri 0.05 düzeyi için -3.53 ile -4.23 aralığındadır.

Hem B-DLP testinin her üç modeli hem de Mehl (2000) modeli için sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bir başka ifade ile konut sahipliğine yapılan reel harcamalar örneklem dönemi için iki yapısal kırılmaya sahip bir trend etrafında durağandır. Ancak kırılma tarihleri hakkında, B-DLP ve Mehl testleri farklı bulgular ortaya koydukları için net bir bilgi sunmak mümkün olamamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, yapısal kırılmalı birim kök testleri yardımıyla, 1987:1-2003:1 dönemi için Türkiye’de tüketici mal grubu reel harcama serilerindeki durağanlık ve mevsimselliğin istatistiksel yapısı araştırılmaktadır. Yürütülen test sonuçlarına göre, gıda-içki, dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı-dayanıksız mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme harcamaları hem uzun dönemde durağan olmayan bir süreç izlemekte hem de bir stokastik ve deterministik mevsimsellik kombinasyonu sergilemektedirler. Sıfır frekansta bir birim köke sahip, ancak stokastik mevsimsel olmayan hizmetler harcamaları oldukça güçlü bir deterministik mevsimsellik içermektedir. Diğer taraftan, konut sahipliği harcamaları ne deterministik ne de stokastik mevsimsellik sergilemektedir, ancak iki yapısal kırılmalı trend etrafında durağan bir süreç izlemektedir. Dolayısıyla konut sahipliği harcamaları gerek mevsimsellik gerekse durağanlık açısından, diğer harcama gruplarından oldukça farklı zaman serisi özellikleri sergilemektedir.

Ulaşılan ampirik bulgular, Türkiye’de tüketici harcamalarını etkileyen olası faktörlere dair bilgiler sunmaktadır. Gıda-içki, dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı-dayanıksız mallar ve enerji-ulaştırma-haberleşme harcamalarının stokastik mevsimsellikleri, tüketicilerin tüketim alışkanlıkları veya tüketim zamanlaması kararlarını değiştiren faktörlerin varlığına işaret etmektedir. Örneğin gıda-içki harcamaları için, tarım ürünlerinin her mevsim tüketimini mümkün kılan sera üretiminin yaygınlaşması ve depolama koşullarının iyileşmesine olanak sağlayan üretim tekniklerinin geliştirilmesi tüketim alışkanlıklarını, Ramazan ayı ve dini bayram günlerinin her yıl farklı takvim dönemlerine denk gelmeleri ise tüketim kararları zamanlamasını etkileyebilen faktörler olarak düşünülebilir. Dayanıklı tüketim malları için tüketicilerin mevcut ürünlerini yenileme zamanlarına dair kararlarının değişmesinde etkili olabilir bir faktör, daha yüksek teknoloji ürünlerin değişken zamanlarda piyasaya sürülmesi olabilir. Yarı dayanıklı-dayanıksız mallara yapılan harcamalarının değişken mevsimsel yapısı, yaz ve kış dönemi indirimli satışların başlangıç zamanlamaları ve sürdürüldüğü zaman aralıklarının cari ekonomik koşullara bağlı biçimde değişmesi, dolayısıyla bireylerin tüketim kararları zamanlamasının da değişmesinden kaynaklanabilir. Enerji-ulaştırma-haberleşme için ise hem değişken dini bayram tarihleri hem de örneğin kayak amaçlı kış dönemine kayabilen tatil zamanlamaları için tüketicilerin değişken tercihleri stokastik mevsimselliğe neden olabilir faktörler arasında düşünülebilir.

Diğer taraftan gıda-içki, dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı-dayanıksız mallar, enerji-ulaştırma-haberleşme ve hizmetlerin deterministik mevsimsel yapıları, tüketicilerin mevsime bağlı harcama kararlarını etkileyen

faktörlerin varlığına ışık tutmaktadır. Örneğin, gıda-içki harcamalarının güçlü sabit mevsimselliği için potansiyel bir faktör, tarımsal malların fiyatlarını etkileyen olağan iklim dönemi değişimleri olabilir. Dayanıklı tüketim mallarının nispeten güçlü olmayan deterministik mevsimselliği, yaz döneminde dondurucu ve klima taleplerinin artabilmesinden kaynaklanabilir. Yarı dayanıklı-dayaniksız mallar üzerinde oldukça düşük etkisi olan deterministik mevsimselliğin olası kaynakları olarak, yaz/kış ayları başlangıcında artması muhtemel yazlık/kışlık giyim ve ayakkabı fiyatları ile okulların her yıl belli mevsimlerde açılması nedeniyle artan kırtasiye harcamaları düşünülebilir. Enerji-ulaştırma-haberleşmenin güçlü deterministik mevsimselliğine yol açan faktörler, kış aylarında ısınma amaçlı yakıt harcamalarının artması ve çoğunlukla tatil zamanı için yaz aylarının tercih edilmesi olabilir. Hizmetler harcamalarının deterministik mevsimselliği ise, mali kuruluşlara veya kişisel ve mesleki hizmetlere yönelik satın alımları kapsıyor olmasından kaynaklanabilir. Örneğin, sigorta kurumları ödeneklerinin veya bankalar aracılığı ile ödenen vergilerin zamanları her yılın belli dönemlerine denk gelmektedir.

Çalışma bulguları ek olarak, reel tüketici mal grubu harcamaları arasında uzun dönem ilişkilerin incelenmesini planlayan bir eşbütünleşme analizi için de yararlı olabilir bilgiler sağlayabilir. Zira, öncelikle, $I(0)$ yapıda olan konut sahipliği ile $I(1)$ yapıda olan diğer harcama grupları arasında bir uzun dönem denge ilişkisinin varlığı, değişkenler ayrı mertebeden bütünleşmiş oldukları için geleneksel Johansen eşbütünleşme yöntemi yardımıyla araştırılabilir değildir. Diğer taraftan, gıda-içki, dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı-dayaniksız mallar, enerji-ulaştırma-haberleşme ve hizmetler harcamaları $I(1)$ yapıda olduklarından, aralarında bir uzun dönem denge bulunabilir. Ancak, mal grubu harcamalarının mevsimsel frekanslarında tespit edilen birim kökler, ilgili mal grupları arasında mevsimsel frekanslarda da ortak trendler ihtimalini ortaya koymaktadır. Bir başka ifade ile, stokastik mevsimsellik sergileyen mal grupları arasındaki ilişkilerin incelenmesinde, Johansen eşbütünleşme testi yerine, örneğin Lee (1992)'nin, mevsimsel frekanslara da Johansen testini genelleştiren ve mevsimsel kukla değişkenler yoluyla deterministik mevsimselliği de içeren, mevsimsel eşbütünleşme testine başvurulabilir.

NOTLAR

¹ HEGY (1990) testi serinin uzun dönem (sıfır frekans) ve mevsimsel frekanslarındaki olası stokastik trendleri birbirlerinden ayırabilme olanağı sağlamaktadır. Oysa örneğin örneğin Osborn, Chui, Smith ve Birchenhall (1988) tarafından geliştirilen OCSB testi ve Osborn (1990) testlerinde sadece, serinin sıfır frekans birim kökü, mevsimsel frekanslarda birim kökler alternatif hipotezleri karşısında test edilebilmektedir.

² Bir zaman serisinde deterministik mevsimselliğin düzleştirilmesi için, seriyi mevsimsel kukla değişkenler üzerine regresyon yapıp, tahmin edilen artık serisini

mevsimsel uyarlanmış değişken olarak kullanmak uygundur, ayrıca artık serisi eğer düzeyinde bir birim köke sahipse fark alma yöntemi ile durağan hale getirilir (Barsky ve Miron, 1989; Enders, 1995). Diğer taraftan, sadece mevsimsel frekanslarında birim köklere sahip bir serinin stokastik mevsimselliği $(1+B+B^2+B^3)$ filtresi ile düzleştirilebilir, ancak seri hem sıfır hem de her iki mevsimsel frekans birim köklerine sahipse $(1-B^4)$, yarı-yıllık ve sıfır frekans birim köklerine sahipse $(1-B^2)$ mevsimsel fark alma filtreleri hem mevsimselliğinin düzleştirilmesi hem de durağanlaştırma amacıyla kullanılabilir (Wells, 1997 ve Franses, 1996). Burada B fark alma filtresidir. Ancak, mevsimsel fark alma filtreleri yardımıyla stokastik mevsimsellik düzleştirilse bile, eğer deterministik mevsimsellik de içerilmişse, söz konusu değişken ile ilgili araştırılan konuya bağlı biçimde kurulan regresyon denkleminde mutlaka mevsimsel kukla değişkenler getirilmeli, böylece deterministik mevsimsel sürecin, regresyon tahmini aşamasında elimine edilmesi gerekmektedir (Franses, 1996).

³ Franses (1995), deterministik mevsimsellik durumunda uygulanan mevsimsel zaman serisi modelleri ve bulgularının, stokastik mevsimselliğin varlığında geçerliliklerini korumadıklarını ortaya koymuştur. Ayrıca, stokastik mevsimsel bir yapıyı hesaba katmamak 'sahte (spurious)' regresyon sonuçlarına neden olabilirken, deterministik mevsimsel bir yapıyı mevsimsel kukla değişkenleri ile modelde içermek, hem modelin açıklayıcı gücünü iyileştirebilir hem de daha iyi tahmin sonuçlarına izin verebilir (Osborn, 1990).

⁴ Ele alınan yapısal kırılmalı testlerin diğer ortak özelliği, IO (Innovational Outlier) tipi olmalarıdır. IO modelinde, birim kök ve yapısal kırılmanın tespiti için gerekli değişkenler tek bir regresyonda içerilmektedir. Yapısal kırılma literatüründe ayrıca AO (Additive Outlier) tipi test regresyonlarına da başvurulabilmektedir. AO yöntemi, deterministik elemanların bağımlı değişkenin düzey hali üzerine regresyonundan tahmin edilen artık serisine, ADF veya HEGY tipi regresyonlar uygulayarak birim kök varlığını test etmektedir. Çalışmaya konu olan tüm yapısal kırılmalı testlerin AO tipi modelleri de bulunmaktadır. Bununla beraber AO yerine IO yönteminin tercih edilme nedeni, AO testi tahmin sonuçlarının IO yöntemine göre yanlı olabilmesi ve test istatistiklerinin güçlerinde büyük bozulmalar gözlenebilmesidir (Ayrıntılı bilgi için örneğin Lopes (2002) veya Harvey, Leybourne ve Newbold (2001, 2002)'ye bakılabilir.)

⁵ Yapısal kırılma tarihini dışsal olarak tanımlayan mevsimsel olmayan birim kök testlerinden biri Perron (1989) testidir. Perron testi hakkında ayrıntılı bilgi Enders (1995)'de bulunabilir. Dışsal yapısal kırılmalı mevsimsel birim kök testlerine ise örnek olarak, Smith ve Otero (1997)'nin HEGY-AO testi ile Hassler ve Rodrigues (2002)'in LM-HEGY-AO testleri verilebilir.

⁶ Harvey, Leybourne ve Newbold (2001, 2002) testleri için özel olarak belirtilen bir gecikme sayısı belirleme yöntemi olmaması haricinde, çalışmada yürütülen diğer testlere ait test prosedürlerinde t-sig yönteminin kullanımı özellikle önerilmektedir. Ayrıca HEGY test yöntemi için her ne kadar Engle, Granger, Hylleberg ve Lee (1993), HEGY test regresyonunun önce bağımlı değişkenin 12 gecikmeye kadar değerleri ile tahmin edilmesi, sonra anlamlı bulunan gecikme terimleri ile yeniden tahmin edilmesini önermişlerse de, Wells (1997a)'e göre HEGY testi için de t-sig yönteminin kullanımı uygundur.

⁷ Hall (1994)'a göre, 't-sig' yöntemi, Akaike ve Schwartz bilgi kriterleri (AIC ve SBC) gibi seçim yöntemlerine nispetle daha iyi büyüklük ve güç özelliklerine sahip test istatistikleri vermektedir.

⁸ Çalışmada yürütülen tüm testler için, anlamlı bulunan en son gecikme sayısını içeren regresyon artık terimlerinde seri korelasyonun varlığı, Breusch-Godfrey LM istatistiği (LM) ve Ljung-Box Q istatistiği (LB) ile test edilmiş ve gecikme sayısı anlamlı olsa bile seri korelasyonun varlığı sürüyorsa, gecikme sayısı birer birer azaltılmaya devam edilmiştir.

⁹ Yılda birden fazla gözlenen (aylık, üç aylık v.b.) zaman serileri için yıl içi gözlem noktalarının sayısı verinin periyodikliği olarak adlandırılır ve s ile gösterilir. (Örneğin üç aylık bir zaman serisi için s=4.) HEGY yönteminde periyodikliği s'ye eşit olan bir zaman serisinde (s-1) adet mevsimsel devre bulunabileceği ve her bir devrenin $\alpha = (2\pi j)/s$, $j = 1, \dots, s-1$ şeklinde tanımlı bir mevsimsel frekansa karşılık geldiği, sadece sıfır frekansta bir mevsimsel devre bulunmadığı kabul edilmiştir.

¹⁰ HEGY (1990), aslında mevsimsel kukla içermeyen üç ayrı deterministik eleman kombinasyonu da önermiştir: (a) Deterministik eleman yok, (b) I ve (c) I, TR. Ancak, mevsimsel kuklaların eklenmemesi halinde, sadece deterministik mevsimsellik içeren bir değişken, yanlış biçimde stokastik mevsimsellik özellikleri sergileme eğilimi gösterebilir (Osborn, 1990).

¹¹ Bu çalışmadaki tüm testler, Econometric Views (Eviews) 4.1 programı ile yürütülmüştür.

¹² y_t logaritmik formda tanımlandığı için.

¹³ Nisbi mevsimsel kukla değişkenlerin oluşturulmasında baz çeyreğinin birinci çeyrek olduğu varsayıldığı için, adigeçen çeyreğe ait nisbi mevsimsel kukla katsayısı (β_1), doğrudan tahmin edilememekte, $\beta_1 = -\sum_{s=2}^4 \hat{\beta}_s$ formülü yardımıyla tahmin edilen $\hat{\beta}_s$

katsayılarından türetilmektedir. β_1 katsayısına ait t-istatistiğinin bulunması için gerekli standart hata ise, tahmin edilen katsayılarla ait varyans-kovaryans matrisinden aşağıdaki formül yardımıyla hesaplanabilmektedir:

$$se(\beta_1) = \left\{ \sum_{s=2}^4 \text{var}(\beta_s) + 2 \sum_{si=2 < sj=2}^4 \text{cov}(\beta_{si}, \beta_{sj}) \right\}^{1/2}$$

¹⁴ Deterministik mevsimsellik testinde, zaman serisi büyüme oranının, doğrudan mevsimsel kukla değişkenleri üzerine regresyonunun tahminine de başvurulabilir (örneğin, Franses ve McAleer, 1998). Ancak belirtilen türde bir regresyon ile tahmin edilen mevsimsel kukla katsayıları, serideki belli bir çeyreğin, bir önceki döneme karşılaştırmalı olarak ortalama değişim oranı şeklinde yorumlanmakta ve serinin uzun dönem ortalamasının anlamlılığı hakkında ek bilgi sağlanamamaktadır.

¹⁵ Konut sahipliği dışında tüm harcama gruplarına ait birinci çeyrek nisbi mevsimsel kukla katsayısı negatif işaret taşımakta, bir başka ifade ile birinci çeyrekte tüm gruplara yapılan harcamalarda azalma görülmekte, tersine üçüncü çeyrekte yapılan harcamalar ise, pozitif işaretli β_1 katsayıları nedeniyle artmaktadır.

¹⁶ Tüketici harcama gruplarının uzun dönem ortalamasını ifade eden β_0 katsayıları, konut sahipliği hariç, diğer gruplar için anlamlı bulunmamaktadır. Bir başka ifade ile, konut sahipliği dışındaki diğer beş grup için, uzun dönemde yakınsayacağı anlamlı bir ortalamadan bahsedilememektedir ve bir uzun dönem ortalamasının yokluğu durağan olmayan serilerin temel karakteristiklerinden biridir. Diğer taraftan, konut sahipliği

harcamalarının uzun dönemde etrafında dalgalanabileceği ortalama değerinin anlamlı bulunması, söz konusu serinin trend durağan olabileceğine dair bir işaret taşımaktadır ve belirtilen bulgu, HEGY testi ile ulaşılan sonuçla çelişmektedir.

¹⁷ Mevsimsel (Seasonal) ADF.

¹⁸ Zivot ve Andrews (1992) yöntemi, izleyen alt bölümde açıklanmaktadır.

¹⁹ Ulaşılan S-HEGY test sonuçları, Balcombe (1999)'un, HEGY testinin stokastik mevsimselliği reddettiği her durumda, S-HEGY testi de reddetmektedir, şeklindeki bulgusunu destekler niteliktedir.

²⁰ S-HEGY ile S-HLN regresyon denklemlerinin tanımlanmasından kaynaklanan temel bir fark, S-HEGY testinin her bir üç aylık dönem için, S-HLN testinin ise doğrudan yıl bazında yürütülmesidir.

²¹ HLN (2002) yapmış oldukları simülasyon çalışması sonrasında, $\arg \max(F_8(T'_B))$ istatistiğinin hemen hemen değişmez bir biçimde kırılma tarihini yanlış olarak $T'_B - 4$ tarihine yerleştirdiğini bulmuşlar ve söz konusu problemi gidermek amacıyla gerçek kırılma tarihi kriterine 4 gözlem sonrasını eklemişlerdir.

KAYNAKÇA

Balcombe, K. (1999), "Seasonal Unit Root Tests with Structural Breaks in Deterministic Seasonality", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61 (4), 569-582.

Barsky, R. B. ve J. A. Miron (1989), "The Seasonal Cycle and the Business Cycle", *Journal of Political Economy*, 97, 503-534.

Ben-David, D., R. L. Lumsdaine ve D. H. Papell (2003), "Unit Roots, Postwar Slowdowns and Long Run Growth: Evidence From Two Structural Breaks", *Empirical Economics*, 28 (2), 303-319.

Bohl, M. T. (2000), "Nonstationary Stochastic Seasonality and the German M2 Money Demand Function", *European Economic Review*, 44, 61-70.

Canova, F. ve B. E. Hansen (1995), "Are Seasonal Patterns Constant Over Time? A Test for Seasonal Stability", *Journal of Business and Economic Statistics*, 13 (3), 237-252.

Castro, T., E. P. Fanals, ve J. S. Caralt (2002), "The Effects of Working with Seasonally Adjusted Data When Testing for Unit Root", *Economics Letters*, 75, 249-256.

Chaudhuri, K. ve Y. Wu (2003), "Random Walk versus Breaking Trend in Stock Prices: Evidence from Emerging Markets", *Journal of Banking and Finance*, 27, 575-592.

- Enders, W. (1995), *Applied Econometric Time Series*, John Wiley & Sons Inc., New York.
- Engle, R. F., C. W. Granger, J. S. Hylleberg ve H. S. Lee, (1993), “Seasonal Cointegration”, *Journal of Econometrics*, 55, 275-298.
- Franses, P. H. (1994), “A Multivariate Approach to Modelling Univariate Seasonal Time Series”, *Journal of Econometrics*, 63, 133-151.
- Franses, P. H. (1995), “Quarterly U.S. Unemployment: Cycles, Seasons, and Asymmetries”, *Empirical Economics*, 20, 717-725.
- Franses, P. H. (1996), “Recent Advances in Modelling Seasonality”, *Journal of Economic Surveys*, 10 (3), 299-345.
- Franses, P. H. ve M. McAleer (1998), “Cointegration Analysis of Seasonal Time Series”, *Journal of Economic Surveys*, 12 (5), 651-678.
- Ghysels, E., H. S. Lee ve J. Noh (1994), “Testing for Unit Roots in Seasonal Time Series”, *Journal of Econometrics*, 62, 415-442.
- Hall, A. D. (1994), “Testing for a Unit Root in Time Series with Pretest Data Based Model Selection”, *Journal of Business and Economic Statistics*, 12, 461-470.
- Harvey, D. I., S. J. Leybourne ve P. Newbold (2001), “Innovational Outlier Unit Root Tests with an Endogenously Determined Break in Level”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 63 (5), 559-575.
- Harvey, D. I., Leybourne, S. J. ve Newbold, P. (2002), “Seasonal Unit Root Tests with Seasonal Mean Shifts”, *Economics Letters*, 76, 295-302.
- Hassler, U. ve P. M. M. Rodrigues (2002), “Seasonal Unit Root Tests under Structural Breaks”, *Darmstadt Discussion Papers in Economics*, No: 113.
- Hylleberg, S., R. Engle, F., C. W. J. Granger ve B. S. Yoo (1990), “Seasonal Integration and Cointegration”, *Journal of Econometrics*, 44, 215-238.
- Kavussanos, M. G. ve A. H. Alizadeh-M (2002), “Seasonality Patterns in Tanker Spot Freight Rate Markets”, *Economic Modelling*, 19, 747-782.
- Lee, H. S. (1992), “Maximum Likelihood Inference on Cointegration and Seasonal Cointegration”, *Journal of Econometrics*, 54, 351-365.
- Lopes, A. C. B. da Silva (2001), “The Robustness of Tests for Seasonal Differencing to Structural Breaks”, *Economics Letters*, 71, 173-179.

- Lopes, A. C. B. da Silva (2002), “Deterministic Seasonality in Dickey-Fuller Tests: Should We Care?”, *Instituto Superior de Economia e Gestão (ISEG-UTL) and CEMAPRE*, Working Paper, No. 01-02.
- Mehl, A. (2000), “Unit Root Tests with Double Trend Breaks and the 1990s Recession in Japan”, *Japan and the World Economy*, 12, 363-379.
- Newey, W. K. ve K. D. West (1987), “A Simple, Positive Semi-Definite, Heteroskedasticity and Autocorrelation Consistent Covariance Matrix”, *Econometrica*, 55: 703-708.
- Osborn, D. R., Chui, A. P. L., Smith, J. P. ve Birchenhall, C. R. (1988), “Seasonality and the Order of Integration for Consumption”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 50, 361-377.
- Osborn, D. R. (1990), “A Survey of Seasonality in UK Macroeconomic Variables”, *International Journal of Forecasting*, 6, 227-236.
- Perron, P. (1989), “The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis”, *Econometrica*, 57 (6), 1361-1401.
- Sampson, M. (2001), *Time Series Analysis*, Montreal: Loglinear Publishing.
- Smith, J. ve J. Otero (1997), “Structural Breaks and Seasonal Integration”, *Economics Letters*, 56, 13-19.
- Wells, J. M. (1997), “Modelling Seasonal Patterns and Long-Run Trends in U.S. Time Series”, *International Journal of Forecasting*, 13, 407-420.
- Wells, J. M. (1997a), “Business Cycles, Seasonal Cycles, and Common Trends”, *Journal of Macroeconomics*, 19 (3), 443-469.
- Zivot, E. ve D. Andrews (1992), “Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis”, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10, 251-270.

VERGİ DÜZLEŞTİRME HİPOTEZİNİN TÜRKİYE İÇİN GEÇERLİLİĞİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Nasip BOLATOĞLU

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
nasipb@hacettepe.edu.tr

Özet:

Hükümetler bütçe açıklarının finansmanı amacıyla, borçlanma yanında vergilendirme ya da parasal genişleme yöntemlerine de başvurabilmektedirler. Ancak her iki yöntem de sosyal bir maliyet içermektedir. Söz konusu maliyetin minimize edilmesi yoluyla, optimum maliye ve para politikaları belirlenebilmektedir. İlk olarak Barro (1979) tarafından ileri sürülen ve daha sonra Mankiw (1987) tarafından geliştirilen vergi düzleştirme hipotezi, vergi ve enflasyon oranlarının zaman içerisinde düz bir şekilde yayıldığı ortaya koymaktadır. Ayrıca her iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişkinin de varlığını ileri sürmektedir. Bu çalışmada Genel Bütçe vergi gelirleri baz alınarak, Türkiye için hipotezin geçerliliği araştırılmaktadır.

Abstract:

An Application on the Validity of Tax Smoothing Hypothesis for Turkey

Governments can finance their budget deficits by either levying taxes or printing money in addition to issue debt. However, both of these methods have social costs. Therefore optimum monetary and fiscal policy can be determined by minimizing these costs. The tax smoothing hypothesis which is proposed by Barro (1979) and extended by Mankiw (1987) argues that the tax and inflation rates are smoothed over time. It also implies that there is a long-run relationship between these two variables. This paper investigates the Turkish evidence on the hypothesis, using the general budget tax revenues.

Anahtar Sözcükler: Vergi Düzleştirme Hipotezi, optimal vergileme, optimal senyoraj.
Keywords: Tax Smoothing Hypothesis, optimum taxation, optimum seigniorage.

GİRİŞ

Barro (1974) tarafından ileri sürülen Ricardocu Denklik (Ricardian equivalence) görüşü, kamu harcamalarının borçlanma yoluyla finansmanı ile vergilendirme yoluyla finansmanı arasında makroekonomik sonuçlar açısından herhangi bir fark olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle, vergi finansmanının borç finansmanı ile ikame edilmesinin ekonomi üzerinde reel hiçbir etkisi bulunmamaktadır. Ancak bu görüş önemli birçok eleştiriyi de beraberinde getirmektedir.

İleri sürülen önemli eleştirilerden bir tanesini vergilerin çarpıtıcı (distortionary) etkilere sahip olması oluşturmaktadır. Nitekim hükümetin cari dönem açığını ilave vergi yerine borçlanma yoluyla finanse etmeyi tercih etmesi, cari dönem vergi yükünün olması gereken değerinden daha düşük bir düzeyde kalmasına neden olacaktır. Ancak borç faizlerinin gelecek dönemlerdeki geri ödeme zorunluluğu, gelecekte ilave bir vergi yükü anlamına gelecektir. Dolayısıyla vergilerdeki bu değişimler, çarpıtıcı özelliği nedeniyle, davranış değişikliklerine yol açarak ekonomi üzerinde reel etkiler yaratacaktır.¹

Her ne kadar vergilerin çarpıtıcı özelliği Ricardocu Denklik görüşünün geçerliliğini yitirmesine neden oluyormuş gibi görünmektirse de, Barro (1979) geliştirmiş olduğu vergi düzleştirme hipotezi aracılığıyla, söz konusu eleştirilerin geçerli olmadığını ileri sürmüştür. Nitekim vergilerin çarpıtıcı özelliği, oluşacak olan sosyal maliyetleri minimum düzeye indirecek optimum bir vergi politikasının belirlenebilmesine imkan tanımaktadır.²

Vergi düzleştirme hipotezi üzerine literatürde yer alan bir diğer önemli çalışma Mankiw (1987) tarafından gerçekleştirilmiştir. Hipotezin teorik açıdan yeniden ele alındığı söz konusu çalışmada, enflasyonun sosyal maliyeti de model içerisine dahil edilmiştir. Ayrıca elde edilmiş olan bulgular gelir düzleştirme hipotezi olarak da adlandırılmakta olup (Trehan ve Walsh 1990:98), vergiler yanında senyoraj için de optimum bir zaman patikasının belirlenebilmesine imkan tanımaktadır.

Barro (1979) ve Mankiw (1987) hipotezlerinin test edilmesine yönelik ilk çalışmalar regresyon tahmin yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Örneğin Kingston (1987), Mankiw (1987), Poterba ve Rotemberg (1990) bu kapsamdaki çalışmalardır. Ancak eşbütünleşme (cointegration) tekniklerinin gelişmesiyle birlikte, regresyon yöntemleri de terk edilmiştir. Nitekim Trehan ve Walsh (1990), Roubini (1991), Huang ve Lin (1993), Froyen ve Waud (1995), Ghosh (1995), Evans ve Amey (1996), Serletis ve Schorn (1999) bu kapsamdaki çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Soylu (1997:81-88) Türkiye için gerçekleştirmiş olduğu çalışmada, 1973-1994 dönemine ait yıllık veriler

kullanarak gelir düzleştirme hipotezini test etmiştir. Söz konusu çalışmada vergi gelirleri toplam kamu kesimi genel dengesi çerçevesinde ele alınmış olup, hipotezin geçerliliğine dair bir kanıt bulunamamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye için vergi (ve gelir) düzleştirme hipotezinin Genel Bütçe çerçevesinde test edilmesidir. Bunun önemli bir nedeni Genel Bütçe verilerinin hükümet politikalarını doğrudan yansıtır olmasının yanısıra, Genel Bütçe dışındaki gelir ve giderlerde mali disiplinsizlikten kaynaklanan belirsizliklerin de ön plana çıkıyor olmasıdır.

Çalışmanın birinci bölümünde vergi düzleştirme hipotezi teorik açıdan ele alınarak Barro (1979) ve Mankiw (1987) çalışmaları incelenmektedir. İkinci bölümde Türkiye için hipotezin geçerliliği test edilmektedir. Son bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

1. OPTİMUM VERGİ ve SENYORAJ

Açıkların borçlanma yoluyla finansmanı ile vergilendirme yoluyla finansmanı arasındaki seçim kriterini de ortaya koyan vergi düzleştirme hipotezinin çıkış noktasını, vergilerin çarpıtıcı etkisinin varlığı oluşturmaktadır. Bu hipotez çerçevesinde, söz konusu etkiyi minimum düzeyde tutan optimum vergi politikasına ulaşmak mümkün olabilmektedir. Ancak optimum vergi politikasının belirlenebilmesi amacıyla borç politikasının da ortaya konulması gerekmektedir. Bu da zamanlararası bütçe kısıtı (intertemporal budget constraint) aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ilk aşamada zamanlararası bütçe kısıtı ele alınmalıdır.

Hükümet gelir ve gider toplamalarını

$$ge_t + rb_{t-1} = t_t + (b_t - b_{t-1}) \quad (1)$$

bütçe kısıtı yolu ile denkleştirmek durumundadır. Burada ge_t faiz ödemeleri hariç t dönemi toplam reel kamu harcamalarını; t_t t dönemi toplam reel gelir düzeyini; b_t t dönemi sonunda oluşan reel borç stokunu ve r net reel getiri oranını temsil etmektedir. Buradan

$$E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i t_{t+i} = b_{t-1} + E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i ge_{t+i} \quad , \quad \beta=1/(1+r) \quad (2)$$

zamanlararası bütçe kısıtına ulaşılmaktadır.³

Zamanlararası bütçe kısıtı incelenecek olursa, gelecekteki reel gelirlerin bugünkü değer toplamı üzerindeki beklentilerin, mevcut reel borç stoku ile

gelecekteki faiz dışı reel harcamaların bugünkü değer toplamı üzerindeki beklentilere eşit olması gerektiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, gelecekteki harcama planlarının belirlenmiş olduğu varsayımı altında (Barro, 1979: 942), gelirlerin bugünkü değer toplamı bilinmektedir. Dolayısıyla toplam reel gelir düzeyinin bugünkü değeri zamanlararası bütçe dengesi aracılığıyla dışsal olarak belirlenmekte ve hükümet bu değeri sağlayan bir gelir politikası uygulamak durumunda kalmaktadır.

Gelir kaleminin önemli bir kısmını vergi geliri oluşturmaktadır. Ancak vergi geliri yanında, parasal genişleme yoluyla elde edilen senyoraj geliri de bir diğer gelir kaynağı olarak kullanılabilir. Bu durumda maliye politikası yanında para politikası da gelir getirici bir araç olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak Barro (1979) gelirleri sadece vergi geliri olarak ele almıştır. Bu husus para politikasının gelir getirici bir araç olarak kullanılmadığı varsayımına dayanmaktadır (Barro, 1979: 942). Bu varsayım altında optimum gelir politikasının belirlenmesi, aynı zamanda optimum vergi politikasının belirlenmesi anlamına gelmektedir. Bunun yanında, Mankiw (1987) senyoraj gelirin de bir gelir kaynağı olarak kullanılabilmesinden yola çıkarak, vergi düzleştirme hipotezini geliştirmiştir. Böylece söz konusu çalışmada maliye politikasının yanında para politikası da modele dahil edilmiştir. Dolayısıyla optimum gelir politikasının belirlenmesi aynı zamanda optimum vergi ve senyoraj politikalarının belirlenmesi anlamına da gelmektedir. Yukarıdaki ifadelerin ışığı altında, Barro (1979) çalışmasını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Vergi toplamanın ekonomi üzerinde, yönetim ve uygulamadan kaynaklanan, ilave bir reel maliyeti bulunmaktadır. Bu maliyet reel vergi gelirinin ve reel üretim miktarının türdeş (homojen) fonksiyonudur. Dolayısıyla reel maliyetler

$$z_t = F(t, y_t) = y_t f(\tau_t) \quad , \quad f' > 0 \quad \text{ve} \quad f'' > 0 \quad (3)$$

şeklinde ifade edilmektedir (Barro, 1979: 943). Burada y_t reel milli geliri ve τ_t ortalama vergi haddini temsil etmektedir.⁴ Buradan vergiler üzerindeki toplam reel maliyet beklentilerinin bugünkü değeri

$$z = E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i y_{t+i} f(\tau_{t+i}) \quad (4)$$

şeklinde elde edilmektedir.

Zamanlararası bütçe kısıtı ile bugünkü değer maliyet fonksiyonu birarada incelenecek olursa, her ikisi arasında karşılıklı bir ilişki olduğu görülmektedir.

Zira maliyetlerin bugünkü değeri vergilerin zaman içerisindeki dağılımına göre değişim gösterecektir. Dolayısıyla optimum vergi politikası, zamanlararası bütçe kısıtı altında, maliyet fonksiyonunu minimum yapan vergi patikasının belirlenmesi aracılığıyla elde edilmektedir. Bu da (4) no'lu ifadenin (2) no'lu kısıt altındaki minimizasyon probleminin çözülmesi anlamına gelmektedir. Problem çözüldüğü takdirde

$$E_t f'(\tau_{t+i}) = f'(\tau_t) \quad i=1,2,3, \dots \text{ için} \quad (5)$$

sonucu elde edilmektedir. Bu sonuç vergilendirmenin marjinal sosyal maliyetinin her dönem eşit olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca $f(\cdot)$ ikinci dereceden fonksiyonel bir yapıda iken vergi oranı da her dönem eşit olacaktır (Mankiw, 1987: 330). Bu da

$$E_t \tau_{t+i} = \tau_t \quad i=1,2,3, \dots \text{ için} \quad (6)$$

anlamına gelmektedir. Dolayısıyla optimum vergi politikası, vergi oranının her dönem sabit olmasını gerektirmektedir.

Elde edilmiş olan bu sonuca göre, açıklar vergi oranları üzerindeki beklentilerin sabit olması doğrultusunda değişim gösterecektir. Bununla birlikte, kamu harcamalarındaki veya gelirdeki geçici değişimlere göre, kamu borcu artacak ya da azalacaktır. Diğer bir ifadeyle, kamu harcamalarında gerçekleşen geçici artışlar borç ihracı üzerinde pozitif yönlü bir etki yaratacaktır. Buna mukabil gelir üzerinde gerçekleşen geçici artışlar borç ihracı üzerinde negatif yönlü bir etki yaratacaktır.⁵

Vergi düzleştirme hipotezinde buraya kadar ele alınmış olan yaklaşım önemli bir gelir kaynağı olan senyoraj gelirini gözardı etmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, senyoraj gelirinin de ayrı bir gelir kaynağı olarak kullanılabilen olması, Mankiw (1987) çalışmasının önemli bir dayanağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla da kamu kesimi toplam reel gelir düzeyi, reel vergi geliri ile reel senyoraj gelirinin toplamından oluşmaktadır. Buna göre Mankiw (1987) modelini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Reel vergi geliri $\tau_t y_t$ düzeyinde olup, reel senyoraj gelirini elde etmek için miktar teorisinden yola çıkılmaktadır. Buna göre para talebi

$$M_t/p_t = ky_t \quad (7)$$

ifadesine denktir. Burada M_t t dönemi para stokunu, p_t t dönemi fiyat seviyesini ve k sabit bir oranı temsil etmektedir.⁶ Böylece reel senyoraj geliri

$$s_t = (\pi_t + g_t)ky_t \quad (8)$$

şeklinde elde edilmektedir (Mankiw 1987: 329). Burada π_t t dönemi enflasyon oranını, g_t ise t dönemi büyüme hızını temsil etmektedir. Dolayısıyla hükümetin toplam reel geliri

$$t_t = \tau_t y_t + (\pi_t + g_t)ky_t \quad (9)$$

ifadesine denktir.

Vergiler yanında enflasyonun da ekonomi üzerinde bir sosyal maliyeti bulunmaktadır. Dolayısıyla toplam reel maliyetler

$$z_t = f(\tau_t)y_t + h(\pi_t)y_t \quad , \quad f' > 0 \quad , \quad f'' > 0 \quad , \quad h' > 0 \quad \text{ve} \quad h'' > 0 \quad (10)$$

şeklini almaktadır. Buradan toplam reel maliyet beklentilerinin bugünkü değeri

$$z = E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i [f(\tau_{t+i}) + h(\pi_{t+i})] y_{t+i} \quad (11)$$

şeklinde elde edilmektedir. Dolayısıyla optimum gelir politikası, (11) no'lu fonksiyonun (2) no'lu kısıt altındaki minimizasyon probleminin çözülmesi yoluyla elde edilmektedir. Problem çözüldüğü takdirde optimum için gerekli olan birinci sıra koşullar

$$E_t f'(\tau_{t+i}) = f'(\tau_t) \quad i=1,2,3, \dots \text{ için} \quad (12)$$

$$E_t h'(\pi_{t+i}) = h'(\pi_t) \quad i=1,2,3, \dots \text{ için} \quad (13)$$

$$h'(\pi_t) = kf'(\tau_t) \quad (14)$$

şeklinde elde edilmektedir (Mankiw 1987: 330). Dolayısıyla optimum maliye ve para politikaları bu koşullar altında gerçekleşmektedir.

Dikkat edilecek olursa, (12) no'lu koşul Barro (1979) sonucunun aynısıdır. Ancak kamu harcamalarını finanse etmenin bir başka yolu olan parasal genişleme yönteminin de imkan dahilinde olması, vergilerin marjinal maliyeti yanında enflasyonun marjinal maliyetinin de her dönem eşit olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca $f(\cdot)$ ve $h(\cdot)$ ikinci dereceden fonksiyonel bir yapıda iken vergi ve enflasyon oranları da her dönem eşit olacaktır (Mankiw, 1987: 330). Böylece

$$E_t\tau_{t+i} = \tau_t \quad i=1,2,3,.. \text{ için} \quad (15)$$

$$E_t\pi_{t+i} = \pi_t \quad i=1,2,3,.. \text{ için} \quad (16)$$

sonuçlarına ulaşılmaktadır. Dolayısıyla optimum gelir politikası, vergi ve enflasyon oranlarının her dönem sabit olmasını gerektirmektedir.⁷

(14) no'lu koşul ise, vergi oranı ile enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Buna göre vergi yoluyla gelir temin etmenin marjinal sosyal maliyeti ile, senyoraj yoluyla gelir temin etmenin marjinal sosyal maliyeti arasındaki oranın sabit olması gerekmektedir. Dolayısıyla hükümet artan gelir ihtiyacını hem vergilendirme yoluyla, hem de senyoraj geliri elde ederek karşılayacaktır. Böylece vergi oranları ve enflasyon birlikte hareket edeceklerdir.

2. AMPİRİK SONUÇLAR

Vergi düzleştirme hipotezinin Türkiye için geçerliliğini test etmek amacıyla vergi ve enflasyon oranı değişkenleri kullanılmıştır. Analiz 1969-2001 dönemine ait yıllık verilerle yapılmış olup, vergi oranı için Genel Bütçe vergi gelirleri/GSMH değerleri, enflasyon oranı için GSMH deflatörü kullanılmıştır. Ayrıca her iki seride de ekonomik istikrarsızlıklardan kaynaklanan güçlü dalgalanmalar olması nedeniyle logaritmik değerler alınmıştır.

(15) ve (16) no'lu eşitliklerin sağlanması için gerekli koşul, vergi oranı (LVER) ve enflasyon oranı (LENF) serilerinin rassal yürüyüş (random walk) sergiliyor olmalarıdır (Mankiw, 1987: 327; Trehan ve Walsh, 1990: 102). Ayrıca (14) no'lu eşitlik vergi oranı ile enflasyon oranı serilerinin birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla her iki seri arasında uzun dönemli bir ilişki olmalıdır (Trehan ve Walsh, 1990: 97), ki bu durum eşbütünleşmeyi gerekli kılmaktadır.

Serilere ilk olarak birim kök testleri uygulanmıştır. ADF (Dickey ve Fuller, 1981) ve KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) tekniklerinin kullanıldığı birim kök test sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Birim kök analizlerinde geleneksel olarak kullanılmakta olan ADF testinin yanısıra, KPSS yönteminin de tercih edilmiş olmasının önemli bir nedeni, her iki test için de boş hipotezlerin farklı olmasıdır.⁸ Bu da test sonuçlarının güvenilirliğini artırmaktadır. Ayrıca ADF birim kök testinde parantez içerisinde yer alan ifadeler p-değerlerini (MacKinnon, 1994) temsil etmektedir.

Tablo 1. Enflasyon ve Vergi Oranları için Birim Kök Test Sonuçları

Test Yöntemi	ADF		KPSS
LENF	-3.1371	(0.1147)	0.1589
LVER	-0.7117	(0.9635)	0.2276
Δ LENF	-6.2732	(0.0001)	0.0379
Δ LVER	-4.7622	(0.0032)	0.1742

KPSS için %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde kritik değerler, sırasıyla 0.146 ve 0.216 dır.

ADF için eklenmiş terimlerin gecikmeleri AIC kriterine göre belirlenmiştir.

Her iki testte de sabit ve trend değişkenler kullanılmıştır.

Tablo 1.'in ilk iki satırı incelenecek olursa, gerek enflasyon oranı gerekse de vergi oranı için; ADF testinde birim kökün reddedilemediği, benzer şekilde KPSS testinde durağanlığın reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla hem vergi oranı, hem de enflasyon oranının durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo1.'in son iki satırı incelenecek olursa, enflasyon oranının birinci farkı için ADF testinde birim kökün reddedildiği, benzer şekilde KPSS testinde durağanlığın reddedilemediği görülmektedir. Dolayısıyla enflasyon oranının birinci farkının durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak vergi oranının birinci farkı için %5 anlamlılık düzeyindeki test sonuçları belirsizlik içermektedir. Nitekim ADF testinde birim kökün reddedildiği, buna karşılık KPSS testinde durağanlığın reddedildiği görülmektedir. Ancak %1 anlamlılık düzeyinde ADF testi için birim kökün yine reddedildiği görülmekte, aynı zamanda KPSS testi için durağanlığın reddedilemediği görülmektedir. Bunun yanında, seriye ayrıca uygulanan Phillips-Perron (Phillips ve Perron, 1988) testi sonucunda da birim kök reddedilmiştir (p-değeri 0.0032 bulunmuştur). Dolayısıyla vergi oranının birinci farkının durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, birim kök testleri sonrasında her iki serinin de I(1) yapısında olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bu sonuç seriler arasında bir eşbütünleşmenin olabileceği ihtimalini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla enflasyon oranı ile vergi oranı arasındaki eşbütünleşmeyi belirleyebilmek amacıyla, Engle ve Granger (1987) iki aşamalı eşbütünleşme testi uygulanmıştır.

Tablo 2. Engle-Granger Eşbütünlük Test Sonuçları

Bağımlı Değişken	ADF	KPSS
LENF	-3.0923 (0.1257)	0.1991
LVER	0.3272 (0.9979)	0.1445

KPSS için %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde kritik değerler, sırasıyla 0.146 ve 0.216'dır.

ADF için eklenmiş terimlerin gecikmeleri AIC kriterine göre belirlenmiştir.

Her iki testte de sabit ve trend değişkenler kullanılmıştır.

Engle-Granger eşbütünlük test sonuçları Tablo 2.'de verilmiştir. Tablo 2.'nin ilk satırı incelenecek olursa, enflasyon oranı bağımlı değişken alındığında, hata terimlerine uygulanan ADF testinde birim kökün reddedilemediği, benzer şekilde KPSS testinde durağanlığın reddedildiği görülmektedir. Dolayısıyla enflasyon oranı bağımlı değişken iken, hata terimlerinin durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2.'nin ikinci satırı incelenecek olursa, vergi oranı bağımlı değişken alındığında, ADF testinde birim kökün, KPSS testinde ise durağanlığın reddedilemediği görülmektedir. Ancak ADF test sonuçlarının oldukça güçlü çıkmış olması, KPSS test sonuçlarının ise kritik değer sınırında bulunması, oluşan belirsizliğin durağan olmama yönünde ağırlık kazanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, vergi oranı bağımlı değişken iken, hata terimlerinin durağan olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu durumda "eşbütünlük yoktur" hipotezi reddedilememektedir. Ancak mevcut belirsizliğin varlığı altında elde edilmiş olan bu sonucun güçlülüğünün test edilmesi amacıyla, enflasyon ve vergi oranı serilerine Granger nedensellik testi (Granger, 1969) uygulanmıştır.

Tablo 3. Granger Nedensellik Test Sonuçları

	H ₀ : Enflasyon Oranı Vergi Oranının Granger Nedeni Değildir	H ₀ : Vergi Oranı Enflasyon Oranının Granger Nedeni Değildir
Bir Gecikme	0.0029	0.0002
İki Gecikme	1.4581	1.1682
Dört Gecikme	0.4465	1.2198

Granger nedensellik testi sonucunda elde edilmiş olan F istatistikleri Tablo 3.'te verilmiştir. Tablo 3. incelenecek olursa, 'vergi oranı enflasyon oranının Granger nedeni değildir' ve 'enflasyon oranı vergi oranının Granger nedeni değildir' hipotezlerinin reddedilemediği görülmektedir. Aslında bu sonuçlar yukarıda elde edilmiş olan bulgularla örtüşmektedir.

Son olarak enflasyon ve vergi oranı serileri arasında vektör otoregresif eşbütünleşmenin varlığı araştırılmıştır. Bu amaçla Johansen-Juselius eşbütünleşme testi (Johansen ve Juselius, 1990) kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 4.'te verilmiştir. Tablo 4. incelenecek olursa, gerek iz (trace) testi için gerekse de maksimum eigen değer testi için 'sıfır eşbütünleşme vektörü vardır' boş hipotezinin %5 anlamlılık düzeyinde reddedilemediği görülmektedir. Ortaya çıkmış olan bu durum eşbütünleşme vektörü olmadığı anlamına gelmekte olup, yukarıda elde edilmiş olan sonuçları destekler niteliktedir.

Tablo 4. Johansen-Juselius Eşbütünleşme Test Sonuçları

	r=0	r≤1
İz Testi	4.1409	0.0781
Maksimum Eigen Değer Testi	4.0628	0.0781

İz testinde r=0 boş hipotezi için %5 ve %1 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerler, sırasıyla 15.41 ve 20.04 dür.

Maksimum Eigen Değer Testinde r=0 boş hipotezi için %5 ve %1 anlamlılık düzeylerindeki kritik değerler, sırasıyla 14.07 ve 18.63 dür.

SONUÇ

Çalışmada Türkiye için Genel Bütçe vergi gelirlerinin düzleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç Barro (1979) vergi düzleştirme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla maliyetlerin minimum düzeyde kalmasını sağlayan optimum vergi politikasının uygulanabildiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Türkiye'de hükümetlerin sıkça değiştiği siyasal bir ortamın varlığına rağmen, vergi politikasında bir devamlılığın olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuç ise, enflasyon ile vergi oranı arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını gösteren herhangi bir kanıtı rastlanamamış olmasıdır. Söz konusu bu bulgu Mankiw (1987) gelir düzleştirme hipotezinin Türkiye için geçerli olmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hükümetlerin enflasyondan kaynaklanan sosyal maliyetleri optimum düzeyde tutmaktan uzak bir davranış biçimi sergiledikleri ortaya

çıkılmaktadır. Mali disiplinden uzak politikalar sonucunda, hızla artan açıkların finansman ihtiyacının, vergilendirme yerine siyasi maliyeti daha az olan Merkez Bankası kaynaklarına ağırlık verilmiş olması, bu sonucun önemli bir nedeni olarak gösterilebilir.

NOTLAR

¹ Örneğin vergiler yükseldikçe işgücü arzı, gelir ve tasarruf düzeyi olumsuz yönde etkilenebilecektir. Bu da faiz oranında yükselme anlamına gelecektir.

² Vergiler için optimum bir zaman yolunun varlığı, açıklar için optimum bir zaman yolunun belirlenebilmesini de mümkün kılmaktadır.

³ Zamanlararası bütçe kısıtı elde edilirken transversalite koşulunun (transversality condition) sağlandığı kabul edilmektedir. Zira hükümet optimum borç politikasını bu koşul altında gerçekleştirmektedir. Nitekim Ricardocu Denklik görüşü de zamanlararası bütçe dengesinin sağlanmakta olduğunu ileri sürmektedir.

⁴ Reel milli gelirin dışsal olduğu varsayılmaktadır (Barro, 1979: 942).

⁵ Böylece vergi oranlarının sabitlenmesi, savaş dönemleri gibi kamu harcamalarının oldukça yüksek olduğu dönemlerde kamu açıklarını, ancak kamu harcamalarının düşük olduğu dönemlerde ise kamu fazlalarını gerektirmektedir (Barro, 1989: 47).

⁶ k paranın dolaşım hızının tersidir.

⁷ Reel faiz oranının sabit olduğu varsayımı nedeniyle, nominal faiz oranının düzleştiği sonucuna da ulaşılmaktadır (Mankiw, 1987: 330).

⁸ ADF için boş hipotez, H_0 : Seri birim kök içermektedir ve KPSS için boş hipotez, H_0 : Seri durağandır şeklindedir.

KAYNAKÇA

- Barro, R.J. (1974), "Are Government Bonds Net Wealth?", *Journal of Political Economy*, 82 (6), 1095-1117.
- Barro, R.J. (1979), "On the Determination of the Public Debt", *Journal of Political Economy*, 87(5), 940-71.
- Barro, R.J. (1989), "The Ricardian Approach to Budget Deficits", *Journal of Economic Perspectives*, 3, 37-54.
- Dickey, D.A. ve W.A. Fuller (1981), "Likelihood Ratio Tests for Autoregressive Time Series with a Unit Root", *Econometrica*, 49, 1057-72.
- Engle, R.F. ve C.W. Granger (1987), "Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing", *Econometrica*, 55, 251-76.
- Evans, J.L. ve M.C. Amey (1996), "Seigniorage and Tax Smoothing: Testing the Extended Tax-Smoothing Model", *Journal of Macroeconomics*, 18, 111-25.
- Froyen, R.T. ve R.N. Waud (1995), "Optimal Seigniorage Versus Interest Rate Smoothing", *Journal of Macroeconomics*, 17, 111-29.

- Ghosh, A.R. (1995), "Intertemporal Tax-Smoothing and the Government Budget Surplus: Canada and the United States", *Journal of Money, Credit, and Banking*, 27, 1033-45.
- Granger, C.W. (1969), "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods", *Econometrica*, 37, 424-38.
- Huang, C.H. ve K.S. Lin (1993), "Deficits, Government Expenditures, and Tax Smoothing in the United States: 1929-1988", *Journal of Monetary Economics*, 31, 317-39.
- Johansen, S. ve K. Juselius (1990), "Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to the Demand for Money", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-209.
- Kingston, G.H. (1987), "Efficient Timing of Taxes", *Journal of Public Economics*, 12, 271-80.
- Kwiatkowski, D., P.C.B. Phillips, P. Schmidt ve Y. Shin (1992), "Testing the Null Hypothesis of Stationary Against the Alternative of a Unit Root", *Journal of Econometrics*, 54, 159-78.
- Mackinnon, J.G. (1994), "Approximate Asymptotic Distribution Functions for Unit-Root and Cointegration Tests", *Journal of Business and Economic Statistics*, 12, 167-76.
- Mankiw, G.N. (1987), "The Optimal Collection of Seigniorage: Theory and Evidence", *Journal of Monetary Economics*, 20, 327-341.
- Phillips, P. ve P. Perron (1988), "Testing for a Unit Root in Time Series Regression", *Biometrika*, 75, 335-46.
- Poterba, J.M. ve J.J. Rotemberg (1990), "Inflation and Taxation with Optimizing Governments", *Journal of Money, Credit, and Banking*, 22, 1-18.
- Roubini, N. (1991), "Economic and Political Determinants of Budget Deficits in Developing Countries", *Journal of International Money and Finance*, 10, 49-72.
- Serletis, A. ve R.G. Schorn (1999), "International Evidence on the Tax-and Revenue-Smoothing Hypotheses", *Oxford Economic Papers*, 51, 387-96.
- Soylu, H. (1997), *Türkiye'de Senyörāj Gelirleri ve Kamu Açıkları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 81.
- Trehan, B. ve C.E. Walsh (1990), "Seigniorage and Tax Smoothing in the United States: 1914-1986", *Journal of Monetary Economics*, 25, 97-112.

TÜRKİYE'DE İKTİSADİ KALKINMAYI TEHDİT EDEN SORUN: EĞİTİM

Selçuk CİNGİ

(Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Maliye Bölümü, 06532, ANKARA)

M. Cahit GÜRAN

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, Maliye Bölümü, 06532, ANKARA)

guran@hacettepe.edu.tr

Özet:

Ülkelerin İktisadi gelişmeleri üzerinde; fiziki faktör donanımlarının büyüklüğü kadar beşeri sermaye faktörünün niteliğinin de çok büyük bir etkisi vardır. Beşeri sermayenin niteliğini belirleyen değişkenlerden birisi de eğitimidir. Eğitim, ülkelerin sahip oldukları beşeri sermayenin kalitesini yükselterek, iktisadi büyüme-kalkınma üzerinde güçlü katkılar sağlamaktadır. Türk eğitim sistemi, hem yükseköğretim öncesi eğitim düzeylerinde hem de yükseköğretim düzeyinde ciddi nicel ve nitel sorunlar taşımaktadır. Türkiye'nin kronikleşmiş eğitim sorunlarına akılcı çözümler üretilmeksizin, sürdürülebilir bir kalkınmayı gerçekleştirebilmesi mümkün gözükmemektedir.

Abstract:

Education: The Problem Threatening of Economic Development in Turkey

As well as the magnitude of the physical capital, the quality of the human capital has a significant effect on the economic development of countries. One of the most important factor that determines the quality of the human capital is education. Education contributes considerably to economic growth and development through high quality human capital. The Turkish educational system has qualitative and quantitative problems both at the higher education level and at pre-higher education levels. Unless rational solutions are generated to the chronic problems of the education, it dosen't seem possible to achieve a sustainable development in Turkey.

Anahtar Sözcükler: Eğitim, iktisadi kalkınma, iktisadi büyüme, Türkiye.

Keywords: Education, economic development, economic growth, Turkey.

GİRİŞ

İktisatçıların en çok ilgilendiği konulardan bir tanesi, ülkelerin gelişme deneyimleri ve bu süreçte etkili olan faktörlerin analiz edilmesidir. Bu bakış çerçevesinde en çok gündeme gelen soru, benzer faktör donanımına sahip olan ülkelerin neden benzer iktisadi gelişme dinamiğine sahip olmadıklarıdır. Tarih boyunca ve günümüzde ülkelerin farklı gelişme hızlarına sahip olması, iktisatçıları bu olgunun nedenleri üzerinde araştırma yapmaya ve düşünmeye yöneltmektedir. 1960'lı yıllarda iktisaden gelişmemiş, düşük gelir düzeyine sahip ve toplumsal göstergeleri olumsuz olan bazı ülkeler, bugün bir çok ülkeyi gelişme düzeyi açısından geride bırakmış ve gelişmişlik sıralamasında sınıf atlayarak mucizevi bir başarıya imza atmışlardır. Japonya, Güney Kore, Tayvan, İspanya, İtalya ve İrlanda gibi ülkeler bu duruma ilişkin en güzel örnekleri oluşturmaktadır. Özellikle bu grup içerisinde “Asya Kaplanları” olarak isimlendirilen Hong Kong, Tayvan, Singapur ve Güney Kore, 1960'ların ortalarından bu yana yıllık ortalama %8-9 büyüyerek gelişmiş ülkelerle aralarındaki farkı kapatmışlardır (Krugman ve Obstfeld,1997: 266).

Hiç şüphesiz bu ülkelerin gelişme dinamikleri üzerinde en etkili faktörlerden birisi, insan kaynağının donanımını ve üretkenliğini artırmaya yönelik eğitim faaliyetleridir. İnsan varlığının eğitilmesi ile hem bir üretim faktörü olarak verimlilik düzeyinin artırılması sağlanabilmekte, hem de toplumsal olarak refah düzeyi ve insanca yaşama imkanları geliştirilebilmektedir.

Bu çalışmanın amacı; eğitimin ekonomik gelişme düzeyi üzerindeki etkilerini ele almak ve Türk eğitim sisteminin sorunlarını ortaya koyarak bunun iktisadi yansımalarını analiz etmektir. Bu çerçevede ilk olarak kısaca eğitimin toplumsal işlevleri üzerinde durulacak, daha sonra Türk eğitim sisteminin genel durumu ve sorunları ele alınarak, Türkiye'nin iktisadi gelişmesi üzerine etkileri tartışılacak ve çözüm modeli için bazı önemli ipuçları oluşturulacaktır.

1. GENEL OLARAK EĞİTİMİN İŞLEVLERİ

Toplumların ekonomik ve sosyal yapıları üzerinde eğitimin çok önemli bir yeri vardır. Eğitimin bu önemli yeri; hiç şüphesiz eğitimin toplumsal hayat içerisinde yüklenmiş olduğu işlevlerle çok yakından ilişkilidir. 2001 yılında 78 ülkeyi kapsayan bir araştırmada, eğitimin ekonomik ve sosyal faydaları üzerine dikkat çekilmiştir. Bunlar; kişi başına gelir düzeyinde artış, demokrasi kültürünün gelişmesi, politik istikrar, fakirliğin ve işsizliğin azalması, çevre sorunlarına karşı duyarlılığın artması, birey ve toplum sağlığının iyileşmesi, suç

oranının düşmesi olarak sayılabilir (OECD, 2001). Temel olarak eğitimin işlevlerini kültürel ve ekonomik olmak üzere iki şekilde ele almak mümkündür.

1.1. Eğitimin Kültürel İşlevi

Gintis'e göre eğitimin kültürel işlevi; toplumda yaşayan bireylerin kuşaklar arası bütünleşmesini sağlayan; egemen değer yargıları, töreler ve inançlar sistemini kurumsal hale getiren ve toplumun mevcut dengesini koruyan bir niteliğe sahiptir. Piaget'e göre ise eğitimin kültürel işlevi; yenilik yaratabilen, yaratıcı ve eleştirel açıdan konulara yaklaşan bireylerin oluşturulmasıdır (Balamir, 1982: 4). Bu iki bakış açısından ilkinde göre eğitim; mevcut kültürel yapının korunmasının ve devam ettirilmesinin bir aracı olarak görülmektedir. İkinci görüşe göre ise eğitim; mevcut kültürel yapının sorgulanması ve daha üst kültür yapılarına geçişin sağlanmasının bir aracıdır. Türk eğitim sisteminin temel özellikleri bu iki bakış açısına göre değerlendirilecek olursa, daha çok Gintis'in yapmış olduğu tanım çerçevesinde Türk eğitim sisteminin mevcut kültürel yapıyı sorgulamaktan çok, korumaya yönelik bir yapılanma içinde olduğu söylenebilir.

1.2. Eğitimin Ekonomik İşlevi

Eğitimin ikinci işlevi ise, ekonomik niteliktedir. Eğitim faktörü, ekonomik süreçler olan üretim ve bölüşüm sürecinde etkili bir faktör olarak ortaya çıkabilmekte ve hem üretim yapısını hem de kaynakların bölüşüm şeklini etkilemektedir.

Eğitimin ekonomik işlevlerine ilişkin değerlendirmeler çok eski dönemlere kadar gitmektedir. Adam Smith (1723-1790) eğitimi; bir bireyin şahsına bağlı olarak gerçekleşmiş sermaye şeklinde nitelmiştir. Bireyin kendi servetinin bir parçasını oluşturan eğitilmiş beşeri sermaye aynı zamanda, yaşadığı toplumun da servetini oluşturan unsurlardan birisidir. Klasik iktisatçılardan olan Robert Malthus (1766-1834) da eğitimi; insan hayatının kalitesinin yükseltilmesi için gerekli bir araç olarak görmektedir. Eğitim nüfus artışının kontrolünü sağlayabilir, işsiz sayısının artmasını önleyerek kişi başına gelirin artmasını, en azından azalmamasını mümkün kılar. Malthus eğitimi çok büyük pozitif dışsallığı olan ve bu nedenle en yüksek kamusal desteğe hak kazanan bir alan olarak görmektedir. Eğitim konusunda önemli değerlendirmeler yapan bir başka iktisatçı da Senior (1790-1864) dur. Senior eğitimi; Malthus'un ifade ettiği gibi nüfus artışının kontrolü amacıyla yönelik değil, gelecekte daha müreffeh şekilde yaşamak için tasarruf etmeyi öğreten bir araç olarak görmektedir. Eğitilmiş insanlar, gelecekteki tüketimin değerini kavrayarak ve çocuklarına daha mutlu bir gelecek sağlama arzusu ile tüketimden kaçınırlar. Aksine eğitilmemiş bireyler, çocuklarının ihtiyaçlarını

gerektiği şekilde değerlendiremezler ve çoğu zaman çocuk da ailenin ihtiyaçlarını karşılamada destek sağlaması gereken bir işgücü olarak görülür. Bu durum erken yaşta evlilik olgusu ile birlikte düşünüldüğünde; nüfus artışının ve fakirliğin en önemli dinamiği haline gelir. Bu nedenle eğitime devletin müdahalesi kaçınılmaz olmakta ve zorunlu eğitim gerekli görülmektedir. Eğitim meselesi ile ilgili olarak düşünülen iktisatçıların hepsi eğitimin pozitif yönü üzerinde durmamıştır. Mc Cullock (1789-1854) eğitimi, insan kaderciliğini ortadan kaldıran ve egemen kültür ve kurumlarla çatışma noktasına getiren bir araç olarak görmektedir. Halbuki cahil insanlar içinde buldukları sıkıntı ve yoksulluğu, kendi dışında ve kontrol edilemez şartlara bağlayarak şikayetsiz şekilde kabul ederler. Ayrıca Mc Cullock eğitimin çeşitlilik ve yaratıcı zeka üzerinde de olumsuz etkilerinin olduğunu düşünmektedir. Mc Cullock'a göre; Hollanda'nın Merkantilizm döneminde ulaştığı iktisadi refahın kaynağı; kendileri ile birlikte büyük bir teknolojik hüner ve sermaye getiren çok sayıda yabancı göçmeni, hiç bir işleme ve asimilasyona tabi tutmaksızın kabul etmesidir. Bir diğer iktisatçı Marshall (1842-1924) eğitimi; bir sermaye yatırımı olarak niteleyerek, en değerli sermayenin insan varlığına yatırılmış olan sermaye olduğunu ifade etmiştir (Serin, 1972: 8-16).

Anlaşılabileceği gibi dönemler boyunca eğitimin ekonomik açıdan önemi üzerinde geniş ve yaygın değerlendirmeler ve teorik açıklamalar yapılmıştır. Ancak eğitimin ekonomik etkileri ve iktisadi büyüme-kalkınma üzerindeki etkilerini tesbit etmeye ve değerlendirmeye yönelik çalışmalar II. Dünya Savaşı sonrasında rastlar. II. Dünya Savaşı sonrasında sabit sermaye yatırımlarının, bu sermaye teçhizatını kullanmasını bilen, iyi yetişmiş-nitelikli işgücüne sahip ülkelerde (Japonya ve Batı Avrupa ülkeleri), mucizevi iktisadi büyüme sonuçları yaratmış olması iktisatçıların dikkatini çekmiştir. Daha önceleri, toplumların iktisadi büyümeleri mekanik bir şekilde sermaye miktarı ve işgücü sayısına bağlı olarak düşünülmüş, işgücünün bilgi, beceri ve/veya veriminde meydana gelebilecek artışlar dikkate alınmamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasındaki çalışmalar; işgücünün verimliliğini artırmaya yönelik beşeri sermaye yatırımlarının, toplumların iktisadi büyüme performansı üzerinde en güçlü etkiye sahip faktörler olduğunu ortaya çıkarmıştır (Serin, 1972: 16,79).

1.2.1. Beşeri Sermayenin Bir Bileşeni Olarak Eğitim ve İktisadi Büyüme

Son yıllarda özellikle içsel büyüme teorileri alanında yapılan uygulamalı çalışmalarda insan varlığının niteliğini arttırmaya yönelik eğitim harcamalarının, başka bir deyişle beşeri sermaye yatırımlarının ülkelerin büyüme performansları üzerinde olumlu etkilerinin olduğu tesbit edilmiştir. İçsel Büyüme Teorisi geçmişini Adam Smith'e kadar dayandırabileceğimiz, ancak özellikle Paul Romer(1986: 1002-1037)'in çalışması ile hız kazanan bir

teoridir. İçsel Büyüme Teorisi (Endogenous Growth Theory), büyümeyi sadece sermaye ve emek faktörlerine dayandıran Neo-klasik Büyüme Teorileri'nin ülkeler arasındaki büyüme farklarını açıklama yetersizliklerini gidermeye yönelik olarak ortaya çıkmıştır. İçsel Büyüme Teorisi, ülkelerin büyüme hızlarındaki farklılıkların sermaye ve emek faktörlerinden daha çok, devletin politikaları, beşeri sermaye birikimi, doğurganlık tercihi ve teknolojinin yayılması tarafından belirlendiği fikrine dayanmaktadır (Barro 1996: 145). Romer çalışmasında bilgiyi (teknolojiyi), üretken bir üretim faktörü olarak almış ve bir model kurmuştur. Romer'in temel tezi, bilginin, sermayenin ve emeğin üretkenliğini artıran ölçüde besleyebileceğine yöneliktir.¹ Romer özellikle bilginin, üretim sürecinde artan getirilerin çalışmasını sağlayarak üretkenlik artışı elde edilmesine yol açacağını ifade etmektedir. Benzer şekilde Lucas (1988: 3-42) da beşeri sermayenin fiziksel sermayeye oranındaki artışın, sermayenin getirisini artıracaklarını vurgulamıştır. İçsel Büyüme Teorisi ile ilgilenen iktisatçıların temel bulguları, yüksek büyüme oranlarının özel yatırımların düzeyiyle, uluslararası ticaret ve finans piyasalarına açıklıkla, nüfusun eğitim düzeyiyle, kanun hakimiyeti, politik istikrar ve mülkiyet haklarının korunmasıyla pozitif olarak ilişkili olduğu şeklindedir (Johnson, Holmes ve Kirkpatrick, 1999: 7-8). Ayrıca beşeri sermayenin, devletin sabit sermaye yatırımlarının ve dışa dönük ticaret politikalarının ekonomik büyümeyi desteklediğine yönelik tesbitler vardır (Knight ve Loayza ve Villanueva, 1993: 535-536). Bu konuda yapılan başka çalışmalarda da eğitim ile ilgili olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır (Baro, 1991: 437; Barro ve Sala-i Martin, 1995: 455-456):

i) Başlangıç beşeri sermaye (ortalama ömür ve okullaşma oranı ile ölçülen) düzeyinin büyüme üzerindeki pozitif etkisi, başlangıç kişi başına GSMH düzeyinin pozitif etkisinden nisbi olarak daha önemlidir. Ayrıca başlangıç beşeri sermaye düzeyinin yüksek olduğu ülkelerde, diğer ülkelere oranla daha yüksek bir büyüme hızına ulaşıldığı tesbit edilmiştir.

ii) Daha yüksek beşeri sermayeye sahip ülkeler, aynı zamanda daha düşük doğurganlık oranına ve daha yüksek fiziki yatırım oranına sahiptir.

iii) Bu ülkelerdeki büyüme hızı ve yatırım oranındaki artış, politik istikrar ve piyasa çarpıklıklarının düzeyini gösteren ölçütler ile negatif ilişkili çıkmıştır.²

iv) Devletin kanun hakimiyetini daha etkili şekilde sağlaması halinde, büyümenin bundan olumlu şekilde etkilendiği tesbit edilmiştir.³

Dolayısıyla yapılan çalışmaların bizi götürdüğü nokta, ülkelerin sahip oldukları farklı beşeri sermaye donanımlarının, ekonomik büyüme üzerinde fiziki sermaye donanımından daha etkili olduğu şeklindedir. O halde günümüz

dünyasında bir birimlik sabit sermaye yatırımı yerine, bir birimlik beşeri sermaye yatırımının, iktisaden daha rasyonel kabul edilecek bir tercih olduğu söylenebilir.

1.2.2. Beşeri Sermayenin Bir Bileşeni Olarak Eğitim ve İktisadi Kalkınma

İktisadi kalkınma, bir toplumdaki ekonomik refah artarken, toplumun temel yapısal özelliklerinin de olumlu bir dönüşüm geçirmesini ifade eder. Bu anlamda toplumda yaşayan bireylerin ekonomik ve sosyal yaşam koşullarının gelişmesi, şehirleşmenin artması, alt yapı sorunlarının çözülmesi, eğitim ve sağlık hizmetlerinin kaliteli bir şekilde yaygınlaşması, tarımın ekonomi üzerindeki baskın karakterinin sanayi ve hizmetler sektörü lehinde değişmesi, toplumun her kesiminde var olan kalite, verimlilik ve yolsuzluk sorunlarının azalması yoluyla değişmesi gerekmektedir. Dolayısıyla iktisadi kalkınma, çoğu zaman iktisadi büyüme kavramını da kapsayan daha geniş ve toplumların refah düzeylerini daha iyi temsil eden bir içeriğe sahiptir.

Geçmiş dönemlerde ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ile ilgili sıralamalar ve değerlendirmeler; ilk olarak kişi başına GSMH rakamları kullanılarak yapılmış, daha sonra ülkeler arasındaki satınalma gücü farklarını da dikkate almak için, 1996 Dünya Kalkınma Raporu'nda satınalma gücü paritesine göre kişi başına GSMH rakamları ile de ülkeler arası sıralama yapılmaya başlanmıştır (World Bank, 1997: 21). Ancak yukarıda yapmış olduğumuz iktisadi kalkınma tanımı hatırlanacak olursa, bu göstergeler sadece ülkeler içindeki refahın nicel tarafını temsil etmektedir. Halbuki iktisadi kalkınma, bu bakış açısını aşan ve ülke içindeki refahın nitel tarafını da kapsayan bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla bir ülkenin kalkınmış bir ülke olarak değerlendirilebilmesi için, o ülkedeki hayat kalitesini temsil eden göstergeler gözlemlenmelidir. Bu göstergeler genel bir ifade ile insan hayatının daha kaliteli hale gelmesi için gerekli olan her şeydir. Örneğin; temiz suya ulaşım oranı, bebek ölüm oranı, anne ölüm oranı, aşılanma oranı, ulaşım imkanları ve kalitesi, ortalama ömür, okur-yazar oranı, okullaşma oranı, patent sayısı, kişi başına elektrik tüketimi, 1000 kişiye düşen telefon hattı sayısı, 1000 kişiye düşen otomobil sayısı, karbondioksit emisyonu, tahrip edilen orman alanı miktarı, atık su miktarı, kişi başına gazete-kitap tüketimi, kadın-erkek eşitliği, kırsal kesimde yaşayanların oranı gibi bir çok göstergenin sayılabilmesi mümkündür.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ülkelerdeki kalkınma farklarını hesaplamak ve buna göre ülkeleri sıralamak amacıyla, 1990 yılından beri, ülkelerin gelişmişlik düzeyini İnsani Gelişme Endeksi-İGE (Human Development Index-HDI) adında yeni bir yöntemle ölçmeye başlamıştır. Bu yöntem dikkatleri, ülkeler içindeki hayat kalitesine ve her ülke içerisindeki

bireyler arasında refahın dağılımına yönelmiştir. Aslında yöntemi geliştirenlerin ifade ettiği gibi, çok sayıda göstergeye bağlı olarak bu değerlendirmeyi yapmak arzu edilmektedir. Ancak ülkeler açısından karşılaştırılabilir, sağlıklı ve tüm ülkeler için düzenli olarak hazırlanan sınırlı sayıda veri bulunduğundan, sadece üç husus üzerinde durulmuştur. İGE'nin bu üç bileşeni sırasıyla; (ortalama ömür ile ölçülen) *yaşam beklentisi*, (yetişkin okuma yazma oranı ve ilk, orta, lise düzeyinde okullaşma oranı ile ölçülen) *eğitime katılım* ve satın alma gücü paritesine göre hesaplanan *düzeltilmiş gelir* olarak tesbit edilmiştir (UNDP, 1990).

Yukarıda sayılan ve İGE'de kullanılan göstergelerden bir kısmının eğitimle ilgili olduğunu ve okur yazar oranı ve okullaşma oranı, patent sayısı ve kişi başına gazete-kitap tüketimi gibi bazı göstergelerin kalkınmışlık düzeyinin göstergesi olarak alındığını görmekteyiz. Bu göstergelerden ilk ikisi, toplumda eğitime verilen önemin göstergesi olması açısından yararlıdır. Ancak bunların tek başına eğitim düzeyi ve beşeri sermayenin kalitesi açısından yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu göstergeleri tamamlayıcı olarak; patent sayısı, kişi başına gazete-kitap tüketimi gibi eğitim hizmetleri sonucunda ulaşılan noktaların da dikkate alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak çağımızda bir ülkenin iktisaden kalkınmış olarak görülebilmesi açısından; tümüyle iyi eğitilmiş, okuyan, düşünen, fikir üreten, bilimsel yenilik geliştiren, entellektüel olarak dünyayla rekabet edebilen, bilgi teknolojilerinden yararlanan ve bu teknolojiyi geliştirebilen bir insan malzemesine sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu sonuca ancak eğitim alanında atılacak doğru adımlarla ulaşmak mümkündür. Bundan sonraki başlık altında Türk eğitim sisteminin genel yapısı ele alınacak ve buradan hareketle eğitimin ekonomik işlevlerini gerçekleştirip gerçekleştirmediği hususu değerlendirilecektir.

2. TÜRK EĞİTİM SİSTEMİ

2.1. Genel Olarak

1982 Anayasası'nın 10, 24, 42, 62, 130, 131, ve 132. maddeleri devletin eğitim alanındaki görev ve sorumluluklarını düzenlemektedir. Bu maddelerde sırası ile; kanun önünde eşitlik, din hürriyeti, eğitim-öğretim hakkı ve ödevi, yabancı ülkelerdeki Türk vatandaşlarına yönelik eğitim hizmetleri ve yükseköğretim kurumları düzenlenmektedir. Bunun dışında 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Yasası, Türk eğitim sistemini şekillendiren hukuki metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk eğitim sisteminin temel hedefleri de şu şekilde ifade edilmektedir (MEB, 2001: 51):

i) Eğitim sisteminin her kademesinde her yurttaşın ve her öğrencinin, ilgi istek ve yetenekleri doğrultusunda eğitim hizmetinden, sosyal adalet ilkesine uygun olarak fırsat ve olanak eşitliği içinde yararlanmasını sağlamak.

ii) Okul öncesi eğitimi yaygınlaştırarak, okullaşma oranını AB ve OECD ülkeleri düzeyine çıkarmak ve her çocuğun okul öncesi eğitimi almış olarak zorunlu eğitime devamını sağlamak.

iii) Nüfus artışında beklenen dengelenmeye bağlı olarak tüm çağ nüfusunu okullandırmak. Sınıf mevcutlarında, AB standartlarına uygun olarak denge sağlamak, zorunlu eğitim süresini 12 yıla çıkarmak.

iv) Eğitim sistemini, eğitim-insan gücü-istihdam ilişkisini dikkate alan bir sistem bütünlüğü içerisinde yeniden yapılandırmak. İstihdam ihtiyacı ile üniversitelerde eğitime alınacak öğrenci sayısı arasında denge oluşturmak. Mesleki teknik öğretim yoluyla ara insan gücü yetiştirmek.

v) Yaygın eğitim hizmetlerini, meslek edinmek, mesleğinde gelişmek, meslek değiştirmek isteyen herkese, yaşam boyu eğitim olanağı sunacak şekilde yapılandırmak. Uzaktan eğitim örgün eğitim-halk eğitimi arasında işlevsel bağı kurmak. Sürekli eğitimde, hedef kitleyi toplumun tümünü kapsayacak şekilde genişletmek.

2001 Ekim ayı itibarıyla eğitim sistemindeki çeşitli düzeylerde öğrenci, öğretmen ve öğretmen başına düşen öğrenci sayıları da Tablo 1.'de görülmektedir (MEB, 2001: 124).

Tablo 1. 2001-2002 Öğretim Yılında Eğitim Kademelerine Göre Sayısal Durum

Eğitim Kademeleri	Okul/Sınıf/ Kurum Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı
Okul Öncesi Eğitim	10554	256392	14520	17.7
Resmi	9755 (%92)	238240 (%93)	12698 (%87)	18.8
Özel	799 (%8)	18152 (%7)	1822 (%13)	10.0
İlköğretim	34993	10310844	375511	27.5
Resmi	34351 (%98)	10139221 (%98)	360700 (%96)	28.1
Özel	642 (%2)	171623 (%2)	14811 (%4)	11.6
Ortaöğretim	6065	2312271	138785	16.7
Resmi	5578 (%92)	2239135 (%97)	130556 (%94)	17.2
Özel	487 (%8)	73136 (%3)	8229 (%6)	8.9
Örgün Eğitim	51612	12879507	528816	24.4
Resmi	49684 (%96)	12616596 (%98)	503954 (%95)	25.0
Özel	1928 (%4)	262911 (%2)	24862 (%5)	10.6
Yaygın Eğitim	7261	3211278	49989	64.2
Resmi	1934 (%27)	1644431 (%51)	11979 (%24)	137.3
Özel	5327 (%73)	1566847 (%49)	38010 (%76)	41.2
Toplam	58873	16090785	578805	27.8
Resmi	51618 (%88)	14261027 (%89)	515933 (%89)	27.6
Özel	7255 (%12)	1829758 (%11)	62872 (%11)	29.1

2.2. Eğitim Sorunları

Türkiye'nin eğitim sorunlarını üç bakış açısı ile inceleyebiliriz. Bunlardan birincisi toplum olarak eğitim düzeyini gösteren ve genellikle uluslararası karşılaştırmalarda kullanılan okuma yazma oranı ve okullaşma oranları ile ilgili yetersizlikleri incelemek. Diğer ikisi ise; üniversite öncesi ve yükseköğretime ilişkin olarak karşılaşılan sorunların incelenmesi.

2.2.1. Genel Olarak

Genel olarak Türk toplumunun genel eğitim düzeyinin yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Türkiyede 2001 yılı itibariyle yetişkin nüfusun okur-yazarlık oranı erkeklerde %94.6, kadınlarda %78.6 ve genel olarak da %86.6 dır (DİE, 2002). Yani Türkiye'de her 8-9 yetişkin bireyden biri okur-yazar değildir. Gelişmiş ülkelerde ve bazı gelişmekte olan ülkelerde bu oranın %100 olduğu düşünülürse sorunun ciddiyeti kolayca anlaşılır. 1999-2000

öğretim yılında Türkiye'deki okullaşma oranları, okul öncesi eğitimde %9.8, ilköğretimde %97.6, ortaöğretimde %59.4 ve yükseköğretim de ise %27.8⁴ şeklindedir (DİE, 2002). Benzer şekilde gelişmiş ve bazı gelişmekte olan ülkelerin okullaşma oranları incelendiğinde; 1996 yılı için okul öncesi eğitimde Fransa'da %85, İspanya'da %71, Portekiz'de %59, İtalya'da %96 ve Jameyka'da %83 okullaşma oranına, yine 1996 yılı için ilköğretimde Fransa'da % 100, İspanya'da %100, Tunus'da %97.6 ve İtalya'da %100 okullaşma oranına ulaşıldığı görülmektedir. (World Bank, 1999).

2.2.2. Üniversite Öncesi Eğitim Kademelerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri

2.2.2.1. Üniversite Öncesi Eğitim Kademelerinin Sorunları

Üniversite eğitimi öncesinde verilen eğitimin sorunları şu şekilde tasnif edilebilir (Baloğlu, 1990: 69-88):

a) İkili Öğretim Sorunu: İkili öğretim uygulaması, aynı okul bünyesinde sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki eğitim programının yürütülmesidir. Dolayısıyla bu uygulama, çalışmanın çok erken ve geç saatlere sıkıştırılması, eğitim kalitesinin düşmesi gibi sorunlar doğurmaktadır. Halen ilköğretim okullarının %27'sinde ikili öğretime devam edildiği görülmektedir (Baykul ve diğerleri 2002: 158).

b) Kalabalık Sınıflar Sorunu: Sınıf mevcutlarının kalabalık olması (özellikle öğrenci ile yakından ilgilenmenin gerektiği ilköğretim düzeyinde) eğitim kalitesinin düşmesine yol açmakta, sınıf içinde ve dışında öğretmenin öğrencisini etkili şekilde takip etme imkanını ortadan kaldırmaktadır.

c) Bina ve Donanım Sorunu: Okullar çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek fiziki yapıdan yoksun ve kalitesizdir. Çoğu okul binasında laboratuvar, spor salonu, bilgisayar odası ve kütüphane imkanı yoktur. Yapılan bir araştırmada ele alınan 219 ilköğretim okulunun % 26'sında kütüphane, %52'sinde çok amaçlı salon ve %86'ında spor salonu bulunmamaktadır (Baykul ve diğerleri 2002: 163). Özellikle son dönemde yaşanan depremlerle birlikte yaygın şekilde gündemde olan konu; olası bir deprem durumunda okulların ayakta kalıp kalamayacağı ve binaların depreme karşı nasıl güçlendirilebileceği meselesidir. Son Bingöl depreminde Çeltiksuyu Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'nda 84 öğrencinin ölmesi bu konudaki endişeleri daha güçlü ve haklı hale getirmiştir.

d) Öğretim Programları ve Ders Kitapları Sorunu: Öğretim programları ve ders kitapları öğrencileri ilgi ve yetenekleri ölçüsünde ve doğrultusunda yetiştirecek, onlara ezber yerine öğrenmeyi öğretecek, temel kavramları anlama, yorumlama ve uygulama imkanı verebilecek, problem

çözme yetenek ve davranışları ile bilimsel düşünme alışkanlığı kazandıracak yönde oluşturulamamıştır.⁵

e) Verimlilik Sorunu: Eğitim sistemi içinde yıl kaybetme oranı diğer Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında çok yüksektir. 1988-1989 öğretim yılı için başarısızlık oranı ortalama olarak %13,6 dır. Halbuki Avrupa ülkelerinde öğrenciler genellikle yıl kaybetmeksizin, yetenekleri ölçüsünde yetiştirilmektedir. Bu durumun yarattığı verimsizlik ve kaynak israfı ciddi boyutlara ulaşmaktadır. 1987-1988 öğretim yılında yıl tekrarının yaratmış olduğu kayıp toplam 874 milyar TL'sına, 1983-1987 dönemi için ise yaklaşık 4,1 trilyon TL'ye ulaşmıştır. Bu tutar dolar cinsinden ele alındığında, yaklaşık 7-8 milyar dolarlık bir ekonomik değeri ifade etmektedir.

f) Ders Araç ve Gereçleri Sorunu: Eğitim sürecinde kalıplaşmış geleneksel öğretim programları ile yetersiz eğitim araçları yıllardan beri önemli bir değişikliğe uğramadan kullanılmaya devam etmektedir. Eğitim sürecinde çağdaş eğitim araçları olan bilgisayar ve internet kullanılmamaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) bünyesinde 16 Mart 2002 tarihi itibariyle bulunan 154759 bilgisayardan sadece 15174 adedi, yani %9,8'i 10 Gigabyte'ın üzerinde bir sabit disk büyüklüğüne sahiptir⁶. Ayrıca bakanlık bünyesindeki 157235 bilgisayardan sadece 6825 adedi yani %4,3'ü internete bağlıdır (MEB, 2002: 194,203). Bu araçlar gelişmiş ülkelerin üniversite öncesi eğitim sürecinde yaygın şekilde kullanılmaktadır. ABD'de 15 bin öğretmen üzerinde yapılan bir araştırmada, öğretmenlerin %97'sinin evinde ya da işyerinde mesleği ile ilgili olarak bilgisayar kullandığı, %53'ünün bilgisayar yazılımlarını sınıfta öğretim amacıyla kullandığı ve %61'inin interneti öğretim amacıyla kullandığı tesbit edilmiştir (Aşkar, 1999: 395).

g) Öğretmen Sorunu: Türkiye'de 2001-2002 öğretim yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayıları Tablo 1.'de görülebilmektedir. Buna göre; okul öncesi eğitiminde 17.7, ilköğretimde 27.5, ortaöğretimde 16.7 ve genel olarak örgün öğretimde de 24.4 olduğu görülmektedir⁷ (MEB, 2001:124). Zaman içinde bu konuda yaşanan iyileşmeye rağmen Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Türkiye'de bu konuda hala katedilmesi gereken bir mesafe olduğu görülmektedir. Avrupa ülkelerinde öğretmen başına düşen öğrenci sayısının ortalama olarak, 15-20 arasında değişmekte olduğu söylenebilir (Baloğlu, 1990: 79). Ayrıca bu sonuçlar, özellikle öğrenci ile yakından ilgilenilmesi gereken ilköğretim düzeyinde yeterli seviyeye ulaşamadığını göstermektedir. İlköğretimde öğretmen başına 27.5 öğrenci düşerken, bu sayı ortaöğretimde öğretmen başına 16.7 dir. Bu durum hem eğitim bilimi açısından, hem de temel eğitimin pozitif dışsallığının daha fazla olduğu düşünüldüğünde, iktisat bilimi açısından yanlış bir tahsisi sergilemektedir. Bunun dışında öğretmenlerin nitelikleri ile ilgili olarak da ciddi sorunlar vardır. Herşeyden önce öğretmenlik, cazibesini yitirmiş bir meslek konumundadır. Bunun sonucu olarak üniversiteye geçiş sürecinde hem genel olarak hem de başarılı öğrenciler arasında öğretmenlik mesleğinin tercih edilme oranı düşmektedir. Buna bağlı

olarak öğretmenlik mesleği sevgi ve arzuyu yürütülen bir meslek olmaktan çıkmıştır. Eğitim Fakültesi öğrencileri arasında yapılan bir araştırmada; öğretmenlik mesleğini seçenlerin büyük bir oranda kırsal kökenli olduğu, sosyo-ekonomik düzeyi düşük olan ailelerden geldikleri, genellikle işçi, çiftçi, küçük esnaf ve memur çocukları oldukları, üniversite sınavlarında bu mesleği genellikle son sıralarda ve isteksiz olarak tercih ettikleri, örnekleme giren birinci sınıf eğitim fakültesi öğrencilerinin %63'ünün üniversite sınavına kesin olarak tekrar gireceklerini ifade ettikleri tesbit edilmiştir (Merter 1996: 397-407). Bunun dışında mevcut eğitim kadrosunun niteliklerinin geliştirilerek hayat boyu öğrenme dinamiğine kavuşturulamadıkları, bu amaçla düzenlenen hizmet içi eğitim programlarının hem sayı hem de içerik yönünden yetersiz olduğu söylenebilir.⁸

h) Eğitimde Bölgeler Arası Dengesizlik: 1965 ile 1976 yılları arasında üniversite seçme sınavındaki başarı durumunu ele alan bir çalışmada, bölgeler itibariyle üniversite sınavlarında başarı durumunun farklılaştığı ve farklılığın korunduğu görülmektedir. Çalışmada Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinden sınava katılan öğrencilerin diğer bölgelerle kıyaslandığında başarı düzeyinin düşük kaldığı tesbit edilmiştir (Mıhcıoğlu, 1980: 34-35). Bugün geldiğimiz noktada benzer bir sonuca, bölgeler itibariyle öğretmen başına düşen öğrenci sayılarını inceleyerek ulaşmak mümkündür. 2001-2002 öğretim yılında ilköğretimde Ege Bölgesi'nde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 23.4 iken, bu sayı Doğu Anadolu Bölgesi'nde 29.2 ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde 37.7 dir. Genel ortaöğretimde ise bu oranlar sırasıyla 18.2, 20.5 ve 27.4 dür (MEB, 2001: 134, 139). Dolayısıyla eğitim hizmetlerinde sayısal olarak dahi bölgeler itibariyle standart bir uygulama sağlanamamıştır.

i) Kaynak Yetersizliği Sorunu: Türkiye'de eğitim ile ilgili olarak sorun diye nitelenen hususların hemen hemen tamamının ortak noktası; kaynak yetersizliği sorununa dayanmasıdır. Son 10-15 yılda eğitim hizmetine ayrılan kaynağın bütçe ve GSMH rakamları ile kıyaslanmasından, bu konudaki gelişmeler ve Türkiye'nin konumu ortaya konabilir.

Tablo 2. Türkiye'de Milli Eğitim Bakanlığı Bütçesinin Nispi Büyüklükleri

Yıl	MEB Bütçesinin GSMH'ya Oranı	MEB Bütçesinin Konsolide Bütçeye Oranı	Konsolide Bütçenin GSMH'ya Oranı
1990	2.14	13.21	16.2
1995	1.73	10.17	17.1
2000	2.65	7.17	37.1
2002	2.65	7.60	34.9
1990-2002	2.4	10.19	24.3

Kaynak: MEB, 2002 Yılı Başında Milli Eğitim, s. 332'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Türkiye’de devletin Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi olarak ayırdığı pay, dönem boyunca GSMH’ye oranı itibariyle hemen hemen aynı kalırken, konsolide bütçeden ayrılan pay yaklaşık yarıya düşmüştür. Başka bir tesbit olarak, konsolide bütçenin GSMH’ya oranı ile MEB bütçesinin GSMH’ye oranı arasında yapılabilecek bir karşılaştırmadan yararlanmak mümkündür. 1990-2002 döneminde konsolide bütçenin GSMH’ye oranı yaklaşık iki katına çıkmıştır.⁹ Halbuki aynı dönemde MEB bütçesinin GSMH’ye oranında benzer bir artışın olduğunu söylememiz mümkün değildir. Oysa dünyanın gelişmiş ve bazı gelişmekte olan ülkelerinde ise eğitim harcamalarının GSMH’ye oranının, %3-7 arasında (1995 yılı için G.Afrika’da %6.8, Fransa 6.1, Brezilya ve Portekiz’de %5.5, ABD’de %5.4, İspanya’da %4.9, Almanya’da %4.8, Arjantin’de %3.3 ve Türkiye’de %2.2¹⁰) seyretmekte olduğunu görmekteyiz (World Bank, 1999). Bu oran Avrupa Birliği ortalaması olarak %5.3 dür. Üstelik AB ülkelerinde 0-14 yaş nüfusun toplam nüfusa oranı yaklaşık %17-18 dir. Türkiye’de ise bu oran %31’dir. Dolayısıyla Türkiye, eğitilmesi gereken nüfusunun büyüklüğü diğer ülkelerle kıyaslandığında daha yüksek olmasına rağmen, eğitime nispi olarak daha az kaynak ayırmaktadır (Güran, 2001: 211-212). Türkiye’nin eğitim alanındaki kaynak yetersizliği sorununu aşabilmesi için, eğitime ayrılan kaynağın reel olarak büyüme hızının üstünde gerçekleşmesi gerekmektedir (Cingi, 1991: 29).

Eğitimde kaynak yetersizliği meselesini öğrenci başına harcama düzeylerinden de tesbit etmek mümkündür. Tablo-3’de bazı ülkelerde eğitim düzeylerine göre öğrenci başına harcama miktarları yer almaktadır:

Tablo 3. Ülkelere Göre Farklı Eğitim Kademelerinde Öğrenci Başına Harcama (1993)¹¹

Ülke	İlköğretim (Dolar)	Ortaöğretim (Dolar)	Üniversite (Dolar)	Kişi Başına Milli Gelir (Dolar)*			
	1	2	3	4	1/4	2/4	3/4
İsviçre	5835	7024	1573	45713	12,76	15,37	3,44
ABD	5492	6541	14607	25779	21,30	25,37	56,66
İtalya	4107	5235	5169	17820	23,05	29,38	29,01
Almanya	2815	6481	7902	28492	9,88	22,75	27,73
İngiltere	3295	4494	8241	17678	18,64	25,42	46,62
İrlanda	1882	3031	7076	13265	14,19	22,85	53,34
İspanya	2293	3033	3835	13515	16,97	22,44	28,38
Meksika	741	1477	4265	3225	22,98	45,80	132,25
Portekiz	2581	2491	5667	10072	25,63	24,73	56,26
Türkiye	832	587	2696	2846	29,23	20,63	94,73

* 1995 sabit fiyatlarıyla

Kaynak: TİSK, Türkiye’de ve Dünya’da Mesleki Eğitim, s. 34’den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 3.'den anlaşılacağı gibi kaynak yetersizliği öğretimin her kademesinde öğrenci başına düşen harcamaların miktarının düşük kalmasına yol açmakta ve daha önce ele aldığımız sorunların doğmasına zemin hazırlamaktadır. Ancak Türkiye'nin eğitim için ayırdığı kaynak, ulaşılmış olduğu kişi başına gelir düzeyi ile kıyaslandığında hiç de azımsanmayacak düzeydedir. Çünkü Türkiye ilköğretimde kişi başına gelirin yaklaşık yüzde 29'unu, ortaöğretimde yaklaşık yüzde 20'sini ve yükseköğretimde de yaklaşık yüzde 95'ini öğrenci başına harcama olarak gerçekleştirmektedir. Bu rakamlar, diğer ülkelerin öğrenci başına harcama/kişi başına gelir oranıyla kıyaslandığında oldukça yüksek değerleri ifade etmektedir.¹²

Ayrıca bu rakamlar içinde ailelerin ortaöğretim kurumları ve yükseköğretime hazırlık kursları (gölge eğitim) için yapmış olduğu harcamalar yer almamaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre 1997 yılı itibarıyla üniversitelerde eğitim gören öğrencilerin yaklaşık %78'i üniversiteye hazırlık kurslarına devam etmiş ve ortalama olarak 148 milyon TL (1997 haziran döviz kurlarına göre yaklaşık 1000 dolar) harcama yapmıştır (www.yok.gov.tr/egitim/raporlar/ailegel.html).¹³ Bu rakam üniversitemizdeki öğrenci sayıları ile birlikte düşünüldüğünde yaklaşık 1 milyar dolarlık bir toplamı ifade etmektedir. Öğrenci başına bin dolarlık harcama, Türkiye'nin ortaöğretimde ve ilköğretimdeki öğrenci başına harcama rakamları dikkate alındığında da çok ciddi boyuttadır. Dolayısıyla ülkede genel olarak eğitim alanına tahsis edilen özel ve kamusal kaynaklar hiç de azımsanmayacak düzeydedir. Ancak bu kaynağın, ülkenin ihtiyaç duyduğu nitelikteki beşeri kaynak donanımını sağlayacak şekilde kullanıldığını söylemek mümkün değildir.

j) Yanlış Dizayn Edilmiş Eğitim Sistemi: Türk eğitim sisteminin içinde barındırdığı tekil kurumsal özellikler biraraya geldiğinde, sistematik bir sorunlar demeti haline gelmektedir. Sistematik sorunlar haline gelen temel kurumsal düzenlemeler şu şekilde sayılabilir:

- Mesleki eğitim yaygınlaştırılamamıştır. 2001-2002 öğretim yılında ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sadece %35,1'i mesleki ve teknik eğitim okullarında okumaktadır (MEB 2001; www.meb.gov.tr/stats/Apk2002/63.htm#6b33). Dolayısıyla genel ortaöğretim kurumlarında okuyan öğrenci sayısı yaklaşık 1.5 milyondur. Bunların her yıl yaklaşık %25'inin üniversite kapılarına geldiği düşünüldüğünde, mesleki ve teknik liselerden sınava girenler, iki ve daha fazla kez sınava girenler dahil edilmeden dahi, mevcut hali ile yükseköğretim sisteminin bu talebe cevap vermesinin mümkün olamayacağı anlaşılacaktır.

- Genel ve mesleki-teknik ortaöğretim kurumlarından mezun olanların hemen hemen tümü, gerek kendilerini yeterli donanımda hissetmedikleri için,

gerek toplumsal baskılar, gerekse ekonomik nedenlerle yükseköğretime yönelmekte ve bu durum üniversite kapılarında yığılma olgusunu doğurmaktadır. Bu süreç hem meslek liselerinin işlevini yerine getirememesi hem de işgücü kaybı anlamına gelmektedir.

- Özellikle ortaöğretimde eğitim kalitesinin standartlaştırılmaması en azından zeki ve çalışkan öğrencilerin iyi bir eğitim alması kaygısı ile, farklı kalitede eğitim veren eğitim kurumlarının doğmasına (Fen Liseleri ve Anadolu Liseleri gibi) yol açmıştır. Bu yapı daha sonra eşit koşullarda bir seçme sınavına girecek öğrenciler arasında, sınava hazırlık aşamasında eşitsizlik doğmasına yol açmaktadır.¹⁴ Bu durum beraberinde, dersane kültürünün ve kurumlarının da yaygınlaşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu sonuç bir yandan kaynak israfı bir yandan da fırsat eşitliğinin bozulması anlamına gelmektedir. Bu niteliği ile eğitim sistemi, kırsal bölgelerde yaşayan öğrenciler açısından bir kısır döngü olarak nitelenebilir. İyi ve yeterli bir okul öncesi ve ilköğretim eğitimi alamadığı ve dershaneye gidemediği için, Ortaöğretim Kurumları Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınavı'nda başarısız olan ve bu nedenle Fen Lisesi veya Anadolu Lisesi'ne gidemeyen, ardından da ekonomik veya bölgesel şartlar yüzünden dersane eğitimi alamayanların öğrenci seçme sınavında (ÖSS) başarısız olması kaçınılmaz gözükmektedir. Bu haliyle eğitim sistemi hem etkin hem de fırsat eşitliğini sağlayacak sonuçlar yaratamamaktadır.

k) Eğitimde Kalite Sorunu: Üniversite öncesi eğitimin kalitesi çok düşüktür. Bu konuda en çarpıcı sonuçlar, öğrenci seçme sınavı (ÖSS) sonuçlarında gözükmektedir. 2002 yılı ÖSS sonuçları incelendiğinde; Türkiye genelinde ortaöğretim okulları birincisi olan 6236 okul birincisinden, sadece 3477 adedi lisans programlarına, 708 adedi açıköğretim ve önlisans programlarına kaydolabilmiştir. Geriye kalan 2051 ortaöğretim okulu birincisi, herhangi bir yükseköğretim programına kayıt yaptıramamıştır (ÖSYM 2003a). Dolayısıyla lise birincilerinin dahi ÖSS'de başarısız olması, üniversite öncesi eğitimin kalitesi ile ilgili olarak soru işaretleri doğurmakta ve verilen diplomaların denkliği ve geçerliliği hususunda şüpheler uyandırmaktadır. Benzer bir değerlendirmeye sınava giren öğrencilerin sorulara verdikleri doğru cevap sayısının incelenmesi ile ulaşılabılır. 2002 ÖSS istatistiklerine göre, matematik sorusu cevaplayan öğrencilerden %38'i, Türkçe sorusu cevaplayan öğrencilerden %7'si, fizik sorusu cevaplayan öğrencilerden %65'i bu testlerden sıfır ve sıfırın altında puan almıştır (ÖSYM 2003a). Bu sonuçlar, bu öğrencilere hiç ortaöğretim eğitimi verilmemiş olsaydı ulaşılabilecek sonuçlardan farksızdır. Eğitimdeki kalite sorununu gösteren bir başka kanıt, 2003 ortaöğretim seçme sınavı sonuçlarıdır. Bu sınava ait istatistiklere göre; sınava giren öğrencilerin %6,8'i yani 40586 aday sıfır ve sıfırın altında puan almıştır (<http://www.hurriyetim.com.tr/genc/03/53egit.asp>). Bu sonuçlar üniversite öncesi eğitimde kalite ve kaynak israfı sorununun ciddi boyutta varlığını göstermektedir.

2.2.2.2. Çözüm Önerileri

Türkiye'nin üniversite öncesi eğitim alanıyla ilgili olarak içinde bulunduğu sorunlar; kaynak yetersizliği ve kalite sorunu olmak üzere iki kümede toplanabilir. Zira yukarıda ifade edilen sorunlar tek tek ele alındığında, hemen hemen tamamının bu iki kategori içinde kendine bir yer bulduğu söylenebilir. O halde bu iki temel sorunun aşılabilmesi için üretilebilecek her türlü politika önerisi, çözüm sürecine katkı getirecektir.

Bugün Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlar dikkate alındığında, devletin böylesine kapsamlı bir hizmetin yürütülmesinde aciz kaldığı yadsınamaz. Bu durum, özellikle ortaöğretim alanında özel sektörün katkısının acilen harekete geçirilmesi gerektiğini düşündürmektedir.

Özel sektörün katkısının artırılması, maddi açıdan eğitimini finanse etme imkanı olan bireylerin bu hizmeti parayla satın alabildiği, maddi açıdan yetersiz ancak başarılı öğrencilerin burslar aracılığıyla eğitimini sürdürebildiği ve maddi açıdan yetersiz, eğitim performansı açısından başarısız, ancak istekli olan öğrencilerin ise kredi kurumları aracılığıyla eğitim alabildikleri bir yapı içerisinde hem etkin hem de adaletli sonuçlar yaratabilir. Böyle bir yapıyla eğitim sürecinde, eğitim kurumları ve öğrenciler arasında yapıcı bir rekabet oluşacak ve eğitim kalitesi yükselecektir.

Eğitimdeki kalite sorunu ile ilgili olarak da, ilköğretim ve ortaöğretimin tamamlanmasını müteakip, bir ortak-genel yeterlilik sınavı uygulaması önerilebilir. Böylece diplomalarda gerekli denklik sağlanabilir. Mevcut haliyle eğitim sistemimizden edinilen diplomalar, standart ölçme ve değerlendirme belgeleri olmaktan uzaktır.

2.2.3. Yükseköğretimde Sorunlar ve Çözüm Önerileri

2.2.3.1. Yükseköğretimde Sorunlar

Yukarıda ifade ettiğimiz sorunların, farklı nitelik ve derecede yükseköğretim için de geçerli olduğu bilinmektedir. Türkiye'de 1999-2000 öğretim yılında yükseköğretimde brüt okullaşma oranı yüzde 28 düzeyindedir. Bu oran dünyadaki bir çok ülkenin okullaşma oranı ile kıyaslandığında oldukça düşüktür. Yükseköğretimde okullaşma oranı, ABD'de yüzde 81, Kanada'da yüzde 88, Japonya'da yüzde 41, Yunanistan ve İtalya'da yüzde 47, Güney Kore'de yüzde 68, Portekiz'de yüzde 39 ve 1997'de gelişmiş ülkeler ortalaması olarak yüzde 57.4 dür (UNESCO, 1999; World Bank, 2000).

Türkiye’de halen 74 üniversite ve 2 yüksek teknoloji enstitüsü bulunmakta olup, bu üniversitelerin bir kısmına ilişkin değerlendirme yapmamıza imkan verebilecek bir tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 4. Üniversitelerimiz İtibariyle Bazı Sayısal Büyüklükler (1998)

Üniversite Adı	Öğretim Üyesi Başına Düşen Öğrenci Sayısı	Öğrenci Başına Düşen Kapalı Alan (m ²)	Öğrenci Başına Düşen Kitap Sayısı
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	70,6	17,58	3
Adnan Menderes Üniversitesi	24,5	5,05	2,2
Afyon Kocatepe Üniversitesi	159	12,74	0,5
Akdeniz Üniversitesi	30	16,12	2,9
Anadolu Üniversitesi	41,6	12,71	8
Ankara Üniversitesi	22,7	80,08	17,9
Atatürk Üniversitesi	43,3	18,07	7,6
Balıkesir Üniversitesi	85,5	5,07	0,3
Boğaziçi Üniversitesi	30,1	16,27	34
Çanakkale Üniversitesi	92,4	7,53	1,5
Celal Bayar Üniversitesi	41,4	9,25	3,1
Cumhuriyet Üniversitesi	42	3,37	1,95
Çukurova Üniversitesi	31,3	21,06	5,5
Dicle Üniversitesi	38	23,67	5,4
Dokuz Eylül Üniversitesi	47,5	11,28	6,2
Dumlupınar Üniversitesi	230	3,18	2
Ege Üniversitesi	28	18,41	0,7
Erciyes Üniversitesi	53,6	16,13	3,1
Fırat Üniversitesi	35,7	13,97	7,3
Galatasaray Üniversitesi	30,8	15,03	11,4
Gazi Üniversitesi	41,6	10,78	2,7
Gaziantep Üniversitesi	39,5	40,34	11,3
Gaziosmanpaşa Üniversitesi	72,8	18,5	3,8
Gebze Yüksek Teknoloji Enst.	11,2	19,96	3,8
Hacettepe Üniversitesi	21	15,62	11,5
Harran Üniversitesi	60,7	9,56	1,5
İnönü Üniversitesi	70,2	6,23	2
İstanbul Üniversitesi	35,5	11,54	5,7
İstanbul Teknik Üniversitesi	25,5	24,53	11,7
İzmir Yüksek Teknoloji Enst.	7,7	26,15	22
Kafkas Üniversitesi	44	12,34	2,2
K. Maraş Sütçü İmam Üniver.	55	7,63	2,6
Karadeniz Teknik Üniversitesi	67,3	5,52	2,8
Kırıkkale Üniversitesi	40,6	7,32	4,7
Kocaeli Üniversitesi	56,3	3,1	2,4
Marmara Üniversitesi	46,8	5,1	3,1

Tablo 4'ün Devamı:

Mersin Üniversitesi	53,2	10,3	1,85
Mimar Sinan Üniversitesi	24	10,6	7,8*
Muğla Üniversitesi	69,7	13,81	3,4
Mustafa Kemal Üniversitesi	87,8	5,3	3,4
Niğde Üniversitesi	172,7	3,5	0,6
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	62	10,39	5,5
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	26,3	24,87	16,5
Osman Gazi Üniversitesi	23,2	30,11	8,2
Pamukkale Üniversitesi	47	4,5	2,03
Sakarya Üniversitesi	68	3,05	1,4
Selçuk Üniversitesi	72,2	5,21	4
Süleyman Demirel Üniversitesi	67	6,63	1,16
Trakya Üniversitesi	59,3	7,08	0,65
Uludağ Üniversitesi	62,9	10,13	3,5
Yıldız Teknik Üniversitesi	43,6	5,4	3,2
Yüzüncü Yıl Üniversitesi	32,3	14,9	2,9
Zonguldak Karaelmas Üniver..	53,6	15,46	5,2
Atılım Üniversitesi	26	19	12,7
Başkent Üniversitesi	23,5	18,44	6,9
Beykent Üniversitesi	20,1	28,68	13,4
Bilkent Üniversitesi	66,7	38,98	27,5
Çağ Üniversitesi	56	4,46	3,35
Çankaya Üniversitesi	38,2	7,27	1,45
Doğuş Üniversitesi	50	15,96	11,3
Fatih Üniversitesi	55,4	12,97	3,8
Haliç Üniversitesi	21,4	12,5	10
Işık Üniversitesi	86,3	7,33	5,1
İstanbul Bilgi Üniversitesi	43,8	6,17	1,3
İstanbul Kültür Üniversitesi	16,3	18,62	3,4
Koç Üniversitesi	19,6	10,35	68,9
Maltepe Üniversitesi	16	11,29	27,2
Yeditepe Üniversitesi	34,7	10,69	2,67
Ortalama	51,06	14,04	7,07

* Materyel sayısı

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı, Cumhuriyetin 75. Yılında Yükseköğretim, adlı çalışmadan faydalanılarak tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 4.'ün incelenmesinden çok çarpıcı sonuçların çıktığını söyleyebiliriz. Kimi üniversitelerimizde bir öğretim üyesi başına yaklaşık 150-250 öğrenci düşmektedir. Bu öğretim üyelerinin profesör, doçent ve yardımcı doçent ünvanlarından oluştuğu ve özellikle gelişmekte olan üniversitelerde bu sayı içerisindeki profesör sayısının yaklaşık %10-20 oranında olduğu düşünüldüğünde, öğrencilerin bırakın derste koridorlar ya da kampüs içinde dahi, üniversitenin havasını şahsında hissedeceği bir profesörle karşılaşması imkansız hale gelmektedir. Benzer şekilde kapalı alan imkanları açısından da

çok ciddi yetersizliklerin olduğunu ve bazı üniversitelerde, öğrenci başına düşen kapalı mekan miktarının üç metrekareye kadar düştüğü görülmektedir. Bu alanın bir kısmının koridor, öğretim üyesi ve öğretim yardımcılarının odası, kafeterya, spor salonu ve benzeri mekanlar olduğu düşünüldüğünde, öğrencilerin eğitim amacıyla kullanmış olduğu alanın ne kadar sınırlı olduğu anlaşılacaktır. Üniversitelerimizde öğrenci başına kitap sayısında da çok ciddi yetersizlikler söz konusudur. Bazı üniversitelerde öğrenci başına düşen kitap sayısının birin altına düştüğü görülmektedir. Bu durum oldukça düşündürücüdür. Herşeyden önce bu yetersizlikler yeni kurulan üniversitelerin hazır olmadan öğrenci kabul ettiğini ve kitlesel eğitim yaptığını göstermektedir. Okuma alışkanlığının yeterince gelişmemiş olduğu ülkemizde, üniversitelerimizin çoğunda da aynı zafiyetin görüldüğü anlaşılmaktadır.

Tablo 4.'ün incelenmesinden ortaya çıkan bir sonuç da, üniversitelerin dual yapıya sahip olduğudur. Bir yanda evrensel normlara uyum gösterebilen Boğaziçi, ODTÜ ve Koç Üniversiteleri gibi üniversiteler varken, diğer yanda iyi örgütlenmiş ve kaliteli eğitim veren bir ortaöğretim okulunun dahi standartlarının altında öğretim yapan üniversitelerimiz bulunmaktadır.

Tablonun son satırında yer alan ortalama rakamlar da düşündürücüdür. Ortalama olarak bakıldığında Türk Yükseköğretim kurumlarında öğretim üyesi başına 51 öğrenci, öğrenci başına 7 kitap ve 14 metrekare düşmektedir. Bu sonuçlar evrensel standartlara göre çok yetersiz kalmaktadır. Örneğin uluslararası standartlara göre; yükseköğretimde öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayısı 15-20 olarak kabul edilmektedir (World Bank, 2000; DPT, 2000: 19).

1996 yılında Cumhurbaşkanlığı tarafından yayınlanan “Üniversitelerin Temel Sorunları Çağdaş Eğitim-Çağdaş Üniversite-Üniversitelerimizin Gelişmişlik Durumu” adlı bir raporda, toplam 56 üniversiteden gelen rektör görüşleri çerçevesinde, üniversitelerimizin sorunları aşağıdaki gibi sıralanabilir. Her bir sorunun yanında yer alan rakamlar, bu sorunun 56 rektörden kaç tarafından dile getirildiğini göstermektedir.¹⁵

- Akademik Personel Sorunu (sayı, nitelik, maaş ¹⁶ , kadro, idealizm ¹⁷ , üniversitelerarası dengeli dağılım, yurtdışı imkanı, meslek cazibesi)	49
- Kaynak Yetersizliği Sorunu	46
- Fiziki İmkanlar (Bina, laboratuvar, makina-ekipman, donanım ¹⁸ , alt yapı)	34
- Mali Özerklik	24
- Çağdaş Norm ve Standartların Uygulanmaması (kuruluş esnasında, akademik yükseltmelerde, öğretim sırasında)	17
- Yönetim ve Organizasyon (Merkeziyetçi, bürokratik, antidemokratik, özerk değil, eğitim politikası yok)	14
- Ortaöğretimden Kalitesiz Öğrenci Gelmesi (bilgi düzeyi düşük, ilgisiz, standart değil, okuma-araştırma-düşünme alışkanlığı yok)	13
- Eğitim Programları (kalite, güncelleme, öğrenci-istihdam ilişkisinin kurulmamış olması)	13
- Yurt, Burs ve Sosyal İmkanların Yetersizliği	12
- Bürokrasinin Yaygın ve Etkili Olması (devletin adli ve idari birimlerinin sürece dahil olması)	11
- Kontenjanların Yüksek Olması (öğrenci sayısının fazlalığı)	11
- Taşra Üniversiteleri (alt yapı sorunları aşılmadan kuruluyor)	10
- Akademik Çalışma Ortam ve İmkanlarının Olmaması (öğretim programlarının çok yüklü olması ¹⁹ , araştırma fonlarının yetersizliği, bilimsel kongrelere katılımın desteklenememesi)	8
- Ürün Kalitesinin Düşüklüğü (mezunların ²⁰ , yayınların, araştırmaların)	8
- Kütüphane İmkanlarının Yetersizliği (fiziki mekan, kitap, personel)	8
- İdari Personel Yetersizliği	8
- Bireysel Müşevviklerin Bulunmayışı (maaş-performans ilişkisinin kurulmamış olması, kadro sorunları)	8
- Tasarruf Tedbirleri	8
- Politik Etkiler (kuruluş sırasında)	5
- Üniversite-sanayi İşbirliğinin Kurulamaması	5
- Uluslararası Bağlantıların Kurulmamış Olması	5
- Rekabet Eksikliği (üniversiteler arası, çalışanlar arası)	4
- Kurumsal Müşevviklerin Bulunmaması	3
- Ortaöğretim-Yükseköğretim Entegrasyonunun Bulunmaması	3
- Kurumsal Geçmiş Bulunamaması	2
- Üniversiteye Giriş Sistemi (tercihelerin tutarsızlığı)	2
- Üniversitelerin Bulunduğu Şehirlerin Sosyo-Kültürel Açından Yetersiz Olması	2
- Af Uygulamaları	2
- Üniversiteler Arası İşbirliğinin Olmaması	2
- Öğretim Dili	2
- Üniversitelerin Tek Tip Olması	1

Görüldüğü gibi temel olarak üniversitelerin sorunları; personel, kaynak ve kalite konularında odaklanmaktadır.

2.2.3.2. Çözüm Önerileri

Türk yükseköğretiminin sorunlarını aşmak üzere önerilenler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (MEB, 1998: 372-373):

- Bilimsel, yönetsel ve mali açıdan tam özerklik verilmesi,
- YÖK'ün sadece üniversiteler arasında koordinasyon sağlamakla görevli ve yetkili kılınması,
- Kalite düzeyinin belirlenebilmesi için, akademik değerlendirme kurulu oluşturulması,
- Üniversitelere tüm olanakları kullanarak kaynak yaratmada serbestlik verilmesi,²¹
- Üniversitelerin yıllık bütçelerini kendilerinin hazırlamasına izin verilmesi,
- Sözleşmeli akademik personel istihdam edilmesi,
- Yönetimde yetki ve sorumluluğun paylaşılması ve katılımcılığın sağlanması,
- Öğrenci katkı paylarının gerçekçi bir düzeye çıkarılması, başarılı öğrencilere burs imkanlarının sağlanması,
- Üniversitelerin evrensel kalite düzeyine ulaşabilmesi için, sistemde rekabet ortamının tesis edilmesi,
- Üniversite sanayi ilişkilerinin en üst düzeye çıkarılması ve öğretim üyelerinin, sanayinin ar-ge çalışmalarına etkin katılımının sağlanması gerekmektedir.

Bu öneriler, mevcut sistem içinde yükseköğretimin daha iyi hale getirilmesi için yapılması gerekenler olarak ifade edilmektedir. Hem yukarıda dile getirilen sorunlar hem de üniversitelerimizin içinde bulunduğu sorunlardan kurtulması için önerilenler incelendiğinde, sorunların esas olarak üniversitelerin kamu sektörü içinde organize edilmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Marjinal özel faydası marjinal sosyal faydasından daha fazla olan yükseköğretim alanında, özel üniversitelerin yaygınlaştırılması ve YÖK'ün gerçek bir koordinasyon ve tescil kurulu haline getirilmesiyle, bu sorunların bir çoğunun sorun olmaktan çıkacağı açıktır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Toplumların ekonomik kalkınması üzerinde eğitilmiş insan faktörünün önemi çok açıktır. Dünyada ekonomik olarak kalkınmış hiçbir ülke yoktur ki, insan varlığını eğitmeksizin bunu başarabilmiş olsun. Hiç şüphesiz eğitim, işgücü başına yaratılan katma değerini artırılmasını mümkün kılan ve ekonomik büyüme olgusunu sürekli hale getirerek, ülkelerin orta ve uzun dönemde kalkınma sürecini gerçekleştirebilmesini sağlayan bir olgudur. Dolayısıyla ülkelerin ekonomik olarak kalkınmasında kritik bir unsur olan eğitim meselesi, Türkiye gibi kalkınma çabası içinde olan bir ülke açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Türk eğitim sisteminin taşımış olduğu sorunların ele alınarak, ülkenin sahip olduğu sınırlı kaynakların daha etkin şekilde kullanılmasını ve eğitim faaliyetleri ile ulaşılmak istenen amaçlara daha etkili şekilde ulaşılmasını sağlayacak çözümlerin üretilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de eğitimin bir “sistem” olarak tanımlanabilecek yapıya kavuşturulmadığı anlaşılmaktadır. Zira sistemin varlığından söz edebilmek için belirli bir amaç, girdi-çıkıtı, içsel tutarlılık, parça bütün ilişkileri, alt ve üst sistem etkileşimi ile geri bildirim gibi öğelerin bulunması kaçınılmazdır. Ülkemizdeki durum ise adeta bir “kargaşa” tablosunu andırmaktadır. Hükümetler hızlı nüfus artışı ile giderek büyüyen bir kitleye (18 milyonu aşan öğrenci), çağdaş ölçülerde eğitimi sağlama konusunda acze düşmüş, çaresizlik içinde çeşitli arayışlarla, eğitimdeki düzeni bir tür yaz-boz tahtası haline dönüştürmüş ve maalesef çoğu kez populist uygulamalarla da (öğrenci afları, şartsız kurul, tek ders hakları vb. otomatik sınıf geçme mekanizmaları) kalite kaygusundan uzak, bireylerin diploma taleplerini karşılama amacıyla sınırlı bir oluşumu yaratmışlardır. Artan eğitim ihtiyacının diploma arzıyla karşılanması, eğitimin yozlaşmasına, eğiticilerin ve eğitilenlerin tatminsizliğine neden olduğu gibi, önemli maliyetler yükleyen bir olgunun da kaynağı olmuştur. Bu nedenlerle, Türkiye’de eğitimin kültürel ve ekonomik işlevlerinin gereği gibi yerine getirilmesi de kısıtlanmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen seksen yıllık dönemde Türkiye ekonomisindeki istihdamı sağlayan başlıca sektör kamu olmuş, güvenceli ve itibarlı kabul edilen kamu görevlerine (subay, memur, öğretmen vb.) diplomalı eğitilmiş kişiler atanmışlardır. Diploma devlet kapısına girmek için başlıca belirleyici olmuş, bu olgu da kişilerin öncelikli talebinin bilgidan diplomaya kaymasına yol açmıştır. Oysa günümüzde populist uygulamalarla standart-dışı kalitelerde bollaşan diplomalar, sadece personel seçimi için düzenlenen sınavlara giriş belgesi olmaya yetmektedir. Dünya’daki eğilimler ve Türkiye ekonomisindeki yeniden yapılanma girişimleri çerçevesinde kamu sektörü genişlemesinin frenlenmesi ve özel sektörün

büyütülmesi tercihi, kişiler bilinçlendikçe seçimlerinin diplomadan bilgi ve beceri edinimine doğru kaymasına yol açacaktır. Ancak hala böyle bir bilinçlenme gerçekleşmediğinden, sırf “yüksek tahsil diploması” edinmek amacıyla pek çok bölüm ya da anabilim dalında yapay talepler gözlenmektedir. Örneğin astronomi, sinoloji veya psikoloji okuyup da bankacı olmayı hedefleyen kişilere rastlamak mümkündür. 2000’li yıllarda yaşanan ekonomik krizler nedeniyle daralan istihdam sonucunda MEB’in açtığı ilköğretim sınıf öğretmenliği sınavına katılan çok sayıda mühendis, matematikçi, sosyolog olmuştur. Bu durum da eğitim sektörü için bir başka sorun kaynağı olmuştur.

Türkiye’de eğitim sektöründe bir sistemin varlığından söz edilemeyeceğinin önemli bir kanıtı olarak, öğretmen yetiştirme, seçme ve atama konusu gösterilebilir. Hızlı büyüme gösteren eğitim ihtiyacını acilen karşılamak üzere akla gelebilecek rasyonel ya da irrasyonel her türlü karar alınabilmektedir. Örneğin İngilizce öğretmenliği için öğretim dili İngilizce olan herhangi bir üniversitenin herhangi bir anabilim dalı ya da bölümünden mezun bir kişi, eğitim fakültelerinden 5-6 aylık bir program sonrasında edindiği sertifika ile başvurabildiği gibi, eğitim fakültelerinin İngilizce Öğretmenliği Bölümü mezunu ya da Almanca Bölümü mezunu olup da lisans öğreniminde belli sayıda İngilizce dersi almış olanlar da başvurabilmektedirler. Bu da eğitimcilerin eğitimi konusunda henüz geçerli ve tutarlı ölçütler oluşturulamadığını göstermektedir.

Türkiye’de eğitim için ayrılan kamusal fonların yetersiz olduğu, tam ve etkin kullanılmadığı bilinmektedir. Kaynakların reel anlamda arttırılamaması, hızlı artan nüfus karşısında kamunun üstlendiği sorumlulukları yerine getirmesini engellemektedir. Türkiye’de eğitim için yapılan harcamaların gerçek tutarı kamu harcamaları yanında vakıfların, hanehalkı ve sivil toplum örgütlerinin vb. yaptığı harcamaları da içermektedir. Bu tutarı hesaplamak oldukça güç olmakla birlikte, en basitinden üniversiteye hazırlık programları için yapılan harcamaların incelenmesi, bu tutarın oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

Türkiye için öğrenci başına düşen harcamaların, kişi başına milli gelire oranı gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında, yükseköğretim alanında Türkiye’de toplumun yüklediği yükün önemli bir düzeyde olduğu görülmektedir. Türkiye’de eğitim yükünün, eğitimden yararlandıran çok vergi yükümlülerinin üzerinde olduğu söylenebilir. Öğrenci katkı payları ile öğrenci maliyetleri incelendiğinde bu durum çok açık biçimde görülebilir. Alt-gelir gruplarının eğitim olanaklarından yararlanabilmeleri amacıyla devlet üniversitelerinde düşük saptanan öğrenci katkı payları, üst-gelir gruplarına büyük rant sağlamaktadır. Nitekim ortaöğretimde özel okulların, yükseköğretimde de vakıf üniversitelerinin ücretleri, devlet okullarında üst-gelir grupları lehine yaratılan rantın ölçüğü hakkında önemli bir göstergedir.

Kronikleşmiş ve kalkınmayı tehdit eder konuma gelmiş olan Türkiye'deki eğitim sorununun, radikal yaklaşımlarla çözümlenebileceği görüşü ile aşağıdaki noktalara dikkat çekmek istemekteyiz:

1. Öncelikle Türk eğitimi bir sisteme kavuşturulmalıdır. Eğitimin her kademesini kapsayan bu sistemde amaç, çağdaş dünyanın değerleri ile donanmış, özgür düşünceli, bilimsel bilgiye ulaşmayı bilen ve ulaştığı bilgilerden özgün bilgi üretebilen sorun çözücü rasyonel "bireyler" yetiştirmek olmalıdır.

2. İlke olarak her kademedeki eğitim, eğitimden yararlananların parasal katkılarıyla gerçekleştirilmelidir.

3. Eğitim karma malının planlaması, düzenlenmesi, üretimi, denetimi ve değerlendirilmesi konularında kamunun rolü yeniden belirlenirken ilke olarak,

a. Kamu üretim alanından çekilerek bu alanı özel sektöre bırakmalıdır. (Kamunun bu alandaki faaliyeti gerice yörelerdeki okullarla, başarılı az sayıdaki -anaokulu, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim- kurumları ile sınırlı tutulmalıdır.)

b. Kamunun eğitimde esas ağırlıkla düzenleme, denetleme ve değerlendirme konularında aktif rol alması sağlanmalıdır. (Bu rol; müfredatların programlanması, araştırma-geliştirme, öğretmen ataması, okulların teftişi, merkezi sınavlarla performans ölçümü vb. görevleri öncelikle içermelidir.)

c. Eğitimin her kademesindeki yoksul ve başarılı öğrencilere dönük burs ve kredileme programlarının geliştirilmesi görevi kamu öncülüğünde, örneğin Kredi ve Yurtlar Kurumu, Öğrenci Destek Kurumu'na dönüştürülerek, kamunun ve diğer kişi ve kuruluşların katkılarıyla gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır. ÖSYM tarafından gerçekleştirilen seçme ve yerleştirme sınav sonuçlarından yararlanarak belirlenen kontenjan dahilinde yurt, burs ve kredi tahsisi sağlanmalıdır.

d. Eğitimin dileyen herkese ulaştırılabilmesi için e-egitim uygulamalarında kamu aktif rol almalıdır. Açık lise, Açıköğretim Fakültesi vb. uygulamalar geliştirilmeli ve teşvik edilmelidir. Öğretim teknolojisinde internet ve televizyon vb. kullanımının yaygınlaştırılmasına çalışılmalıdır.

e. Yükseköğretimde ikinci öğretim olarak anılan örgün eğitim sonrasında yürütülen paralı eğitim uygulaması, kurulu kapasiteden daha üst düzeyde yararlanma ve gündüz çalışan kişilere de öğrenim fırsatı sağlanması bakımından özendirilmeli ve yaygınlaştırılmalıdır.

4. Ortaöğretimde genel lise-teknik lise dağılımının teknik ve meslek liseleri lehine değiştirilmesi sağlanmalıdır.

5. Ortaöğretimde mezuniyet için Kamu tarafından gerçekleştirilecek bir merkezi sınavda başarılı olma koşulu getirilerek, diplomalarda standart sağlanmalıdır.

Değişime açık yaklaşımla, çağdaş normlarda, tutarlı, etkin işleyen bir sistemle eğitimin iktisadi ve kültürel işlevlerinin yerine getirildiği bir yapının oluşturulabilmesi elbette çok kapsamlı modellemenin yapılmasını gerektirir. Burada not edilen öneriler sadece alarm veren Türk eğitiminin yeniden yapılanmasında köklü değişikliklere işaret etmeyi ve kronikleşmiş eğitim sorununun kalkınmayla tehdit eder konumuna dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Unutulmamalıdır ki, demokrasilerde radikal kararların alınabilmesi iyi eğitilmiş seçmen kitlesinin varlığını gerektirir. Yeterince eğitilmemiş seçmenler ise populist politikalara geçit verirler ve topluma maliyet yüklediklerinin farkına varamazlar. Dolayısıyla bir ulusun geleceğini oluşturmak demek olan eğitimin günlük politikalara ve populizme kurban edilmemesi gerektiği açıktır.

NOTLAR:

¹ Tıpkı Adam Smith'in iş bölümü ve uzmanlaşmanın, işgücünün üretkenliğini artıracığı fikri gibi.

² Politik istikrar üzerinde, demokrasi geleneğini oluşturan ve topluma uyumu kolaylaştıran eğitimin etkileri düşünüldüğünde, eğitimin değeri daha iyi ortaya çıkmaktadır.

³ Benzer şekilde eğitilmiş bir toplumda hukuka bağlılık ve yasal düzenlemelere bireylerin göstereceği uyum, kanun hakimiyetinin sağlanmasının bir garantisi olarak görülebilir.

⁴ Bu oran, açıköğretim çıkarıldığında %18.7 olarak gerçekleşmektedir.

⁵ Bu konudaki çabaların Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllardan beri sürdürüldüğü bilinmektedir. Örneğin bu konu ile ilgili olarak Öymen (2002: 53)'e bakılabilir.

⁶ Şu anda piyasada satılan bilgisayarların hemen hemen tamamına yakını, 20-30 Gigabyte'ın üzerinde olup bunun altında saklama kapasitesi olan bilgisayarlar demode olarak nitelendirilmekte ve yeni geliştirilmiş bir çok paket program da kullanılamamaktadır.

⁷ Bu rakamlar 1989-1990 öğretim yılında ise sırası ile 16, 32, 23 ve 28 olarak gerçekleşmiştir (Baloğlu, 1990: 78).

⁸ Son yıllarda yaşanan ekonomik kriz nedeniyle daralan istihdam nitelikli işgücünün bir bölümünü eğitim sektöründe görev almaya yöneltmiştir. Bu durum da öğretmen yetiştirme politikasının gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koyan bir olgudur.

⁹ Buradaki artışın nedeni ne olursa olsun, devletin kullandığı kaynağın büyüklüğünü göstermektedir. Bu artış büyük bir ölçüde kamu hesaplarının muhasebeleştirilme tekniğindeki bir değişmeden kaynaklanmaktadır. Ancak aynı etki MEB hesapları ile ilgili olarak da geçerli olduğu için, ulaşacağımız sonuç açısından bir fark yaratmayacağı düşünülmektedir.

¹⁰ Bu oranın Tablo-2’de 1995 yılı için verilen rakamdan farklı olmasının nedeni; rakamın sadece MEB bütçesini değil, bunun yanında Yükseköğretim Kurulu (YÖK) bütçesini de kapsıyor olmasındandır.

¹¹ Tablodaki değerler satınalma gücü paritesine göre hesaplanmış değerlerdir.

¹² Bu hesaplamalar tarafımızdan yapılmıştır.

¹³ Aktüel bir değerlendirmeyi bu yılki dersane fiyatlarından hareketle yapabiliriz. 2003-2004 öğretim yılı için ortalama bir dersane fiyatı yaklaşık 2 milyar TL’yi bulmaktadır (<http://www.ozelokullardernegi.org.tr/haber086>. HTM). Yaklaşık öğrenci başına bu rakam 1000-1500 dolarlık bir rakamı ifade etmektedir.)

¹⁴ Bu sonucu doğrulayan bilimsel bir çalışma olarak Uluç (2003)’e bakınız.

¹⁵ Bu sıralama tamamıyla ayrı ayrı olarak hazırlanmış değerlendirmelerin kategorize edilmesi sonucunda, tarafımızdan oluşturulmuştur.

¹⁶ Türkiye’deki yardımcı docent, docent ve profesörlerin yıllık maaşları, (satınalma gücü paritesine göre hesaplanmış) dolar cinsinden sırasıyla 15740, 18644 ve 26187 dolar olarak tesbit edilirken, bu rakamlar sırasıyla ABD’de 41041, 49695, 67415; Singapur’da 53692, 84431, 120633 ve Güney Afrika’da 23641, 29909, 33918 dolar olarak tesbit edilmiştir (YÖK 2000).

¹⁷ Üniversite akademik personellerinden araştırma görevlilerinin, profesörlerle kıyaslandığında meslek heyecanı duyma derecelerinin daha düşük olduğu tesbit edilmiştir (Aytaç, Aytaç vd. 2001: 200-201). Dolayısıyla özellikle son 10-15 yıllık bir zaman sürecinde, akademisyenlik mesleğine yönelik idealizmin ciddi şekilde yok olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁸ Üniversite öğretim elemanlarının bilimsel çalışmalarda internette neden yararlanmadıkları yönündeki bir soruya; bilgisayar olmadığı için (%38)ve internet bağlantısı olmadığı için (%19)şeklinde cevap verenlerin oranı %57 dir (Aytaç, Aytaç vd. 2001: 183). Bu tesbit üniversitemizdeki donanım eksikliğinin iyi bir göstergesidir.

¹⁹ Yapılan bir çalışmada öğretim elemanlarına maksimum haftalık ders yükünün ne kadar olması gerektiği sorulmuş ve “10 saatin altında” şeklinde cevap verenlerin oranı; %89.5 olarak tespit edilmiştir. Aynı gruba, fiili olarak haftalık girdikleri ders saati sorulduğunda ise; %61.6’sı 10 saatin üzerinde derse girdiklerini ifade etmişlerdir (Aytaç, Aytaç vd. 2001: 175-177). Dolayısıyla akademik çalışma yapmak için yeterli zaman bulunamaması gibi bir sorunla karşı karşıya kalınması kaçınılmaz görülmektedir.

²⁰ 2002 yılı Temmuz dönemi Kamu Personeli Seçme Sınavı’nda (KPSS) soru gruplarına göre verilen cevaplarda, sıfır ve sıfırın altında ham puan alanların dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (ÖSYM, 2003: 165-170):

Yabancı Dil (%)	Genel Yetenek (%)	Genel Kültür (%)	Eğitim Bilimleri (%)	Hukuk (%)	İktisat (%)	İşletme (%)	Maliye (%)	Muhasebe (%)	Çalışma Ekonomisi (%)	Ekonometri (%)	İstatistik (%)	Kamu Yönetimi (%)	Uluslararası İlişkiler (%)
21,5	1,5	0,2	0,03	16,8	3,2	5	6	18,4	11,5	50	31	8,4	31

Tablodan anlaşılacağı gibi; sınava giren adayların soru grupları itibariyle başarı dereceleri değişmektedir. Sınava giren adaylar genel yetenek, genel kültür, eğitim bilimleri, iktisat, işletme, maliye, kamu yönetimi alanlarında oldukça başarılı sonuçlara ulaşırken, ekonometri, istatistik, uluslararası ilişkiler, muhasebe, hukuk, çalışma ekonomisi ve yabancı dil soru gruplarında başarısız olarak değerlendirilebilir. Bu sonuçlar yükseköğretimin kalitesi ile ilgili olarak kısmen sevindiricidir. Ancak diğer taraftan yabancı dil öğretiminin üniversite düzeyinde de yeterince sağlıklı şekilde verilemediğini ve özellikle ekonometri, istatistik, hukuk ve çalışma ekonomisi gibi bazı bölümlerin servis dersi niteliğini oluşturan ve bu nedenle gerekli özen ve derinlikte işlenemeyen dersler için ciddi sorunlar olduğunu göstermektedir.

²¹ Bu konuda, üniversitelerin kurulu kapasitesinden toplumsal olarak daha çok yararlanma imkanı veren ve ayrıca üniversitelerin kaynak problemine de katkı sağlayabilecek bir proje olarak, ikinci öğretim projesinden faydalanmak rasyonel gözükmektedir. Daha geniş bilgi için (Cingi, 1993)'e bakınız.

KAYNAKÇA

- Aşkar, P. (1999), "Eğitimde Teknoloji Kullanımı", *21.Yüzyılın Eşiğinde Türk Eğitim Sistemi Ulusal Sempozyumu* içinde, Öğretmen H. Hüsnü Tekişik Eğitim Araştırma Geliştirme Merkezi Yayınları, No: 3, 391-396.
- Aytaç, M., S. Aytaç vd. (2001), *Akademisyenlerin Çalışma Yaşamı ve Kariyer Sorunları*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Araştırma Fonu İşletme Müdürlüğü, Proje No: 99/29.
- Baloğlu, Z. (1990), *Türkiye'de Eğitim*, İstanbul: TÜSİAD.
- Balamir, N. (1982), *Kırsal Türkiye'de Eğitim ve Toplum Yapısı*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Ara-Yayımları.
- Barro, R. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 106: 407-443.
- Barro, R. (1996), "Institutions and Growth: An Introductory Essay", *Journal of Economic Growth*, 1: 145-148.
- Barro, R. ve X. Sala-i Martin (1995), *Economic Growth*, New York: Mc Graw-Hill Company.
- Baykul, Y., S. Sargut vd. (2002), *İlköğretim Okullarının Kurumsal Değerlendirme Araştırması*, Ankara: Başkent Üniversitesi Yayını.
- Cingi, S. (1991), "Eğitim Üzerine Düşünceler", *Ekonomide Ankara*, 37: 26-29.

- Cingi, S. (1993), "Yükseköğretimde Yeni Bir Umut: İkinci Öğretim", *Ekonomide Ankara*, 48: 7-9.
- Cumhurbaşkanlığı (1996), *Üniversitelerin Temel Sorunları Çağdaş Eğitim-Çağdaş Üniversite Üniversitelerimizin Gelişmişlik Durumu*, Ankara.
- DPT (2000), *Yükseköğretim Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara: DPT Yayınları, No: 2534-ÖİK:550.
- Güran, M.C. (2001), "Etkin Devlet ve Türkiye", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 19: 199-218.
- Johnson B.T., K.R. Holmess ve M.Kirkpatrick (1999), *1999 Index of Economic Freedom*, Washington: The Heritage Foundation.
- Knight M., N. Loayza ve D. Villanueva, (1993) "Testing the Neoclassical Theory of Economic Growth", *IMF Staff Papers*, No: 40, 3: 512-541.
- Krugman P. ve M. Obstfeld (1997), *International Economics Theory and Policy*, New York: Addison-Wesley.
- Lucas R. (1988), "On the Mechanics of Development Planning", *Journal of Monetary Economics*, 22: 3-42.
- Mertter F. (1996), "Öğretmenlik Mesleğinin Geleceği ve Statüsü: Eğitim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Yeni Türkiye Dergisi*, 7: 396-407.
- Mıhçıoğlu, C. (1980), *Eğitimde Yörelerearası Dengesizlik*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 439.
- T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü (2002), *2002 Yılı Hanenalkı İşgücü Anketi Sonuçları*, Ankara: DİE Yayınları.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (1998), *Cumhuriyetin 75.Yılında Yükseköğretim*, Ankara: MEB Yükseköğrem Genel Müdürlüğü.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2001), *2002 Başında Milli Eğitim*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı (2002), *Eğitim Teknolojileri Etkinlikleri 2001*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojisi Genel Müdürlüğü Yayını.
- OECD (2001), *Education at a Glance*, Paris: OECD Publications.
- ÖSYM (2003a) *Ortaöğretim Kurumlarına Göre 2002 Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sınav Sonuçları*, Ankara: ÖSYM Yayınları.

- ÖSYM (2003b), *Yükseköğretim Programlarına Göre Kamu Personeli Seçme Sınavı Sonuçları, Lisans Mezunları, (2002-KPSS Temmuz Dönemi, Ankara: ÖSYM Yayınları.*
- Öymen A. (2002), *Bir Dönem Bir Çocuk*, İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Romer P. (1986), "Increasing Returns and Long Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94: 1002-1037.
- Serin N. (1972), *Eğitim Ekonomisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, No: 25.
- Serter N. (1990), *Üniversitemizde No-Show*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 151.
- TİSK (1997), *Türkiye'de ve Dünya'da Mesleki Eğitim*, Ankara: TİSK.
- TÜBA (1997), *Üniversiteye Giriş*, Bilimsel Toplantılar Serileri: 6, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Uluç N.M. (2003), *Eğitim Karma Malı Üretiminde Görelî Etkinlik Analizi-Ankara İli Örneği*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- UNDP (1990), *Concept and Measurement of Human Development*, Human Development Report 1990, New York: Human Development Report CD-ROM 1999.
- UNESCO (1999), *Statistical Yearbook*, Paris: UNESCO
- YÖK (2000), *Mart 2000 Raporu*, Ankara:YÖK.
- YÖK (2003), *Üniversite Öğrencileri Aile Gelirleri, Eğitim Harcamaları, Mali Yardım ve İş Beklentileri Araştırması*, <http://www.yok.gov.tr/egitim/raporlar/ailegel.html>.
- World Bank (1997), *The State in a Changing World*, World Development Report 1997, New York: Oxford University Press.
- World Bank (1999), *World Development Indicators CD-ROM*.
- World Bank (2000), *Higher Education in Developing Countries Peril and Promise*, Washington: World Bank.

YOLSUZLUKLA MÜCADELE OLGUSU VE TÜRKİYE AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME*

M. Cahit GÜRAN

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, Maliye Bölümü, 06532, ANKARA)
guran@hacettepe.edu.tr

M. Umur TOSUN

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, Maliye Bölümü, 06532, ANKARA)
utosun@hacettepe.edu.tr

Özet:

Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik olarak gelişmiş ülkeleri yakalamaları ekonomik büyüme performanslarına bağlıdır. Yolsuzluk, ekonomik büyümeyi ve sosyal yapıyı zayıflatmakta olduğundan söz konusu ülkelerde yolsuzluğu önlemek son derece önemlidir. Yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerinde zararlı etkileri, yolsuzlukla mücadelede sürekli ve bilinçli stratejilere ihtiyaç göstermektedir. Bu çalışmada, Türkiye deneyimi ile gelişmekte olan bazı ülkelerin deneyimleri yolsuzluk stratejileri açısından karşılaştırılmış ve Türkiye'nin yolsuzlukları önlemede daha çok yol alması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Abstract:

Combating Corruption and the Evaluation of Turkish Case

Economic convergence between developed and developing countries depends on the economic growth performance of the latter. It is important to prevent corruption in developing countries because corruption undermines the economic growth and the social structure of these countries. Since the corruption has detrimental effects on economic growth, combating corruption is needed on the basis of continuous and conscious strategies. In this study, some developing country experiences are compared with the Turkish experience in terms of the corruption strategies and it is concluded that Turkey has a lot to do in curbing corruption.

---

*Bu çalışma, yazarların eşit katkıları ile hazırlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yolsuzluk, yolsuzlukla mücadele, yolsuzluğu önleme.

Keywords: Corruption, combating corruption, curbing corruption.

GİRİŞ

Dünyaca ünlü ekonomi dergisi *The Economist*, Ağustos 2003'ün ilk sayısında dönemin İtalya başbakanı ve Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi Başkanı Silvio Berlusconi'yi (hakimlere rüşvet vermek dahil) bir çok suçtan yargılanmasını önleyici dokunulmazlık yasasını kendi iktidarı döneminde çıkarması nedeniyle eleştirmektedir. Halka hesap vermesi gerektiği yönünde kendisine meydan okuyan açık bir mektup da yayımlayan derginin aynı sayısında, Türkiye'nin yarım yüzyıl önce aynı gayri safi yurtiçi hasılaya sahip İspanya'nın ekonomik açıdan gerisinde kalmasının tek büyük nedeninin; devasa boyutlara ulaşan yolsuzluklar olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Dergi, dış gözlemcilerin Türkiye'de kanun hakimiyetinden çok, hakim olanların kanunlarının geçerli olduğuna yönelik eleştirilerine de yer vermektedir.¹

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere yolsuzluk², farklı ideolojik ve ekonomik koşullar ile farklı sosyal gelişmişliğe sahip ülkelerde varlığını sürdürebilen bir olgudur. Görülen yaygınlığına rağmen yolsuzlukların tarihsel olarak nasıl bir gelişim gösterdiğine dair deliller elimizde bulunmamaktadır. Ancak, gelişen iletişim imkanları ve soğuk savaşın ardından oluşmaya başlayan açık politik düzen, yolsuzlukları daha görünür bir hale getirmiştir. Bu durum, globalleşme süreciyle birlikte, yolsuzluk olgusunu çeşitli uluslararası örgütlerin hedefi haline getirmiş ve bu bağlamda yolsuzlukları önleme stratejileri geliştirilmeye başlanmıştır.

Söz konusu yolsuzlukları önleme stratejilerine verilebilecek ilk örnek, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) 1977 yılında çıkarılmış olan "Yabancı Ülkelerde Yolsuzluk Uygulamaları Kanunu"dur³. 1970'li yıllarda hem uluslararası alanda hem de ulusal alanda yaşanan skandallar, ABD'yi böyle bir kanun çıkarmaya sevk etmiştir. Ancak Kanun, uluslararası toplum tarafından Amerikan çıkarlarını korumanın yeni bir yöntemi olarak eleştirilmiş ve Birleşmiş Milletler'e (BM) üye ülkelerin de benzer yasal düzenlemelere gitmesi şeklindeki yaklaşım gündeme geldiğinde, üye ülkelerin tepkisi sonucunda öneri reddedilmiştir.

Esas olarak uluslararası alanda yolsuzlukla mücadele, 1970'li yılların ortalarında BM tarafından başlatılmıştır. BM Teşkilatı bünyesinde bulunan Ekonomik ve Sosyal Konsey, ülkeleri "kanunsuz ödemeler" ile ilgili uluslararası kabul gören bir tanım üzerinde anlaşmaya zorlamıştır. Ancak bu girişim, bazı ülkeler tarafından Amerikan kaynaklı olması gerekçesiyle, karşılıklı güvensizlik ortamı ve o sıralarda devam eden soğuk savaş nedeniyle 1979 yılında rafa kaldırılmıştır.

Gelişmiş ülkelerin ABD'nin amacına ilişkin şüpheli yaklaşımına rağmen, 1976 yılında Uluslararası Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), "Uluslararası Yatırım ve Çok Uluslu Firmalar" Deklarasyonunu yayımlamış, ancak girişim itibar görmemiştir. Ardından bu defa Uluslararası Ticaret Odası (ICC), BM'in girişimine paralel olarak, bünyesinde bir komisyon kurmuş ve bu komisyon 1977'de ticari işlemlerde zimmetin ve rüşvetin önlenmesini içeren öneriler yayımlamıştır. Önerilerin bazılarını muhalefet edilmesi ve hükümetlerin metne destek vermemeleri nedeniyle ticaret odalarının söz konusu girişimi, 1996'da yeni bir raporun kabulüne kadar ölü olarak kalmıştır.

Son olarak OECD'deki ABD'li yetkililer, ticari işlemlerde yabancı kamu görevlilerine rüşvetin önlenmesi amacıyla, 1989 yılında yeni bir hareket başlatmışlardır. Bu hareketin sonucu olarak, iki yıl sonra OECD bakanları, ikinci bir öneriyi kabul ederek, ticaret amacıyla ödenen rüşvetin vergilerden düşülmesini sağlayan istisnaların vergi kanunlarından çıkarılması çağrısında bulunmuşlardır. OECD'nin söz konusu girişimi 1994'deki "Ticarî İşlemlerde Yolsuzluk Üzerine Öneriler" metninin yayımlanması ile sonuçlanmıştır. Adı geçen metin yolsuzluklarla ilgili ilk uluslararası metin niteliği taşımaktadır.

Diğer uluslararası girişimler ise şöyle özetlenebilir: Dünya Bankası (IBRD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi finansal kurumlar, ülkelere verdikleri borçları, borcu alan ülkenin yolsuzluklarla mücadele bağlamında yapacağı yapısal reformlara bağlamaktadır. Yine bölgesel birer oluşum olan Avrupa Birliği (AB) ve Amerikan Devletler Örgütü (OAS), yolsuzluklara karşı etkili önlemler almış ve üye devletlerin zorunlu olarak uygulamalarını sağlamıştır. Ayrıca Uluslararası Ticaret Odaları Birliği (ICC), Parlamenterler Birliği, Uluslararası Şeffaflık Örgütü (TI)⁴ gibi meslek kuruluşları ile kar amacı gütmeyen kuruluşlar da uluslararası alanda ve ulusal alanda yolsuzlukla mücadele çalışmalarını yürütmektedirler.

Yolsuzluk, ülkelerin politik, ekonomik ve sosyal gelişmişliklerinden bağımsız olarak, *özel sektör ile kamu sektörünün karşı karşıya geldiği* her ortamda ortaya çıkabilmektedir. Yolsuzlukların özellikle belirli kamu hizmetlerinin verildiği, düzenleme cinsinden müdahalelerin (regülasyonların) yoğunlaştığı alanlarda yaygınlaştığı görülmektedir (Rose-Ackerman, 1996). Örneğin devlet ihaleleri, ithalat ve ihracat izinleri, gümrük kapıları, genel olarak vergilendirme faaliyetleri ve asayiş ile trafik hizmetleri yolsuzlukların sıkça görüldüğü yerler olarak ifade edilebilir. Bu konuda Türkiye'de yapılan bir araştırmaya göre, yolsuzluğun en sık görüldüğü yerler olarak sırasıyla, trafik hizmetleri, gümrük hizmetleri, vergi daireleri, tapu daireleri, belediyeler, asayiş hizmetleri, devlet hastaneleri, mahkemeler, ilk-orta öğretim kurumları ve silahlı kuvvetler sayılmaktadır (Adaman vd., 2001: 62). Dolayısıyla kamu sektörü ile

özel sektörün karşı karşıya geldiği her alan, potansiyel bir yolsuzluk alanı olarak algılanabilir.

Toplumsal hayat içinde devletin ve bireylerin sık sık karşı karşıya geldiği düşünüldüğünde, bireylerin çoğu zaman baş vurduğu bir eylem neden önlenmek istenmektedir? Yolsuzluklar, toplumdaki bireylerin ulaşmak istediği amaçlara daha çabuk, kolay ve zahmetsiz şekilde ulaşmasının bir aracı olarak görülemez mi? Dolayısıyla yolsuzluklar toplumsal hayatta olumlu işlevler gören bir olgu olarak değerlendirilemez mi? Bu sorulara cevap bulabilmek için yolsuzluğun bu olumlu olarak değerlendirilebilecek sonuçları yanında, toplumsal yapı içerisinde ortaya çıkardığı olumsuz sonuçların da dikkate alınması gerekmektedir. Son yıllarda yolsuzluğun sonuçlarına ilişkin olarak yapılan çalışmalar sayesinde, elimizde son derece çarpıcı bulgular mevcuttur. Bu konuyu daha sonra ele almak üzere, bu çalışma ile neyin amaçlandığı konusuna geçelim.

Özellikle günümüz Türkiye'sinde her seçimin ardından kurulan *yolsuzluk komisyonlarının* ülkemizde yaşanan yolsuzluk sorununa bir çare olacağı, yolsuzlukların kökünü kurutup, ortadan kaldıracacağı kanaati toplumda oluşmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de yolsuzluklarla mücadele stratejisi olarak benimsenen *yolsuzluk komisyonlarının* yolsuzlukla mücadele açısından bilimsel anlamda değerlendirilmesi ihtiyacı doğmuştur. İşte bu çalışma, yolsuzluklarla mücadele stratejileri bağlamında söz konusu çabaları bilimsel bir platforma taşıma amacı gütmektedir. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde; dünyada ve Türkiye'de yolsuzluğa yönelik bakış açıları ile, yarattığı sonuçlar ele alınacaktır. İkinci bölümde, yolsuzlukla mücadele önlemleri ile bazı ülkelerde yolsuzlukla mücadele deneyimlerine yer verildikten sonra; üçüncü bölümde yolsuzlukla mücadele çerçevesinde Türkiye'nin konumu ele alınacaktır.

1. DÜNYADA ve TÜRKİYE'DE YOLSUZLUK OLGUSU VE SONUÇLARI

1.1. Dünyada ve Türkiye'de Yolsuzluk

Yolsuzluk, genel olarak kamu görevinin, *kişisel çıkar* sağlamak amacıyla kötüye kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Kişisel çıkar sağlamada etki aracı genellikle para, mal ve hediye gibi maddesel niteliktedir. Kamu görevlisinin kişisel menfaatini yolsuzluk yapması karşılığı tatmin etmede kullanılan bu tür etki araçları parasal/aynî bir nitelik taşıyabileceği gibi, gayri maddî bir nitelik de taşıyabilir. Hatta kişisel menfaat kavramı da geniş bir şekilde yorumlanıp, kamu görevlisinin aile, akraba ve tanıdıklarına kişisel menfaat sağlanması şeklinde değerlendirilmektedir. Bu son durumda, kamu görevlisinin kişisel menfaati "dolaylı" olarak tatmin edilmektedir. Nitekim Mumcu'ya (1969: 13)

göre, “Menfaati, yalnız maddî şeylerle sınırlandırmak doğru değildir. ... bu bakımdan, ...bir *öpüçük* dahi rüşvet vasıtasını meydana getirebilir”. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, yolsuzluğu sadece rüşvetle sınırlı tutmak akılcı değildir. Rüşvet (bribery) ile birlikte, irtikap (extortion)⁵, zimmet (embezzlement), iltimas (nepotism and cronyism), patronaj (patronage), hizmet kayırmacılığı (pork-barreling)⁶ ve rant kollama (rent-seeking) gibi yolsuzluk türleri de mevcuttur.⁷ Rant kollamanın ise birkaç türü bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla, monopol kollama⁸, tarife kollama, lisans kollama, kota kollama, sosyal yardım kollama ve teşvik kollama olarak ifade edilebilmektedir. Söz konusu yolsuzlukların kavramsal düzeyde tanımlanması ve boyutlarının bilinmesi, ülkeler tarafından uygulamaya konulacak yolsuzluk stratejilerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Yolsuzluk olgusunu kavramsal olarak tanımlamak zor olmakla birlikte, bir toplumsal yapıda varolan yolsuzluk düzeyini ölçmek oldukça güç görünmektedir. Tanzi (1998: 20), söz konusu güçlükleri şöyle sıralamaktadır:

a) Yolsuzluk düzeyinin ölçülmesinde, ölçümün kapsamına nelerin girdiği konusunda tam bir açıklık yoktur. Başka bir deyişle, sadece rüşvetin ölçülmesi, rüşvet kapsamına girmeyen ve yolsuzluk içeren diğer faaliyetlerin ölçülmemesi anlamını taşıyacaktır.

b) Yolsuzluk düzeyinin ölçülmesinde yolsuzluklara ilişkin davaların sayısı dikkate alınırca, bu durumda nispi olarak önemsiz faaliyetler de sayılmak zorunda kalınacak ve dava konusu faaliyetlerin tanımlanması ve sınıflandırılması gerekecektir.

Dolayısıyla Tanzi (1998: 21), yolsuzluğu doğrudan ölçmenin güçlüğünden ve yetersizliğinden hareketle, yolsuzluğun izlerinin ölçülmesinin daha kolay ve daha sağlıklı olacağını ileri sürmektedir. Ayrıca, yolsuzluğun izlerinin belirli bir ülkede veya kurumdaki varlığına ulaşmanın, başlıca birkaç yolunun olduğunu da belirtmektedir. Bunlardan birincisi, gazeteler de dahil olmak üzere, yayımlanmış kaynaklardan ve internetteki verilerden yararlanmaktır. İkincisi, çeşitli kurumlarda yapılan örnek olay çalışmalarıdır. Üçüncü ve son bilgi toplama tekniği ise, anketlerdir. Anketler, belirli bir kuruma veya ülkenin tümüne yönelik olabilmektedir. Söz konusu anketler kişi başına yolsuzluğu ölçmekten daha çok, algılanan yolsuzluk düzeyini ölçmektedir. Adı geçen anketler, Dünya Bankası dahil birçok değişik örgüt tarafından, özel sektör firmalarına ve politikacılara bilgi sağlamak amacıyla uygulanmaktadır. Dünya Bankası anketleri kadar kapsamlı olmasa da, yapılan çalışmalar şu yedi örgüt tarafından raporlar halinde yayınlanmaktadır:

- 1) Yönetim Geliştirme Enstitüsü (*IMD- Institute for Management Development*)
- 2) İktisatçılar Haber Alma Birimi (*EIU-Economists Intelligence Unit*)
- 3) Standart & Poors (*S&P*)
- 4) Dünya Bankası (*IBRD-International Bank for Reconstruction and Development*)
- 5) Politik Risk Hizmetleri Grubu (*PRS-Political Risk Services Group*)
- 6) Uluslararası Şeffaflık Örgütü (*TI-Transparency International*)
- 7) Politik ve Ekonomik Risk Danışmanlık (*PERC-Political and Economic Risk Consultancy*)

Söz konusu kuruluşlar tarafından yayımlanan “algılanan yolsuzluk endeksleri”, 1995 yılından sonra yolsuzluğun nedenlerinin ve sonuçlarının tespitine yönelik bilimsel çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Her ne kadar ankete katılanların yolsuzluklarla ilgili subjektif değerlendirmelerinin, “algılanan yolsuzluk endeksleri” aracılığıyla bilimsel yayınlara konu olması eleştirilse de, değişik örgütler tarafından yayımlanan “algılanan yolsuzluk endeksleri” arasındaki korelasyonun yüksek çıkması, söz konusu endekslerin bilimsel amaçlarla kullanılmasının dayanağını oluşturmuştur.

Tablo 1: Yolsuzluk Endekslerinin Korelasyon Matrisi*

	ICRG ⁹	WDR1 ¹⁰	WDR3	S&P	IMD	BI ¹¹	TI
ICRG	1						
WDR1	0,68	1					
WDR3	0,67	0,52	1				
S&P	0,50	0,33	0,45	1			
IMD	0,85	0,71	0,80	0,62	1		
BI	0,74	0,65	0,45	0,49	0,77	1	
TI	0,87	0,71	0,79	0,67	0,97	0,67	1

*Örneklemlerin tam seti kullanılarak hesaplanan basit korelasyon katsayıları. Alesina ve Weder (1999)'dan alınmıştır.

Tablo 1.'den de görülebileceği üzere, yolsuzluk gibi hassas bir konuda farklı kuruluşlar tarafından elde edilen sonuçlar karşılaştırıldığında, ülkeler için hemen hemen aynı endeks değerleri elde edilmektedir. Dolayısıyla belirli bir endeksle yapılacak olan çalışmanın, diğer endeksle tekrarlanması durumunda çok farklı sonuçlar elde edilmeyecektir. Bu noktadan hareketle dünyadaki çeşitli ülkelerdeki ve Türkiye'deki yolsuzluk düzeyini, algılanan yolsuzluk endeksleri yardımıyla göstermek yanlış olmayacaktır. Tablo 2.'de, Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki yolsuzluk olgusunun boyutu gösterilmektedir .

Tablo 2. Dünyada ve Türkiye’de Yolsuzluk Düzeyi

Ülkeler	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Danimarka	2.	2.	1.	1.	1.	2.	2.	2.	3.
Finlandiya	4.	4.	2	2.	2.	1.	1.	1.	1.
İsveç	6.	3.	3.	3.	3.	3.	6.	5.	6.
İsviçre	8.	8.	11.	10.	9.	11.	12.	12.	8.
Hollanda	9.	9.	6.	8.	8.	9.	8.	7.	7.
Norveç	10.	6.	7.	8.	9.	6.	10.	12.	8.
İrlanda	11.	11.	12.	14.	15.	19.	18.	23.	18.
İngiltere	12.	12.	14.	11.	13.	10.	13.	10.	11.
Almanya	13.	13.	13.	15.	14.	17.	20.	18.	16.
ABD	15.	15.	16.	17.	18.	14.	16.	16.	18.
Avusturya	16.	16.	17.	17.	17.	15.	15.	15.	14.
Fransa	18.	19.	20.	21.	22.	21.	23.	25.	23.
Belçika	19.	20.	26.	28.	29.	25.	24.	20.	17.
Portekiz	22.	22.	19.	22.	21.	23.	25.	25.	25.
İspanya	26.	32.	24.	23.	22.	20.	22.	20.	23.
Macaristan	28.	31.	28.	33.	31.	32.	31.	33.	40.
Türkiye	29.	33.	38.	54.	54.	50.	54.	64.	77.
Yunanistan	30.	28.	25.	36.	36.	35.	42.	44.	50.
İtalya	33.	34.	30.	39.	38.	39.	29.	31.	35.
Hindistan	35.	36.	45.	66.	72.	69.	71.	71.	83.
Pakistan	39.	53.	48.	71.	87.	-	79.	77.	92.
Rusya	-	47.	49.	76.	82.	82.	79.	71.	86.
Mısır	-	41.	-	66.	63.	63.	54.	62.	70.

Kaynak: Uluslararası Şeffaflık Örgütü (Transparency International-TI) verilerinden yararlanılarak tarafımızca hazırlanmıştır (<http://www.transparency.org>).

Tablo 2.’de de görülebileceği üzere; Türkiye yolsuzluk sıralamasında, sıralamaya dahil edilen ülke sayılarına göre değerlendirildiğinde yolsuzluğun yaygın olarak görüldüğü ülkeler arasında yer almaktadır. Yolsuzluk açısından AB ülkeleri içinde Türkiye’ye en yakın ülkeler, İspanya, Yunanistan ve İtalya olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, 1995-2002 yılları arasında Türkiye’nin sıralamadaki yeri kötüleşirken İspanya, Yunanistan ve İtalya’nın durumu dönem boyunca ya iyileşmekte ya da yerinde kalmaktadır. Tablo 2.’den çıkarılabilecek önemli sonuçlardan bir tanesi, yolsuzluk liginde en iyi ilk beş içinde yer alan ülkelerin, sosyal refah devletleri olmasıdır. Bu ülkeler, devlet yapısı itibarıyla yüksek vergi ve harcama düzeyine sahipken, düzenleme cinsinden devlet büyüklüğü en küçük ülkeler arasında yer almaktadırlar. Bu ülkelerdeki düzenleme cinsinden müdahalelerin boyutunu gösteren ekonomik özgürlük endeksindeki puanlar sırasıyla 2.25, 2.25, 2.45 ve Türkiye için 2.80 dir. (Johnson vd., 1999)¹². Halbuki bu ülkelerdeki devlet büyüklüğü hakkında bilgi

verecek sosyal güvenlik kesintileri dahil vergi yükü (kamu gelirleri/GSYİH-2000 yılında) Danimarka'da %51, Finlandiya'da %58.9, İsveç'te %69.4 iken bu oran Türkiye'de Avrupa Birliği (AB) ortalamasının 14 puan altında %39'dur.

1.2. Yolsuzluğun Sonuçları

Yolsuzluğun sonuçlarına ilişkin literatür incelendiğinde karşımıza iki farklı fikir akımının çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, yolsuzluğun sonuçlarının ekonominin önündeki engelleri kaldırması nedeniyle olumlu olduğunu iddia eden akım; ikincisi, yolsuzluğun sonuçlarının çok geniş bir yelpazede olumsuz olduğunu iddia eden akım.

Ekonomik kalkınma açısından yolsuzluğun olumlu sonuçlar ortaya çıkardığı görüşünü savunanların başında Huntington (1968) ve Leff (1964) gelmektedir. Her iki bilim adamı da yolsuzluk kavramını, toplumsal hayatın işleyen çarklarının daha iyi çalışmasını sağlayan bir yağa benzetmekte ve “etkin yağ” (grease money hypothesis) olarak nitelendirmektedirler. Tamamen gözleme dayanan hiç bir ampirik bulgu ile desteklenmeyen Huntington ve Leff'in görüşleri şöyle ifade edilebilir: Bir ekonomide özel teşebbüs araçları aracılığıyla servet biriktirme olanakları geleneksel kurallarla sınırlandırılmış ise etnik azınlıkların ekonomik tekelleri oluşmuş veya ekonomiye yabancı firmalar veya yatırımcılar hakim olmuşsa, politika servet biriktirme aracı haline dönüşebilir. Böyle bir ekonomide girişimciler, ümit ettiklerini ve yetenekleri doğrultusunda elde edebileceklerini iş hayatında bulamayacağından, işlerini politika aracılığıyla halletmeye çalışırlar. Bu nedenle modernleşme sürecindeki toplumlarda, yetkin ve tutkulu bir genç adamın kabinde bakan olması, iş hayatında çalışarak zengin olmasından daha kolay hale gelebilmektedir. Sonuç olarak modernleşen toplumlarda insanların kişisel servet edinmede kamu görevini yaygın olarak kullanması normal olarak görülmektedir (Huntington, 1989: 383-384). Böylelikle Huntington, yolsuzluğu aynen şiddete başvurmada olduğu gibi, politika dışında kazanç olanaklarının olmaması durumunun esnek olmayan politik kurumlarla birleşmesi halinde insan enerjisini politik olarak sapkın davranışa sevk edilmesi olarak ifade etmektedir.

Öte yandan Leff (1989: 394-398) yolsuzluğun pozitif etkilerini şöyle sıralamaktadır: İlk olarak Leff (1989) yolsuzluğu, girişimcilerin ekonomik faaliyetlere öncülük etme ve faaliyetlerini geliştirme arzularına karşı, hükümetlerin ve bürokrasinin duyarsız kalmalarını engelleyen bir araç olarak görmektedir. Hatta Leff'e (1989) göre, yolsuzluk, bürokratların düşmanca tavır takınabilecekleri girişimciler için koruyucu bir nitelik bile taşıyabilmektedir. İkinci olarak yolsuzluk, bürokrasinin ve hükümetin devamını arzuladığı statükonun çözülmesine yardımcı olur. Üçüncü olarak yolsuzluk, az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik ve politik belirsizlikleri ortadan kaldırarak, yatırımların

artmasına ve dolayısıyla ekonomik gelişmenin sağlanmasına yardımcı olur. Dördüncü olarak yolsuzluk, az gelişmiş ülkelerdeki girişimcilerin sınırlı miktardaki lisanslar için rekabet etmesini sağlayacağından ve en etkin firma en yüksek rüşveti veren firma olacağından, ekonomik etkinliği artırıcı bir nitelik göstermektedir. Son olarak yolsuzluk, kötü ekonomik politikalar sonucunda bireylerin karşı karşıya kalabilecekleri risklerden (zararlardan) sakınmak için, yolsuzluğa başvurmanın riskleriyle birlikte düşünüldüğünde, risk yayma aracı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla yolsuzluğun bu pozitif özellikleri, yolsuzluğun bir etkin yağ olarak görülebilmesini sağlamaktadır.

Buraya kadar açıklanan yolsuzluğun ekonomik açıdan olumlu olduğunu savunan iddialar ve bu çerçevede yolsuzluğun sayılan olumlu özellikleri yanında, yolsuzluğun olumsuz sonuçlarına dikkat çeken görüşler de vardır. Yolsuzluğun yaratmış olduğu olumsuzlukları, genel olarak şu şekilde sıralayabiliriz (<http://www.saydamlik.org/lima.html>):

- i) Toplumdaki ahlak yapısını tahrip etmesi,
- ii) Fakir ve muhtaç konumda olan grupların ekonomik ve sosyal haklarına zarar vermesi,
- iii) Demokrasiye inancın kaybolmasına yol açması,
- iv) Uygur toplumların sahip olması gereken, hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti kavramlarının yok olmasına yol açması,
- v) Kalkınmayı geciktirmesi,
- vi) Toplumdaki alt grupların açık ve serbest rekabet yoluyla elde edebilecekleri kazanımları engellemesi.

Bu konuda yapılan uygulamalı çalışmalarda da yolsuzluğun yarattığı olumsuzluklara ilişkin önemli bulgular elde edilmiştir. Genellikle “algılanan yolsuzluk endeksleri” temelinde yapılan söz konusu çalışmaların bulguları, şu şekilde özetlenebilir: Yolsuzluğun sonuçlarına yönelik olarak yapılan ilk çalışmalardan biri Mauro (1995) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mauro çalışmasında 1980-1983 yıllarını kapsayan 70 ülkeye ait verilerden yararlanarak yolsuzluğun ekonomik büyümeyi, yatırımları azaltmak suretiyle olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Böylelikle Leff ve Huntington’un yukarıda ileri sürülen tezleri, ilk defa Mauro ile reddedilmiş bulunmaktadır. “Etkin yağ” hipotezi karşıtı diğer bir çalışma, Alesina ve Weder (1999) tarafından yapılmıştır. Alesina ve Weder, dış yardımların yolsuzluğun hakim olduğu hükümetlere daha fazla verildiğini tespit ettikten sonra, fakir-yolsuz ülkelerin zengin ülkeleri kişi başına gelir bakımından yakalamakta başarısız olduklarını ifade etmektedirler. Benzer olarak Kaufmann ve Wei (1999), etkin yağ hipotezinin aksine yolsuzluğun bürokraside harcanan zaman, çaba ve parayı azaltmadığı dolayısıyla katı bürokrasiyi aşmakta yetersiz kaldığı, sermaye maliyetini artırdığı sonucuna ulaşmaktadırlar. Öte yandan Hines (1995) yaptığı

çalışmada, 1977 yılında çıkarılan “Yabancı Ülkelerde Yolsuzluk Uygulamaları Kanunu” ile Amerikan firmalarının rekabet gücünün azaltıldığını ifade ettikten sonra, Kanunun Amerikan firmalarının yurt dışında yapacağı yatırımlarda emek yoğun teknoloji kullanmalarına yol açtığı sonucuna ulaşmaktadır. Hines’in çalışmasının ardından bu defa Wei (1997) çalışmasında, yolsuzluğun doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisini araştırmıştır. 1990-1991 arasında 14 kaynak ülkeden 45 ev sahibi ülkeyi kapsayan çalışmanın bulgularına göre, çok uluslu firma yatırımlarının vergi oranlarındaki artış ve ev sahibi ülkedeki yolsuzluklardan olumsuz etkilendiklerini, yolsuzluğun Doğu Asya ülkelerindeki yatırımları diğer ülkelere oranla daha az etkilemediğini ve Amerikalı yatırımcıların (yolsuzluk düzeyinden çekinmeleri nedeniyle) bu ülkelere daha az yatırım yaptıkları sonucuna ulaşmıştır. Bu bulgulara ilave olarak yolsuzlukların, kamu yatırımlarının artmasına, kamu gelirlerinin gayrî safî milli hasıla içindeki payının azalmasına, kamu yatırım harcamalarının kalitesinin düşmesine (Tanzi ve Davoodi, 1997: 4-20; Ghura, 1998: 13), kayıt dışı ekonominin büyümesine (Friedman, Johnson, Kaufmann ve Zoido-Lobaton, 2000: 481), enflasyonun artmasına (Al-Mahrubi, 2000: 201), bakım onarım harcamalarının azalmasına, askerî harcamaların artmasına, sağlık ve eğitim harcamalarının azalmasına, bebek ve çocuk ölüm oranlarının artmasına, toplam doğum içinde düşük kilolu doğum oranının artmasına (Gupta, Davoodi ve Tiongson, 2000: 3-25; Gupta, de Mello ve Saharan, 2000: 1), vergi sisteminin artan oranlılığının artmasına, sosyal refah harcamalarının etkililiği ile düzeyinin azalmasına ve beşerî sermaye oluşumunu değiştirmek suretiyle fakirliğin artmasına (Gupta, Davoodi ve Alonso-Terme, 1998: 14) yol açtığı tespit edilmiştir¹³. Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız yolsuzluğun sonuçlarına ilişkin bulgulara bakıldığında, yolsuzluğun etkilerinin ne kadar geniş bir alana yayıldığı kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Etkin yağ hipotezi ve yolsuzluğun sonuçlarına ilişkin bulgular birlikte değerlendirildiğinde, etkin yağ hipotezinin toplumsal ve ekonomik yapıların tümünü kavramaktan daha çok, çok sınırlı koşulların varlığını gerektirdiği ve bu hipotezi genelleştirerek, yolsuzluğun sonuçlarının olumlu olacağı vargısına ulaşmanın çok yanlış olacağını söyleyebiliriz. Dolayısıyla toplumsal ve ekonomik olarak bu kadar olumsuz sonuçları bulunan yolsuzluk olgununun önlenmesine yönelik tedbirler alınması gerekmektedir. Bundan sonraki bölümlerde söz konusu önlemler, dünyada yolsuzluğu önleme stratejileri ve yolsuzluğu önleme stratejileri bağlamında özellikle ekonomik tedbirlerin ne olması gerektiği ele alınacaktır. Ayrıca yine bu bağlamda Türkiye’nin yolsuzlukla mücadele için yapması gerekenler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. YOLSUZLUKLA MÜCADELE

2.1. Genel Olarak

Rose-Ackerman (1996: 1), yolsuzluk karşıtı politikaların temel olarak şu üç özelliğinin bulunması gerektiğini vurgulamaktadır:

- a) Kamu görevlilerinin ellerindeki olanakların azaltılması;
- b) Yakalanma ve cezalandırılma cinsinden yolsuzluk maliyetinin artırılması;
- c) Kamu görevlilerinin pazarlık güçlerinin azaltılması.

Yukarıda ifade edilen özellikler bağlamında, yolsuzluk karşıtı tedbirler beş ana başlık altında ele alınıp incelenebilir. Söz konusu bu tedbirler, her ne kadar birbirlerinden ayrı düşünülemez ve bir bütün olarak ele alınıp uygulanması gerekirse de, basitlik sağlamak amacıyla böyle bir sınıflandırmaya gidilmesi uygun görülmüştür. Bu tedbirler sırasıyla, ekonomik olarak alınabilecek önlemler, kamu idaresi ve yönetiminde alınabilecek önlemler, adlî ve hukukî sistemle ilgili önlemler, kamu harcamaları ile finansal yönetimde alınabilecek önlemler, kamuoyu oluşturulması ve diğer hesap verme sorumluluğunu sağlamaya yönelik kamu dışı (sivil toplum örgütlerinin oluşturulması gibi) mekanizmalar şeklinde sayılabilir.

Bu tedbirlerin birlikte uygulanması yolsuzluğun önlenmesinde önemli olmakla birlikte, ülkenin içinde bulunduğu şartlara bağlı olarak bunlardan birine diğerine olduğundan daha fazla ağırlık ve öncelik vermek olanaklı görülmektedir. Dolayısıyla yolsuzlukla mücadelede, her beş tedbirin *optimal bir bileşiminin* yapılması gerekmektedir. Ancak söz konusu tedbirlerin *optimal bir bileşimi yakalanmış olsa dahi*, yolsuzlukla mücadelenin başarıya ulaşması için ulusal ve uluslararası düzeyde bir eylem planı çerçevesinde mücadelenin sürdürülmesi önerilmektedir.

Uluslararası eylem planı ile ilgili olarak 11 Eylül 1997 tarihinde 93 ülkenin yolsuzlukla mücadele eden sivil toplum inisiyatiflerinin katılımıyla düzenlenen 8. Uluslararası Yolsuzlukla Mücadele Konferansı'nda açıklanan "Lima Bildirgesi" ile yolsuzlukla mücadele açısından uluslararası ve ulusal düzeyde yapılması gerekenler ifade edilmektedir. Bu çerçevede dünya genelinde ulusal hükümetlerin, bölgesel oluşumların, uluslararası kuruluşların ve bireylerin bu eylem planlarında sıralanan hususları gerçekleştirme çabası içinde olması gerektiği tavsiye edilmektedir. Bu çerçevede yolsuzlukla mücadele edebilmek için uluslararası ve ulusal düzeyde yapılması gerekenler, şu şekilde ifade edilmektedir (<http://www.saydamlik.org/lima.html>):

a) Yolsuzlukla mücadele amacıyla uluslararası kuruluşlarca hazırlanan iyi yönetim ve çalışma prensipleri desteklenmeli ve katkıda bulunulmalıdır;

b) Uluslararası ticarî işlemlerde; ithalatçı ülke memurlarına ödenen rüşvetin vergiden indirilebilmesi uygulaması sona erdirilmelidir;

c) AB tarafından 26 Mayıs 1997’de hazırlanan yolsuzlukla mücadele konvansiyonu üye ülkeler tarafından kabul edilmelidir;

d) Uluslararası kuruluşlar tarafından hazırlanan yolsuzlukla mücadele kampanyalarına iştirak edilmelidir;

e) Yardım programlarından kaynaklanabilecek yolsuzlukların önlenmesi amacıyla, pratik çözümler üretilmelidir;

f) Uluslararası ihale sistemleri şeffaflaştırılmalıdır;

g) Kamu yönetiminin politik tarafsızlığı garanti altına alınmalıdır;

h) Rüşvet veren firmalar kara listeye alınmalı ve şeffaflık seferberliği başlatılmalıdır;

i) Finansal kuruluşların yönetimleri altındaki aktiflerin uluslararası normlara uygun şekilde yönetimi sağlanmalı, yasa dışı değerlerin takibi, dondurulması ve müsadere edilmesini sağlayacak düzenlemelere destek olunmalı, banka gizliliği suçlulara barınak olmamalı ve yolsuzluğun teşhirine bir engel teşkil etmemelidir;

j) Saydamlığı ve doğruluğu esas alan gümrük reformu yapılmalı ve gümrük kapılarında modernleşme gerçekleştirilmeli. Uluslararası ticarete şeffaflık ve doğruluk teminat altına alınmalıdır;

k) Uluslararası Ticaret Odaları Birliği (ICC) ve diğer meslek kuruluşlarının yurt içi ve dışı rüşvet ve yolsuzluklarla savaş amacıyla oluşturduğu iş ahlakı ilkelerinin uygulanması teşvik edilmeli;

l) Savcılar ve barolar, yolsuzluk davalarının basitleştirilmesi ve süratlendirilmesi amacıyla Uluslararası Barolar Derneği’ne örnek yasalar hazırlamalıdır;

m) Uluslararası kabul görmüş şeffaf muhasebe standartları geliştirilmelidir.

Yine Lima bildirgesinde ulusal planda yapılması gerekenler de şöyle sıralanmaktadır;

a) Ulusal ve yerel seviyede halkın yolsuzlukla mücadeleye katılması için kamu hesapları dahil bütün bilgiler halka açık tutulmalıdır;¹⁴

b) Hükümetler, yargı bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğü prensiplerine sıkı sıkıya bağlı kalmalıdır;

c) Hükümetler iş hayatını engelleyen; gereksiz izin ve kayıtlar, tekeller, keyfi harçlar, ağır vergiler gibi yolsuzluğun kaynağı olan uygulamaları en aza indirmelidir;

d) Sivil toplum ve özel sektörle birlikte devlet organlarının ve anayasal kurumların, hesap verme kapasiteleri belirli aralıklarla

denetlenmeli, yerel yönetimlerde hesap verme kapasitesi dikkatle incelenmelidir;

e) Yasa dışı bir hediye alan memurun, bu hediye karşılığında bir çıkar sağladığının ispat yükümlülüğü kaldırılmalıdır;

f) Kamu görevlileri ve aileleri ile bunların ortakları mal beyanında bulunmalı ve mal artışlarının yasal yollarla sağlandığının ispat yükümlülüğü getirilmelidir;

g) Bağımsız bir kuruluş tarafından, önemli kamu görevlilerinin malları ve yaşam biçimleri belirli aralıklarla gözden geçirilmelidir;

h) Yolsuzluk nedeniyle suçlu bulunan kişilerin, servetleri nerede olursa olsun ve kimin adına kayıtlı olursa olsun dondurulmalı, el konulmalı ve müsaderesine olanak sağlayacak yasalar çıkarılmalıdır;

i) Memurların aldıkları hediyeler için bir sistem geliştirilmelidir;

j) Yolsuzluktan sabıkalı kişilerin, politik makamlara ve kamu güvenliği ile ilgili yerlere tayinleri önlenmelidir;

k) Ulusal ve yerel düzeyde yapılan ihaleler; saydamlık, doğruluk, rekabet açısından gözden geçirilerek kamu kaynaklarının israfı önlenmeli ve özel sektör için adil rekabet koşulları yaratılmalıdır;

l) İhalelerde rüşvet veren firmalar, gerekli soruşturma yapıldıktan sonra belli sürelerle kamu ihalelerine sokulmamak üzere, kara listeye alınmalı ve bu liste ilan edilmelidir;

m) Siyasî partilere veya politikacıların kampanyalarına bağışta bulunanlar kayda alınmalı, kampanyalara yapılacak bağış ve katkılara limit konulmalı ve parti hesapları bağımsız yeminli denetçiler tarafından denetlenmelidir;

n) Avukatlar, saymanlar, mühendisler başta olmak üzere ulusal meslek kuruluşları meslek ahlakı ilkelerinin yeterliği ve etkinliğini sorgulamalı, yolsuzluğu kolaylaştıran fiilleri olan üyelerin disiplin altına alınması yolları araştırılmalıdır;

o) Bağımsız yazılı ve sözlü basın yolsuzlukla mücadelenin olmazsa olmaz koşulu olduğundan hareketle, etkin bir basın için haksız yere rahatsız edilmeme ve bilgi alma hürriyetini garanti altına alacak yasalar oluşturulmalıdır;

p) Yolsuzluk kültürünün doğruluk kültürüne çevrilebilmesi için; hükümet, okullar ve dinî kuruluşlarca düzenlenecek eğitim programları oluşturulmalıdır;

r) Basının ele geçirilmesini önlemek üzere, rüşvete ve aşırı ikramlara karşı dikkatle korunması sağlanmalıdır;

s) Bakanlar kurulu, parlamento, adli makamlar ve tüm bakanlıklar ahlak ilkelerini içeren davranış kodları hazırlamalıdır;

- t) Hükûmetin sorun olan sahaları orataya çıkarmak amacıyla bağımsız anketler yapılarak vatandaşların kamu hizmetlerinden elde ettikleri memnuniyet ölçülmelidir;
- u) Yılın bir günü rüşvete hayır veya hesap verme günü olarak saptamalıdır.

Lima Bildirgesi'nde sayılan ve yolsuzlukla mücadele için alınması önerilen bu tedbirler, yolsuzlukla mücadele etmek isteyen ülkeler açısından önemli açılımlar sunmaktadır.

2.2. Yolsuzlukla Mücadele Eden Ülke Örnekleri

Gelişmiş ya da az gelişmiş hemen hemen tüm dünya ülkelerinin büyük ya da küçük bir sorunu olan yolsuzluk olgusu ile bazı ülkelerin etkili şekilde mücadele ettiğini ve önemli derecede başarı sağlayabildiklerini söyleyebiliriz. Bu başlık altında, yolsuzlukla etkili şekilde mücadele eden ülkelerin deneyimleri ele alınacaktır (Stapenhurst ve Shahrzad, 1999).

2.2.1. Hong Kong'da Yolsuzlukla Mücadele

Hong Kong 1974 yılında Bağımsız Yolsuzlukla Mücadele Komisyonu'nu (Independent Commission Against Corruption-ICAC)¹⁵ kurmuştur. Komisyonun yapmış olduğu orta ve uzun vadeli istikrarlı çalışmalar sonucunda, özel sektör kuruluşları ve sivil toplum örgütlerinin de katılımıyla yolsuzlukla mücadelede önemli başarılar elde edilmiştir. Bu çerçevede kamu hizmetleri yolsuzlukdan temizlenmiş, kamu oyunun yolsuzluğa karşı duyarlılığı yükseltilmiş, özel sektör yolsuzlukların yarattığı tehlikelerin bilincine vararak ICAC tarafından 1994 yılında başlattığı iş ahlakı kampanyasına etkili şekilde katılmıştır. Bu kampanya sonucunda, 1200 büyük özel sektör firması yolsuzluklara karşı ortak yönetim ilkelerini uygulamaya başlamış ve diğer büyük firmaların ise zaman içinde bu ilkelere uyum gösterdikleri görülmüştür. Hong Kong'un yolsuzlukla mücadelede başarılı olmasında etkili olan dinamiklerse şöyle sıralanabilir (De Speville, 1999: 51-58):

- a) Üst düzey yönetimde görev alan siyasetçi ve bürokratlar sorunun ciddiyetini kavrayarak ısrarla ve istikrarlı şekilde yolsuzlukla mücadeleye destek vermişlerdir.
- b) Temiz ve güvenilir çalışanlardan oluşan bağımsız bir yolsuzlukla mücadele örgütü kurulmuştur. Bu kurumun yolsuzlukla etkili şekilde mücadele edebilmesi için gerekli olan yetkilerle donatılmış ve kurum çalışanları için iyi bir ücret ve iyi tanımlanmış çalışma kuralları tesbit edilmiştir.

c) Yolsuzlukla mücadele açısından uzun vadeli iyi tasarlanmış üç ayaklı bir strateji uygulanmıştır. Bu stratejinin ilk ayağı ICAC'ın gelen şikayetleri soruşturması ve yolsuzluğun kökleştiği kurumların tesbit edilmesidir. İkinci ayağında, yolsuzluğun kökleştiği kurumlarda sistematik hale gelen yolsuzluk kaynakları ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Üçüncü ve tamamlayıcı bir ayak olarak, toplumun ve kamu çalışanlarının yolsuzluğa karşı eğitilmesi ve aktif katılımının sağlanması amaçlanmıştır. Yolsuzlukla mücadele çerçevesinde yürütülen soruşturmalar ve uygulanan cezai müeyyideler, halkın da yolsuzluk olaylarını yaygın şekilde kuruma ihbar etmesini sağlamıştır.

d) ICAC yolsuzluk olayları ile ilgili bilgi kaynaklarını tümüyle gizli tutmaktadır. Getirilen kanuni düzenlemeler ile ICAC'ın bilgi kaynaklarını açıklamayı yasaklanmıştır. ICAC'a istihbarat sağlayan kişilere ait bilgilere, az sayıda ve belli kişiler ulaşabilmekte ve bu kişilere ait bilgiler ve belgeler belirli aralıklarla imha edilmektedir.

2.2.2. Singapur'da Yolsuzlukla Mücadele

Singapur'da 1952 yılında "Yolsuz Uygulamalar Araştırma Bürosu" (Corrupt Practices Investigation Bureau-CPIB) kurulmuştur. 1960 yılında CPIB'e yolsuzlukla mücadele açısından daha geniş yetkiler verilmiştir. Singapur'da ise yolsuzlukla mücadelede başarıya ulaşılmasının altında şu dinamikleri sayabiliriz (Leak, 1999: 59-66):

a) Yolsuzluklarla mücadele etmek üzere bağımsız bir kurum olan CPIB kurulmuştur. Kurum başkanı re'sen kendisine ve kurumuna gelen bilgilere bağlı olarak araştırma ve soruşturma yapmaya, suçlamada bulunmaya yetkili kılınmıştır. Ayrıca, "Yolsuzlukla Mücadele Yasası" çıkarılarak yürütülen faaliyetlerin hukuki temelleri oluşturulmuştur.

b) Yolsuzlukla Mücadele Kanunu ile çok ağır yaptırımlar getirilmiştir. Bu çerçevede rüşvet alanların bu tutarı geri ödemesi, yolsuzluklara katılmış ve hüküm giymiş kişilerin mallarına el konulması sözkonusu olmuştur. Kamu ihalelerine fesat karıştıranların sözleşmeleri tümüyle fesh edilmiş ve bu uygulama, ihaleye giren firmalara sürekli olarak hatırlatılmıştır.

c) CPIB'ı daha etkili kılmak için idari alanda ek düzenlemelere gidilmiştir: Polis memurlarının bir kısmı sivil dedektif haline getirilmiş; hakkında yolsuzluk iddiası olan kişilerin statüsü, politik bağlantıları ne olursa olsun serbestçe soruşturma yapma yetkisi sağlanmış; idari yapı içinde işlevsel olmayan külfetli işlemler kaldırılmış; kurum çalışanlarının maaşları, özel sektördeki ücretlere paralel hale getirilmiştir.

2.2.3. Bolivya’da Yolsuzlukla Mücadele

Bolivya SAFKO adında bir kanunla “Toplulaştırılmış Kamu Finansman Yönetimi ve Denetimi Sistemi” ni oluşturmuş ve kamu sektöründe şeffaflık ve hesap verilebilirliği artırmaya çalışmıştır. Yolsuzluk olgusuyla mücadele edebilmek için, şeffaflığın ve hesap verme sorumluluğunun öneminden hareket eden Bolivya’da, hesap verilebilirliğin ve/veya şeffaflığın sağlanabilmesi için şu 10 koşulun yerine getirilmesine çalışılmıştır (De Lozada, 1999: 67-86) :

- a) Kamu görevlilerinin eylem ve işlemlerinde açık ve akla uygun kuralları benimsemesi;
- b) Özellikle siyasi iktidarların politik tasarruflarında şeffaf ve bilgi alışverişine açık olması;
- c) Sistematik, birbiriyle entegre ve detaylı yönetim kuralları oluşturulması sorumlulukların açıkça belirlenmesi ve etkili iç denetim sisteminin kurulması;
- d) Sürekli olarak rekabetçi bir yapı içerisinde çalışanların eğitildiği, değerlendirildiği, ödüllendirildiği ve/veya cezalandırıldığı bir kamu hizmeti anlayışının tesis edilmesi;
- e) Bilgiye ihtiyaç duyulduğunda gerçekçi, güvenilir, tam ve zamanında sunulması;
- f) Bağımsız dış denetim ve yürütülen faaliyetleri doğrulayan etkili bir iç denetim;
- g) İnsan haklarına saygılı, iyi tasarlanmış araştırma ve soruşturma sisteminin kurulması;
- h) Kamu kesiminin faaliyetlerinin toplumsal denetimini sağlayacak, kamuya ait bilgileri takip ve talep eden ilgili bir toplumun (kamuoyunun) varlığı;
- i) Siyasetçilerin ve bürokratların bu konuda destek sağlaması;
- j) Bağımsız, yetkin ve güvenilir bir yargı sisteminin varlığı.

Sonuç olarak, Bolivya’da yolsuzlukla mücadele için kamu sektörüne ilişkin işlemlerde şeffaflığın sağlanması ve bürokratlar ve siyasetçiler açısından hesap verilebilirliğin gerçekleştirilmesi yolsuzlukla mücadelenin temelini oluşturmuş ve bu çerçevede hukuksal ve idari düzenlemeler oluşturulmuştur.

2.2.4. Uganda’da Yolsuzlukla Mücadele

1962 yılında bağımsızlığını kazanan Uganda, politik ve etnik bölünmüşlük nedeniyle yarı federal bir anayasaya sahiptir. Başkan Apollo Milton Obete’nin yönetimi altında (1966) yoğun şekilde devlet eliyle kalkınma hareketi izlenmiş olan Uganda’da, üretici fiyatlarına da doğrudan kontroller uygulanmıştır. Bunlar dışında; ithalat-ihracat lisansları, döviz kontrolleri,

hayatın en basit alanlarına yönelik düzenlemeler sonucunda kamu sektöründe yoğun şekilde yolsuzluklar yaşanmaya başlamıştır. 1971 yılında Obete'nin askeri bir darbe ile iktidardan indirilmesinden sonra 1979 yılına kadar iktidarda kalan İdi Amin başa gelmiştir. İdi Amin ilk iş olarak, Uganda Asyalıları olarak bilinen göçmenlerin mallarına el koyarak, sürgüne göndermiştir. Asyalıların ülkeyi terketmesinden sonra sanayi üretiminde hızlı verimlilik düşüşleri, ihracatta düşme, dış kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında azalmalar görülmüştür. Bütün bu gelişmelerin sonucunda yaşanmaya başlayan enflasyon, on yıldan kısa bir sürede ücret ve maaşların %90'ını eritmiştir. Yükselen kayıtdışı sektörle birlikte, yolsuzluklar da hayatın ayrılmaz ve kanıksanan bir parçası haline gelmiştir. 1986 yılında Ulusal Dayanışma Hareketi lideri Museveni iktidara gelmiştir. Museveni iktidara geldikten sonra yolsuzluklarla mücadele için önemli adımlar atmıştır. Bu çerçevede yapılanları şu şekilde sıralamamız mümkündür (Sedigh ve Ruzindana, 1999: 179-190):

a) İktidara geldikten 8 ay sonra yolsuzluklarla mücadele amacıyla Devlet Denetleme Kurulu kurulmuştur. Bu kurul doğrudan Başkana bağlı ve çok geniş yetkilere sahip olarak çalışmıştır.

b) 1989-1990 yıllarında "Kamu Hizmetlerini Gözden Geçirme ve Yeniden Yapılandırma Komisyonu", 25.000 kamu görevlisinin görüşlerini alarak 729 sayfalık bir rapor hazırlamış ve bu raporda yolsuzluğu önlemek için 225 spesifik öneride bulunulmuştur. Öneriler genel olarak 2000'li yıllarda Uganda'da kamu hizmetlerinin daha küçük, etkin ve etkili olarak yürütülmesini hedeflemektedir. Söz konusu reform çerçevesinde devletin görevleri yeniden tanımlanmış, temel görevler dışındaki faaliyetler özel sektöre devredilmiş, personel rejimi gözden geçirilmiş ve 1990 yılında 320.000 olan kamu görevlisi sayısı 1996 yılında 128.000'e indirilmiştir. (1994 yılında 42.000 kişi olarak tesbit edilen bankamatik memurları (ghost workers), 30.000 kişi olarak tesbit edilen geçici işçiler işten çıkarılmış ve 1994 yılında 4500 kişi gönüllü olarak emekliye ayrılmıştır.)

c) Modern bir yönetim sistemi olarak, sonuç odaklı yönetim sistemine geçiş yapılmıştır. Bu anlayış içerisinde her bakanlık kendi ulaşmak istediği amaçları ve performans standartlarını belirlemiş ve hizmet anketleri düzenleyerek periyodik olarak verilen hizmetin başarısını değerlendirmiştir.

d) Çağdaş bilgi sisteminden faydalanılarak verilen hizmetlerin etkinlik düzeyi yükseltilmiştir.

e) Kamu personelinin maaşlarında iyileştirmeye gidilmiştir. Özellikle kamu personeli sayısında gidilen azaltmaya bağlı olarak maaşlarda iyileştirme yapılabilmesi mümkün olmuştur.

f) Kamu hizmetlerinde yeni yönetim ilkeleri oluşturulmuş ve eğitim seminerleri ile söz konusu ilkeler kamu görevlilerine benimsetilmiştir.

Benzer şekilde siyasi parti liderlerinin uyması gereken kuralları oluşturan “Liderlik Yönetim İlkeleri” de anayasal olarak belirlenmiştir.

g) Yine anayasal olarak, Uganda Sayıştayı’na bütün kamu hesaplarını düzenli olarak denetleyebilme yetkisi verilmiştir. Denetim sıklıklarının artmasıyla her yıl parlamentoya yolsuzluk ve etkinsizliklerle ilgili raporlar verilmeye başlanmıştır.

h) Ekonomik reformlar yapılarak daha liberal bir ekonomik düzen oluşturulmuştur. Bu çerçevede kota sistemi, bazı mallarla ilgili ithalat izinleri ve devlet tekelleri kaldırılmış, temel ihtiyaç maddelerinde özel sektörün devletle rekabet etmesi sağlanmış, geleneksel mallardaki (pamuk-kahve) ihracat tekelleri kırılmış ve ihracat işlemleri kolaylaştırılmış, ihracata yönelik yatırımları teşvik için yeni bir yasa çıkarılmış, kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirilmiş, doğrudan ve dolaylı fiyat kontrolleri kaldırılmış ve döviz piyasası serbestleştirilmiştir.

i) Askeri alanda da ciddi bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Askeri harcamalar kısılarak bir yandan kaynak ihtiyacı azaltılırken diğer yandan da silahlı kuvvetlerin politika üzerindeki vesayeti kırılmaya çalışılmıştır. 1990 yılından 1994 yılına kadar askeri harcamaların GSMH’ya oranı %35’den %16’ya düşürülmüş ve askeri personelin sayısı yaklaşık %40 (50.000 kişi) azaltılmıştır. Böylece yıllık 14 milyon dolar tasarruf sağlanmıştır.

j) İdari olarak şeffaf ve katılımcı olmayan merkeziyetçi bir anlayıştan, şeffaflığı ve katılımcılığı içeren ademi merkeziyetçi bir anlayışa geçiş yapılmıştır.

k) Halkın yolsuzluklarla mücadele isteğini canlı tutabilmek için bağımsız ve hür bir basın önemi kavranarak, basının bu konudaki etkinliğini artırmak amacıyla sürekli olarak çalışma grupları oluşturulmuş ve başkan Museveni her fırsatta yolsuzlukla mücadelenin önemini ön plana çıkartmıştır.

Uganda’da yolsuzlukla mücadele adına atılan bu önemli adımlara ve yürütülen faaliyetlere rağmen Dünya Bankası Ekonomik Kalkınma Enstitüsü ve Uluslararası Şeffaflık Örgütü’nün katıldığı bir toplantıda, yolsuzlukla mücadelenin daha da güçlendirilebilmesi için aşağıdaki şu ilave önlemlerin alınması önerilmiştir (Sedigh ve Ruzindana, 1999: 194-203):

a) Devlet Denetleme Kurulu’nun güçlendirilmesi ya da başka ülkelerde olduğu gibi bu kurulun bağımsız bir kurul haline getirilmesi, kurulun personelinin deneyimli araştırmacılar ve çalışanlardan seçilmesi tavsiye edilmiştir.

b) Devletin üniter yapısının bozulacağı endişesi ile yolsuzluklara karışmış üst düzey görevlilerin katı şekilde cezalandırılmaması

eleştirilmiş ve yolsuzlukla mücadelenin inandırıcı olabilmesi açısından bu konuda önlem alınması önerilmiştir.

c) Kamuoyunun yolsuzlukla mücadeleye güçlü şekilde katkısını sağlamak için, anti-yolsuzluk kampanyası başlatılması önerilmiştir. Kampanyanın temel mesajının; “kamu hizmetlerinden faydalanabilmek için ek bir ödemeye ihtiyaç yoktur ve bu türden ödemelerin yapılmasını isteyenlere karşı çıkarak, şikayetçi olun” şeklinde olması önerilmektedir. Bunun sonucu olarak; kamu bürokrasisinden ayrı olarak bir “Kamu Şikayet Komiserliği” kurulması da önerilmektedir.

d) Yargıda reform yapılması ve yargıçların rotasyonla görev yapmaları önerilmektedir.

3. YOLSUZLUKLA MÜCADELE VE TÜRKİYE

3.1. Genel Olarak Yolsuzlukla Mücadele

Bu başlık altında yolsuzlukla mücadele etmiş ülke örneklerinden elde edilen bilgileri de göz önüne alarak, yolsuzlukla mücadele için yapılması gerekenler kısaca ele alınacak ve ortaya konulan bakış açısı çerçevesinde Türkiye'nin yolsuzlukla mücadele açısından hangi noktada olduğu tesbiti yapılacaktır.

Yolsuzlukla mücadelede başarılı olmak için herşeyden önce yolsuzlukların kaynağı olan ve yolsuzluk olgusuna barınak oluşturan yapıların, kamu sektörünün yeniden yapılandırılması yoluyla yok edilmesi gerekir. Devletin iktisadi hayata yönelik kontrol, düzenleme ve yönlendirme faaliyetleri, temel olarak iktisadi hayattaki gelirin ve servetin dağılımını etkileyip belirlediği için bu yetkinin kullanılması sırasında yolsuzlukların doğmasına da yol açmaktadır. Dolayısıyla, kamu personelinin ve vatandaşın çıkar birlikteliği oluşturarak topluma zarar verme ihtimali en aza indirilmelidir. Bu çerçevede özelleştirme, ekonomik düzenlemeler (regulations) ve yasal-kurumsal serbestleşme (deregulation) önemli politika açımları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, yolsuzlukla mücadele için öne çıkan bu politika önerilerinin kötü niyetli insanların elinde başka yolsuzlukların kaynağını oluşturma ihtimalinin olduğu da unutulmamalıdır.

Kamu sektörünün yürüttüğü faaliyetlerde etkin sonuçlar üretmesi yolsuzluğun olmadığı anlamına gelir. Başka bir deyişle, kamu sektörünün yürüttüğü faaliyetlerin etkinlikten uzaklaşmasına yol açan en önemli neden yolsuzlukların varlığıdır. Dolayısıyla, kamu sektörünün faaliyetlerini etkinleştirmeye yönelik alınacak tedbirler yolsuzlukların da azalmasını-yok olmasını sağlayacaktır. Bu çerçevede kamu sektöründe iyi bir yönetim

anlayışının kurulması ve işletilmesi, yolsuzlukların da önüne geçilmesini sağlayacaktır. OECD tarafından yapılan bir tanımlamaya göre iyi yönetimin unsurları; teknik ve idari rekabet, organizasyon becerisi, güvenilirlik, öngörülebilirlik, kanun hakimiyeti, sorumluluk anlayışı, katılımçılık, şeffaflık ve açık bilgi sistemi olarak sayılmıştır (<http://www.oecd.org/puma/gvrnance/emef/governance.htm>).

Devlet bünyesinde faaliyet gösteren kurumlar, gerek özerk bir çalışma alanının olmaması, gerek çalışanlara gerekli ve yeterli motivasyonun sağlanamaması, gerekse de rekabetten uzak bir çalışma düzeninin olması nedeniyle ulaşabilecekleri en yüksek çalışma performansına ulaşamamaktadırlar. Devlet bünyesindeki kurumların daha etkin şekilde çalıştırılabilmesi için üç temel mekanizma öngörülmektedir (World Bank, 1997: 77-78):

a) *Toplumsal hayatta olduğu kadar devlet içerisinde de kurallar ve kısıtlamaların güçlendirilmesi*: Devletin yasama, yürütme ve yargı erkleri arasındaki yetkilerin tam olarak bölünmesi ve bu erkler arasında geçişin olabildiğince kısıtlanması, keyfi devlet davranışlarını engelleyerek, ayrı ayrı işlevleri olan güçlerin birbirini denetlemesine ve geri bildirim mekanizmasının işlemesine imkan verecektir. Yasama ve yürütme erklerinin kullanımında hesap verme yükümlülüğünün getirilmesi ve bunun tamamıyla yargısal denetime tabi olması devlet faaliyetlerinde etkinliği artıracaktır. Ancak, bu noktada yargının bağımsız olması, başka bir deyişle idari ve siyasi kararlardan etkilenmemesi ve etkili şekilde işletilmesi gerekmektedir (World Bank, 1997: 99-100). Devletin keyfi uygulamalarına karşı, uluslararası düzeyde destekler sağlanması da etkili olabilecektir. Bu çerçevede AB, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) gibi ticaret birlikleri ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi örgütler, ticaret üzerindeki keyfi devlet uygulamalarının önüne geçebilmektedir. Bunların dışında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (IBRD) gibi uluslararası örgütler, şartlı olarak ülkelerin politika oluşumlarına müdahil olmaları devletin keyfi politikaları üzerinde caydırıcı yönde etki edebilmektedir (World Bank, 1997: 101). Devlet faaliyetlerinde yürütme erkinin kullanılması sırasında idareye geniş taktir yetkisi verilmesi, keyfi ve yolsuzluklara açık bir yapı oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, devletin etkinleştirilmesi sürecinde idareye geniş taktir yetkisi veren uygulamaların kaldırılması ve yolsuzluk olasılıklarının azaltılması gerekmektedir.

b) *Devlet kurumları içinde daha fazla rekabetçi bir yapının oluşturulması*: Devletin tüm kurumlarında rekabetin sağlanabilmesi için devlet personelinin çalışma ve yaptığı işte kaliteyi arama arzusunu daima canlı tutmak gerekmektedir. Bunun için çalışanları motive edecek bir atama, terfi ve ücret politikasına ihtiyaç vardır. Kayırmaya dayalı atama

ve terfi sisteminin olduğu ve yetersiz ücretlerin uygulandığı bir yapıda hiçbir personelin daha çok ve iyi çalışmak gibi bir arzusu olmayacaktır. Dolayısıyla personelin işe alınışı ve yükseltilmesi sırasında tamamıyla liyakat esaslarına uyulması, personelin kendi arasında rekabet etmesine ve bu yolla hizmet kalitesinin yükselmesine imkan verecektir. Ayrıca, personelin yeterli ve cazip ücretler alması da işe alınış, terfi ve işte kalma arzusu açısından niteliklerin yükselmesini sağlayacaktır. Ancak, birçok ülkede kamu personeli sayısının, düşük kalitedeki işgücünü de kapsayacak şekilde, adeta bir işsizlik sigortası aracı gibi kullanılarak şişirilmesi sonucunda, kamu personelinin ücretleri aşınmaya uğramıştır. Ayrıca, kamu personelinin atanmasında ve terfi ettirilmesinde liyakata dayalı bir sistem yerine, kayırma esasına dayalı bir sistemin kökleşmesi bürokrasinin kalitesini ve kabiliyetlerini düşürmektedir (World Bank, 1997: 92-95). Devlet kurumlarında rekabetin sağlanabileceği alanlardan birisi de, geçmişte genellikle devlet tekeli konumunda bulunan kamu malları ve hizmetlerinin sağlanmasıyla ilgilidir. Bu hizmetlerin yerine getirilmesinde devlet tekelinin varlığı, yapılan işin etkinliğinin ve performansının artırılmasına yönelik taleplerin önüne geçmektedir. Bu alanlarda etkinliğin artırılmasının tek yolu bu alanların rekabete açılmasıdır. Teknolojik gelişmeye bağlı olarak geçmişte kamu tekeli olarak işletilmiş telekomünikasyon, elektrik ve diğer bazı kamu hizmetlerinde özel sektörün katılımı ile rekabetin sağlanabilmesi, bu alanlardaki taleplerin genişlemesine ve bu hizmetlerin sağlanmasındaki etkinliğin yükselmesine imkan sağlayacaktır. Ayrıca, gerek kamu kurumlarının günlük hizmetlerinin sağlanması ve gerekse de rutin bazı kamu hizmetlerinin yürütülmesi ile ilgili olarak, taşeronla verme (contracting out) yönteminin kullanılması, hizmette kalite, fiyat avantajı ve tasarruf sağlayabilmektedir.

c) *Devlet içinde ve dışında, seçmenler-küresel ortakların katılımının sağlanması:* Devletin yürütmüş olduğu çeşitli hizmetler ve izlediği politikalar ile ilgili olarak toplumdaki her kesimin katılımının sağlanması ve uzlaşma içerisinde faaliyetlere yön verilmesi başarıya ulaşmayı daha kolaylaştırmaktadır. Bu katılımın ve uzlaşmanın olmadığı ortamlarda, genellikle hükümetler çıkar gruplarının ağına düşmekte ve toplumun aleyhine olan politikalar uygulamaya sokulabilmektedir. Devletin halka yakınlaştırılması ve yönetimde halkın katılımı sayesinde daha yüksek başarı düzeylerine ulaşma amacı çerçevesinde, son zamanlarda sıkça gündeme gelen bir kavram da, *yönetişim* (governance) kavramıdır. Bu kavram, yönetim kavramının içerdiği tek taraflı eylem tarzı yerine, yöneten ve yönetilenler arasında yaşanacak etkileşimin sonucunda oluşacak eylem tarzını ifade etmektedir. Yönetişim, yöneten ve yönetilenlerin birlikte yönlendirme sürecidir. Bu yönetim anlayışı çerçevesinde, yönetimde ortaklık, demokratiklik, açıklık, hesap verme

yükümlülüğü, çoğulculuk ve yerelleşme kavramları ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, devlet yönetiminde sorumluluğun, devletten sivil topluma doğru kayması söz konusu olmaktadır. Yönetişim kavramı, aslında günümüze değin kullanılmakta olan ademi merkeziyetçilik, katılımcı demokrasi ve şeffaf yönetim kavramlarını içermektedir (<http://www.yenitürkiyederGISi.com.tr/issue.exe?8>). Devletin birçok hizmeti ile ilgili olarak merkeziyetçilikten kurtularak ademi merkezi bir zihniyetle örgütlenmesi, politik istikrar, kamu hizmetlerinin performansı, eşitsizlik ve makro ekonomik istikrar açısından olumlu etkiler yaratmaktadır. Bu olumlu sonuçların ortaya çıkmasında üç dinamik etkili olmaktadır: Bunlardan birincisi, bazı hizmetlerin yerel birimler tarafından yürütülmesi sayesinde, o bölgenin özellikleri ve hizmetin gerekleri konusunda daha doğru kararların verilmesidir. Ayrıca değışen şartlara uyumun daha kolay ve daha az maliyetle gerçekleşmesi de, hizmetteki etkinliğı yükseltmektedir. İkinci olarak kamu hizmetlerinin performansının değerlendirilmesinde, fiziksel olarak yakın konumda olan vatandaşların hizmetleri değerlendirmesi hem daha kolay ve ucuz, hem de daha başarılı olmaktadır. Son olarak ülke düzeyinde yerel birimler arasında yaşanacak rekabet yoluyla da hizmetlerde performansın yükselmesi mümkün olabilmektedir (World Bank, 2000: 107-109).

Çalışmanın önceki başlıklarında ele aldığımız, yolsuzlukla ısrarlı ve bilinçli bir şekilde mücadele etmiş az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke deneyimlerinden elde etmiş olduğumuz bilgiler de yolsuzlukla mücadele ile ilgili olarak aşağıdaki şu hususların önemini ortaya koymaktadır:

- a) Yolsuzlukların kaynağını oluşturan kamu kontrolleri, düzenlemeler ve bürokrasinin ortadan kaldırılabilmesi için idare yeniden yapılandırılmalıdır.
- b) Toplumun kamu sektörüne ait yürütülen faaliyetlerle ilgili olarak bilgi almasını sağlayacak kanalların olması ve şeffaflığın sağlanması gerekmektedir.
- c) Yolsuzlukla mücadele için güçlü ve istikrarlı bir toplumsal ve politik isteğin ve desteğin olması gerekmektedir.
- d) Yolsuz davranış sergileyen kişileri etkili şekilde kavrayabilecek ve cezalandıracak yasal bir altyapının varlığı gerekmektedir.
- e) Yolsuzlukla mücadeleyi yürütecek bağımsız ve uzmanlaşmış bir kurum kurulmalıdır.
- f) Yolsuzluğa katılmış kişileri etkili şekilde cezalandıracak, bağımsız ve güçlü bir yargı sistemi gerekmektedir.
- g) Toplumdaki bireyleri yolsuzluklar konusunda uyaracak, bilinçlendirecek ve duyarlı hale getirecek bir toplumsal eğitim sürdürülmelidir.

3.2. Yolsuzlukla Mücadelenin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Yukarıdaki başlık altında yapmış olduğumuz değerlendirmeler çerçevesinde, Türkiye’de yolsuzluk olgusu ve yolsuzlukla mücadele açısından ne durumda olduğumuzu ve son dönemde yolsuzlukla mücadele açısından neler yapıldığını ele alabiliriz. Böylece yolsuzlukla mücadele açısından hangi noktada olduğumuzu değerlendirme şansımız olacaktır.

Tablo 3. Yolsuzlukla Mücadele Açısından Önemli Politika Tedbirlerinin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Yolsuzlukla Mücadelede Uygulanan Politika Tedbiri	Var	Kısmen Var ¹⁶	Yok
Kamu sektörünün, temel faaliyet alanında odaklanması şeklinde devletin küçültülmesi		✓	
Kanun hakimiyeti	✓		
Şeffalık ve açık bilgi sistemi		✓	
Katılımcı yönetim anlayışı			✓
Yerleşme	✓		
Hesap verme sorumluluğu			✓
Rekabetçi yönetim anlayışı			✓
Kamu sektöründe keyfiliğin ortadan kaldırılabilmesi için kural ve kısıtlamaların varlığı	✓		
Devletin faaliyetlerinin doğruluğunu teyit eden etkili bir iç ve dış denetim sistemi		✓	
Yolsuzluğa karışmış olanları etkili şekilde cezalandıracak, caydırıcılığı olan cezai müeyyideler		✓	
Bağımsız ve güçlü bir yargı sistemi ¹⁷		✓	
Üst düzey politikacı ve bürokratların kararlılık ve mücadelede sürekliliği			✓
Bağımsız bir yolsuzlukla mücadele kurulu ve çalışma mevzuatı ¹⁸			✓
Sürekli toplumsal eğitim ve bilinçlendirme			✓
Yolsuzlukla mücadele kampanyası			✓
Yolsuzlukların önlenmesi ve mücadele için güçlü bir toplumsal talep			✓
Temiz ve sürekli olarak toplumun ilgisini canlı tutacak bilinçli bir basın		✓	
Toplumun yolsuzlukla mücadelede ve diğer konularda güvenini kazanmış bir devlet			✓

Tablo 3., yolsuzlukla etkili şekilde mücadele eden ülkelerin deneyimlerinden elde edilen yolsuzlukla mücadele politikalarının Türkiye açısından değerlendirilmesini ifade etmektedir.

Bu tablo, Türkiye’de yolsuzlukla mücadele açısından önemli hususların yerine getirilmediğini ve bu yapı ile yolsuzlukla mücadelede başarı kazanmanın mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Yolsuzlukla mücadele konusunda son bir kaç hükümet döneminde ciddi hedeflerin belirlendiğini ve önemli girişimlerin yapıldığını söyleyebiliriz. Mevcut AKP Hükümeti ve daha önceki DSP-ANAP-MHP Koalisyon Hükümeti’nin çalışma planları içinde yolsuzlukla mücadele açısından önemli hedefler saptanmıştır.

DSP-ANAP-MHP Koalisyon Hükümeti’nin yolsuzlukla mücadele açısından 57.Hükümet Programı’nda: “Kamu harcamalarında savurganlığı önleyecek, ihalelere gölge düşürmeyecek, yolsuzluklara olanak tanımayacak, kamudan haksız kaynak transferine yol açmayacak *gider reformu* yapılacaktır. Gider reformu gerçekleştirilirken, *İhale Yasası* başta olmak üzere *Kamulaştırma*, *Sayıştay Yasası* gibi yasalar çağdaş ilke ve uygulamalara göre düzenlenecektir. ... Hükümetimiz 21’ inci yüzyıla girerken, demokrasimizin eksikliklerini gidermeyi, insan haklarını geliştirmeyi, düşünce özgürlüğünün önündeki engelleri kaldırmayı hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti ilkelerine bağlılığın gereği olarak, yargının daha verimli ve etkili çalışabilmesini sağlamayı; aynı zamanda organize suç örgütleriyle, çetelerle ve yolsuzluklarla mücadeleyi her türlü yasal imkan ve vasıtalarla yararlanarak sürdürmeyi öncelikli görevleri arasında saymaktadır. Devlet yönetiminde güven ve verimliliğin sağlanması, devletin gözetim ve denetim yetkisinin gereği gibi kullanılması için kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması ve kamu kurumları arasında görev ve yetki paylaşımının yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. ... Bu nedenle kamu yönetimi, çağdaş devlet ilkeleri ve ülkemizin gereksinimlerine yanıt verebilecek şekilde yeniden yapılandırılacaktır. Başbakanlığın kendi asli işlevlerinde yoğunlaşması için gerekli düzenlemeler yapılacaktır. ... Hükümetimizin amaçlarından biri de, toplum vicdanını rahatsız eden yolsuzluklarla etkili bir mücadeleyi gerçekleştirmektir. Bu mücadeleyi zorlaştıran yasal boşluklar giderilecektir. Bu amaçla, kurumsal bir yapılaşma kamu yönetiminde yeniden yapılanma sırasında ele alınacaktır. *Siyasi Ahlak Yasası* çıkarılacaktır. Haksız mal edinmelerin etkili bir şekilde izlenerek önlenmesi için *Mal Bildirimi Yasası*’nda gerekli değişiklikler yapılacaktır. Kamudaki denetim karmaşasına son verilecektir. Yerel yönetimlerin yetkileri artırılırken etkili denetimleri de sağlanacaktır. Bu amaçla Sayıştay bünyesinde *Yerel Yönetimler Birimi* kurulacaktır. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu’ nun işlevini değiştirmek ve tam bağımsızlığını sağlamak amacıyla gerekli yasal düzenleme yapılacaktır. Kamudaki denetleme kurumlarına eleman alımında özenli seçime ve meslek içi eğitime önem verilecek, denetmen kişiliğinin ve görev sorumluluğu bilincinin geliştirilmesine yönelik önlemler alınacaktır.” ifadelerine yer verilmektedir.

Mevcut AKP Hükümeti'nin yolsuzlukla mücadeleyle ilgili olarak Acil Eylem Planı çerçevesinde yapmayı planladığı düzenlemeler de aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

- Yolsuzluklar Hakkında Ceza Hukuku Sözleşmesi ile Yolsuzluklar Hakkında Medeni Hukuk Sözleşmesi onaylanacak.
- Yolsuzluk ve usulsüzlük konusunda cezalar caydırıcı hale getirilecek.
- Görevden ayrıldıktan sonra yapılamayacak işlerle ilgili alanlar genişletilecek ve etkin bir şekilde uygulanacak.
- Siyasetin finansmanı şeffaf hale getirilecek.
- Mevzuatımızdaki “sır” kavramı yeniden belirlenecek.
- Yolsuzluk konusunda hükümet-kamu yönetimi-yargı-medya-sivil toplum diyalogu geliştirilecek.
- Kanun gerekçelerinde kanunun getireceği fayda ve maliyetler yer alacak.

Son yıllarda yolsuzluklar hakkında artan hassasiyet ve özellikle hükümetlerin programlarında yolsuzluklarla mücadele konusunun öncelikli şekilde yer alması ile, Türkiye’de yolsuzlukla mücadele açısından önemli sayılabilecek yasal ve idari düzenlemelerin yapıldığını görmekteyiz. Bu düzenlemelerin bir kısmı IMF ile yürütülen stand-by anlaşması çerçevesinde gündeme gelirken, bir kısmının da AB’ne uyum çalışmaları çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bu konudaki gelişmeleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- Kamu İhale Kanunu’nun çıkarılması.
- Sayıştay Kanunu’nda değişiklikler yapılması.
- TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonları’nın kurulması.
- Avrupa Konseyi Yolsuzluklarla Mücadele Medeni Hukuk Sözleşmesi’nin kabul edilmesi.
- Avrupa Konseyi Yolsuzluklarla Mücadeleye İlişkin Ceza Hukuku Sözleşmesi’nin kabul edilmesi.
- 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun çıkarılması.

SONUÇ

Türkiye’de yolsuzlukla mücadele adına geçtiğimiz yıllarda yürütülen faaliyetler, yolsuzlukla mücadele eden bazı ülke örnekleri ve bu konuda yapılan çalışmalar ışığında bir bütünlükten yoksun ve yetersiz gözükmektedir. Bugüne kadar Türkiye’de yolsuzluk komisyonları aracılığıyla yürütülen çalışmalar, kimi yolsuzlukların tesbiti ve cezalandırılması açısından işlev görse de, yolsuzlukların kaynağını oluşturan yapı ve toplumun yolsuzluklar ile ilgili bakış açısı üzerinde önemli bir etki yaratmamıştır.

Dünyada yaşanan yolsuzlukla mücadele deneyimlerinin ortaya koyduğu sonuç; yolsuzluk olgusu ile hukuki, idari, ekonomik, adli ve eğitsel açıdan entegre bir mücadele bakış açısı geliştirmeksizin başarılı olunamayacağını göstermektedir.

Türkiye’de yolsuzlukla mücadelede başarılı olabilmek için; *devletin ekonomik faaliyetlerinin temel fonksiyonlar çerçevesinde yeniden oluşturulması, kamu yönetiminde etkinlik, rekabet, katılımcılık, yerelleşme, hesap verme sorumluluğu, kanun hakimiyeti ve şeffaflık anlayışının egemen kılınması, üst düzey yönetici ve siyasetçilerin sürekli ve bilinçli olarak yolsuzlukla mücadele etmesi, yaygın ve etkili bir iç-dış denetimin varlığı, yolsuzlukları etkili şekilde cezalandıracak yasal bir çerçevenin oluşturulması, yolsuzluk olgusunu profesyonelce takip edecek güçlü ve bağımsız bir yolsuzlukla mücadele kurulunun kurulması, bağımsız bir yargı sisteminin varlığı, toplumun yolsuzlukla mücadele bakış açısını güçlendirecek bir toplumsal eğitimin yürütülmesi, bilinçli ve temiz bir basınının varlığı ve yolsuzlukla komple bir mücadeleyi yürütebilmek için yolsuzlukla mücadele kampanyalarının yürütülmesi gerekmektedir.* Aksi takdirde tekil tedbirler alınarak (yolsuzluk komisyonları kurularak ya da bir takım uluslararası sözleşmeleri imzalamakla), yolsuzluk olgusu ile etkili şekilde mücadele etmek, yolsuzluk olgusunu kalıcı ve başarılı bir şekilde ortadan kaldırmak mümkün gözükmemektedir.

NOTLAR

¹ The Economist, August 2nd-8th 2003, 27.

² Yolsuzluk kavramının ekonomik tanımı ve sınıflandırması için bkz. Cingi (1994)

³ Foreign Corrupt Practices Act (1977).

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Transparency International, <http://www.transparency.org>.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Key (1970: 47).

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Key (1970: 47).

⁷ Bizim hukuk sistemimizde de ayrıntılı şekilde düzenlenmiş olan bu kavramlar ile ilgili tanımlar ve düzenlemeler için; Türk Ceza Kanunu 204-348. maddeler incelenebilir.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekelund ve Tollison (1977) ve Volckart (2000).

⁹ ICRG; Uluslararası Ülke Risk Rehberi (International Country Risk Guide)

¹⁰ WDR1; Dünya Kalkınma Raporu 1 (World Development Report 1)

¹¹ BI; Uluslararası İş Dünyası (Business International)

¹² Endeks değerlerinin büyümesi ekonomik hayata yönelik müdahalelerin artması anlamına gelmektedir.

¹³ Yolsuzluğun nedenleri ve sonuçları üzerine detaylı bir çalışma için bkz. Berkman (1983) ve Tosun (2001:97-122).

¹⁴ Kamu hesaplarına ait bilgilerin halka etkin, doğru ve tam bilgiyi sağlayacak şekilde ulaşabilmesi için, IMF tarafından hazırlanan “Mali Saydamlık ile İlgili İyi Uygulamalar Tüzüğü”, kamu mali yönetimi açısından önemli ilkeleri ortaya koymaktadır.

¹⁵ ICAC’a benzer olarak; Avustralya, Çin, Hindistan, Güney Kore, Malezya, Pakistan, Filipinler, Sigapour, Tayvan, ve Tayland’da da yolsuzlukla mücadele komisyonları kurulmuştur (World Bank, 2004: 44)

¹⁶ Bu sütunda yer alan “✓” işaretlerinden “yok”’a yakın olanlar sağa dayalı, “var”’a yakın olanlar sola dayalı olarak gösterilmiştir.

¹⁷ Türkiye’de mevcut yargı sistemi, çok önemli sorunlar taşımaktadır: Mahkemelerin iş yükü, kaynak yetersizliği, adalet hizmetleri personelinin eğitiminin yetersizliği, yargı bağımsızlığını ihlal eden uygulamaların varlığı bunlar arasında sayılabilir.

¹⁸ Bkz. Ömürgönülşen (2003).

KAYNAKÇA

Adaman, F., A. Çarkoğlu ve B. Şenatalar (2001), *Hanehalkı Gözünde Türkiye’de Yolsuzluğun Nedenleri ve Önlenmesine İlişkin Öneriler*, İstanbul: TESEV Yayınları, No: 24.

Alesina, A. ve B. Weder (1999), “Do Corrupt Governments Receive Less Foreign Aid?”, *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 7108.

Al-Mahrubi, F. (2000), “Corruption and Inflation”, *Economic Letters*, 66, 199-202.

Berkman, Ü. (1983), *Az gelişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Rüşvet*, Ankara: TODAİE Yayınları.

Bhargava, V., ve E. Bolongaita (2004), *Challenging Corruption in Asia*, Washington: The World Bank.

Cingi, S. (1994), “Yolsuzluk Olgusu ve Ekonomik Analizi Üzerine Notlar”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12, s.1-8.

De Lozada, A.S. (1999), “In Pursuit of Public Accountability in Bolivia”, Staphurst R. ve S. Shahrzad (der), *Curbing Corruption: Toward a Model for Building National Integrity* içinde, Washington: World Bank, 67-86.

De Speville, B.E. (1999), “The Experience of Hong Kong, China, in Combating Corruption”, Staphurst R. ve S. Shahrzad (der), *Curbing Corruption: Toward a Model for Building National Integrity* içinde, Washington: World Bank, 51-58.

Ekelund, R.B. ve R.D. Tolison (1997), *Politicized Economies: Monarchy, Monopoliy and Mercantilism*, Texas: Texas A&M University Press.

- Friedman, E., S. Johnson, D. Kaufmann ve P. Zoido-Lobaton (2000), "Dodging the Grabbing Hand: the Determinants of Unofficial Activity in 69 Countries", *Journal of Public Economics*, 76, 459-493.
- Ghura, D. (1998), "Tax Revenue in Sub-Saharan Africa: Effects of Economic Policies and Corruption", *International Monetary Fund Working Paper*, No: 135.
- Gupta, S., H. Davoodi ve E. Tiongson (2000), "Corruption and the Provision of Health Care and Education Services", *International Monetary Fund Working Paper*, No: 116.
- Gupta, S., L. de Mello ve R. Saharan (2000), "Corruption and Military Spending", *International Monetary Fund Working Paper*, No: 23.
- Hines, J.R. (1995), "Forbidden Payment: Foreign Bribery and American Business After 1977", *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 5266.
- Huntington, P.S. (1968), *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press.
- Huntington, P.S. (1989), "Modernization and Corruption", Heidenheimer A. vd. (der.) *Political Corruption: A Handbook içinde*, New Jersey: Transaction Publishers, 377-389.
- Johnson, B.T., K.R. Holmes ve M.Kirkpatrick (1999), *1999 Index of Economic Freedom*, Washington: The Heritage Foundation.
- Kaufman, D. ve S.J. Wei (1999), "Does "Grease Money" Speed Up the Wheels of Commerce", *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 7093.
- Key, V.O. Jr. (1970), "Techniques of Political Graft", Heidenheimer A. A. (der.) *Political Corruption: Reading in Comparative Analysis*, New York, 46-53.
- Leak, T.A. (1999), "The Experience of Singapore in Combating Corruption", Stapenhurst R. ve S. Shahrzad (der.), *Curbing Corruption: Toward a Model for Building National Integrity içinde*, Washington: World Bank, 59-66.
- Leff, N. (1989), "Economic Development Through Bureaucratic Corruption", Heidenheimer A. A. (der.) *Political Corruption: Reading in Comparative Analysis*, New York, 389-405.
- Mauro, P. (1995), "Corruption and Growth", *The Quarterly Journal of Economics*, August, 681-712.

- Mumcu, A. (1969), *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ömürgönülşen, U. (2003) "Public Service Ethics: The Feasibility of Ethical Administration in Turkey", *Ethics 2003, 1st International Business and Professional Ethics of Turkey*, September 17-19 2003, Ankara: Hacettepe University , Research Center for Business&Professional Ethics, 30-47.
- Rose-Ackerman, S. (1996), "Redesigning the State to Fight Against Corruption: Transparency, Competition, and Privatization", *The World Bank Note*, April, No: 75.
- Sedigh, S. ve A. Ruzindana (1999), "The Fight Against Corruption in Uganda", Stapenhurst R. Ve S. Shahrzad (der.), *Curbing Corruption: Toward a Model for Building National Integrity*, Washington: World Bank, 179-205.
- Tanzi, V. (1998), "Corruption Around the World: Causes, Consequences and Cures", *International Monetary Fund Working Paper*, No: 63.
- Tanzi, V. ve H. Davoodi (1997), "Corruption, Public Investment and Growth", *International Monetary Fund Working Paper*, No: 139.
- The Economist*, August 2nd-8th 2003, 27.
- Tosun, M.U. (2001), *Bir Kamusal Başarısızlık Ürünü Olarak Yolsuzluk*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (1995), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (1996), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (1997), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (1998), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (1999), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (2000), *The Corruption Perception Index*. Berlin: <http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>

- Uluslararası Şeffaflık Örgütü (2001), *The Corruption Perception Index*. Berlin:
<http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü. (2002), *The Corruption Perception Index*. Berlin:
<http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Uluslararası Şeffaflık Örgütü. (2003), *The Corruption Perception Index*. Berlin:
<http://www.transparency.org/surveys/index.html#cpi>
- Volckart, O. (2000), "The Open Constitution and its Enemies: Competition, Rent Seeking, and the Rise of the Modern State", *Journal of Economic Behavior & Organization*, 42: 1-17.
- Wei, S.J. (1997), "How Taxing Is Corruption on International Investors", *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 6030.
- World Bank (1997), *The State in a Changing World*, World Development Report.
<http://www.saydamlik.org7lima.html>
<http://www.oecd.org//puma/gvrnance/emef/governance.htm>
<http://www.yeniturkiye-dergisi.com.tr/issue.exe?8>

SATIŞ ELEMANI PERFORMANS DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE YÖNELİK LİTERATÜR ARAŞTIRMASI*

Leyla ŞENTÜRK ÖZER

(Yrd. Doç Dr., Hacettepe Üniversitesi, İşletme Bölümü, 06532, ANKARA)
leyla@hacettepe.edu.tr

Özet:

Bu çalışma, satış elemanı performans değerlendirme literatüründen hareketle, performans değerlendirme çalışmalarında kullanılan kriterleri belirli bir sistematik içerisinde toplamaya çalışan kavramsal bir incelemeyi oluşturmaktadır. Konuya ilişkin literatürün incelenmesi sonucunda, performans değerlendirme kriterlerine yönelik çalışmalar, çalışma amacı, kullanılış yeri ve şekline göre ele alınmış ve performans kriterleri belirlenmiştir.

Abstract:

A Literature Review About the Performance Appraisal Criteria of Sales People

The objective of this study is to set a conceptual framework for the performance appraisal criteria of sales people through the review of performance appraisal literature. Performance appraisal criteria of sales people are determined after an assessment of the objectives, place and form of usage of performance appraisal studies.

---

* Katkılarından dolayı Sayın Prof. Dr. Doğan Yaşar Ayhan'a teşekkür ederim.

Anahtar Sözcükler: Satış elemanı performansı, satış elemanı performans değerlendirme.

Keywords: Salesperson performance, salesperson performance evaluation.

GİRİŞ

Satış elemanlarının performanslarını değerlendirmek firmalar için önemli bir konuyu oluşturmaktadır. Özellikle, satış elemanının ücretlendirilmesi, yükseltilmesi ve motivasyon planlarının oluşturulmasında bu değerlendirmelerden büyük ölçüde yararlanılmaktadır (Lambert, 1997). Ayrıca, satış elemanı performans değerlendirme, satış programının formüle edilmesi ve kontrolü (Johnston ve Marshall, 2003: 237) ile satış elemanı (SE) gelecek satışlarını artırmak için satış planları geliştirmek ve motive etmek için bilgi (işe alma, SE'nin işine son verme, terfi ettirme, ücret ve ödüllerin belirlenmesi, transfer, uyumsuzlukları gidermede) sağlamaktadır (Futrell, 1999). Bunun yanı sıra, yönetimin satış organizasyonunun etkililiğini artırmak ve SE'nin performansını geliştirmek için karar vermesine yardımcı olabilecek bazı temel bilgiler sağlamaktadır (Cravens, 1995). Yönetimin ihtiyaç duyduğu her iki tür bilgi şekli de performans belirleyicilerinin ne olduğunu anlamalarını gerektirmektedir (Piercy vd., 1998). Ayrıca, bu kriterler değerlendirmenin SE tarafından kabul görme derecesini de etkilemektedir (Pettijohn vd., 2001). Dolayısıyla, satış gücü performans değerlendirme yönetimi için önemlidir. Bu önem, satış performansını değerlendirme çabalarında etkili kriterlerinin belirlenmesi gereğini de ön plana çıkarmaktadır.

SE performansına yönelik literatür incelendiğinde, farklı yaklaşımlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin: Performans değerlendirmenin sağlayacağı faydalar, performansı etkileyen faktörler, performans değerlendirme sürecinde kullanılan ve kullanılması gereken kriterler, değerlendirme süreci ve zamanlaması, değerlendirmenin kim tarafından yapıldığı (yönetim, satış elemanı, müşteri) vb. Dolayısıyla, SE performansını ölçecek ve yönetimin amacına hizmet edecek performans kriterleri ve ölçütlerinden hangisinin doğru ve uygun olduğu tartışma konusudur.

Bu çalışma satış elemanı performansını değerlendirme konusunda yapılacak çalışmalara katkı sağlamak amacıyla, satış elemanı performans değerlendirme literatüründen hareketle, performans değerlendirme çalışmalarında kullanılan kriterleri belirli bir sistematik içerisinde toplamaya çalışan kavramsal bir incelemeden oluşmaktadır.

1. ÇALIŞMANIN METODOLOJİSİ

Burada, SE performans değerlendirme ile ilgili çalışmalar, çalışma amacı, performans değerlendirmenin kullanılış yeri ile şekline göre sınıflandırılmış ve SE performans değerlendirme kriterleri yedi yaklaşım altında gruplandırılmıştır. Aslında, bu türden bir literatür araştırmasında, söz konusu

yaklaşımların tarihsel gelişimleri ve birbirlerinden farklılaşmalarının dikkate alınarak, değerlendirilmesi daha doğru bir yöntem olabilirdi. Ancak, her bir yaklaşım grubu içinde yer alan çalışmaların tarih sırası gözetilerek verilmesi, SE performans değerlendirme kriterlerinin gruplandırılmasını zorlaştırabilecekti. Bu nedenle, yaklaşımların tarihsel sıralaması Ek'te sunularak, yaklaşımlar içinde yer alan çalışmaların kullanılan ölçek ve kriterler gözönüne alınarak açıklanması tercih edilmiştir.

2. SE PERFORMANS DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

SE performans değerlendirme kriterleri literatürde farklı şekillerde ele alınmıştır. Örneğin; niteliksel/niceliksel (Jobber ve Lancaster, 2003: 447-451), davranış/çıktı (Dalrymple vd., 2001: 512), subjektif/objektif (Johnston ve Marshall, 2003: 481) ve girdi/çıktı (Pettijohn vd., 2001), davranış/sonuç (Dalrymple ve Cron, 1992: 718-725). Çıktı temelli ölçütler satış hacmi, kota yüzdesi vb. gibi sadece performansın bir boyutu ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla, bireysel iş performansından elde edilen sonuçlardır (Pettijohn vd., 2001). Diğer taraftan, satış literatüründe subjektif, niteliksel, girdi ya da davranışı temel alan ölçütler satış gücü performansını değerlendirmede kullanılmaktadır. Girdi ölçütleri iletişim yeteneği, görünüm, rekabet ve ürün bilgisi, zaman yönetimi, müşteri sayısı vb. kişisel kontrole dayalı ölçütlerdir (Pettijohn vd., 2001). Ancak, çok farklı şekillerde ele alınmış olsalar da bunların objektif ve subjektif kriterler/ölçütler (Johnston ve Marshall, 2003: 481-488) olarak temelde iki kategoride toplandıklarını söylemek mümkündür.

2.1. Objektif Ölçütler: Satış yöneticisinin firma verilerinden elde edebileceği, satış sürecine yönelik istatistikleri yansıtmaktadır. Bu ölçüt nicelikle (sayısal) ilgilidir ve satış elemanının ne yaptığına odaklanmaktadır. Firmanın kullandığı satış ve maliyet analizleriyle birleştirilebilen objektif ölçütler, üç alt kategori içerisinde ele alınmaktadır.

i) Çıktı ölçütleri : Siparişler (Sipariş sayısı, miktarı ve iptal edilen sipariş sayısı gibi), hesaplar (yeni, kaybedilen, aktif, vadesi geçmiş ve potansiyel hesapların-müşterilerin- sayısı)

ii) Girdi Ölçütleri: Aramalar (planlanan ve planlanmamış müşteri arama sayısı, gerçekleştirilen arama sayısı), dolaylı arama (mektup, telefon, vb.) zaman kullanımı (çalışılan günler, gün başına düşen arama oranı, satış ve satamama için kullanılan süre), harcamalar (toplam, satışların ve kotaların yüzdesi olarak harcamalar), satış dışı faaliyetler (potansiyel müşterilerle yapılan telefon görüşmeleri ve yazılan mektuplar, teklif oluşturma sayısı, müşterilerle

ilişki kurma ve geliştirme, dağıtım kanalı üyeleriyle toplantı, eğitim faaliyetleri ve bu üyeleri arama sayısı, vb.),

iii)Çıktı ve girdi ölçeklerinin oranları: Gider oranları (satış masrafları oranı, arama maliyeti oranı), hesap geliştirme ve hizmet oranları (hesap işleme oranı, yeni ve kaybedilen hesap oranı, ortalama sipariş büyüklüğü ve sipariş iptali oranları, vb), arama faaliyeti ve üretkenlik oranları (güne, hesaba göre arama oranları, planlanan arama oranı, vb.)

2.2. Subjektif Ölçütler: Satış yöneticisinin, satış elemanının işini nasıl yaptığına yönelik değerlendirmelerine bağlı ölçütlerdir. Nitelikseldirler ve performansın davranışsal boyutuyla ilgilenmektedirler. Böylece, satış süreci perspektifinden satış elemanlarının ne ve nasıl işlerini yaptıklarını yansıtmaktadırlar. Bu yaklaşımda veri, yöneticinin gözlemleriyle, satış elemanının ilişkide bulunduğu diğer kaynaklardan ve satış verilerinden elde edilmektedir. Niteliksel performans değerlendirmeleri yönetimin önyargısını içermektedir. Bu önyargıyı kısmen azaltabilmek için aşağıdaki kategoriler kullanılmaktadır:

- i) Satış sonuçları (satış performansı, yeni müşterilere satış, ürün hattından satış),
- ii) Bilgi (firma politikaları, fiyat ve ürün bilgisi),
- iii) Satış alanı yönetimi (faaliyet ve aramaların planlanması, masrafların kontrol edilmesi, kayıt ve raporların değerlendirilmesi),
- iv) Müşteri ve firma ilişkileri (müşteriler, ortaklar ve firmalarla SE'nin iyi ilişki kurabilmesi),
- v) SE'nin kişisel özellikleri (girişimcilik yönü, dış görünümü, kişilik, beceriklilik vb.).

Bu kategorilerin önem derecesi firmaya ve firmanın da bunları ne için kullanacağına bağlı olarak değişebilmektedir. Terfi ve transfer kararları için ürün ile müşteri ilişkileri ve bilgisi önemli olurken, işten çıkarma, tazminat vb. gibi konularda satış performansına yönelik ölçütler önemli olmaktadır.

3. LİTERATÜRDEKİ SE PERFORMANS DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNİN SİSTEMATİK İNCELENMESİ

SE performans değerlendirmede kullanılan kriterleri ilgili literatür çerçevesinde, çalışma amacı, kullanılış yeri ve şekline göre şu ana başlıklar altında ele almak ve tartışmak mümkündür: “SE'nin doğrudan performansı ile ilgili”, “Uyarlayıcı satış davranışı ve SE performans ilişkisi ile ilgili”, “Müşteri bakış açısı ile ilgili”, “İlişki pazarlaması, iletişim geliştirme ve SE performansı ile ilgili”, “Satış etkililiği ve SE performansı ilgili”, “Kontrol sistemi altında SE performansı ile ilgili” ve “SE performansını etkileyen etmenler ile ilgili” kriterler.

Ayrıca, SE performans değerlendirme kriterleri ile ilgili çalışmaların 1977 yılına kadar genellikle objektif ölçütlerle kriter geliştirmeye yönelik olduğu saptanmıştır. 1977 ve sonrasında ise, çalışmalarda objektif ve subjektif ölçütlerin kullanımı ve geliştirilmesi yoğunluk kazanmıştır. Dolayısıyla, çalışmada başlangıç olarak bu dönem ele alınmıştır.

3.1. SE'nin Doğrudan Performansı ile İlgili Kriterler

1980'li yıllara kadar literatürde genellikle satış hacmi, satış gelirleri vb. gibi objektif (çıktı) performans ölçütleri ele alındığı belirtilmektedir (Weitz, 1978, Avila vd. 1988). Ancak, Lamont ve Lundstrom (1977) ve Busch ve Bush (1978) çalışmalarında davranış ve çıktı temelli performans kriterlerinin her ikisini de değerlendirmişlerdir. Lamont ve Lundstrom (1977) satış elemanının performans kriterleri (davranış temelli: teknik yeterlilik, satış alanı yönetimi, yetenek, kişisel gelişim, ilişki geliştirme, çıktı: satışlar, kota, görüşme sayısı, satışlar vb.) ile kişilik değişkenleri ve yaş, eğitim gibi kişisel özellikleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Diğer taraftan Cocanougher ve Ivancevich (1978) satış gücünü değerlendirmek için davranış temelli BARS sistemini geliştirmişlerdir.

Walker vd. (1977), Churchill vd. (1985), Cravens vd. (1993) (Ek Tablo 6.), Piercy (1998) (Ek Tablo 6.), Behrman ve Perreault (1982) vd., satış organizasyonunun ve SE performansını belirleyicilerini saptamaya çalışmışlardır.

Walker vd. (1977) SE performansının belirleyicilerini saptamaya yönelik bir model oluşturmuşlardır. Söz konusu modelde, yetenek, rol algıları, motivasyon, beceri düzeyinin doğrudan, organizasyonel ve çevresel değişkenlerin ise, dolaylı olarak SE'nin performansını etkilediğini ortaya koymuşlardır. Churchill vd. (1985) Walker vd. (1977)'nin bu modelini temel alarak SE'nin performans belirleyicilerini saptamaya yönelik oluşturdukları "Meta-Analizi Modelinde", performans belirleyicilerini rol değişkenleri, beceri, motivasyon, kişisel faktörler, yetenek, organizasyonel ve çevresel faktörler olarak belirlemişlerdir.

Behrman ve Perreault (1982) satış performansını beş temel boyutta (teknik bilgi kullanımı, bilgi araştırma ve sağlama, gider kontrolü, sunum yapma, satış amaçlarına ulaşma) ölçmeye ve kavramlaştırmaya çalışmışlardır. Bush vd. (1990) SE'nin performansını değerlendirmede çıktı yerine davranış performansının ele alınmasını savunarak, davranış ya da faaliyet temelli bir ölçek (bilgi, yetenek, müşteriye servis yeteneği, satış süreci, ürün ve satış ve mağaza bilgisi, işbirliği) geliştirmişlerdir. Hultink vd. (2000) yeni ürün satışında satış performansının belirleyicilerini (yeni ürünün pazar payını arttırmadaki katkı, satış hacmi, satış, müşterileri bulma ve satma, amaçları başarmada

yönetime katkı) saptamaya çalışmışlardır. Choronko vd. (2000) ise, SE performans değerlendirme kriterlerinin ve bu değerlendirme zamanının satış performansına etkisini incelemişlerdir. Değerlendirme, yönetimin SE'nı (satış hacmi, satışlar, kota, satış görüşme sayısı ve maaş artış yüzdesi) ve aynı zamanda SE'nın göreceli olarak kendini (satış hacmi, kotaya ulaşma yeteneği, müşteri ilişkileri vb) değerlendirmesi yaklaşımı doğrultusunda çıktı ve davranış kriterleri ile yapılmıştır. Bu çalışmaya benzer yaklaşımla Pettijohn vd. (2001) performans değerlendirme kriterlerine farklı satış durumlarında kriter kullanımındaki farklılıklar, kriterlere yönelik SE algıları ve değerlendirme sıklığı değerlendirmelerini de ekleyerek, çıktı ve davranış kriterlerini, (satış hacmi, müşteri tatmini, satış hedeflerine ulaşma, tutum, girişimcilik, ürün bilgisi, iletişim yeteneği vb.) kullanmışlardır.

Diğer taraftan, SE performans düşüklüğünde ya da başarısızlığında etkili olabilecek kriterleri, Dubinsky (1999) kavramsal olarak tartışırken, Dwyer vd. (2000) başarı ya da başarısızlığa neden olabilecek kritik teknikleri belirlemeye çalışmışlar ve çıktı ölçütü kullanmışlardır. Marshall vd. (1999) çalışmalarında SE faaliyetlerini belirlemeye çalışmışlardır. Doğrudan SE performansı ile ilgili kriterlere yönelik çalışmalar ve kriterler Ekteki Tablo 1'de verilmiştir.

3.2. Uyarlayıcı Satış Davranışı ve SE Performans İlişkisi ile İlgili Kriterler

SE performansına yönelik bu başlık altında toplanan çalışmalar performans ve uyarlayıcı (adapte edici) satış davranışı arasındaki ilişkiyi ve performans kriterlerini belirlemeye yönelik çalışmalar şeklinde (Ek Tablo 2.) literatürde yer almaktadır. Bunlardan Weitz vd. (1986) belirtilen ilişkiyi kavramsal olarak tartışmış ve SE performansı ve uyarlayıcı satışın belirleyicisi olarak SE'nın bilgi yapısını incelemişlerdir. Spiro ve Weitz (1990) uyarlayıcı satış, performans, yönetsel faaliyetler ve SE'nın satışla ilgili kişisel özelliklerini ele aldıkları ADAPTS performans ölçeğini geliştirmişlerdir. Keilor vd. (2000) de çalışmalarında ADAPTS ölçeğini kullanmışlardır (Ek Tablo 4.). Marks vd. (1996) ADAPTS performans ölçeğini ele almış ve geliştirmeye çalışmışlardır. Anglin vd. (1990) SE'nın bilişsel senaryolarında yansıttığı uyarlayıcı satış deneyimi ile yönetimin SE performansına yönelik algısı arasındaki ilişkiyi incelerken objektif (satış hacmi, pazar payı) ve subjektif (müşteri tatmini, müşteriye dinleme, satış sunumu, ürün bilgisi vb) performans ölçütlerini kullanmışlardır. Uyarlayıcı satış davranışı ve performans ile Boorum vd. (1998) SE'nın iletişim becerisini, Shepherd vd. (1997) ise, etkin dinleme yeteneği arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Her iki çalışmada da ADAPTS ile Behrman ve Perreaut (1982) ölçütleri temel alınmıştır. Ayrıca, Hunt ve Bashaw

(1999) uyarlayıcı satışta, SE'nin başarısında etkili olabilecek bilgi oluşturma sürecini de açıklamışlardır.

3.3. Müşteri Bakış Açısı ile İlgili Kriterler

Satış gücü yönetimi tarafından yapılan performans değerlendirmelerine farklı bir bakış açısı getirmek suretiyle, ağırlıklı olarak müşteri görüş ve etkisini ele alan çalışmalar Ek Tablo 3'te verilmiştir. Bunlardan, Saxe ve Weitz (1982) müşteri odaklı satış davranışı, satış aşamasının özellikleri ve SE'nin performansı arasındaki ilişkiye yönelik SOCO ölçeği geliştirmişlerdir. Brown vd. (1991) bu SOCO ölçeğini kullanarak, SE performansını müşterilerin bakış açısından değerlendirmişler ve ölçeğin performans ölçümünde uygunluğunu test etmişlerdir. Örgütsel düzey (Merkezileşme, çalışanlardan destek ve tüketiciye odaklanma derecesi) ile SE'nin satış odaklı ya da tüketici odaklı olması arasındaki ilişkiyi inceleyen Boles vd. (2001) de SOCO ölçeğini temel almışlardır. Lambert vd. (1997) müşterinin SE'nin ile firmayı değerlendirmesi ve müşteri (güvenebilirlik, teknik bilgi, ürün bilgisi ve hazır bulunması) ile yönetimin SE'ye yönelik değerlendirmesi (SE'nin performans düzeyleri) arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Benzer şekilde, SE performansına yönelik müşteri ve yönetimin algılarını Dion ve Banting (2000) karşılaştırmışlar ve SE performansında cinsiyet farklılığının etkisini incelemişlerdir. Diğer taraftan, Dion vd. (1997) çalışmalarında müşterilerin ve satış elemanlarının SE performans ve diğer faaliyetlere yönelik değerlendirmeleri arasındaki farklar ile müşterilerin performans algısındaki cinsiyet unsurunu araştırmışlardır. Her iki çalışmada da algılanan performans ve davranış ölçütleri kullanılmıştır. Leigh ve Summer (2002) müşterinin SE hakkındaki izlenimleri, SE'nin sözlü olmayan iletişimine yönelik verileri (jest, duruş, giysi vb.) arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Sosyal izlenimler olarak güvenebilirlik, bağımlılık, kabiliyet, arkadaşlık, empati, vb. gibi kriterler alınmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma müşterilerin SE'nin değerlendirirken göz önüne aldıkları kriterlerin belirlenmesinde de önemli olabilecektir. Weitz (1978 ve 1986) müşterinin karar verme sürecinde SE'nin müşteri tercihlerini etkileyen faaliyetlerini belirlemeye çalışmış ve SE'nin yeteneği ve göreceli performansı (çıkıtı ölçütleri: satış, kota, vb.) arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Darian vd. (2001) SE'nin müşteriye sunduğu hizmette gösterdiği performans ve kriterleri (müşteriye saygı, ürün bilgisi, heveslilik vb. ile bunun müşteri açısından önem derecesini) belirlemeye çalışmışlardır.

3.4. İlişki Pazarlaması, İletişim Geliştirme ve SE Performansı ile İlgili Kriterler

Müşterilerle uzun dönemli ilişkiler geliştirebilen işletmeler, müşterilerin akıllarında kalmadan başlayıp, müşteri tatmini ve sadakatine kadar uzanan

süreçte sadakat yönünde yoğunlaşmayı sağlayabileceklerdir. Bu ilişkileri oluşturup, geliştirmede satış personelinin rolü önemlidir. İlişki pazarlaması, satış ilişkisi, iletişim faaliyetleri, SE'nın iletişim becerisi ve performansına yönelik çalışmalar Ek Tablo 4.'te verilmiştir.

Bu kapsamda, Boles vd. (2000) SE performansı, ilişki bazlı satış davranışları ve SE özellikleri arasındaki ilişkiyi, geliştirdikleri model kapsamında incelemişlerdir. Satış faaliyetleri, ilişki pazarlaması kapsamında müşterilerle etkileşim yoğunluğu, işbirliği niyetleri gibi davranış kriterleri ve SE'nın çıktı performansı (son 12 aydaki satışlar) ölçülmüştür. Buna ilaveten, Beatty vd. (1996) SE'nın müşterilerle ilişkilerini araştırmışlardır. Schultz ve Evans (2002) bu ilişkileri artıracığı varsayılan çıktıları etkileyebilecek SE'nın stratejik iletişim modelini ve çıktıya etkilerini araştırmışlardır. Beverland (2001) ilişki bazlı satışın uygun olduğu durumlarda, SE'nın müşterilerle ilişkisini geliştirmesini etkileyen faktörleri belirlemeye çalışmıştır. Keilor vd. (2000) İlişki bazlı satış özelliklerinin (uyarlayıcılık, müşteri ve hizmet odaklılık) SE performansı üzerindeki etkisini incelerken, SOCO ve ADAPT ölçeğini temel almışlar ve SERV ölçeğini geliştirmişlerdir. Brashear vd. (1997) SE'nın müşterilerle devam eden ilişkileri ile ilgili ve satış sürecinde gerekli faaliyetlere harcadığı süre ve performansı arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında çıktı performans (son 12 aydaki satışlar) kriterini ele almışlardır. Sengupta vd. (2000) stratejik müşterilere yönelik SE'nın etkililiği (müşteriyi gelecekte de çalışmak için özendirmek, müşteri ilişkileri ve değeri oluşturmak) ve müşteri ile iletişim kalitesi, müşteri güveni, stratejik ve girişimcilik yetenekleri arasındaki ilişkiyi, oluşturdukları modelde araştırmışlardır. İletişim kurma ve geliştirme performansına yönelik olarak, Pitt vd. (2000) SE'nın iletişim korkusu ve performansı arasındaki ilişkiyi iletişim anlayışı açısından ele almıştır.

3.5. Satış Etkililiği ve SE Performansı ile İlgili Kriterler

Satış örgütünün etkililiği, diğer bir anlatımla amaca ulaşma derecesi satış yönetimi için önemlidir. Bu önem etkililiği azaltan ya da artıran etmenlerin ele alınıp incelenmesini de beraberinde getirmektedir. SE'nın performansı firma etkililiğini etkileyebilmektedir. Dolayısıyla, satışın değişik aşamalarında görev üstlenen ve müşteri karşısında firmayı temsil eden SE'nın faaliyetleri, kişisel özellikleri, iletişim yeteneği, satış hacmi vb. gibi davranış ve çıktılarının sonucunda ortaya çıkan performans ve etkililik araştırmalarına dayalı, SE performansı ile etkililik arasındaki ilişkiye ve performans kriterlerine yönelik çalışmalar Ek Tablo 5.'te ele alınmıştır. Bu çalışmalarda, performans ölçüm kriterleri genelde aynı temellere (Behrman ve Perreault (1982) ölçeğini temel almışlardır) dayanmakta ve benzer performans kriterleri kullanılmaktadır. Bunlardan, Weitz (1981) satış etkililiği ile satış davranışı arasında ilişki kurmuş ve satış davranışları, müşterinin satın alma sürecinin özellikleri, müşteri ile

ilişkisi, SE'nin kaynaklarına (ürün ve müşteri bilgisi, yeteneği vb.) ilişkin kriterler geliştirmiştir. Avila vd. (1988) çalışmalarında Weitz (1981) ve Behrman ve Perreault (1982)'un belirledikleri kriterleri temel alarak, etkililik, satış davranışı ve performans (satış kalitesi ve hacmi üretme ve tüm performans) arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Benzer şekilde, Piercy vd. (1998) de (Ek Tablo 6.) satış gücü etkililiğinde davranış performansının değerlendirilmesinin çıktı performansına göre daha iyi bir gösterge olacağını savunmuş ve her iki performans ölçütünü de (davranış:teknik bilgi ve satış sunumları, uyarlayıcı satış, takım çalışması, satış planlama ve destekleme, çıktı: Behrman ve Perreault (1982) ve Cravens vd. (1993) ölçekleri) ele almışlardır. Baldauf ve Cravens (2002) ise, satış organizasyonunun etkililiği ile SE'nin davranış ve çıktı performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ayrıca, Smith (1997) birlikte çalışan SE'lerinin etkililiklerini arttıran ya da azaltan farklılıkları bulmaya çalışmış ve subjektif performans kriterlerini (müşteri tatmini, birlikte satış yapılan müşteri sayısı, ilişkinin etkililiği, karşılıklı tatmin) kullanmıştır.

3.6. Kontrol Sistemi Altında SE Performansı ile İlgili Kriterler

Kontrol sistemi ve bu sistem ile satış organizasyonunun etkililiği arasındaki ilişkiyi temel alan, diğer taraftan satış elemanı performansını inceleyen çalışmalar Ek Tablo 6.'da verilmiştir. Anderson ve Oliver (1987), Cravens vd. (1993), Oliver ve Anderson (1994), Piercy vd. (1998), Barker (1999), Grant ve Cravens (1999), Baldauf vd. (2001), Krafft (1999) çalışmalarında, satış gücü kontrol sistemini çıktı ve davranış bazlı kontrol sistemi olarak ikiye ayırmışlardır. Challagalla ve Shervani (1996 ve 1997) ve Challagalla, Shervani ve Huber (2000) kontrol sistemini çıktı, faaliyet ve kapasite kontrolü olmak üzere üç boyutta, Piercy, Cravens ve Lane (2001) davranış bazlı kontrol sistemini, Agarwal (1999) çıktı ve süreç bazlı kontrol sistemini ele almışlardır. Bu kontrol sistemi yaklaşımları altında performans kriterleri şu şekilde belirlenmiştir; Anderson ve Oliver (1987) geliştirdikleri modelde SE performans kriterleri olarak satış organizasyonunun amaçlarına ulaşma, müşterilerin ihtiyaçlarına hizmet etme, kişisel satış ve diğer çıktı sonuçlarını önermişlerdir. Cravens vd. (1993), Oliver ve Anderson (1994), Piercy vd. (1998), Barker (1999), Piercy, Cravens ve Lane (2001), Baldauf vd. (2001) performans kriterleri belirlemede Behrman ve Perreault (1982)'nin performans ölçeğini temel almışlardır. Cravens vd. (1993) performansı SE'nin satış dışı davranışsal performansı (bilgi toplama, masraf kontrolü), satış davranışı performansı (teknik bilgi kullanımı ve sunum yapma performansı) ve çıktı performansı (satış amaçlarına ulaşma) olmak üzere üçe ayırmışlardır. Oliver ve Anderson (1994) performansı çıktı (göreceli olarak: firmanın satış amaçlarına ulaşma, çaba ve toplam performans) ve girdi performansı (bilgi toplama, masraf kontrolü, satış sunum yeteneği ve satış amaçlarına ulaşma) olmak üzere iki grupta ölçmüşlerdir. Piercy, Cravens ve Morgan (1998)

çalışmalarında Behrman ve Perreault (1982), Cravens vd. (1993) ve Spiro ve Weitz (1990) ölçeklerini temel alarak, davranış performansı (teknik bilgi, satış sunumları, uyarlayıcı satış, satış planlama, satış destekleme, takım çalışması) ve çıktı performansını (pazar payı oluşturma, yüksek kar marjı oluşturacak satışlar yapma, satış gelirleri, yeni ürün satışı, temel müşterileri bulma ve onlara satış, satış hedef ve amaçlarına ulaşma ve satma) ölçmüşlerdir. Barker (1999) ise, SE performansını üçe ayırmıştır; çıktı performansı, satış dışı davranış performansı (uyarlayıcı satış yaklaşımları, takım çalışması, satış planlama, satış destekleme), satış davranışı performansı (teknik bilgi, satış kapasitesi). Krafft (1999) davranış ve çıktı performansını, Grant ve Cravens (1999) çıktı performansı (firmanın pazar payını artırmak, satış amaç ve hedeflerini aşmak), davranış performansı (teknik bilgi, uyarlayıcı satış, ekip çalışması, satış sunumu, satış planlama, satış desteği) ve Baldauf vd. (2001) çıktı (yıllık satış hedeflerine ulaşmak, SE'nin yıllık ortalama satış miktarı ve satış biriminin toplam performansı) ve davranış (Cravens vd. (1993) ölçeği) performansını ele almışlardır. Challagalla ve Shervani (1996 ve 1997) ve Challagalla, Shervani ve Huber (2000) çalışmalarında Sujun, Weitz ve Kumar (1994) performans ölçeğini kullanmışlardır.

3.7. SE Performansını Etkileyen Etmenler ile İlgili Kriterler

Satış elemanının performans değerlendirmesine yönelik literatürde SE performansını artıran ya da azaltan faktörler olarak iş tatmini, motivasyon, çaba, rol algısı vb. gibi aşağıda açıklanacak olan etmenler alınmaktadır. Ek Tablo 7'de verilen bu çalışmalarda da performans değerlendirmede genellikle davranış ve çıktı ölçekleri birlikte kullanılmıştır.

SE'nin iş tatmini ve performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen Bagozzi (1980), performans kriteri olarak satış hacmini almıştır. Futrell ve Parasuraman (1984) SE performansı, iş tatmini arasındaki ilişkiyi saptamayı amaçlamışlar ve üçüncü faktör olarak personel devir oranını almışlardır. Ancak, Bagozzi (1980) çalışmasının aksine, bu çalışmada çalışma isteği, tutum, yetenek, bilgi vb. gibi niteliksel/davranış ölçütlerine yönelik kriterler kullanılmıştır. Benzer şekilde, Yılmaz (2002) SE performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılığa yönelik geliştirdiği modelde, performansı şu kriterlerle ölçmüştür: Satış uzmanlığı, kazanılan para, çok başarılı satış elemanının kariyerini diğer satış elemanlarının gözönüne alması. Bu çalışmalardaki performansı etkileyen çoğu faktörü bir arada ele alan McKenzie vd. (1998) SE'nin rol ve ekstra rol performansı ile iş tatmini, örgütsel bağlılık, rol algısı, personel devir oranı arasındaki ilişkiye yönelik model geliştirmişlerdir. Busch ve Bush (1978) performans, iş tatmini, işten ayrılma isteği, işin algılanan önemi ve rol belirliliğinden oluşan faktörlerde cinsiyete göre farklılaşmayı araştırmışlardır. Performansı satış elemanlarının

kendilerini göreceli olarak nitelik ve nicelik açısından değerlendirmesi ile ölçmüşlerdir.

Sohi (1996) ise, SE'nin performansı, iş tatmini, rol çatışması ve rol belirsizliğindeki çevresel farklılık ve dinamizmin etkilerini incelerken, performans kriteri olarak davranış ve çıktı ölçütlerini kullanmışlardır (satışlar, karlılık, yeni müşteri bulma, varolan müşterilere hizmet sunumu). Lassk vd. (2001) SE'nin performansı, iş tatmini, örgüte bağlılık, işten ayrılma isteği ve duygusal bitkinlik arasındaki ilişkiyi incelemişler ve performansı Behrman ve Perreault (1982)'un performans ölçütü ile ölçmüşlerdir. Verbereke (1997) SE'nin başkalarının duygularına duyarlı olması ya da kendi duygularını başkalarına iletebilmesinin SE çıktılarında etkisini incelemiş ve benzer şekilde Behrman ve Perreault (1982)'un performans ölçütünü temel alarak satış hacmi, karşılıklı etkileşim, müşteriyle ilişki geliştirme kriterlerini kullanmıştır. Singh vd. (1994) kurdukları modelde SE'nin rol stresleri ile davranışsal ve psikolojik çıktıları (iş tatmini, örgüte bağlılık, işten ayrılma niyeti) arasında aracı etmen olarak SE'nin tükenmişliğini (burnout) belirtmişlerdir. Pullins ve Fine (2002) deneyimli ve deneyimsiz ya da daha az deneyimli SE ilişkilerini "usta-çırak" ilişkisi çerçevesinde ele almışlardır. Bu bağlamda deneyimli SE'lerinin üstlendikleri geliştirme ve yol gösterme sorumlulukları ve davranışları ile iş tatmini ve performansları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Performans değerlendirme kriterleri olarak müşteri ilişkileri, satış sunumları, işletme içi iletişim, planlama/zaman yönetimini temel almışlardır.

Diğer taraftan, Brown ve Peterson (1994) geliştirdikleri modelde çabanın rol algıları, motivasyon ile performans ve tatmin arasında bir aracı etmen olarak etkisini incelemişlerdir. SE performansını üç kriter grubu (bir yandan diğer satış elemanlarına, diğer yandan toplam performansının firma içindeki düzeyine ve üçüncü olarak ürün sunumu, giyim, nakit kazanma etkililiğine göre) çerçevesinde ölçmeye çalışmışlardır. Bu modeli temel alarak test eden Mengüç (1996) benzer performans değerlendirme kriterlerini kullanmıştır. Diğer taraftan, SE'nin performans belirleyicileri olarak ele alınan çaba, SE'nin satıştaki yetenek ve becerileri, rekabet etme ile performans arasındaki ilişkiye yönelik geliştirdikleri modelde Krishnan vd. (2002) davranış ve çıktı ölçütlerini birlikte kullanmışlardır. Farklı olarak, SE'nin A tipi davranışı, performans ve deneyimi arasındaki ilişkiyi inceleyen Bartkus vd. (1989) aracı değişken olarak rol belirginliği ve çabayı ele almışlardır. Kullandıkları performans kriterleri ise, son 6 aylık satışlar ve kayıtlar olmak üzere çıktı ölçütüdür.

SE'nin öğrenmeye ya da performansa yönelik amaç belirlemesi ile performansları arasında aracı etmen olarak davranışı ele alan Sujana vd. (1994) ise, performans ölçümünde şu kriterleri kullanmışlardır: Firmanın pazar payında SE'nin katkısı, kar marjı yüksek ürün satışı, para kazandırma düzeyi, yeni ürün

satışı, satış alanındaki müşterileri belirleme ve onlara satma, satış hedeflerini aşma, satış yöneticisinin amaçlarına ulaşmasında sağlanan katkı. Holmes ve Srivastava (2002) da SE performansı, iş davranışları (Sujan vd. (1994) ölçeği) ve iş algıları arasındaki ilişkiyi araştırırken ve Behrman ve Perreault (1982)'un performans ölçütünü kullanmışlardır.

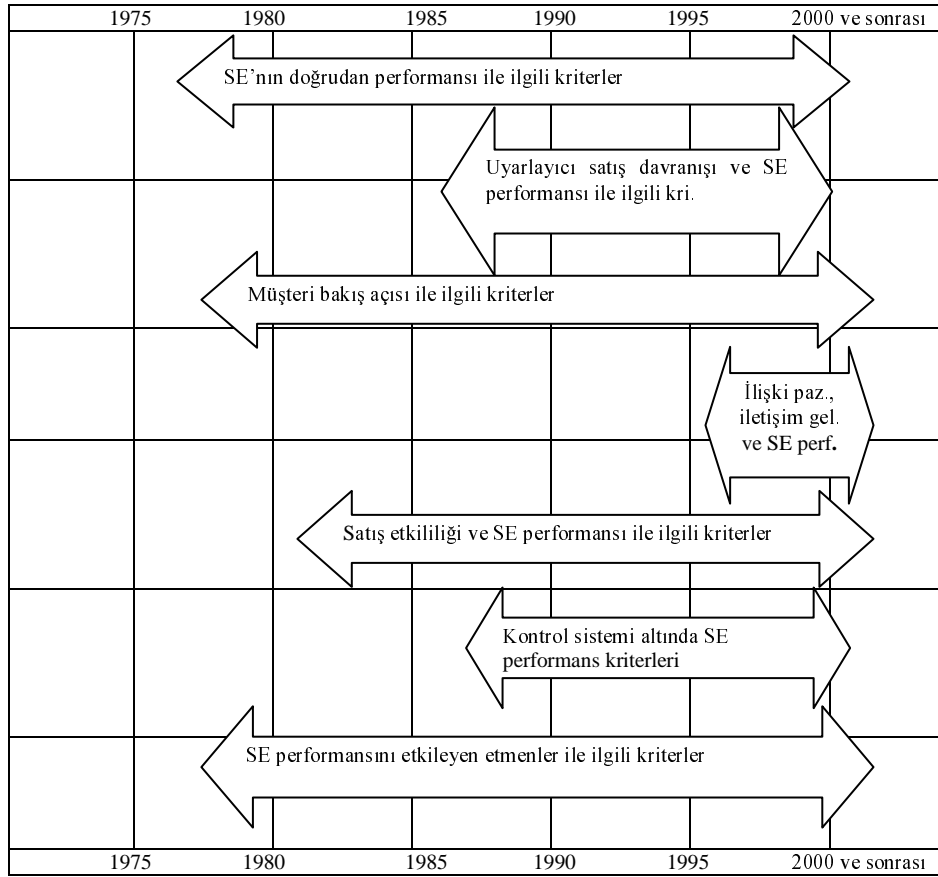
Yukarıda açıklananlara ek olarak SE performans değerlendirme kriterlerini saptamaya yönelik yardımcı olabilecek çalışmalar ise şunlardır: Dubinsky vd.(1986) organizasyonel sosyalizasyon modeli kapsamında SE'nı işe alma, eğitim, kişisel çıktılar ve iş çıktıları arasındaki ilişkiyi tartıştıkları çalışmalarında, iş çıktısı olarak iş tatmini, bağlılık ve performansını ele almışlardır. Diğer taraftan Dubinsky vd.(1997) çalışmalarında ise, performans, bağlılık ve ödül değerinin kültürler arası değere etkileşimini incelemiş ve çıktı ölçütü kapsamında satış karlılığı, satış geliştirme çabası vb. performans kriterlerini kullanmışlardır. Cron vd. (1988) SE'nin motivasyon ve kariyer basamakları arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalarında, çıktı (toplam satışlarda kotayı aşmak ve özel ürüne yönelik satış hedeflerini ve hedeflenen yeni müşteri sayısını aşmak) ve davranış (müşteri ilişkileri, müşteriye hizmet vermek ve müşteri problemlerini çözmek, satış görüşmelerini planlamak ve yapmak, potansiyel müşterilere sunumlar yapmak) kriterlerini dikkate almışlardır. DelVecchio (1998) algılanan SE performansı, güven düzeyi ve problem çözme şekline yönelik yönetici ile SE algılarını karşılaştırmıştır. Pelham (2002) danışma odaklı satış gücü programları ile endüstriyel örgütlerin uzun dönemli büyümesi arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Bu kapsamda, ürün değeriyle müşteri tatminini artırmak, müşteri problemlerinin teşhisi ve çözümünde etkinlik için teşvik programı oluşturmak ile satış büyüklüğü arasındaki ilişki incelenmiştir. Değerlendirme kriterleri olarak, müşteri problemlerinin teşhisi, bu teşhis için teknik personelle çalışma, müşterinin işlemlerini anlama, SE'nın müşterinin problemlerinin çözümüne yönelik verdiği bilgiler, müşteri giderlerini azaltmayı ele almışlardır. Cross vd. (2001) ise, ürün pazarlamasında pazarlama stratejilerinin uygulanması ve belirlenmesinde satış gücünün rolünü araştırmışlar ve satış gücü faaliyetleri olarak; müşteri ihtiyaçları hakkında bilgi toplamak, satış elemanlarını eğitmek ve yenilerini işe almak şeklinde belirlemişlerdir.

SONUÇ

Satış elemanı performans değerlendirmesi, yönetimin yönetim politikaları oluşturması, satış gücü organizasyonu, satış planlama, gözlemleme, SE seçme, eğitime, güdüleme, kontrol vb. gibi faaliyetlerinde, etkililiği ve SE performansını artırmasında yardımcı olabilecek bilgiler sağlamaktadır. Dolayısıyla, performans değerlendirme satış yönetimi için önemlidir. Böylece, değerlendirmede kullanacak performans kriterleri yönetimin amacına uygun

olarak belirlenmelidir. Diğer taraftan, kullanılan kriterlerin SE tarafından algılanması, güvenilmesi ve kabul görmesi açısından uygun ve kabuledilebilir kriterlerin belirlenmesi de gerekli olmaktadır.

Ancak, SE performansını ölçecek ve yönetimin amacına hizmet edecek performans ölçümleri ve bu ölçümlerde yararlanılacak kriterler, literatürde farklı şekillerde ele alınmaktadır. Dolayısıyla, amaca uygun performans ölçümleri ve kriterlerinin neler olacağı, halen tartışmalıdır. Zira, benzer durumlarda kullanılacak standart performans değerlendirme ölçütleri konusunda ortak bir görüş geliştirilemediği gibi, bir ölçütün davranış ya da çıktı temelli olup olmayacağı bile halen tartışma konusudur.

Not: Tüm yaklaşımlar,

1-Daha öncekilerden etkilendikleri ve

2-Sürekli yenilenme ve gelişme halinde oldukları için grafikte açık uçlu oklar ile belirtilmiştir.

Şekil 1. Performans Ölçüm Kriterlerine Yönelik Yaklaşımların Tarihsel Gelişimi

Dolayısıyla, bu çalışmada literatürden derlenen yaklaşımlar; amaç, kullanılış yer ve şekillerine göre yedi temel yaklaşım çerçevesinde sınıflandırılırken, söz konusu edilen tartışmalı ve karmaşık durumu da kısmen sergilemiş olmaktadır. Bu bağlamda, SE performans ölçüm kriterlerine yönelik yaklaşımların tarihsel gelişiminin sunulduğu Şekil 1 literatürdeki bilimsel çalışma ve araştırmalarla ilgili olarak bir durum saptaması yapmaya imkan vermektedir. Şöyleki; 1980'li yıllara kadar literatürde genellikle satış hacmi, satış gelirleri vb. gibi çıktı performans ölçütleri ele alınmıştır. Ancak, SE'nin doğrudan performansı ile ilgili kriter belirlemeye yönelik çalışmalarda 70'lerin son yılları ile 1980'lerde çıktı ölçütleri yanısıra davranış ölçütleri kullanılmaya başlanmış ve yeni kriterler geliştirilmeye çalışılmıştır. Söz gelimi, uyarlayıcı satış davranışı ve performans ilişkisi kapsamındaki çalışmalarda davranış ağırlıklı kriterler kullanılmıştır. SE'nin performansını değerlendirmede müşteri bakış açısı ile ilgili kriterlere yönelik çalışmalarda, 1990'lı yılların başına kadar olan dönemde çıktı ölçütleri, sonraki yıllarda davranış ölçütlerine yönelik kriterler geliştirilmiştir. İlişki pazarlaması ve SE performansı ilişkisine yönelik çalışmalarda çıktı performansı ele alınmıştır. İletişim geliştirme ile SE performansı ilişkisi ve kullanılan kriterlere yönelik çalışmalarda ise, davranış performansı kriterleri kullanılmıştır. Diğerlerinde ise, davranış ve çıktı ölçükleri ve kriterleri ele alınmıştır. Dolayısıyla, SE performansını değerlendirmede kullanılan ölçütlerin davranış ya da çıktı temelli olması, bu ölçütlerde kullanılan kriterlerin neler olacağı, yönetimin amaçlarına uygunluğu ve kabul görmesi halen tartışma konusudur.

Yukarıda ele alınan literatür tarih sırasına göre incelendiğinde, değişimler ve değişim nedenleri ortaya çıkmaktadır. Klasik pazarlama felsefesine göre satış örgütünün satış hacminden doğan karı hedeflemesi, örgütün satış elemanından beklentilerini de etkilemektedir. Dolayısıyla, SE çıktı odaklı çalışmakta, performans değerlendirme kriterleri de bu doğrultuda oluşturulmaktadır. Böylece, 1980'li yıllara kadar yapılan çalışmalarda genellikle çıktı ölçütleri kullanılmış ve bu yönde kriterler geliştirilmiştir.

1980'li yıllardan sonra işletme çevresinde gözlemlenen dinamizm ve hızlı değişim ile birlikte pazarlama anlayış ve uygulamalarında müşteri istek ve ihtiyaçlarının öncelikle tatmin edilmesi ve müşteri tatmininden doğan karın hedeflenmesi, satış örgütü yapısı ve fonksiyonlarında da değişikliklere neden olmuştur. İç müşteri olarak SE'nin iş tatmini, işe bağlılık ve sadakati firma için önem arz etmeye başlamış, böylece SE'nin firma açısından konumu da değişmiştir. Diğer taraftan, müşteri istek ve ihtiyaçlarına verilen önem, satış örgütünün müşteri ile iletişim geliştirmesine, müşteri tatmini ve sadakati oluşturmaya yönelik faaliyetlerin ön plana geçmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler ilişki pazarlaması kapsamında müşterilerle uzun dönemli ilişkiler kurulmasını da beraberinde getirirken, firma ile müşteri arasında köprü görevi

yapan ve firmayı temsil eden satış elemanlarının rolleri, faaliyetleri ve onlardan beklentileri de değiştirmektedir. Dolayısıyla, 1980 sonrası çalışmalarda SE'nin performansına etki edebilecek tatmin, bağlılık gibi SE'nin psikolojik çıktıları, kontrol sistemi ve işletme etkililiği açısından ele alınmıştır. Böylece, SE'nin çıktı performansının yanısıra davranışlarına yönelik performans değerlendirme kriterleri de geliştirilmiştir. SE'nin müşterilerle iletişim geliştirmesine yönelik çalışmalarda, davranış performans kriterleri daha yoğunlukta kullanılmaya başlanmış ve böylece değişen iş ortamında ve ilişkilerinde SE'nin artan faaliyetleri de belirlenmeye çalışılmıştır.

Yukarıdaki kuramsal incelemelerden hareketle şu saptamaları da yapmak mümkündür;

Müşteri bakış açısı ile ilgili çalışmalarda 1990'lı yıllara kadar çıktı, sonraki yıllarda davranış ölçütleri, diğer taraftan, SE'nin müşterilerle iletişim geliştirmesi ile ilgili çalışmalarda davranış ve ilişki pazarlaması ve SE performansına yönelik çalışmalarda ise, çıktı ölçütleri kullanılmıştır. Dolayısıyla, modern pazarlama felsefesinde SE'nin ilişki pazarlaması kapsamında ve müşteri ile ilişki geliştirmesinde davranışlarının önemi artarken, çalışmalarda genellikle çıktı ölçütünün kullanılması çelişki yaratmaktadır.

Diğer taraftan, bir çok satış organizasyonu değişimden kaynaklanan ihtiyaçlara daha iyi cevaplar verebilmek için dinamik bir yapıda olmalıdır. Bu değişim sürecinde bir çok kritik nokta bulunmaktadır. Bunlar: (1) Müşterilerle uzun dönemli ilişkiler kurmak, müşteri değeri oluşturmak ve müşterileri özelleştirmek; (2) Değişik müşteri gruplarının ihtiyaçlarına uyarlanabilen ve daha dinamik örgütsel satış yapısı yaratmak; (3) Örgüt içerisindeki bariyerleri kaldırarak satış elemanlarının işlerini sahiplenmesi ve tatmin olmalarını sağlamak ve takım çalışmasını desteklemek; (4) Satış yönetiminin emir verme yaklaşımını, liderlik ve destekleme yönünde değiştirmek; (5) Satış başarısı için mevcut teknolojiyi arttırmak; (6) Satış elemanı performansını değerlendirmede davranış ve çıktı kriterlerini birleştirmek (Johnston ve Marshall 2003) ve daha çok davranış kontrolüne yönelmek .

Tüm yukarıda yapılan kavramsal nitelikli inceleme ve açıklamalarda da vurgulandığı gibi, satış çevresi ve çevredeki faktörler sürekli değişmektedir. Bu değişimlere bağlı olarak satış pozisyonları, satış örgütü, SE fonksiyonları, beklenti ve ihtiyaçları, ayrıca, müşteri istek ve beklentilerinin de değişmesi sözkonusudur. O halde, tüm bu dinamik değişimlere uyumlu standart ve statik bir SE performans değerlendirme ölçütü geliştirmek ve kriterler belirlemek yeterli olamayabilecektir. Aksine, dinamik ve amaca uygun performans değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi ve/veya değişimlere bağlı olarak bunların yenilenmesi daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Dolayısıyla, satış

yönetimi de 21. yüzyıldaki söz konusu edilen tüm değişikliklere uygun şekilde satış çabalarını destekleyebilmek için teknoloji merkezli ve müşteri odaklı çözümlere yönelmeli, satış elemanlarının performans değerlendirme kriterlerini de bu kapsamda belirlemeye çalışmalıdır.

KAYNAKÇA

- Agarwal, S. (1999), "Impact of Job Formalization and Administrative Controls on Attitudes of Industrial Salespersons", *Industrial Marketing Management*, 28, 359-368.
- Anderson, E., R.L. Oliver, (1987), "Perspectives on Behavior-Based Versus Outcome-Based Salesforce Control Systems", *Journal of Marketing*, 51, 76-88.
- Anglin, K. A., J. J. Stolman, J. W. Gentry (1990), "The Congruence of Manager Perception of Salesperson Performance and Knowledge-Based Measures of Adaptive Selling", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, (Fall), 81-90.
- Avila, R. A., E. F. Fern, O. K. Mann (1988) "Unraveling Criteria for Assessing the Performance of Salespeople: A Causal Analysis", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, VIII, 45-54.
- Bagozzi, R. P. (1980), "Performance and Satisfaction in an Industrial Sales Force: An Examination of Their Antecedents and Simultaneity", *Journal of Marketing*, 44, 65-77.
- Baldauf, A., D. W. Cravens, N. F. Piercy (2001), "Examining Business Strategy, Sales Management, and Salesperson Antecedents of Sales Organization Effectiveness," *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXI (2), 109-122.
- Baldauf, A., D. W. Cravens (2002), "The Effect of Moderators on the Salesperson Behavior Performance and Salesperson Outcome Performance and Sales Organization Effectiveness Relationships", *European Journal of Marketing*, 36 (11/12), 1367-1388.
- Barker, A. T. (1999), "Benchmarks of Successful Salesforce Performance", *Canadian Journal of Administrative Sciences*, 16(2), 95-104.
- Bartkus, K. R., M. F. Peterson, D. N. Belenger (1989), "Type A Behavior, Experience, and Salesperson Performance" *Journal of Personal Selling & Sales Management*, IX(2), 11-18.

- Beaty, S. E., M. Mayer, J. E. Coleman, K. E. Reynolds, J. Lee (1996), "Customer-Sales Associate Retail Relationships", *Journal of Retailing*, 72 (3), 223-247.
- Behrman, D. N., Jr. W. D. Perreault (1982), "Measuring the Performance of Industrial Salesperson", *Journal of Business Research*, 10, 355-370.
- Beverland, M. (2001), "Contextual Influences and the Adoption and Practice of Relationship Selling in a Business to Business Setting: An Exploratory Study", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXI (3), 207-215.
- Boles, J.S., B. J. Babin, T. G. Brashear, C. Brooks (2001), "An Examination of the Relationships Between Retail Work Environments, Salesperson Selling Orientation- Customer Orientation and Job Performance" *Journal of Marketing Theory and Practice*, 9(3), 1-13.
- Boles, J., T. Brashear, D. Bellenger, Jr. H. Barksdale (2000), "Relationship Selling Behaviors: Antecedents and Relationship with Performance", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 15(2/3), 141-153.
- Boomrom, M. L., J. R. Goolsby, R. P. Ramsey (1998), "Relational Communication Traits and Their Effect on Adaptiveness and Sales Performance", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 26(1), 16-30.
- Brashear T.G., D. N. Bellenger, T. Ingram, H. C. Barsdale (1997), "Salesperson Behavior: Antecedents and Links to Performance", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 12(3/4), 177-184.
- Brown, G., R. E. Widing II, R. L. Coulter (1991), "Customer Evaluation of Retail Salespeople Utilizing the SOCO Scale: A Replication, Extension, and Application", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 19(4), 347-52.
- Brown, S.P., R. A. Peterson (1994), "The Effect of Effort on Sales Performance and Job Satisfaction", *Journal of Marketing*, 58, 70-80.
- Busch, P., R. Bush (1978), "Women Contrasted to men in the Industrial Salesforce: Job Satisfaction, Values, Role Clarity, Performance, and Propensity to Leave", *Journal of Marketing Research*, XV, 438-48.
- Bush, R.P., A. J. Bush, D. J. Ortinav, Jr. J. F. Hair (1990), "Developing a Behavior-Based Scale to Assess Retail Salesperson Performance", *Journal of Retailing*, 66(1), 119-137.
- Challagalla, G.N., T. A. Shervani (1996), "Dimensions and Types of Supervisory Control: Effects on Salesperson Performance and Satisfaction", *Journal of Marketing*, 60, 89-105.

- Challagalla, G.N., T. A. Shervani (1997), "A Measurement Model of the Dimensions and Types of Output and Behavior Control: An Empirical Test in a Salesforce Context", *Journal of Business Research*, 39, 159-172.
- Challagalla, G., T. A. Shervani, G. Huber (2000), "Supervisory Orientations and Salesperson Work Outcomes: The Moderating Effect of Salesperson Location", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XX(3), 161-171.
- Choronko, L. B., T. N. Loe, J. A. Roberts, J. F. Tanner (2000), "Sales Performance: Timing of Measurement and Type of Measurement Make a Difference" *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XX(1), 23-36.
- Churchill, G. A., Jr. N. M. Ford, S. W. Hartley, O. C. Jr. Walker (1985), "The Determinants of Salesperson Performance: A Meta Analysis", *Journal of Marketing Research*, 22, 103-118.
- Cocanougher, A., J. M. Ivancevich (1978), "'Bars' Performance Rating for Sales Force Personnel", *Journal of Marketing*", July, 87-95.
- Cravens, D. W. (1995), "The Changing Role of the Salesforce", *Marketing Management*, Summer, 49-57.
- Cravens, D. W., T. N. Ingram, R. W. La Forge, C. E. Young (1993), "Behavior-Based and Outcome-Based Salesforce Control Systems", *Journal of Marketing*, 57, 47-59.
- Cron W. L., A. J. Dubinsky, R. E. Michaels (1988), "The Influence of Career Stages on Components of Salesperson Motivation", *Journal of Marketing*, 52, 78-92.
- Cross J., S. W. Hartley, W. Rudelius, M. J. Vassey (2001), "Sales Force Activities and Marketing Strategies in Industrial Firms: Relationships and Implications," *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXI (3), 199-206.
- Darian, J., L. A. Tucci, A. Wiman (2001), "Perceived Salesperson Service Attributes and Retail Patronage Intentions", *International Journal of Retail & Distribution Management*, 29 (5), 205-213.
- Dalrymple, J. D., W. L. Cron (1998), *Sales Management*, Fourth Edition, John Wiley & Sons, Inc., New York.
- Dalrymple, J. D., W. L. Cron, T. E. De Carlo (2001), *Sales Management*, Seventh Edition, John Wiley & Sons Inc., New York.
- Del Vecchio, S.K. (1998), "The Salesperson's Operating Freedom: A Matter of Perception", *Industrial Marketing Management*, 27, 31-40.

- Dion P. A., D. Easterling, R. Javalgi (1997), "Women in the Business-to-Business Salesforce: Some Differences in Performance Factors", *Industrial Marketing Management*, 26, 447-457.
- Dion, P. A., P. M. Banting (2000), "Comparisons of Alternative Perceptions of Sales Performance", *Industrial Marketing Management*, 29, 263-270.
- Dubinsky, A. J., R. D. Howell, T. N. Ingram, D. N. Bellenger (1986), "Salesforce Socialization", *Journal of Marketing*, 50, 192-207.
- Dubinsky, A. J. (1999), "Salesperson Failure: Sales Management is the Key", *Industrial Marketing Management*, 28, 1-17.
- Dubinsky, A. J., M. Kotabe, C. U. Lim, W. Wagner (1997), "The Impact of Values on Salespeople's Job Responses: A Cross -National Investigation", *Journal of Business Research*, 39, 195-208.
- Dwyer, S., J. Hill, W. Martin (2000), "An Empirical Investigation of Critical Success Factors in the Personal Selling Process for Homogenous Goods," *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XX(3), 151-159.
- Futrell, C. M. (1999), *Fundamentals of Selling: Customers for life*, sixth Edition, Irwin McGraw-Hill, Boston.
- Futrell, C. M., A. Parasuraman (1984), "The Relationship of Satisfaction and Performance to Salesforce Turnover", *Journal of Marketing*, 48, 33-40.
- Grant, K., D. W. Cravens (1999), "Examining the Antecedents of Sales Organization Effectiveness: An Australian Study", *European Journal of Marketing*, 33(9/10), 945-957.
- Holmes, T. L., R. Srivastava (2002), "Effects of Job Perceptions on Job Behaviors Implications for Sales Performance", *Industrial Marketing Management*, 31, 421-428.
- Hultink E. J., K. G. Atuahene, I. Lebbink (2000), "Determinants of New Product Selling Performance: An Empirical Examination in The Netherlands", *European Journal of Marketing*, 3(1), 27-34.
- Hunt, K. A., R. E. Bashaw (1999), "Using Buyer's Information Processing to Formulate Selling Strategies, *Industrial Marketing Management*, 28, 99-107.
- Jobber, D., G. Lancaster (2003), *Selling and Sales Management*, Six Edition, Prentice Hall, Harlow, England.
- Johnston, M. W., G. W. Marshall (2003), *Churchill/Ford/Walker's Sales Force Management*, Seventh Edition, McGraw-Hill, New York.

- Keilor, B. D., R. S. Parker, C. E. Pettijohn, (2000), "Relationship-Oriented Characteristics and Individual Salesperson Performance", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 15(1), 7-22.
- Krafft, M. (1999), "An Empirical Investigation of the Antecedents of Sales Force Control Systems," *Journal of Marketing*, 63, 120-134.
- Krishman, B. C., R. G. Netemeyer, J. S. Boles (2002), "Self-Efficacy, Competitiveness and Effort as Antecedents of Salesperson Performance", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXII (44), 285-295.
- Lambert, D., A. Sharma, M. Levy (1997), "What Information can Relationship Marketers Obtain From Customer Evaluations of Salespeople?", *Industrial Marketing Management*, 26, 177-187.
- Lamont, L. M., W. J. Lundstrom (1977), "Identifying Successful Industrial Salesmen by Personality and Personal Characteristics", *Journal of Marketing Research*, XIV, 517-29.
- Lassk F. G., G. W. Marshall, D. W. Cravens, W. C. Mancrief (2001), "Salesperson Job Involvement: A Modern Perspective and a New Scale", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXI(4), 291-302.
- Leigh, T., J. O. Summer (2002), "An Initial Evaluation of Industrial Buyers' Impressions of Salesperson's Nonverbal Cues" *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXII(1), 41-53.
- MacKenzie, S. B., P. M. Podsakoff, M. Ahearne (1998), "Some Possible Antecedents and Consequences of in-Role and Extra-Role Salesperson Performance", *Journal of Marketing*, 62(3), 87-99.
- Marks, R., D. W. Vorhies, G. J. Badovick (1996), "A Psychometric Evaluation of the ADAPS Scale: A Critique and Recommendations", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XVI(4), 53-65.
- Marshall, G. W., W. C. Moncrief, F. G. Lassk (1999), "The Current State of Sales Force Activities", *Industrial Marketing Management*, 28, 87-98.
- Mengüç, B. (1996), "Evidence for Turkish Industrial Salespeople; Testing the Applicability of a Conceptual Model for the Effect of Effort on Sales Performance and Job Satisfaction", *European Journal of Marketing*, 30(1), 33-51.
- Oliver, R., E. Anderson (1994), "An Empirical Test of the Consequences of Behavior- and Outcome-Based Sales Control Systems", *Journal of Marketing*, 58, 53-67.

- Pelham, A. M. (2002), "An Exploratory model and Initial Test of The Influence of Firm Level Consulting- Oriented Sales Force programs on sales force Performance," *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXII (2), 97-109.
- Pettijohn, L. S., R. S. Parker, C. E. Pettijohn, J. L. Kent (2001), "Performance Appraisals: Usage, Criteria and Observations", *Journal of Management Development*, 20(9), 754-771.
- Piercy, N. F., D. W. Cravens, N. Lane (2001), "Sales Manager Behavior Control Strategy and Its Consequences: The Impact of Gender Differences," *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXI(1), 39-49.
- Piery, N. F., D. W. Cravens, N. A. Morgan (1998), "Salesforce Performance and Behaviour-Based Management Processes in Business to Business Sales Organizations", *European Journal of Marketing*, 32(1/2), 79-100.
- Pitt, L. F., P. R. Berthon, M. J. Robson (2000), "Communication Apprehension and Perceptions of Salesperson Performance: A Multinational Perspective," *Journal of Managerial Psychology*, 15(1), 68-86.
- Pullins, E. B., L. M. Fine (2002), "How the Performance of Mentoring Activities Affects the Mentor's Job Outcomes", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXII(4), 259-271.
- Saxe, R., B. A. Weitz (1982), "The SOCO Scale: A Measure of the Customer Orientation of Salespeople", *Journal of Marketing Research*, XIX, 343-51.
- Schultz, R. J., K. R. Evans (2002), "Strategic Collaborative Communication by Key Account Representatives", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XXII(1), 23-31.
- Sengupta, S., R. E. Krapfel, M. A. Pusateri (2000), "An Empirical Investigation of Key Account Salesperson Effectiveness", *Journal of Personal Selling & Sales Management*, XX(4), 253-261.
- Shepherd, C. D., S. B. Castleberry, R. E. Ridnour (1997), "Linking Effective Listening with Salesperson Performance: An Exploratory Investigation", *Journal of Business & Industrial Marketing*, 12(5), 315-322.
- Singh, J., J. R. Goolsby, G. K. Rhoads (1994), "Behavioral and Psychological Consequences of Boundary Spanning Burnout for Customer Service Representatives", *Journal of Marketing Research*, November, 558-569.
- Smith, J. B. (1997), "Selling Alliances: Issues and Insights", *Industrial Marketing Management*, 26, 149-161.

- Sohi, R. S. (1996), "The Effects of Environmental Dynamism and Heterogeneity on Salespeople's Role Perceptions, Performance and Job Satisfaction", *European Journal of Marketing*, 30(7), 49-67.
- Spiro, R. L., B. A. Weitz (1990), "Adaptive Selling: Conceptualization, Measurement, and Nomological Validity", *Journal of Marketing Research*, XXVII, 61-9.
- Sujan, H., B. A. Weitz, N. Kumar (1994), "Learning Orientation, Working Smart and Effective Selling", *Journal of Marketing*, 58, 39-52.
- Verbeke W. (1997), "Individual Differences in Emotional Contagion of Salespersons: Its Effect on Performance and Burnout", *Psychology & Marketing*, 14, 617-636.
- Walker, O. C., G. A. Jr. Churchill, N. M. Ford (1977), "Motivation and Performance in Industrial Selling: Present Knowledge and Need Research", *Journal of Marketing Research*, 14,156-68.
- Weitz, B.A. (1981), "Effectiveness in the Sales Interactions: A Contingency Framework," *Journal of Marketing*, 45, 85-103.
- Weitz, B. A. (1978), "Relationship Between Salesperson Performance and Understanding of Customer Decision Making," *Journal of Marketing Research*, XV, 501-16.
- Weitz, B. A., M. Sujan (1986), "Knowledge, Motivation and Adaptive Behavior: A Framework for Improving Selling Effectiveness", *Journal of Marketing*, 50, 174-191.
- Yılmaz, C. (2002), "Salesperson Performance and Job Attitudes Revisited: An Extended Model and Effects of Potential Moderators", *European Journal of Marketing*, 36(11/12), 1389-1414.

EKLER:**Tablo 1. SE'nin Doğrudan Performansı ile İlgili Çalışmalar**

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Lamont ve Lundstrom (1977)	Endüstriyel satış elemanının satış performansı ile kişisel özellikleri ve kişilik değişkenlerini arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır.	1-Kişilik değişkenleri:baskın olma,dayanıklılık (işe yönelik olma, işte saatlerce çalışma isteği, zorluklardan yılmama), sosyal tanınırlık, empati, ego gücü (duygusal sağlamlılık ve denge, güçlü motivasyon) 2-Kişisel özellikler:Yaş, kilo, boy, eğitim, iş dışı faaliyetler, üyelikler 3- Performans: Davranış temelli performans kriterleri: teknik yeterlilik (ürün ve uygulama bilgisi), satış alanı yönetimi, satış elemanının becerisi, destekleyici ve geliştirici yönleri (kişisel gelişim), diğer satış elemanları, firma ve müşteriler arasındaki ilişkiyi yönetebilmesi. Çıktı temelli performans kriterleri: satışlar, kota, yapılan satış görüşmesi sayısı, olası ve mevcut müşterilerle görüşme oranı, yeni müşterilere yaptığı satışlar, komisyonlar, vb.
Walker Churchill ve Ford (1977)	Satış elemanının iş performansı ve motivasyonunun belirleyicilerini saptamaya yönelik bir teorik model oluşturmuşlardır. Modele göre performans, satış elemanının yetenek ve beceri düzeyi, motivasyon ve rol algıları tarafından doğrudan etkilenmektedir. Organizasyonel ve çevresel değişkenler ise, bu üç değişkeni etkileyerek, dolaylı olarak performansı etkilemektedir.	1- Rol algıları (Rol belirginliği kriterleri: dikkat, doğruluk, ihtimam), algılanan rol çatışması ve algılanan rol belirsizliği, 2- Yetenek (entelektüel yeteneği, kişilik özellikleri ve meslekle ilgili ilgileri/merakları) 3- Motivasyon: Beklenti kuramı çerçevesinde ele alınmıştır. 4- Organizasyonel değişkenler 5- Çevresel değişkenler
Behrman ve Perreault (1982)	Satış performansını farklı boyutlarda ölçmeye ve kavramsallaştırmaya çalışmışlardır. Satış elemanının performansını 5 temel boyutta ele almışlardır.	1-Teknik bilgi kullanımı 2-Bilgi araştırmak ve sağlamak 3-Giderleri kontrol etmek 4-Satış sunumu yapmak 5-Satış amaçlarına ulaşmak Bu 5 temel boyutu ölçmek için 31 maddelik yeni bir ölçek geliştirmişlerdir
Cocanougher ve Ivancevich (1978)	Satış gücünü değerlendirmek için BARS (behaviorally anchored rating scale) sisteminde 5 aşama yaklaşımını geliştirmişlerdir.	(Satış elemanlarının denetlenmesi, müşteri şikayetlerinin ele alınması ve giderilmesi, teslim tarihine özen gösterilmesi, özel tutundurma planlama ve geliştirme, dikkatlilik, bilgi ve yargı, yetenek ve insan ilişkisi, anlaşılma yeteneği, pazar bilgisi elde etmede dikkat, pazarı takip etme yeterliliği, işbirliği ilişkisi, yaratıcılık, çaba gösterme, organizasyonel yapabilirliği) BARS sisteminde kullanılan performans kriterlerini kavramsal açıdan değerlendirmeye çalışmışlardır.
Churchill Ford, Hartley ve Walker (1985)	Walker (1977)'in modelini temel alarak satış elemanının performansına yönelik Meta Analizi Modeli oluşturmuşlardır. Bu modelde satış elemanı performansının belirleyicileri 6 temel kategoride ele alınmıştır.	Rol değişkenleri, beceri, motivasyon, kişisel faktörler (yaş, kilo, cinsiyet, boy, ırk, görünüm, medeni hal, üye olduğu dernek ve klüpler), yetenek, organizasyonel ve çevresel faktörler Çalışmada kişisel faktörlerin performans, beceri ve rol değişkenleriyle ilişkili, yetenek, motivasyon ve organizasyonel/ çevresel faktörler performansla çok düşük düzeyde ilişkili bulunmuştur.

Tablo 1'in devamı		
	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Bush, Bush j., Ortinau, Hair Jr. (1990)	Çalışmalarında satış elemanını değerlendirmede davranış ya da faaliyet temelli ölçek geliştirmeye çalışmışlardır. Çıktı yerine davranış temelli iş performansını ölçmek için 6 temel faktör belirlemişlerdir.	Satış prosedürlerine yönelik bilgi, müşteriye servis yeteneği, satış yeteneği, takım satışında işbirliği, ürün ve satış bilgisi, stok politikası bilgisi
Dubinsky (1999)	SE'nin başarısızlığında (performans düşüklüğünde) etkili olabilecek faktörler kavramsal olarak tartışılmıştır.	Atıf (Attribution) Kuramı kapsamında yöneticinin algıları, çevresel etmenler, satış yönetimi faaliyetleri
Marshall, Moncrief ve Lask (1999)	Satış gücü faaliyetlerine yönelik literatür incelenmiş ve yeni satış faaliyetleri belirlenmiş ve tartışılmıştır.	Yeni satış faaliyetleri: Teknolojik ve teknolojik olmayan ortamlarda iletişim, satış, ilişki, ekip ve veri tabanı açısından sınıflandırma yapılmıştır. Not: Performans kriterlerinin belirlenmesinde SE'nin faaliyetlerini saptayabilmek için yardımcı araştırma olarak bu listeye eklenmiştir.
Choronko, Loe, Roberts ve Tanner (2000)	SE'nin performans ölçüm zamanı ve bu ölçümde kullanılan değişkenlerin satış performansı çalışmalarına etkisini incelemişlerdir.	1-Yönetimin performans değerlendirmesi ve maaş artış yüzdesi (satış hacmi, satışlar, kota ve satış görüşme sayısı) 2-SE'nin göreceli olarak kendini değerlendirmesi (satış hacmi, kotaya ulaşma yeteneği, müşteri ilişkileri, harcama miktarı, firma bilgisi, müşteri bilgisi, rakip bilgisi, zaman yönetimi, planlama) 3-Değerlendirme süreleri
Dwyer, Hill ve Martin (2000)	Homojen ürün satan SE'nin satış başarı ya da başarısızlıklarına neden olacak kritik teknikleri belirlemek amacıyla 51 satış tekniğini değerlendirmek için kritik başarı faktörü yaklaşımı kullanılmıştır.	Çıktı temelli performans ölçütü kullanılmıştır; kazanılan satış komisyonları, satış amaç ve hedeflerini aşmak, yeni müşterilere satış, mevcut müşterilere satış, tüm satış performansı
Hultink, Gima ve Lebbink (2000)	Yeni ürün satışında satış performansının belirleyicileri saptanmaya çalışılmıştır. Yeni ürün satış performansı ile ürün/pazar özellikleri, kaynak yeterliliği ve geribildirim, satış gücü deneyimi, ücret/ ödüllendirme sistemi arasındaki ilişki incelenmiştir.	Performans (Yeni ürün için): Pazar payını artırmadaki katkı, satış hacmi, satış, müşterileri bulma ve satma, amaçları başarmada yönetime katkı. Müşteriye destek: Satış öncesi ve sonrası değer oluşturacak faaliyetler (müşteri/ ürün eğitimi, teknik bilgi/ destek, teslimat, montaj, vb.) pazarın dalgalanması, ürünün karmaşıklığı, firmanın ürün deneyimi, kaynak yetersizliği, çıktı ödülleri, davranış ödülleri
Pettijohn, Parker, Pettijohn ve Kent (2001)	SE performansını değerlendirme sürecinde kullanılan kriterler, bu kriterlere yönelik SE algıları, değerlendirme sıklığı ve farklı satış pozisyonlarındaki kriter kullanımındaki farklılıkları değerlendirmişlerdir.	Satış hacmi, müşteri tatmini, satış hedeflerine ulaşma, tutum, girişimcilik, ürün bilgisi, iletişim yeteneği, satış karlılığı, yeni müşterilere satış, görünüm, sunum, değerlendirmeye katılım

Tablo 2. Uyarlayıcı Satış Davranışı ve Performans İlişkisi ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Weitz, Sujan and Sujan (1986)	Performans, uyarlayıcı satış, SE'nin kapasitesi (bilgi ve iletişim yeteneği) ve motivasyon arasındaki ilişkiye yönelik kavramsal model geliştirmişlerdir. Satış performansı ve uyarlayıcı satışın belirleyicileri olarak SE'nin bilgi yapısı ele alınıp, incelenmiştir.	Önerdikleri araştırma kriterleri:Uyarlayıcı satış,bilgi yapısı
Anglin, Stolman ve Gentry (1990)	Çalışmalarında satış performansının yönetsel algısı ile SE bilişsel senaryolarında yansıtılan uyarlayıcı satış deneyimi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir.	1-Objektif ölçütler: Satış alanına yapılan satış hacmi ve bu alandaki pazar payı 2-Subjektif ölçütler: (Müşteri tatmini, müşteriye dinleme, satış sunumları yapma, müşteri hedeflerini ele alma, satış alanında gelecek vaatleme, ürün bilgisi, anahtar müşterilere satma, önemli satışlar üretme ve yapma, satış alanında pazar payı oluşturma 3-Uyarlayıcı satışa yönelik senaryolar
Spiro ve Weitz (1990)	Uyarlayıcı satış davranışını performansla doğrudan ilişkilendirmişler ve geliştirdikleri ölçekte (ADAPTS) uyarlayıcı satışla ilgili kişisel özellikleri ve yönetsel faaliyetleri ele almışlardır.	1-Kişilik özellikleri: Kendi kendini kontrol etme, sunumu uyarlama yeteneği, başkalarının anlamlı davranışlarına karşı hassaslık, cinsiyetini ele alışı ve kullanım durumu (androgyny), empati, müşteri ihtiyaçlarına yönelik bilgiyi toplamada aktiflik (açık insan), denetim odağı , motivasyon, deneyim, yönetim şekli 2-Performans: Yönetime ve satış elemanlarına sorularak performans düzeyi saptanmıştır.
Marks, Vorhies ve Badovick (1996)	Spiro ve Weitz (1990)'in geliştirdikleri SE performansına yönelik ADAPTS ölçeğini geliştirmeye çalışmışlardır.	ADAPTS ölçeği temel alınmış ve faktör analizi sonucunda yeni model geliştirilmiştir. Uyarlayıcı satış inançları, uyarlayıcı satış davranışları, performans
Shepherd, Castlebery ve Ridnour (1997)	Etkin dinleme, uyarlayıcı satış davranışı ve performans arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, etkili dinleme ve iş tatmini arasındaki ilişki ölçülmüştür.	Uyarlayıcı satış için Spiro ve Weitz (1990)'in ADAPTS ölçeği kullanılmıştır. Performans için Behrman ve Perreault (1982)'un performans ölçeğini kullanmışlardır. İş tatmini, Etkin dinleme
Boorum, Goolsby ve Ramsey (1998)	Bu çalışma, etkin iletişim ile satış etkileşimine ışık tutmakta ve SE'nin iletişim becerisini geliştirmesi için önerilerde bulunmaktadır. SE'nin iletişim, karşılıklı etkileşim ve uyarlayıcı satış yeteneklerinin performansına etkisini incelemişlerdir.	İletişim yeteneği, karşılıklı etkileşime dahil olmak, uyarlayıcı satış davranışı (ADAPTS) (Spiro ve Weitz (1990) ölçeği ve senaryolar., Satış performans çıktıları Behrman ve Perreault (1982) ölçeği, satış gelirleri, kotaya ulaşma yüzdesi
Hunt ve Bashaw (1999)	Uyarlayıcı satış görüşmesi esnasında bilgi oluşturma sürecini teorik olarak ele almışlardır.	SE'nin başarısında etkili olabilecek bilgi oluşturma süreci aşağıdaki gibi ele alınmıştır: 1-Parçalı bilgi oluşturmak 2-Kategori bazlı bilgi oluşturmak 3-Şema oluşturmak ve alıcı şeması

Tablo 3. Müşteri Bakış Açısı ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Weitz (1978)	Müşterinin karar verme sürecinde SE'nin müşteri tercihlerini etkileyen faaliyetlerinin tanımlandığı bir model geliştirilmiştir. Etkileme ve strateji formüle etme gibi iki temel aşama sırasında SE'nin yeteneği ile göreceli satış performansı arasındaki ilişki incelenmiştir.	Müşteride etki oluşturma yeteneği, strateji oluşturma yeteneği, SE'nin ortalama ya da diğer SE özelliklerinden farklılığı, Performans (Satış, kota ve satış yöneticilerinin değerlendirmelerine yönelik çıktı ölçütleri)
Saxe ve Weitz (1982)	Müşteri odaklı satış davranışını ele alarak, SE bakış açısından müşteri odaklı satış, satış aşamasının özellikleri ve satış elemanının performansı arasındaki ilişkiyi, geliştirdikleri SOCO ölçeği ile test etmişlerdir.	Ölçekte kullandıkları kriterleri geleneksel olmayan satışa yönelik ele almışlar, modern pazarlama felsefesi ve ilişki bazlı satış kapsamında hazırlamışlardır. Belirledikleri kriterlerin performansla ilişkisini incelemişlerdir.
Weitz (1986)	Endüstriyel SE'nin müşteri tercihlerine etkisini inceleyen süreç modeli tartışılmıştır. SE'nin etki oluşturma ve strateji belirleme aşamasındaki yeteneği ve göreceli satış performansı arasındaki ilişki incelenmiştir.	1-Etki oluşturma yeteneği 2-Strateji oluşturma yeteneği 3-Müşteriye davranışı 4-Satış performansı (Toplam satış hacmi, toplam kota yüzdesi olarak satışlar, ürünün toplam satışı, ürünün kota yüzdesi, satış yöneticinin SE değerlendirmesi)
Brown, Widing II ve Coulter (1991)	Saxe ve Weitz (1982) tarafından geliştirilen SOCO ölçeği kullanılarak, müşterinin bakış açısından SE performansı belirlenmeye çalışılmıştır. Performans ölçümünde SOCO ölçeğinin uygunluğu test edilmiştir.	Saxe ve Weitz (1982) SOCO ölçeğini temel almışlardır.
Dion, Easterling ve Javalgi (1997)	Alıcıların SE'nin performans algısında cinsiyet farklılığı, performans ve faaliyetlere yönelik alıcı ve SE değerlendirmeleri arasındaki farklar incelenmiştir.	Ürün uzmanlığı, güven, uyarlayıcı satış yeteneği, rol belirsizliği, alıcı-SE benzerliği, SE sunum yeteneği, ürün karmaşıklığı
Lambert, Sharma ve Levay (1997)	Müşterinin satış yapan firma ile SE'na yönelik değerlendirmeleri arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Ayrıca, SE'nin yönetsel ve müşteri değerlendirmeleri arasındaki ilişkiyi de incelemektedir.	1-Yönetsel değerlendirme: Satış yöneticileri SE'nin performans düzeyi belirlemişlerdir. 2- Müşterinin SE'larını değerlendirmesi: güvenilebilirlik, teknik bilgi, ürün bilgisi, hazır bulunması 3- Müşterinin satış yönetimini değerlendirmesi: Firmanın tüm performansı, yeni ürün geliştirme çabaları, ürün bilgisinin uygunluğu, en düşük fiyat uygunluğu, fiyat değişikliğinde haber verme avantajı, dağıtım ihtiyaçlarını karşılama, nakliye günlerindeki ertelemeleri haber vermek
Dion ve Banting (2000)	Karşılıklı ticari ilişki içerisinde satış yöneticileri, SE'ları ve müşterilerin SE'nin performansına yönelik algıları karşılaştırılmıştır. Ayrıca, SE'nin performansında cinsiyet farklılığı incelenmiştir.	Uyarlayıcı satış sunumu, SE'ye güven, SE'nin sunum yeteneği, SE'nin ürün uzmanlığı, alıcı ile SE'nin algılanan benzerliği, ticari ilişki oluşturmadaki başarısı, SE devir oranı, SE'nin performansı, SE tatmini, yönetici ve SE iletişimi, SE performansına yönelik müşteri ve yöneticiden gelen bilgiler, rol belirsizliği, rol çatışması, müzakere yeteneği

Tablo 3'ün devamı:		
Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Boles, Babin, Brashear ve Brooks (2001)	Merkezileşme, çalışanlardan destek ve tüketiciye odaklanma derecesinden oluşan üç örgütsel düzey ile SE'nin satış odaklı- tüketici odaklı olması arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	Saxe ve Weitz (1982) ölçeğini temel almışlardır. 1- Firmanın müşteri odaklı olması 2-Merkezileşme 3- Destekleyici iç çevre 4-SE performansı :Yeni ürün tutundurma, satış hedeflerini aşmak, yöneticinin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmak, yüksek satış hacmi oluşturmak, tüm ürün hattı için tutundurma 5-Müşteri odaklılık 6-Satış odaklılık
Darian, Tucci ve Wiman (2001)	Perakendeci SE'nin müşteriye sunduğu hizmete yönelik performans niteliklerinin belirlenmesi ve müşteri açısından önem derecesinin belirlenmesine çalışılmıştır.	SE'nin müşteriye saygısı, ürün bilgisi, SE'nin hevesliliği, SE'nin arkadaşça yaklaşımları, SE'nin uygunluğu
Leigh ve Summers (2002)	SE'lerinin sözlü olmayan ipuçlarının, müşterinin SE hakkındaki sosyal izlenimlerine etkisi araştırılmıştır.	Sözlü olmayan ipuçları: Göz teması, konuşmadaki duraklamalar, jestler, giysi ve duruş Sosyal izlenimler: Güvenilebilirlik, bağımlılık, kabiliyet, profesyonellik, empati, arkadaşlık, agresivlik, anlayışlılık, sevimlilik ve SE'nin tümünden değerlendirilmesi

Tablo 4. İlişki Pazarlaması ve İletişim Geliştirme ve SE Performansı ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Beatty, Mayer, Coleman, Reynolds ve Lee (1996)	İlişki pazarlaması ve satış ilişkisi kavramlarını birbirinden ayırarak müşterilerle SE'leri arasındaki ilişkiyi niteliksel bir araştırma kapsamında incelemiştir.	Üst yönetimin müşteri odaklılığı, personelin müşteri odaklılığı, müşteriye motive etmek- ilişki geliştirmek (sosyal ve fonksiyonel ihtiyaçlar), ilişkinin oluşumu (müşteriye sunulan geliştirilmiş hizmet ve ekip çalışması), ilişkinin artırılması (güven, arkadaşlık, fonksiyonellik), personel ve müşteri sadakati
Brashear, Bellenger, Ingram, Barksdale (1997)	Satış elemanının davranışı devam eden ilişkileri geliştirmekle ilgili faaliyetler ve satış sürecinde gerek duyulan satış gücü faaliyetleri ve faaliyetler ise, planlama, profesyonelliği geliştirme olarak ele alınmıştır. Satış süreci davranışları ile satış sürecinde harcanan süreyi incelemiştir. Böylece, performans düzeyini doğrudan etkileyen değişik faaliyetlere harcanan zamandaki farklılıklar, performans düşüklüğü ve yüksekliği için önemli olabilecektir.	1- Fiziksel ve davranışsal faktörler: Demografik ve fiziksel özellikler (yaş, cinsiyet), eğitim ve deneyim (eğitim düzeyi, iş deneyimleri, satış deneyimleri), medeni durumu ve yaşam stili 2- Psikolojik özellikler ve yetenek: Kişilik (başarı ihtiyacı ve ödüller (güvenlik, başarı, tanınma, güç ve otorite, prestij, para ve terfi vb. çeşitli kriterler içsel ve dışsal ödüller olarak ele alınıp değerlendirilmiştir.), beceri 3- Performans ise, çıktı temelli olarak ele alınmıştır (son 12 aydaki satış miktarı)
Boles, Brashear, Bellenger, Barksdale (2000)	Kurdukları model kapsamında SE performansı, ilişki bazlı satış davranışları ve SE'nin özellikleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1-SE'nin özellikleri (Churchill v.d. (1985) çalışmalarını temel almışlardır: Yaş, cinsiyet, eğitim, vb.) 2- İlişki bazlı satış durumu (Karşılıklı etkileşimin yoğunluğu, karşılıklı gizliliğin bozulması, işbirliği niyetleri) 3- Satışla ilgili faaliyetler (Araştırma, delil toplama, ihtiyaç analizi, satış/ satış bitirme, hizmet/işletme politikası, amaç oluşturma/ planlama, kişi/ profesyonel gelişim 4- İçsel ve dışsal ödüller 5- Çıktı performansı (son 12 aydaki satışlar)

Tablo 4.'ün devamı:		
Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Keilor, Parker ve Pettijohn (2000)	İlişki bazlı satış özelliklerinin (uyarlayıcılık, müşteri ve hizmet odaklılık) SE performansı üzerindeki etkisini incelemişlerdir.	SOCO (Saxe ve Weitz 1982), ADAPT (Spiro ve Weitz 1990) ölçeklerini temel almışlar ve ayrıca, SERV (Hizmet odaklılığa ilişkin SE'nin satış ve satış dışı görevlerle ilgilenme isteğini belirlemeye yönelik 5 kriter) ölçeğini geliştirmişlerdir. Performansı yıllık satış hasılatı ile ölçmüşlerdir.
Sengupta, Krapfel ve Pusateri (2000)	Firmanın potansiyel ve mevcut tüm müşteriler yerine firmaya gelir ve kar sağlayan daha az müşteriyi hedeflediği durumlarda SE'lerinin (KAS) etkililiğine yönelik bir model oluşturmuşlardır. Modelde, stratejik müşterilere yönelik SE'lerinin etkililiği ile iletişim kalitesi ve müşteri güveni doğrudan, stratejik ve girişimcilik yetenekleri ile dolaylı ilişki kurulmuştur.	SE'nin stratejik yeteneği, girişimcilik yeteneği, İletişim kalitesi, müşteri güveni, etkililik (Gelecekte de birlikte çalışmak için müşteriyi özendirmek, müşteri ilişkisinde değer oluşturmak, müşteri ilişkisi oluşturmak)
Pitt, Berthon ve Robson (2000)	Satış işlemi içindeki iletişim, iletişim anlayışı açısından ele alınmış ve iletişim anlayışının rolü, SE performansının bir göstergesi olarak araştırılmıştır. SE'nin iletişim korkusu ve performansı arasındaki ilişki araştırılmıştır.	İletişim korkusu, grup, toplantı, kişiler arası iletişim ve kitleye konuşması yöneticiler tarafından ortalama, ortalamanın üstünde ve altında olarak belirlenmiş performans ölçeğinde değerlendirilmiştir. SE'nin iletişim korkusu için hazırlanmış ölçek SE'lerine sunulmuştur.
Beverland (2001)	Endüstriyel pazarlarda ilişkiye dayalı satışın uygun olduğu koşullarda, SE'nin müşterilerle ilişkisinin artırılmasına yönelik faktörler belirlenmeye çalışılmıştır.	Müşterilerle ilişkinin değişimi, değişime neden olan etmenler ve müşterinin ilişki isteği, müşterinin ilişki kapsamında istedikleri (sürekli ilişki, bilgi sağlama, işletme ihtiyaçlarının anlaşılması, güven, arkadaşlık), SE'nin rolü (firmayı temsil, eğitim, yeni ürünleri tanıtım, paylaşım, yeni fırsatları belirleme), SE'nin yeteneği (sürekli ilişki, ürün bilgisi, müşteri ihtiyaçlarını belirleme ve nasıl yaklaşacağını anlama, satış deneyimi, dinleme yeteneği, dışa dönük olması), önemli müşterileri kaybetmemek için faaliyetler (sürekli iletişim, problemi kabul etme, müşteriye daha yakın kişiyi kullanmak), varolan ilişkiyi güçlendirme faaliyetleri (sürekli iletişim, tutundurmaya yönelik destek, iş ortağı gibi davranma, müşteri ile firmayı bütünleştirme)
Schultz ve Evans (2002)	SE'lerinin (Key account representative) stratejik iletişim modeli ve satışta ilişkileri arttıracağı varsayılan çıktılar (rol performansı, güven ve karşılıklı problem çözme) üzerindeki etkileri araştırılmıştır.	1- İletişim: İnfomal iletişim (plansız iletişim), karşılıklı bilgi alış veriş, sıklık (yüzyüze, telefon, yazılı görüşme), stratejik içerik. 2- Satış ilişkisi çıktıları: SE'nin rol algısı (problem çözme, stratejik plan geliştirmek, çıktıları arttırmak), güven (iş doğru yaptığına ve önemli kararları almada güven), birbirine bağlı çözüm geliştirmek

Tablo 5. Satış Etkililiği ve SE Performansı ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Weitz (1981)	Çalışmada satış etkililiği ile satış davranışı arasında doğrudan ilişki kurulmuş ve kriterler belirlenmiştir.	1-Satış davranışları (müşteriyle uyum sağlama, müşteriye etkileyecek temel oluşturma, kullanılan etkileme teknikleri satışta karşılıklı etkileşimin kontrolü) 2-Müşterinin satın alma sürecinin özellikleri (ihtiyaç ve inançlar, alternatiflerin bilinmesi, satın alma sürecinin özellikleri) 3-Satış elemanı ve müşteri ilişkisinin özellikleri (anlaşmazlık ve pazarlık düzeyi, göreceli güç, ilişki kalitesi, gelecekteki karşılıklı etkileşimlerden beklentiler) 4- SE'nin kaynakları (ürün, müşteri bilgisi, yeteneği, alternatifleri değerlendirme)
Avila, Fern ve Mann (1988)	SE'nin satış davranışı, satış amaçlarına ulaşma düzeyi ve performans arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1-Satış davranışları (Behrman ve Perreault (1982) ve Weitz (1981)'in çalışmaları temel alınarak belirlenmiştir (Diğer çalışanlarla birlikte çalışma ve ortaklık, teknik bilgi, masraf kontrolü, müşteri ilişkileri, tatmini ve firma için gelecek oluşturma, bilgi oluşturma kalitesi, müşterilerle ilişki geliştirme ve sunum yapma yeteneği, zaman ve satış alanı yönetimi) 2-Satış yöneticisinin performans değerlendirmesi (Satış kalitesi ve hacmi üretme, tüm performans) 3-Amaç başarımı (SE tarafından elde edilen yıllık kota yüzdesi, müşteri hesaplarındaki net kar (yeni müşteriler-eski müşteriler)
Smith (1997)	Satış gücü oluşturmada ortak (partner) çalışan SE'leri ilişkisindeki etkililiği artıran ya da azaltan farklılıkları bulmaya yöneliktir.	Subjektif performans kriterleri (müşteri tatmini, birlikte satış yapılan müşteri sayısı, performans açısından ilişkinin etkililiği, ilişkiden iki tarafın da tatmin olması), işbirliği, ilişki süresi, iletişim, bağımsızlık, amaç ve işletme sistemi uygunluğu, satış görevinin karmaşıklığı.
Baldauf ve Crawens (2002)	SE'nin davranış performansı ile çıktı performansı ve satış organizasyonunun etkililiği arasındaki ilişkiyi incelenmiştir. Bu ilişkiyi aracı etmen olarak etkileyen satış elemanının yeteneği, ürün tipi ve endüstri büyüklüğünü ele almışlardır. Bu kapsamda SE'nin davranışsal performansı ile çıktı performansı ve satış organizasyonunun etkililiği kavramları birbirinden ayrı kavramlar olarak ele alınmıştır.	1-SE'nin davranış performansı: Teknik bilgi (Behrman ve Perreault 1982 ölçeği), uyarlayıcı satış (Spiro ve Weitz 1990 ölçeği), Satış planlama (Satış görüşmelerini, satış stratejilerini ve satış alanını planlama) 2-SE'nin çıktı performansı: Behrman ve Perreault (1982)'un satış amaçlarına ulaşma performans kriterlerini temel almışlardır. 3-SE'nin kabiliyet/bilişleri açısından satış becerisi ve ürün bilgisi 4- Satış organizasyonunun etkililiği

Tablo 6. Kontrol Sistemi Altında SE Performansı ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Anderson ve Oliver (1987)	Satış gücü yönetiminin temel alabileceği performans kontrol sistemini çıktı ve davranış bazlı olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Davranış bazlı sistem SE'nin faaliyetlerini gözleme ve yönetimini içermektedir ve çıktıdan ziyade satış sürecini gözönüne almaktadır. Oysa, çıktı bazlı sistem ise, satış elemanının bu sonuçlara nasıl ulaştığından ziyade, sonuçların sayısal yönünü ele almaktadır. Kontrol sistemi çerçevesinde spesifik satış elemanı davranışlarının ve satış elemanının özellikleri olarak kriterleri belirlemiştir.	Kapasite (ürün ve firma bilgisi, satış uzmanlığı, profesyonel yeterlilik), duygu ve tutumlar, motivasyon, satış stratejileri, performans (satış organizasyonunun amaçlarına ulaşma, müşterilerin ihtiyaçlarına hizmet etme, kişisel satış ve diğer çıktı sonuçları)
Cravens, Ingram, La Forge, Young (1993)	Çalışmalarında Anderson ve Oliver (1987)'in geliştirdiği satış gücü kontrol sistemini temel almışlardır. Bu bağlamda, satış gücü kontrol sistemi, SE özellikleri, SE performansı ve satış organizasyonunun etkililiğini birbirinden ayırmış ve kontrol sistemi altında performansı açıklamışlardır. Bu faktörlerin satış organizasyonunun etkililiğine etkisini incelemiştir.	Satış gücü kontrol sistemleri, satış örgütünün etkililiği, SE özellikleri, SE'nin satış dışı davranışsal performansı (Bilgi toplama, masraf kontrolü) (Behrman ve Perreault (1982)), SE'nin satış davranışı performansı (Teknik bilgi kullanım performansı, satış sunumu yapma performansı) (Behrman ve Perreault (1982)), SE'nin çıktı performansı: Satış amaçlarına ulaşma (Behrman ve Perreault (1982) ölçeği)
Oliver ve Anderson (1994)	Davranıştan çıktı kontrolüne kadar uzanan kontrol sistemini ve satış elemanının işle ilgili biliş, tutum ve davranışlarını etkileyen ve SE'nin algıladığı bu kontrol sisteminin etkisini incelemiştir.	Kontrol sistemi, biliş/kapasite, duygu/tutumlar, motivasyon, davranışsal strateji, diğer (İş tatmini, örgüt kültürü vd.), Performans: Çıktı performansı: göreceli olarak firmanın satış amaçlarına ulaşma, çaba ve toplam performans, yıllık satış oranı. Girdi performansı: Bilgi toplama, masraf kontrolü, satış sunum yeteneği ve satış amaçlarına ulaşma (Behrman ve Perreault (1982))
Challagalla ve Shervani (1996)	Satış yönetiminin kontrol sistemi çıktı, faaliyet ve kapasite kontrolü olmak üzere üç türde ele alınmıştır. Modelde kontrol sistemi ile tatmin ve performans arasında hem doğrudan ilişki hem de aracı değişken olarak yönetimin rol çatışması ve müşteri rol çatışması ele alınarak dolaylı ilişki incelenmiştir.	Kontrol: Çıktı, faaliyet ve kapasite kontrolü, yöneticiden tatmin, rol çatışması, performans (Sujan, Weitz ve Kumar (1994) performans ölçeği kullanılmıştır).
Challagalla ve Shervani (1997)	Kontrol çıktı, faaliyet ve kapasite olmak üzere 3 boyutta ele alınmıştır. Kontrolün oluşumu bilgi, ödül ve ceza boyutlarında incelenmiştir. Ayrıca, kullanılan ölçek test edilmiştir.	Kontrol: Çıktı, faaliyet ve kapasite (bilgi, ödül, ceza), yönetimin rol belirsizliği, rolün yarattığı gerginlik Performans: Sujan, Weitz ve Kumar (1994) performans ölçeği kullanılmıştır. Temel müşterileri belirlemek ve satış, yüksek satış kazancı sağlamak, yüksek kar marjı olan ürünü satmak, satış hedeflerini aşmak, yeni ürüne satış oluşturmak, satış yönetiminin amaçlarını karşılamak.

Tablo 6.'nın devamı:		
Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Piercy, Cravens ve Morgan (1998)	Satış elemanının çıktılarını yerine daha kapsamlı olan davranışlarını değerlendirmenin, böylece satış görüşmeleri planlama, satış sunumları yapma ve takım satışına dahil olma gibi faaliyetlerle satış elemanının davranışının belirlenmesinin, satış gücü etkililiği açısından daha iyi bir gösterge olabileceğini savunmuşlardır. Satış elemanı performansını, satış elemanı davranışının değerlendirilmesi olarak tanımlayan (Churchill vd. 1985-Piercy vd. 1998'den alıntı) yaklaşımların aksine çalışmalarında hem davranışı hem de çıktı temelli performansı ele almışlardır.	Davranış performansı: Teknik bilgi ve satış sunumları (Behrman ve Perreault (1982), Cravens vd. (1993)), uyarlayıcı satış (Sujan, Weitz ve Kumar (1994)), takım çalışması, satış planlama, satış destekleme Çıktı performansı: (Behrman ve Perreault (1982), Cravens vd. (1993)): Pazar payı oluşturma, yüksek kar marjı sağlayacak satışlar yapma, satış gelirleri, yeni ürün satışı, ana müşterileri bulma ve satış, satış hedef ve amaçlarına ulaşma ve satış. Ayrıca, çalışmalarında davranış temelli kontrol sistemini, satış elemanının performansında etkili olabileceğini düşündükleri örgütsel bağlılık ve satış alanı dizaynını ele alıp, değerlendirmişlerdir.
Agarwal (1999)	Çıktı bazlı ve süreç bazlı kontrol sisteminin SE'nin tutum oluşmasındaki etkisi incelenmiştir.	Çıktı bazlı kontrol sistemi, Süreç bazlı kontrol sistemi, Rol belirsizliği, Rol çatışması, Örgütsel bağlılık Not: Performans kriterlerinin belirlenmesinde SE'nin tutumları ve kontrol sisteminin etkisi açısından yardımcı araştırma olarak bu listeye eklenmiştir.
Barker (1999)	Geliştirdiği model ile SE'nin özellikleri, satış dışı performansı, davranış performansı, çıktı performansı, kontrol sistemi, örgütsel faktörler ve satış birimi etkililiği arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışmıştır.	1-Çıktı performansı (Behrman ve Perreault (1982) ölçeği) 2-SE'nin satış dışı davranış performansı: Uyarlayıcı satış yaklaşımları, takım çalışması, satış planlama, satış destekleme 3-SE'nin satış davranışı performansı (Teknik bilgi, satış kapasitesi (Behrman ve Perreault (1982) ölçeği))
Grant ve Cravens (1999)	Satış organizasyonu etkililiğine satış yöneticileri ve SE'lerinin çıktılarının etkisi incelenmiştir.	Satış organizasyonu etkililiği (Satış hacmi, pazar payı, karlılık, müşteri tatmini, yöneticinin satış organizasyonundan tatmini), satış yöneticisi kontrol sistemi (Gözlem, yönetim, değerlendirme, ücret ve satış alanı dizaynı), satış gücü müşteri ilişkileri stratejisi (motivasyon, planlama, satış destekleme, vb.), örgütsel bağlılık, performans (Çıktı performansı (Firmanın pazar payını artırmak, satış amaç ve hedeflerini aşmak), davranış performansı (Teknik bilgi, uyarlayıcı satış, ekip çalışması, satış sunumu, satış planlama, satış desteği))
Krafft (1999)	Satış gücü kontrol sisteminde çevre, firma ve SE'lerinin özelliklerinin etkisi acente teorisi, Quchi'nin teorik yaklaşımı ve işlem maliyeti kapsamında ele alınmıştır.	Çevresel değişkenler: çevresel belirsizlik, satış dalgalanması, satış elemanına düşen müşteri sayısı, Firma değişkenleri: satış gücü büyüklüğü, satış yönetiminin risk araştırması, çıktıların ölçülebilirliği, davranışın ölçülebilirliği, dönüşüm sürecine yönelik bilgi, Satış elemanı değişkenleri: riski sevmeme, satış çabalarının etkililiği, minimum yararlı olma ihtiyacı, Birbirini etkileme etkisi, Performans: Çıktı ve davranış

Tablo 6'nın devamı:		
Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Challagalla, Shervani ve Huber (2000)	Çıktı, faaliyet ve kapasite kontrol yaklaşımlarının SE tatmini üzerine etkilerini ve SE'nin uzakta olması ya da yakında olmasına bağlı olarak performans değişimini incelemektedir.	1-Çıktı, faaliyet ve kapasite kontrolüne yönelik yönetim 2- Rol belirginliği 3-İşin karmaşıklığı 4- Yöneticiden tatmin 5-Performans: Temel müşterileri bulmak ve onlara satmak, yüksek satış hacmi oluşturmak, yüksek kar marjlı ürünleri satmak, satış hedeflerini aşmak, yeni ürünler için satış oluşturmak, yöneticinin hedeflerine ulaşmasında yardımcı olmak. 6-Deneyim ve SE'nin yeri
Piercy, Cravens ve Lane (2001)	Satış yönetiminin davranış bazlı kontrol yaklaşımına ilişkin SE'nin tutum ve iş stresi, ayrıca, SE'nin iş çıktıları cinsiyet farklılıklarına göre incelenmiş ve bunların satış biriminin etkililiği ile ilişkisi ele alınmıştır.	Satış yöneticisinin davranış bazlı kontrol stratejisi, SE tutumları: içsel motivasyon, iş tatmini, işe duygusal bağlanma (involvement) İş stresi: Rol belirsizliği, rol çatışması, iş anksiyetesi, tükenmişlik, İş çıktıları: Performans (Cravens ve diğ. (1993) ve Behrman ve Perreault (1982) ölççekleri temel alınmıştır.), örgüte bağlılık ve işi bırakma eğilimi.
Baldauf, Cravens ve Piercy (2001)	Satış organizasyonunun etkililiği ile ilişkili olarak SE'nin davranışsal performansı, çıktı performansı, firmanın stratejik oryantasyonu, satış alanı dizaynı ve satış yöneticisinin davranışsal kontrol stratejisi arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1- Satış alanı dizaynı: Davranışsal bazlı satış yönetimi kontrol stratejisi Anderson ve Oliver (1987) temel alınmıştır. 2- Davranışsal performans: Cravens ve diğ. (1993) ölçütü kullanılmıştır. 3- Çıktı performansı: Behrman ve Perreault (1982) çalışmaları temel alınarak; yıllık satış hedeflerine ulaşmak, SE'nin yıllık ortalama satış miktarı, satış biriminin toplam performansı ölçülmüştür. 4- Satış biriminin etkililiği: Satışlar ve pazar payı 5- Müşteri tatmini 6- Karlılık

Tablo 7. SE Performansını Etkileyen Etmenler ile İlgili Kriterler

Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Busch ve Bush (1978)	Çalışmalarında endüstriyel satış gücünün iş tatmini, işin algılanan önemi, rol belirliliği, performans ve örgütten ayrılma isteğinden oluşan faktörlerde cinsiyete göre farklılaşmayı araştırmışlardır.	Performans, nitelik ve nicelik açısından satış elemanının diğer satış elemanlarına göre kendisini değerlendirmesi ile belirlenmiştir.
Bagozzi (1980)	SE tatmini ve performansı arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1-Performans (Yıl içinde her SE'nin başardığı satış hacmi) 2-İş tatmini 3-Göreve özgü 4- Özsayı 5-Başarı güdüsü 6-Konuşma zekası
Futrell ve Parasuraman (1984)	Performans, iş tatmini ve personel dönüşüm (işçi devri) düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1-İş tatmini 2-İşten ayrılma isteği 3-Performans: Çok çalışma isteği (working hard), genel tutumu, satış yeteneği, planlama yeteneği, raporlama faaliyetleri, toplam iş performansı, satış alanı, geçmiş yıllardaki toplam iş performansındaki gelişmeler, insan ilişkisi yeteneği, ürün bilgisi
Dubinsky, Howell, Ingram ve Belenger (1986)	Organizasyonel sosyalizasyon modelini temel alarak, satış gücü sosyalizasyonunu ele almışlar ve yeni bir model geliştirmişlerdir. Önerdikleri modelde, SE'yi işe alma ve eğitme amaçları, kişisel çıktılar ve iş çıktıları arasındaki ilişkiyi tartışmışlardır.	1- İşe alma 2-Eğitim amaçları: Rol tanımı, işe başlama 3-Kişisel çıktılar: Görev yönelimli öz saygı ve işte karşılaşılan problemlere çözüm bulma 4-İş çıktıları: İş tatmini, bağlılık, performans

Tablo 7'nin devamı:		
Yazarlar	Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Cron, Dubinsky ve Michaels (1988)	SE'nin motivasyonu ile kariyer basamağı arasındaki ilişkiyi incelemiştir.	1-Kariyer basamağı 2-Değer (terfi, ücret artışı, değeri hissetme, formal tanınırlık, kişisel başarı, saygınlık 3-Beklenti: Performans (Toplam satışlarda kotayı aşmak ve özel ürüne yönelik satış hedeflerini aşmak ve hedeflenen yeni müşteri sayısını aşmak), satış faaliyetleri (müşteri ilişkileri, müşteriye hizmet vermek ve müşteri problemlerini çözmek, satış görüşmeleri planlamak ve yapmak, potansiyel müşterilere sunumlar yapmak) 4-Araçsallık: İş güvenliği, ücret artışı, terfi, formal tanınırlık, kişisel saygınlık, astlar tarafından saygı görmek
Bartkus, Peterson, Bellenger (1989)	SE'nin A tipi davranışı, performans ve deneyimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Aracı değişken olarak rol belirginliği ve çabayı ele almışlardır.	1-A tipi davranış 2-Deneyim (yıl) 3-Çaba (haftalık ortalama çalışılan saat) 4-Rol belirginliği 5-Performans: Son 6 aylık satışlar ve kayıtlar
Brown ve Peterson (1994)	Geliştirdikleri modelde çabanın rol algıları, motivasyon ile performans ve tatmin arasında bir aracı etmen olarak etkisini incelemiştir.	1-Çaba: satış görevleri, çalışılan saat ve yapılan konuşma sayısı 2-Motivasyon: -Rekabet edebilirlik, işe yönelik olma 3-Tatmin 4-Rol algıları:Rol çatışması ve belirsizliği 5-Performans: Satış sürecinin belirli aşamalarındaki toplam performans ve etkililiğe yönelik olarak yönetici değerlendirmelerine göre ölçülmüştür. Kriterler: a-ürün sunumu, giyim, yapılan satışlarda nakit para kazanma etkililiği b-satış elemanının toplam performansının firma içindeki düzeyi c-Satış elemanının diğer satış elemanlarıyla kıyaslandığındaki performans oranı
Singh, Goolsby, Rhoads (1994)	Satış elemanının tükenmişliğinin role stresleri ile davranışsal ve psikolojik iş çıktıları arasında aracı olduğunu belirtmişlerdir.	1-Rol stresleri: rol çatışması, belirsizliği ve fazlalığı 2-Psikolojik iş çıktıları: iş tatmini, örgüte bağlılık, işten ayrılma niyeti 3-Davranışsal çıktılar
Sujan, Weitz, Kumar (1994)	Çalışmalarında öğrenmeye ya da performansa yönelik amaç belirleyen satış elemanları ile performansları arasında aracı etmen olarak davranışı ele almışlardır. Burada ele alınan davranış satış elemanlarının işlerinde harcadıkları çabanın zaman cinsinden belirlenmesidir; çok çalışmak ve durumsal çalışmak.	1-Durumsal çalışmak (working smart): Satış için plan yapmak, satış durumunda fonksiyonel esneklik, uyarlayıcı satış pratiği 2-Çok çalışmak (working hard): Satış hedeflerine ulaşana kadar saatlerce çalışmak, haftada çalışılan saat, satışın zor yapıldığı müşterilerle karşılaşıldığında kolayca vazgeçmemek, vb.3-Öğrenmeye yönelik olması 4-Performansa yönelik olması 5-Pozitif ve negatif geri bildirimler 6-Performans: Firmanın pazar payında SE'nin katkısı, kar marjı yüksek ürün satışı, para kazandırma düzeyi, yeni ürün satışı, satış alanındaki müşterileri belirleme ve onlara satma, satış hedeflerini aşma, satış yöneticisinin amaçlarına ulaşmasında sağlanan katkı
Mengüç (1996)	Brown ve Peterson (1994)'in kavramsal modeli temel alınmış ve yapılan çalışma ile bu modeli de test edilmiştir.	1-Çaba: satış görevleri, çalışılan saat ve yapılan konuşma sayısı 2-Motivasyon: Rekabet edebilirlik, işe yönelik olma 3-Tatmin 4-Rol algıları:Rol çatışması ve belirsizliği 5-Performans: Satış sürecinin belirli aşamalarındaki toplam performans ve etkililiğe yönelik olarak yönetici değerlendirmelerine göre ölçülmüştür. Kriterler: a-ürün sunumu, giyim, yapılan satışlarda nakit para kazanma etkililiği b-satış elemanının toplam performansının firma içindeki düzeyi c-Satış elemanının diğer satış elemanlarıyla kıyaslandığındaki performans oranı

Yazarlar	Tablo 7.'nin devamı: Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Sohi (1996)	SE'nin rol belirsizliği, rol çatışması, iş tatmini ve performansındaki çevresel dinamizm ve farklılığın etkileri ele alınmıştır.	1-İş tatmini 2-Rol belirsizliği 3-Rol çatışması 4-Çevresel dinamizm 5-Çevresel farklılık 6-Performans (Satışlar, karlılık, yeni müşteri bulma, varolan müşterilere hizmet sunumu)
Dubinsky, Kotabe, Lim ve Wagner (1997)	Satış gücü performansı, örgütsel bağlılık ve ödül değerindeki (motivasyon dahil) kültürler arası değer etkisi incelenmiştir.	1-Değer 2-Örgütsel bağlılık 3-Ödül değeri 4-Performans (satış karlılığı, satış geliştirme çabası vb. gibi çıktı performansı)
Verbeke (1997)	Bireylerin başkalarının duygularına duyarlı olması ya da kendi duygularını başkalarına geçirmesi diğer insanlardan farklılaşmalarına neden olmaktadır. Duygusal bulaşıcılığın uzun dönemde SE çıktılarına etkisi incelenmiştir.	1-Performans:-Satış hacmi ve karşılıklı etkileşim (Berhman ve Perreault (1982), müşteriyle ilişki geliştirmek 2-Stres yapıcılar: Rol çatışması, rol belirsizliği ve rol fazlası 3-Tükenmişlik 4-Duygusal bulaşıcılık
MacKenzi, Podsakoff ve Ahearne (1998)	SE'nin rol ve ekstra rol performansı ile iş tatmini, örgütsel bağlılık, rol algısı ve personel devir oranı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik model geliştirmişlerdir.	1-İş tutumları (tatmin, örgütsel bağlılık) 2-Rol algısı (iş belirsizliği ve çatışma) 3-Rol ve ekstra rol davranışı 4-Rol ve ekstra rol performansı
DelVecchio (1998)	Algılanan güven düzeyi, algılanan SE performansı ve problem çözme stili ile ilgili olarak SE ve yöneticilerin algılarını karşılaştırmıştır.	1-Algı farklılığına neden olabilecek etmenler: Kontrol alanı, deneyim, süre 2-Faaliyetler: planlama, müşteriye yaklaşım tekniği, ikna taktikleri, sunum şekli, itirazları karşılama ve satış kapatma teknikleri
Cross, Hartley, Ruderus ve Vassey (2001)	Mal ve hizmet pazarlaması, pazarlama stratejilerinin uygulanması ve formüle edilmesinde satış gücünün rolü araştırılmıştır.	Satış gücü faaliyetleri; müşteri ihtiyaçları hakkında bilgi toplamak, satış elemanlarını eğitmek ve yenilerini işe almak
Lassk, Marshall, Cravens, Moncrief (2001)	Geliştirdikleri duygusal bağlılık (job involvement) ölçeği ile iş tatmini, performansı, bağlılık, duygusal bitkinlik ve işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir.	Performans için Behrman ve Perrault (1982)'un geliştirdiği 5 boyutlu ölçek kriterlerini temel almışlardır.
Holmes ve Srivastava (2002)	SE'nin iş algıları (işe bağlılığı, işin zorluğu), iş davranışları ve performans arasındaki ilişki, kurulan model kapsamında araştırılmıştır.	1-İş davranışları : Working hard ve smart Sujan, Weitz ve Kumar (1994) 'ın geliştirdikleri ölçek kullanılmıştır. 2-İş algıları:İş bağımlılığı, işin zorluğu 3-İş performansı: Behrman ve Perreault (1982)'un performans kriterleri kullanılmıştır.
Krishnan, Netemeyer ve Boles (2002)	SE'nin performansının belirleyicileri olarak ele alınan çaba, kişisel etkenlik ve rekabet ile performans arasındaki ilişkiyi belirlemeye ve test etmeye yönelik bir model geliştirmişlerdir.	1-Kişisel etkenlik (SE'nin satıştaki yetenek ve becerileri) 2-Rekabet (Diğer SE'leriyle rekabet etme isteği ve etmesi) 3-Çaba (toplam çaba, görüştüğü müşteri sayısı ve çalışma saatleri) 4-Performans (Ürün, firma, rakip ürün ve müşteri ihtiyaçlarına dair performans kalitesi, müşteri ilişkilerine yönelik performans kalitesi, başardığı iş miktarı (satışlar, vb.)

Yazarlar	Tablo 7.'nin devamı: Çalışmanın Amacı	Çalışmada Ele Alınan Performans Kriterleri
Pelham (2002)	Danışma odaklı (satış gücü eğitimi ve değerlendirilmesi) satış gücü programları ile endüstriyel örgütlerin uzun dönemli büyümesi arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Bu kapsamda, ürün değeriyle müşteri tatminini artırmak, müşteri problemlerinin teşhisi ve çözümünde etkin olmayı teşvik için teşvik programı oluşturmak ile satış büyüklüğü arasındaki ilişki incelenmiştir.	1-Eğitim (işe alıştırma, işte geliştirme) 2-Değerlendirme (Müşteri problemlerinin teşhisi, bu teşhis için teknik personelle çalışma, müşterinin işlemlerini anlama, SE'nin müşterinin problemlerinin çözümüne yönelik verdiği bilgiler, müşteri giderlerini azaltma) 3-Komisyonlar 4-Endüstri özellikleri
Pullins ve Fine (2002)	Akıl hocalığı (mentoring) deneyimli satış personelinin deneyimi az olan satış personelinin gelişim ve yol gösterme sorumluluğunu alması olarak tanımlanmıştır. Akıl hocalığı davranışları ile iş tatmini ve performans arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir.	1-Tatmin (İşten, müşteri, firma ve birlikte çalıştığın kişiden tatmin) 2-Satış becerisi geliştirme 3-Öğretme 4-Öğüt verme 5-Deneyimli SE'nin performansını model alma 6-Performans: müşteri ilişkileri, satış sunumları, işletme içi iletişim, planlama/zaman yönetimi
Yılmaz (2002)	SE performansı, iş tatmini ve örgütsel bağlılığa yönelik model geliştirilmiş ve aralarındaki ilişki incelenmiştir.	1-Performans SE'nin aşağıdaki 3 kriterle kendini değerlendirmesi sonucunda belirlenmiştir: Satış uzmanlığı, kazanılan para, çok başarılı satış elemanının kariyerini, diğer SE'ların gözönüne alması 2-İş tatmini (içsel ve dışsal 3-Örgütsel bağlılık (Duygusal ve devamlı bağlılık)

4814 SAYILI KANUN İLE DEĞİŞİK 3167 SAYILI ÇEK HAMİLLERİNİN KORUNMASI VE ÇEKLE ÖDEMELERİN DÜZENLENMESİ HAKKINDA KANUN AÇISINDAN KARŞILIKSIZ ÇEK*

Dağlar EKŞİ

(Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İşletme Bölümü, 06532, ANKARA)
daglareksi@yahoo.com

Özet:

1985 yılında yürürlüğe giren 3167 sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun'da 26.2.2003 tarih ve 4814 sayılı Kanun'la köklü değişiklikler yapılmıştır. 3167 sayılı Kanun'da yapılan en önemli değişiklik, Kanun'un 16. maddesinde söz konusu olmuş ve bu madde ile, karşılıksız çek keşide edenlere değişiklikten önceki metinde hapis cezası öngörülmekteyken bu defa çek bedeli kadar ağır para cezasına hükmedilmesi uygun görülmüştür. Kuralın istisnası olarak, bu suçtan mükerrirlere hapis cezasının uygulanacağı hükme bağlanmıştır. 4814 sayılı Kanun'la sadece suça verilen ceza değiştirilmemiş; fail, şikayet hakkı, gecikme faizi gibi konularda da düzenleme yapılmıştır. Bu çalışmada, öncelikle, 4814 sayılı Kanun'la yapılan değişikliğin gerekçesi üzerinde durulacak ve gerekçenin kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Daha sonra, 4814 sayılı Kanun'la değişik 3167 sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun'da düzenlenen karşılıksız çek keşide etme suçu incelenecektir. Bu inceleme yapılırken, değişiklikten önceki durum ile 2001 yılında hazırlanan taslak da karşılaştırılacaktır.

---

* Bu çalışma, 01.08.2003 tarihi itibarıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karşılıksız çek, çek hamili, 3167 sayılı Kanun, 4814 sayılı Kanun.

Keywords: Dud cheque, cheque holder, Law No. 3167, Law No. 4814.

Abstract:**Matter Of Dud Cheque in Terms of “Law on Protection of Cheque Holders and Regulation of Payments by Cheques” No. 3167 Amended with Law No. 4814**

“Law On Protection Of Cheque Holders and Regulation Of Payments By Cheques” No. 3167 that was enacted in 1985 has been remarkably amended with the Law No. 4814 dated 26.2.2003. The most remarkable amendment in Law No. 3167 was on Article 16 of the respective Law and while before the amendment, the ones who issued dud cheques were sentenced to imprisonment; it was proposed that those who issued dud cheques were to be fined in total amount dud cheque. As an exception the rule, it was proposed that those who committed the same crime for several times would be sentenced to imprisonment. Law No. 4814 not only changed the punishment of the crime but also regulated the issue in regard to doer, right to complain and delaying interest. In this study, the rationale of amendment with Law No. 4814 shall be specified and a brief evaluation shall be made. Afterwards, the crime of issuing dud cheques shall be examined within the framework of “Law On Protection Of Cheque Holders and Regulation Of Payments By Cheques” No. 3167 amended with the Law No. 4814. During the analysis, there shall be comparisons between the situation before the amendment and draft prepared in 2001.

GİRİŞ

Türk Ticaret Kanunu'nda¹ bir ödeme aracı olarak düzenlenen çeki olan güveni sağlamak, çek kullanımını teşvik etmek ve çek hamillerinin korunmasını sağlamak amacıyla 19.3.1985 tarih² ve 3167 sayılı “Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun”³ çıkarılmıştır. Bu Kanun'la karşılıksız çek keşide etme suçu bağımsız bir suç olarak düzenlenmiş⁴ ve bunun da etkisiyle çek kullanımı artmıştır. Kanun koyucunun Çek Kanunu ile öngördüğü düzenlemede karşılıksız çek suçunun yaptırımını hapis cezası olarak belirlemiş olması çeki duyulan güveni ve çek kullanımını yaygınlaştırmıştır. Buna karşılık böyle bir yaptırımın söz konusu olmadığı bono ve poliçenin kullanımını azaltmıştır.

“Ekonomik suçlara ekonomik ceza” ilkesinden hareketle, sözleşmelerden doğan bir mükellefiyetin yerine getirilememesi nedeniyle hürriyeti bağlayıcı ceza verilemeyeceğine dair son Anayasa değişikliği⁵ sonucunda, karşılıksız çek keşide etme suçuna hürriyeti bağlayıcı ceza verilemeyeceği fikri gündeme gelmiş, toplumda ve yargı organlarında karşılıksız çek için verilen hapis cezasının kalkacağı beklentisi doğmuştur. Bunun sonucu olarak, 2001 yılının

sonunda bir taslak hazırlanmış, ancak kanunlaşmadan kadük olmuştur. Yeni yasama döneminde de değişiklik için çalışmalar yapılmış ve bunun sonucunda 3167 sayılı Kanun, 26.2.2003 tarih ve 4814 sayılı Kanun'la⁶ değişikliğe uğramıştır.

3167 sayılı Kanun'da yapılan en önemli değişiklik, Kanun'un karşılıksız çek keşidesi suçunu düzenleyen 16. maddesinde söz konusu olmuş ve karşılıksız çek keşide edenler için değişiklikten önceki metinde hapis cezası öngörülmekteyken, bu defa çek bedeli kadar ağır para cezasına hükmedilmesi uygun görülmüştür. Bu hükmün istisnası olarak, söz konusu suçun mükerrirleri hakkında hapis cezasının uygulanacağı hükme bağlanmıştır.

4814 sayılı Kanun ile değişik Çek Kanunu'nda; karşılıksız çek keşidesi suçu dışında, bankaların araştırma yükümlülükleri, mali sorumlulukları, çek karnelerinin ve çek yapraklarının yeniden düzenlenmesi gibi konularda da değişikliklerin söz konusu olmasına rağmen, Kanun bir bütün olarak ele alındığında en önemli değişikliklerin karşılıksız çek keşidesine ilişkin olarak yapıldığı görülecektir. İşte bu çalışmada, 4814 sayılı Kanun'la gerçekleştirilen değişikliğin gerekçesi ele alınarak, karşılıksız çek keşide etme suçuna ilişkin olarak yapılan değişiklikler açıklanmaya çalışılacaktır.

1. 3167 SAYILI KANUN'DA YAPILAN DEĞİŞİKLİĞİN GEREKÇESİ VE GEREKÇENİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4814 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten önce, karşılıksız çek keşide etme suçu için, bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasına hükmedilmekteydi. Değişiklikle birlikte, çek bedeli kadar ağır para cezasının verileceği hükme bağlanmış ve fakat suçtan mükerrirler için bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası öngörülmüştür. Çek Kanunu'nun 16. maddesinde yapılan bu değişikliğin ilk sebebi, karşılıksız çek keşide etme suçundan dolayı artan ceza davalarıdır. 4814 sayılı Kanun'un genel gerekçesinde de belirtildiği gibi, Çek Kanunu ile ilgili olarak açılan ceza davası sayısı ve bu ceza davalarının toplam davalar içindeki oranı önemli ölçüde artmıştır.⁷ Söz konusu istatistikler ışığında, Çek Kanunu'nun ihtiyacı karşılamadığı, caydırıcı olmadığı ve açılan ceza davalarının istenilen sonucu vermediği görüşü ağırlık kazanmıştır (Dönmezer, 2001: 65). Fakat, değişiklikten önce uygulanmakta olan hapis cezasının çek bedellerinin ödenmesi bakımından caydırıcı bir etkiye sahip olduğu açıktır (Dirikkan, 2002: 21; Feyzioğlu, 2001: 21; Sancar, 2002: 22-23). Bizim de katıldığımız görüşe göre, çek bedelini ödemeyen keşideci açısından hapis cezası caydırıcı bir unsur olmakta ve keşideci, ceza davasının açılması üzerine çek bedelini ödeyerek mahkum olmaktan kurtulmakta ve hamil de alacağına

kavuşmaktadır. Dolayısıyla, hapis cezasının kaldırılması Çek Kanunu'nun amacına ters düşmektedir (Dirikkan, 2002: 21; Feyzioğlu, 2001: 21).

Değişikliğin bir diğer amacının da mahkemelerin iş yükünü azaltmak olduğu gerekçesine de katılmamız mümkün değildir. Çünkü para cezasının verilebilmesi için de yargılama yapılacağı mutlaktır ve dolayısıyla mahkemelerin iş yükünde de herhangi bir azalma olmayacaktır (Çeker, 2002; Dirikkan, 2002: 21; Eriş, 2003: 705; Ersoy, 2002: 74-75; Özen, 2002: 78). Bu suçun mağdurlarının, alacaklarına bir an önce kavuşabilmek ve devreye bir de para cezasını sokmamak için şikayet haklarını kullanmayacakları düşünülse de; kanaatimizce bu durum bile ceza davası sayısının azalması yönünde etki yaratmayacaktır. Çünkü, alacaklılar, alacaklarına kavuşabilmek amacıyla cezai hükümleri de kullanarak fail üzerinde baskı oluşturmak isteyeceklerdir.

Çek Kanunu'nun 16. maddesinde yapılan değişikliğin bir diğer gerekçesi de, 4709 sayılı Kanun'la Anayasa'nın 38. maddesine eklenen 8. fıkraya hükümdür. Söz konusu hükümle, "Hiç kimse yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonamaz" esası benimsenmiştir⁸. 4814 sayılı Kanun'un Hükümet Gerekçesi'nde, "çağdaş ceza hukukunda, ekonomik ilişkilerin gelişmesi ve çeşitlenmesi sonucu bu ilişkilerden doğan ve netice itibarıyla cezai müeyyideyi gerektiren eylemlere hürriyeti bağlayıcı cezanın başvurulacak en son çare olarak öngörülmesi, 'ekonomik suça ekonomik ceza'⁹ ilkesinin doğmasına yol açmıştır. Bu nedenle, maddede yeniden yapılan düzenlemeyle, keşide edilen çek karşılığının bulunmaması halinde, bu suçu ilk defa işleyenler için çek bedeli tutarı kadar olmak üzere nispi para cezası verilmesinin kabul edildiği açıklaması yapılmıştır. Gerekçede vurgulanmış olan "ekonomik suça ekonomik ceza" ilkesinin çekler açısından uygulanıp uygulanamayacağı hususu doktrinde tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar ticari hayatta ve özellikle yargı çevrelerinde önemli tereddütlerin doğmasına neden olmuştur.

Bu konuda savunulan ilk görüş, değişiklikten önce Çek Kanunu'nda karşılıksız çek keşidesi için öngörülen hapis cezasının, Anayasa'da yapılmış olan değişikliğe aykırı olduğu yönündedir (Bozer, 2001: 63; Çeker, 2002; Domaniç, 2002: 157; Dönmezer, 2001: 157; Tekinalp, 2001: 58-59; Türk, 2002: 27-32). Yargıtay da bir kararında, Anayasa uyum kanununun beklenilmesi gerekçesiyle bozma kararı vermiştir¹⁰. Bu karara karşı Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, kararın kaldırılması isteminde bulunmuştur. Bu istem üzerine toplanan Yargıtay Ceza Genel Kurulu, "Karşılıksız çek keşide etme suçunda mevcut düzenleme, yaptırımı özgürlüğü bağlayıcı ceza olması nedeniyle Anayasa'nın 38. maddesinin 8. fıkrasındaki kuralla çelişmektedir. Üst norm olan ve lehe bulunan Anayasa hükmü ile çelişen bir kuralın uygulanabilirliğinden söz edilmesine olanak bulunmadığından çelişkiyi gideren

bir yasal düzenleme yapılmasının beklenmesinde ve buna göre sanıkların hukuki durumlarının değerlendirilmesinde zorunluluk mevcuttur. Bu itibarla Özel Daire bozma kararı yerinde olup, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı itirazının reddine...” şeklinde karar vermiştir¹¹. Kanaatimizce, Yargıtay her iki kararda da yetkisini aşmıştır. Çünkü Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’nun 307. maddesine göre, bozma kararı için, hükmün kanuna aykırı olması gerekir. Uyum kanununun beklenmesi ya da kanunun Anayasa’ya aykırı olması gibi bir sebep, bozma kararına gerekçe teşkil edemez (Feyzioğlu, 2001: 27; Bozer, 2001: 79; karşı görüş için bkz. Dönmezer, 2001: 68). Anayasa’nın 148. ve 152. maddelerine göre, bir kanun hükmünün Anayasa’ya aykırı olup olmadığına Anayasa Mahkemesi karar verir ve kanunun ilgili hükmünün Anayasa’ya aykırı olduğunu düşünen yerel mahkeme, konuyu bekletici sorun yaparak Anayasa Mahkemesi’nin vereceği kararı beklemelidir. Bu hükümlerin ışığında, Yargıtay veya ilk derece mahkemelerinin Anayasa’ya uygunluk denetimi yapamayacakları açıktır ve yine, mahkemelerin, ne zaman yürürlüğe gireceği meçhul olan bir kanunu bekleme hakları da bulunmamaktadır.

Bizim de katıldığımız görüşe göre ise, karşılıksız çek keşide etme suçu için öngörülen hapis cezası Anayasa’nın 38. maddesinin 8. fıkrasına aykırı değildir (Arkan, 2003: 21; Dirikkan, 2002: 2-4; Feyzioğlu, 2001: 26; Kalpsüz, 2002: 87; Reisoğlu, 2002: 134; Eriş, 2003: 7). Anayasa’da söz konusu olan hükmün uygulanabilmesi için, yükümlülüğün sadece sözleşmeden doğması ve bu yükümlülüğün yerine getirilememesi gerekir. Çek, Türk Ticaret Kanunu’nda düzenlenen bir kambiyo senedi olup çifte yetki sağlayan özel bir havaledir (Can ve Güner,1999: 216) . Bu sebeple çek, bir sözleşme olarak kabul edilemez (Eriş, 2003: 7; Dirikkan, 2002: 4-5; Göle, 2001: 69; Reisoğlu, 2002: 133). Çek bir sözleşme sebebiyle keşide edilse bile ondan bağımsızdır¹². Her ne kadar, keşideci ile muhatap banka arasında bir çek sözleşmesi olsa da, bu sözleşme keşideci ile lehdar arasındaki ilişkiden bağımsızdır (Göle, 2001: 69). Son olarak da, Anayasa’nın anılan maddesi bir yükümlülüğün yerine “getirilememesinden” bahseder ki, ödeyebilecek durumdaki bir kimsenin borcunu ödememesi, bu madde kapsamına girmemektedir. Değişiklik yapılırken bu hususun gözden kaçırılmış olması da, kanun koyucunun gerekçesinin doğru olmadığına delil teşkil etmektedir. Tüm bu nedenlerle, karşılıksız çek keşide eden kimseye verilen hapis cezası Anayasa’ya aykırı değildir (Eriş, 2003: 7; Dirikkan, 2002: 5). Nitekim, Anayasa Mahkemesi de 11.12.2002 tarih ve E.165, K.195 sayılı kararında, karşılıksız çek suçu için hapis cezası verilmesini öngören eski düzenlemeyi, hiç kimsenin yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağını öngören Anayasa hükmüne aykırı bulmamıştır¹³.

4814 sayılı Kanun ile, karşılıksız çek keşide etme suçu için öngörülen hapis cezası yerine para cezasının getirilmiş olmasının, serbest piyasada garanti

olarak da kabul edilen çeklere olan güveni sarsıcı etkiye neden olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca, söz konusu düzenlemeyle birlikte, karşılıksız çek keşide etme suçunun artacağı görüşüne (Karayalçın, 2001: 48) de katılıyoruz.

2. KARŞILIKSIZ ÇEK KEŞİDE ETME SUÇU

Karşılıksız çek keşide etme suçunun hukuki konusu, çek hamillerini korumak ve çekte olan güvenilirliği, yani kamusal güveni korumaktır (Güngör ve Kaya, 2003: 43; Donay, 1986: 99; Sancar, 2002: 22; Malkoç ve Güler, 1990: 128). Çek Kanunu ile amaçlanan, çek hamillerinin korunması ile birlikte çekle ödemelerin de düzenlenmesidir. Fakat, karşılıksız çek keşide etme suçunun tesis edilmesi ile, alacaklılara ceza tehdidi sayesinde alacaklarına kavuşabilmeleri olanağı sağlanmıştır. Bu durum da, alacaklıların korunmasına özel bir önem verildiğini göstermektedir. Kanaatimizce, karşılıksız çek keşidesi suçunun ihdas edilmesindeki asıl amaç, hamillerin korunması ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

2.1. Suçun Unsurları

2.1.1. Suçun Maddi Unsuru

Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 1. fıkrası incelendiğinde, karşılıksız çek keşide etme suçunun neticesi olmayan, yani sırf hareketten oluşan bir suç olduğu görülür (Feyzioğlu, 2001: 22).

Söz konusu suçun gerçekleşmesi için, öncelikli olarak, kanundaki zorunlu şekil şartlarına sahip bir çekin keşide edilmiş olması gerekmektedir (Öztañ, 2000: 286). Bir senedin çek sayılabilmesi için, öncelikle Türk Ticaret Kanunu'nun 692. maddesinde gösterilen unsurları taşıması gerekmektedir. Ayrıca, 4814 sayılı Kanun'la yapılan değişikliğin sonucunda, hesap sahibinin vergi kimlik numarasının da çek üzerinde yer alması zorunluluğu getirilmiştir. Çek Kanunu'nun 4814 sayılı Kanun'la değişik 3. maddesi uyarınca, çek üzerinde, çek hesabının bulunduğu şubenin adı ve hesap numarasının bulunmaması çekin geçerliliğini etkilemeyecek ve fakat vergi kimlik numarası bulunmayan çekler geçersiz sayılacaktır. Söz konusu bu düzenleme beraberinde bir soruyu da getirmektedir. Çeklerin bir ödeme aracından ziyade kredi aracı olarak kullanıldığı ülkemizde vadeli çek uygulaması çok yaygındır. 4814 sayılı Kanun yürürlüğe girmeden önce vadeli olarak keşide edilen ve üzerinde vergi kimlik numarası bulunmayan çeklerin karşılıksız çıkması durumunda ne olacaktır? 4814 sayılı Kanun'un geçici 5. maddesinin 3. fıkrası uyarınca, eski çek defterlerinden¹⁴ dolayı bankanın kanuni sorumluluğu her çek yaprağı için altmış milyon liradır. Kanun, bankanın belirli bir miktara kadar sorumlu olacağını düzenleyerek söz konusu çeklerin de geçerli olacağını hükme

bağlamıştır. Dolayısıyla, bu çeklere ilişkin olarak da karşılıksız çek keşide etme suçu söz konusu olabilecektir.

Karşılıksız çek keşide etme suçunun meydana gelebilmesinin ikinci şartı ise, keşide tarihinden itibaren ibraz süresi içinde çek ibraz edilinceye kadar, çekin karşılığının muhatap banka nezdindeki hesapta bulundurulmamasıdır (Feyzioğlu, 2001: 22; Tekil, 1980: 172; Kınacıoğlu, 1993: 329). Çek Kanunu'nun 16. maddesinin ilk fıkrası uyarınca, çekin vadeli olarak kesilmesi nedeniyle hesapta karşılığının bulunmaması da söz konusu suçun oluşmasına engel teşkil etmeyecektir¹⁵. Kanun'da, suçun oluşabilmesi için "yeterli karşılığın bulunmaması" şartı (Pulaşlı, 1997: 168) arandığı için; yeterli karşılığı bulunmasına rağmen bir başka sebeple ödenmeyen çeklerde karşılıksız çek keşide etme suçu söz konusu olmayacaktır. Ancak, akdi veya kanuni teminat sebebiyle çekin ödenmesi durumunda, çek yine karşılıksız çek hükümlerine tabi olacaktır. Şöyle ki, Çek Kanunu'nun değişiklikten önceki halinde, garanti sebebiyle çeki ödeyen bankanın şikayet hakkı bulunmuyor ve bu çek karşılıksız olarak nitelendirilmiyordu. Fakat, 4814 sayılı Kanun'la değişik Çek Kanunu'nun 16b maddesinde, akdi veya kanuni teminatı nedeniyle ödemedede bulunan bankanın şikayet hakkı düzenlenmiş olduğu için, teminat sebebiyle çekin ödenmesi halinde de karşılıksız çek keşide etme suçu söz konusu olacaktır. Ayrıca, hamilin bir başka hesabında para bulunması da (bankaya virman yetkisi verilmediği sürece) karşılıksız çek keşide etme suçunun oluşmasını engellemeyecektir (Öztan, 2000: 288; Poroy ve Tekinalp, 1995: 284; Selçuk, 1993: 78).

Çekin bankaya ibrazının da suçun maddi unsurlarından biri olup olmadığı hususu doktrinde de tartışılmaktadır. Bir görüşe göre, çeki ibraz eden kişi hamil olduğu için, keşidecinin herhangi bir hareketi söz konusu değildir. Bu nedenle, ibraz, suçun maddi unsuru olmayıp, cezalandırılabilme koşuludur (Feyzioğlu, 2001: 22; Selçuk, 1993: 123). Bu konudaki bir diğer görüş, çekin ibrazını suçun maddi unsurlarından biri olarak kabul etmektedir (Donay, 1986: 101; Reisoğlu, 1985: 171). Yargıtay da ibrazın suçun maddi unsuru olduğu yönünde karar vermiştir¹⁶. Bu tartışmalar sonucu ortaya çıkan görüşlerden hangisi benimsenirse benimsensin, söz konusu suç sebebiyle kovuşturma yapılabilmesi ve keşidecinin cezalandırılabilmesi için, çekin mutlaka ibrazı gereklidir. Ayrıca, çekin karşılığının bulunup bulunmadığı da ibraz ile öğrenilebilecektir. Kanaatimizce, ibraz bu suçun hem maddi unsuru hem de cezalandırılabilme koşulu olarak ele alınmalıdır.

Bu konuda belirtilmesi gereken bir diğer husus ise, ibraz süresi geçtikten sonra ibraz edilen çekin karşılıksız çek olarak nitelendirilemeyeceğidir (Öztan, 2000: 287; Poroy ve Tekinalp, 1995: 284; Reisoğlu, 1985: 171). Bunun nedeni ise, Türk Ticaret Kanunu'nun 711. maddesi ile keşideciye tanınmış olan çekten

cayma hakkının varlığıdır. Yargıtay da, ibraz süresi geçtikten sonra ibraz edilen çekler hakkında, karşılıksız çeklere ilişkin hükümlerin uygulanamayacağı yönünde karara varmıştır¹⁷.

2.1.2. Suçun Manevi Unsuru

Karşılıksız çek keşide etme suçunun manevi unsuru konusunda da doktrinde tartışmalar mevcuttur. 4814 sayılı Kanun'la, bu suç için ağır hapis cezası yerine ağır para cezası öngörülmüştür. Türk Ceza Kanunu'nun 11. maddesinin 1. fıkrasına göre ise, ağır para cezası da ağır hapis cezası gibi, cürümler için öngörülen bir ceza olduğundan, suçun manevi unsuru hususunda, 4814 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten önceki tartışmalar ışığında bir sonuca varmak uygun olacaktır.

Yargıtay'ın da benimsediği¹⁸ bir görüşe göre, bu suçta objektif sorumluluk esasının varlığı kabul edilmiştir (Donay, 1986: 110; Dönmezer, 2002: 127; Öztan, 2000: 290). Bu görüşü savunan yazarlar, eski Çek Kanunu'nun gerekçesini kendilerine temel almaktadırlar. Madde gerekçesinde "... muhatap bankaya süresi içinde ibraz edildiğinde ödenmeyen her türlü çek keşidecisinin cezalandırılması öngörülmüştür" denilmektedir¹⁹. Kanaatimizce, gerekçedeki "her türlü çek" ibaresi, keşide tarihinden önce ibraz edilen çekleri de belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Kaldı ki, gerekçede objektif sorumluluk esasının benimsendiği kabul edilse bile, gerekçeler kanun hükmünde değildir (Feyzioğlu, 2001: 24; Selçuk, 1993: 117).

Bizim de katıldığımız görüşe göre ise, bu suçun manevi unsuru kasıttır (Göle, 1989: 213; Özgen, 1989: 67; Selçuk, 1993: 116; Feyzioğlu, 2001: 24). Türk Ceza Kanunu'nun 11. maddesinin 1. fıkrasının (5). bendine göre, ağır para cezası, cürümlere uygulanan bir cezadır. Yani, ağır para cezası ile cezalandırılan suç cürümdür. Türk Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 1. fıkrasına göre ise, cürümde kastın bulunmaması cezayı kaldırır. Dolayısıyla, bir cürüm olan karşılıksız çek keşide etme suçunun manevi unsuru kasıttır. Objektif sorumluluktan bahsedilebilmesi için, açık bir düzenlemenin varlığı gerekmektedir (Feyzioğlu, 2001: 24). Fakat, ne değişiklikten önce ne de değişiklikten sonra, Çek Kanunu'nda bu yönde bir düzenleme yapılmamıştır.

Karşılıksız çek keşide etme suçunun manevi unsuru, failin çeki keşide ettiği anda, çekin karşılığının bu andan itibaren ibraz süresi sona erinceye kadar bulunmayacağını bilmesi ve istemesidir. Failin vadeli bir çek keşide etmiş olması da sonucu değiştirmeyecektir. Çünkü, Çek Kanunu'nun hem değişiklikten önceki ve hem de sonraki halinde, üzerinde yazılı keşide tarihinden önce ibraz edilen çeklerde de bu suçun oluşabileceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Türk Ceza Kanunu'nun 44. maddesi uyarınca, kanunu

bilmemek mazeret sayılmamaktadır. Söz konusu madde hükmü ile tüm kanunlar kastedilmiş olduğundan, failin Çek Kanunu'ndaki bu hükmü bilmediğini ve bu nedenle vadeli çekin karşılığını ibraz tarihinden önce bulundurmadığını iddia etmesi suçun oluşumunu engellemeyecektir (Feyzioğlu, 2001: 26).

2.2. Suçun Faili

3167 sayılı Kanun'da yapılan değişiklikten önce, sadece çeki keşide eden kişiler karşılıksız çek keşidesi suçunun faili olarak nitelendirilmekte; hesap sahibi, yetkili temsilci ya da özel hukuk tüzel kişilerinin bu suç neticesinde herhangi bir cezai sorumlulukları bulunmamaktaydı²⁰. 3167 sayılı Kanun'un değişik 16. maddesine göre ise, hesap sahipleri, yetkili temsilciler ve özel hukuk tüzel kişilerinin de cezai sorumlulukları gündeme gelebilecektir. Adı geçen kanun hükmü ele alındığında;

i) Çek hesabı sahibi veya sahipleri gerçek kişi olup da, bu gerçek kişi veya kişiler tarafından karşılıksız çek keşide edilmişse, bu çek hesabı sahibi veya sahipleri,

ii) Çek hesabı sahibi gerçek kişinin yetkili temsilcisi tarafından, bu hesap sahibi yararına çek keşide edilmiş ise, bu hesap sahibi,

iii) Gerçek kişiyi temsil eden temsilcinin düzenlediği çekler için, çeki imza eden temsilci,

iv) Tüzel kişilerde, yetkili organ veya temsilciler tarafından karşılıksız çek keşide edilmiş ise organ veya temsilciler,

v) Organ ve temsilciler tarafından, çek hesabı sahibi tüzel kişinin yararına çek düzenlenmiş ise, bu tüzel kişiler aleyhine karşılıksız çek suçu oluştuğu görülecektir.

4814 sayılı Kanun'la özel hukuk tüzel kişileri için de cezai sorumluluk öngörülmüştür. Organ ve temsilciler tarafından, çek hesabı sahibi tüzel kişinin yararına çek düzenlenmiş ise tüzel kişi hakkında da para cezasına hükmolunacaktır²¹. Bu para cezasının gerçek kişiler tarafından ödenmemesi durumunda ise hapis cezasına hükmedilebilecektir. Fakat, tüzel kişiler için hapis cezasına hükmedilemeyeceği açıktır. Kanun'da bir başka yaptırım öngörülmüş olmadığından, ödenmeyen para cezası da bir başka yaptırıma çevrilemeyecektir (Dönmezer, 2002: 125).

Hesap sahibi gerçek veya tüzel kişinin cezalandırılabilmesi için, yetkili temsilcinin onların yararına hareket etmesi gerekmektedir. Temsilcinin kendi menfaati için hareket ettiği durumlarda, hesap sahibi gerçek ya da tüzel kişinin cezalandırılabilmesi mümkün değildir (Yenidünya, 2003: 28).

3167 sayılı Kanun'un değişik 16. maddesinde, temsilcilerin, yetkili olmaları halinde cezalandırılacakları öngörülmüştür. Yetkisiz temsilcilerin söz konusu suçu işlemeleri ihtimaline binaen ise herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Kanaatimizce, yetkisiz temsilci, çek hesabı sahibi tüzel kişi veya çek hesabı sahibi gerçek kişi yararına çek keşide etmişse, çek hesap sahipleri ile yetkisiz temsilcinin de sorumlu olması gerekmektedir. Yetkisiz temsilcinin kendi yararı için çek keşide etmesi durumunda, Kanun'un lafzi yorumundan, bunların cezalandırılmayacağı sonucuna varılmaktadır. Fakat, kanaatimizce de, Kanun'da söz konusu bu ihtimale yönelik bir düzenleme eksikliği bulunmaktadır. Bu eylemin, ayrıca koşulları var ise, dolandırıcılık suçunu oluşturması mümkündür (Eriş, 2003: 787).

Çek Kanunu'nun 16. maddesinin gerekçesinde, "çift imza ile çek keşide etme yetkisinin verildiği hallerde, yetki verilenlerden sadece birisinin imzası ile çekin keşide edilmesi halinde bu kişinin de yetkili temsilci sayılacağı" belirtilmiştir. Bu ifadenin kabulü halinde, imzayı atan temsilci ve yararına hareket etmesi koşuluyla temsil olunanın cezai sorumluluğu gündeme gelecektir. Fakat, kanun gerekçesiyle kanunlar değişmeyeceği gibi, cezai yönden de herhangi bir uygulama yapılamaz. Yani, bu konudaki genel kural olan "anonim şirketlerde uygulanan çift imza" hükmünün terkedilmesi söz konusu olamaz. Sonuç olarak, imzayı atan temsilcinin yetkisiz temsilci olduğunun ve temsil olunanın da sorumluluğunun mevcut olmayacağı kabulü doğru olacaktır (Eriş, 2003: 787)

2.3. Suçun Cezası

Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 1. fıkrası uyarınca, karşılıksız çek keşidesi suçunu işleyen kimseler hakkında çek bedeli kadar ağır para cezasına hükmedilecek ve fakat verilecek para cezası 80 Milyar TL.'den fazla olamayacaktır²². 16. maddede öngörülen bu yaptırımın, uygulamada, aşağıda değineceğimiz sorunlara yol açabileceği kanaatindeyiz.

Yukarıda da değinilmiş olduğu gibi, karşılıksız çıkan çekte, çek keşidecinin çek bedeli tutarı kadar ağır para cezasıyla cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır. Söz konusu bu hükmün çok açık olduğu ve uygulamasında herhangi bir sorun çıkmayacağı görüşüne katılmıyoruz. Bu hüküm, her ne kadar hamilin zararını karşılamaya yönelik olmayıp, cezai nitelikte olsa da; kısmi ödeme veya yasal ödeme miktarı göz önünde bulundurulmaksızın, çek üzerinde yazılı miktar kadar ağır para cezasına hükmedilmesi, kanaatimizce, adil olmayan sonuçlar doğuracaktır. Biz de, çekin bir kısmının karşılığının var olması ve bu kısmın hamil tarafından tahsil edilmesi halinde; ödenen kısmın çek bedelinden düşülmesi ve geriye kalan çek bedeli üzerinden keşidecinin cezalandırılması gerektiği görüşüne (Eriş, 2003: 789) katılıyoruz. Çek hamilinin

kısmi ödemeyi kabul etmediği durumlarda doğabilecek sorunların ortadan kaldırılması amacıyla, hamilin kısmi karşılığı almayı reddedemeyeceği hususunun hükme bağlanmasının daha yerinde olacağı görüşüne (Arkan, 2003: 21) de katılmaktayız.

Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 1. fıkrasında, yabancı para üzerinden düzenlenen çekler hakkında bir düzenleme yapılmamıştır. Bir görüşe göre, Kanun'da yabancı para üzerine düzenlenen çekler yönünden bir ceza öngörülmemiştir ve şartları varsa dolandırıcılık suçu söz konusu olacaktır (Eriş, 2003: 790). Bu görüşün yerinde olmadığı kanısındayız. İlk olarak, Türk Ticaret Kanunu'nun 714. maddesi uyarınca, çek bedeli yabancı bir para ile ifade edilmiş olabilir. Yine, aynı maddenin 1. fıkrasına göre, yabancı para ile ifade edilen tutarın, çekin ibraz günündeki değeri üzerinden memleket parası ile ödenmesi gerekir. Aynen ödeme kaydının bulunduğu durumlarda ise, bedel, çekte yazılı para birimi şeklinde ödenecektir. Sonuç olarak, Türk Ticaret Kanunu, yabancı para üzerine çek keşide edilmesine olanak tanımıştır. Ayrıca, Çek Kanunu'nun 16. maddesinde para birimi bakımından bir ayrıma gidilmemiş ve “çek bedeli tutarı kadar” para cezası verileceği belirtilmiştir. Söz konusu para cezasının üst sınırının Türk Lirası cinsinden gösterilmiş olması da, kanun koyucu tüm para birimlerini ayrı ayrı ele alamayacağından, yabancı para üzerinden düzenlenen çeklerde karşılıksız çek keşide etme suçunun oluşmayacağını göstermez. Bu maddedeki eksikliğin, yabancı para üzerinden düzenlenen çeklerde, cezanın nasıl hesaplanacağına düzenlenmemiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu durumda da, Türk Ticaret Kanunu'nun 714. maddesinin 1. fıkrası hükmü uyarınca, söz konusu yabancı paranın ibraz günündeki kurun esas alınması suretiyle bulunacak Türk Lirası tutarı karşılığında cezaya hükmedilebilecektir (Arkan, 2003: 22).

16. maddede öngörülmüş olan para cezası nispi niteliktedir. Karşılıksız çek keşidesine ilişkin ceza kararı kesinleştikten sonra, söz konusu bu para cezası Cumhuriyet Başsavcılığı'na tahsil edilecektir. Nispi nitelikteki ağır para cezasının ödenmeyen kısmı, hapis cezasına çevrilecektir. Bu hapis süresi sınırlı olup, üç yıldan fazla olması mümkün değildir. Buna rağmen ödenmemiş ağır para cezası mevcutsa, bu tutarın tahsili için, cezaya ilişkin mahkeme kararı mahallin en büyük mal müdürlüğüne gönderilecek ve bu müdürlüğün ilgili birimleri tarafından 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri çerçevesinde tahsilat yapılacaktır (Eriş, 2003: 792). Yani, para cezası bir kamu alacağı niteliğindedir. Kamu alacakları ise İcra ve İflas Kanunu'nun 206. maddesi uyarınca imtiyazlı alacak olarak nitelendirildiği için, fail hakkında bir icra takibi yapıldığında veya fail iflas ettiğinde öncelikle para cezası ödenecek, bu ödemenin ardından para kalması durumunda imtiyazsız alacaklılar alacaklarını elde edebileceklerdir. Bu durumda da para cezası

amacına ulaşmamış olacak ve çek bedeli tahsil edilemez duruma gelecektir (Dirikkan, 2002: 20; Eriş, 2003: 792).

4814 sayılı Kanun'la yapılan değişikliklerden bir diğeri de, karşılıksız çek keşidesi suçundan mükerrirlere bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası verileceği hükmüdür. Burada söz konusu olan hapis cezası, karşılıksız kalan çek bedeli ve failin durumu gibi kıstaslar göz önünde bulundurularak tayin edilecektir. Fakat, Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 1.fikrasının son cümlesi ile getirilmiş olan bu hükmün uygulanabilmesi neredeyse imkansızdır. Öncelikle, karşılıksız çek keşidesi suçu, takibi şikayete bağlı olan suçlardan biri olduğu için, şikayetten vazgeçilmesi halinde hüküm bütün sonuçları ile ortadan kalkmış olacaktır. Bunun yanısıra, tekerrürün gerçekleşmiş sayılabilmesi için, karşılıksız çekerle ilişkin ağır para cezası hükmünün kesinleşmiş olması ve cezanın infazından sonra, ikinci kez karşılıksız çek keşidesi suçunun işlenmesi gerekmektedir. Son olarak da, 3167 sayılı Kanun'un 16c maddesinde sayılmış olan koşulları yerine getiren fail hakkındaki hüküm, tüm sonuçlarıyla birlikte ortadan kalkacaktır ve bu durumdaki fail aynı suçu tekrar işlediğinde, söz konusu tekerrür hükmüne maruz kalmayacaktır. Sayılan tüm bu nedenlerle, mükerrirler için getirilmiş olan bu hükmün uygulanmasının ve de suçun mükerrirlerine hapis cezası verilebilmesinin sadece teoride kalacak bir düşünce olduğu görüşüne (Eriş, 2003: 791) katılmaktayız.

Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 3. fıkrası uyarınca; karşılıksız çek keşide eden çek hesabı sahipleri ile yetkili temsilcilerinin, ağır para cezasının yanısıra, suçun niteliğine göre bir yıl ile beş yıl arasında belirlenecek bir süre için çek hesabı açtırmalarının yasaklanmasına karar verilecektir.

Karşılıksız çıkan her çek yaprağının ayrı suç mu sayılacağı, yoksa Türk Ceza Kanunu'nun 80. maddesi uyarınca müteselsil suç mu sayılacağı hususu da Çek Kanunu'nun 16. maddesinin 4. fıkrası ile açıklığa kavuşturulmuştur. Bu hüküm uyarınca, kısmen veya tamamen karşılıksız çıkan her çek yaprağı ayrı suç teşkil edecektir. Dolayısıyla, bir kişinin borcunu bölümlere ayırması ve bu çeklerin karşılıksız çıkması halinde, bu çeklerin her biri ayrı suç oluşturacak ve her biri için ayrı ayrı şikayette bulunulması gerekecektir²³. Fail, her çek bedeli için ayrı ayrı cezalandırılacaktır.

2.4. Soruşturma ve Kovuşturma Usulü

4814 sayılı Kanun ile, 3167 sayılı Çek Kanunu'na "soruşturma ve kovuşturma usulü, görevli ve yetkili mahkeme" kenar başlıklı 16b maddesi eklenmiştir. Değişiklikten önce karşılıksız çek keşidesi suçunun yer aldığı maddede belirtilmiş olan şikayet hakkı, bu maddeye taşınmıştır.

Karşılıksız çek keşide etme suçundan dolayı, fail veya failler hakkında kovuşturmaya başlanabilmesi için, Çek Kanunu'nda belirtilen kişilerden birinin şikayetine ihtiyaç vardır. Yani bu suç, takibi şikayete bağlı olan bir suçtur. Bu sebeple, böyle bir şikayetin bulunmadığı hallerde Cumhuriyet Savcısı'nın re'sen takibe geçebilmesi mümkün değildir.

Değişiklikten önce sadece hamile tanınmış olan şikayet hakkının kapsamı, 4814 sayılı Kanun'la genişletilmiştir. Karşılıksız çek keşide edilmesi suçundan dolayı soruşturma ve kovuşturma yapılması; hamilin, çeki elinde bulundurmaları koşuluyla²⁴ ödemede bulunan cirantanın ya da kanuni veya akdi teminatı nedeniyle ödemede bulunan bankanın şikayetine bağlıdır. Şikayet hakkının varlığından söz edilebilmesi için çekin hukuka uygun bir sebeple müştekinin elinde bulunması gereklidir. Çeki çalan ya da kaybedilmiş çeki bulan kimselerin şikayet hakları bulunmamaktadır. Çekin muhatap bankaya ibrazı ve karşılıksız olduğunun tespiti ile suç meydana gelmiş olduğundan, bu andan sonra çeki devralanların suçtan zarar görmüş oldukları kabul edilemez. Bu nedenle alacağın temlik edildiği bu kişilerin de şikayet hakları yoktur (Güngör ve Kaya, 2003: 49).

Çek Kanunu'nun 16b maddesinin 1. fıkrasında şikayetçi olabilecek kişilerden ilki olarak gösterilmiş olan hamilin, gerçek veya tüzel kişi olması mümkündür. Gerçek kişi, şikayet hakkını, bizzat veya vekil aracılığı ile kullanabilecektir. Birden fazla hamilin bulunduğu durumlarda şikayet hakkının nasıl kullanılacağına ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır. Karşılıksız çekin üzerinde; "A1 veya A2'ye ödeyiniz" ibaresi mevcutsa, hamillerden her biri, bu çekin bedelini tek başına isteyebilecektir. Söz konusu çekin karşılıksız çıkması durumunda ise, hamillerden birinin şikayetiyle, bu şikayetin işleme konması mümkün olacaktır. Çekin üzerinde; "A1 ve A2'ye ödeyiniz" ibaresinin yazılı olduğu hallerde ise, hamiller birlikte hareket edip, şikayet hakkını birlikte kullanmak zorundadırlar (Eriş, 2003: 837). Hamilin kısmi ödemeyi kabul ettiği durumlarda şikayet hakkı, Çek Kanunu'nun 4. maddesinin 2. fıkrası uyarınca, çekin onaylı fotokopisinin ibrazı ile kullanılabilir.

Bir ödeme aracı olan çekte, kural olarak, avale hemen hemen hiç rastlanılmamasına rağmen; Türk Ticaret Kanunu'nun 706. maddesi uyarınca, muhatap haricinde herhangi bir kişinin aval vermesi mümkündür. Bu düzenlemenin varlığına rağmen, bir müracaat borçlusu olan cirantaya şikayet hakkı tanınmışken, bir başka müracaat borçlusu olan avaliste bu hak tanınmamıştır. Şikayet, bir muhakeme şartı olduğundan, ceza normundan farklı olarak kıyas yapılabilmesi mümkündür (Toroslu, 2001: 13). Dolayısıyla, çeki veya onaylı fotokopisini elinde bulduran avaliste de şikayet hakkının tanınması gerektiği kanaatindeyiz.

Çek Kanunu'nun 16b maddesinde, yasal veya akdi teminat nedeniyle ödemede bulunan bankanın da şikayet hakkı olduğu hükme bağlanmıştır. 4814 sayılı Kanun ile, bankanın sorumlu olduğu miktar, altmış milyon liradan üçyüz milyon liraya yükseltilmiştir. Bankanın şikayet hakkı konusunda ortaya çıkabilecek en önemli sorun, bankanın üçyüz milyon liralık bu yasal teminatı kısmen ödemesi halinde şikayet hakkının olup olmayacağıdır. Bizim de katıldığımız görüşe göre, Çek Kanunu'nun 16b maddesindeki bu düzenlemenin ancak akdi teminat nedeniyle tam ödemede bulunan banka yönünden, yani ihtiyari olarak teminat veren banka²⁵ için getirildiği kabul edildiğinde anlamlı bir sonuca varılabilecektir (Eriş, 2003: 838). Örneğin, bankanın bir milyar liralık bir garantisi söz konusuysa ve karşılığı olmayan bir milyar liralık bir çek ibraz edilmişse, banka garanti ettiği miktarın tamamını ödemelidir. Aksi takdirde, yapılan ödeme, tam ödeme niteliğinde olmayacak ve bankanın şikayet hakkı da ortadan kalkacaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, söz konusu bu düzenlemenin üçyüz milyon liralık yasal teminat açısından da geçerli olduğunun kabulü muhatap banka açısından adil olmayan sonuçların doğumuna neden olabilecektir. Örneğin, üçyüz milyon liralık bir çekin muhatap bankaya ibrazında, elli milyon lira karşılığının çıktığı ve bunun da hamil tarafından alınmak istendiği varsayıldığında, geri kalan ikiyüzelli milyon lira muhatap banka tarafından yasal garanti olarak ödenecektir. Söz konusu düzenlemede öngörülen tam ödeme ile ikiyüzelli milyon liranın değil de, üçyüz milyon liranın kastedildiği kabul edildiğinde, yasal ödeme yapan muhatap bankanın şikayet hakkının olmadığı sonucuna ulaşılabilecektir (Eriş, 2003: 738).

Çek Kanunu'nun 16b maddesinin 2. fıkrasında, şikayet hakkının başlama tarihi düzenlenmiştir. Buna göre, şikayet hakkı, düzeltme hakkının kullanılması için öngörülen sürenin bittiği tarihte doğacaktır. Yani, şikayet hakkının kullanılabilmesi için, öncelikle çekin ibraz edileceği süre, daha sonra ise düzeltme hakkının kullanılabilmesi için öngörülmüş olan on günlük²⁶ süre beklenenecektir. İbraz süresi, çekte yazılı keşide tarihine göre belirleneceğinden, çek daha önce ibraz edilse ve karşılık bulunmasa bile, şikayet hakkının kullanılabilmesi için düzeltme hakkı açısından söz konusu olan sürenin beklenmesi gerekecektir.

Sözü edilen 2. fıkrada, ihtiyati tedbir kararı veya ödeme yasağı nedeniyle, şikayet süresinin, bunların kalktığı tarihte doğacağı kabul edilmiştir. Bu fıkranın sözel düzenlenişi uyarınca kesin bir sınırlama söz konusudur. Bu nedenle, ihtiyati tedbir kararı veya ödeme yasağı haricinde kalan hususlar anılan fıkra kapsamında değerlendirilememektedir. Örneğin, Türk Ticaret Kanunu'nun 723. maddesinde öngörülen hususlar veya Cumhuriyet Başsavcılığı'na, başka bir suç nedeniyle el konulan ve ibrazı olanaksız hale gelen çekler hakkında bir düzenleme söz konusu değildir. Bu sorunların çözümlenebilmesi açısından,

anılan fıkranın genişletici yoruma elverişli biçimde düzenlenmesi gerektiği görüşüne (Eriş, 2003: 839) katılmaktayız.

Şikayet hakkı, yukarıda belirtilmiş olan olayların gerçekleşmesi ile doğmakla birlikte, bu hakkın kullanımı açısından da bir süre sınırlamasının olması kaçınılmazdır. 3167 Sayılı Kanun'da bu konu ile ilgili herhangi bir düzenleme mevcut olmadığından, şikayet hakkının son bulma zamanının tespitinde Türk Ceza Kanunu hükümlerinin uygulanması gerekmektedir. Türk Ceza Kanunu'nun 108. maddesine göre, şikayet hakkı, suçun mağdurunun suç fiili ve failini öğrendiği tarihten itibaren altı ay geçmekle son bulur. Bu süre, hak düşürücü bir süredir. Bu altı aylık sürenin başlangıcı Çek Kanunu'nda özel olarak belirtildiğinden, bu başlangıcın esas alınması gerekmektedir. Altı aylık süre geçtikten sonra karşılıksız çek keşidesi suçu nedeniyle Cumhuriyet Savcılığı'na şikayette bulunulamayacaktır.

Çek Kanunu'nun 16b maddesinin 3. fıkrasında, şikayetten vazgeçilebileceği hükmüne bağlanmıştır. Söz konusu fıkra ile, hükmün kesinleşmesinden sonra şikayetten vazgeçildiğinde de, hükmün bütün cezai sonuçlarının ortadan kalkacağı öngörülmüştür. Ceza hukukunda, şikayete bağlı suçlar bakımından aslanan, hükmün kesinleşmesinden sonra şikayetten vazgeçilmesinin mahkumiyet kararına bir etkisi olmamasıdır. Kanun koyucu, karşılıksız çıkan çek bedelinin her aşamada ödenebilmesini sağlamak amacıyla, ceza hukukundaki bu kurala bir istisna getirmiş ve hükmün kesinleşmesinden sonra da şikayetin geri alınabilmesini mümkün kılmıştır.

2.5. Görevli ve Yetkili Mahkeme–Uygulanacak Usul

3167 sayılı Kanun'un 16. maddesinde öngörülen cezanın nitelik ve miktarına göre görevli mahkeme asliye ceza mahkemesidir. Adı geçen kanunun 16. maddesinde ise yetkili mahkeme hususu düzenlenmiştir. Bu düzenleme yapılırken üç alternatif öngörülmüş ve çekin ibraz edildiği ya da keşide edildiği veya şikayetçinin yerleşim yerinin bulunduğu yer mahkemelerinden biri yetkili kılınmıştır. Bizim de katıldığımız görüşe göre, bu üç alternatifin yanısıra çek hesabının bulunduğu yer mahkemesinin de yetkili kılınması daha yerinde olurdu (Eriş, 2003: 839). Kanaatimizce, çekerle ilişkin hukuki uyuşmazlıklarda yetkili kılınmış olan çek hesabının bulunduğu yer mahkemesi bu konuda da yetkili kılınmış olsaydı, uyuşmazlığın çözümünü kolaylaştırıcı etkiye sahip olabilirdi.

3167 sayılı Kanun'a 4814 sayılı Kanun'la eklenen 16b maddesinin 4. fıkrası ile, karşılıksız çekerle ilişkin ceza davalarında Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 225. maddesinin uygulanabileceği öngörülmüştür. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 225. maddesi uyarınca, sanık, duruşma gününe açıklamalı davetiye ile çağrılacak, duruşmaya gelmese bile yokluğunda

mahkumiyet kararı verilebilecektir. Fakat bu kararın verilebilmesi için, sanığa gönderilecek celpnamede, kendisi gelmese bile duruşmanın yapılabileceği yazılmalıdır. Aksi takdirde usulsüz bir celpname söz konusu olacak ve sanık aleyhine verilen karar sırf bu nedenle bozulabilecektir. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 225. maddesi sadece, cezası para, hafif hapis veya müsadere olarak öngörülmüş olan suçlar hakkında uygulanabilir. Çek Kanunu'nun 16. maddesinde, karşılıksız çek keşidesi suçuna ilişkin olarak çek hesabı açma yasağına da hükmedileceği öngörülmüş olduğu için, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 225. maddesinin karşılıksız çek suçunda uygulanıp uygulanamayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Fakat, Çek Kanunu'nun 16b maddesinin 4. fıkrası bu konuda özel yetki vermiş olduğu için, söz konusu maddenin uygulanacağı açıktır. Ancak, karşılıksız çek keşidesi suçunun mükerrirleri hakkında hapis cezasının uygulanacağı hallerde, sanığın yokluğunda yargılama yapılabilmesi mümkün değildir (Güngör ve Kaya, 2003: 55).

2.6. Davanın Açılmasına Engel Olan, Davayı Düşüren ve Cezayı Kaldıran Nedenler

3167 sayılı Çek Kanunu'na, 4814 sayılı Kanun'un 17. maddesiyle, 16c maddesi eklenmiştir. Karşılıksız çek keşide eden bir kişinin, çek bedelinin karşılıksız çıkan kısmını ve belirli oranda tazminatla birlikte gecikme faizini de ödemesi halinde, hakkında açılacak ceza davasını önlemesi mümkün olacaktır. Dolayısıyla, düzenlediği çek karşılıksız çıkan keşideci, ceza davası açılmadan bu durumdan kurtulabilecektir. Bu durumu hükme bağlayan 16c maddesinin 1. fıkrasının ilk bendine göre, keşideci;

- a) Kanun'un 8. maddesi uyarınca düzeltme hakkını kullanırsa,
- b) Düzeltme hakkı süresini geçirdikten sonra ve henüz dava açılmadan önce çek tutarı veya karşılıksız kalan kısmı ile çek tutarına veya karşılıksız kalan kısmına ait yüzde oniki tazminatı ve çekin ibrazından ödeme tarihine kadar geçen süre içinde 16a maddesine göre hesaplanacak gecikme faizini öderse, hakkında ceza davası açılmayacaktır.

Kanun koyucu, karşılıksız çek keşide eden bir kişinin, ceza davasının açılması aşamasından cezanın infazı aşamasına kadar cezadan kurtulabilmesine imkan tanımıştır. Çek Kanunu'nun 16c maddesinde, bu durum üç aşamalı olarak ele alınmış ve keşideciye bu üç aşamada da cezadan kurtulma olanağı tanınmıştır. Buna göre;

- a) Dava açıldıktan sonra hüküm verinceye kadar geçen süre içinde, çek tutarı veya karşılıksız kalan kısmı ile çek tutarına veya

karşılıksız kalan kısmına ait yüzde onbeş tazminatın ve çekin ibrazından ödeme tarihine kadar geçen süre içinde 16a maddesine göre hesaplanacak gecikme faizinin ödenmesi halinde ceza davası düşer.

b) Hüküm verildikten sonra hüküm kesinleşinceye kadar geçen süre içinde, çek tutarı veya karşılıksız kalan kısmı ile çek tutarına veya karşılıksız kalan kısmına ait yüzde onsekiz tazminatın ve çekin ibrazından ödeme tarihine kadar geçen süre içinde 16a maddesine göre hesaplanacak gecikme faizinin ödenmesi halinde ceza davası düşer.

c) Hüküm kesinleştikten sonra çek tutarı veya karşılıksız kalan kısmı ile çek tutarına veya karşılıksız kısmına ait yüzde yirmi tazminatın ve çekin ibrazından ödeme tarihine kadar geçen süre içinde 16a maddesine göre hesaplanacak gecikme faizinin ödenmesi halinde bütün cezai sonuçları ile birlikte hüküm ortadan kalkar.

16c maddesinin 5. fıkrasına göre, ödeme hamile veya muhatap bankaya yapılabilecektir. Fakat, ödemenin bankaya yapılmasının özellikle ispat kolaylığı bakımından uygun olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca, ödemenin cebri icra yoluyla yapıldığı durumlarda da ceza davasının düşürülmesi gerekecektir²⁷.

2.7. Yeni Kanunun Yürürlüğünden Önce Karşılıksız Çek Keşide Etmış Olanların Durumu

4814 sayılı Kanun ile kabul edilen, 3167 sayılı Kanun'un Geçici 1. maddesine göre; bu Kanun'un yürürlüğe girdiği 08.03.2003 tarihinden önce karşılıksız çekler hakkında açılmış bulunan davalarda bu tarihten sonra yapılacak ilk duruşmada hazır bulunmayan şikayetçiye²⁸, ilk duruşmada hazır bulunması veya bir vekil ile kendini temsil ettirmesi, duruşmaya gelmediği veya vekil de göndermediği takdirde şikayetten vazgeçmiş sayılacağı hususunda davetiye çıkarılacaktır. Davetiye tebliğine veya tebliğ edilmiş sayılmasına rağmen, haklı mazereti olmaksızın üst üste iki duruşmaya gelmeyen veya vekil de göndermeyen şikayetçinin şikayetinden vazgeçmiş sayılmasına karar verilecektir. Şikayetçinin haklı bir mazeretinin bulunması halinde ise, şikayetten vazgeçtiğine yönelik bir karar verilemeyeceği hususu da söz konusu maddede hükme bağlanmıştır.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, Çek Kanunu'nun 16. maddesinde yapılan değişiklikle, karşılıksız çek keşidesi suçu için çek bedeli kadar ağır para cezası, bu suçtan mükerrirlere ise hapis cezası verileceği öngörülmüştür. Çek Kanunu'nun Geçici 1. maddesinin 2. fıkrası ile, bu değişiklik nedeniyle meydana gelen geçiş döneminde, 4814 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği tarihten önce işlenen karşılıksız çek keşidesi suçunun mükerrirleri hakkında hapis cezası uygulanmayacağı hükme bağlanmıştır.

Geçici 1. maddenin 3. fıkrasının (a) bendine göre; hükümlü veya tutuklu bulunanların bu hallerinin hemen sona erdirilmesine ve başka suçtan hükümlü veya tutuklu olmamaları halinde tahliyelerine karar verilmesi gerekmektedir. Aynı fıkranın (b) bendine göre de, bu Kanun'un yürürlük tarihinden itibaren üç ay içinde hükümlülerin dosyalarının, mahkemece ele alınarak hükümlüler hakkındaki hapis cezasının ağır para cezasına dönüştürülmesine ve ceza davaları devam eden sanıklar hakkında talep edilmiş olan hapis cezaları yerine, ağır para cezasına karar verilmesi gerektiği öngörülmüştür.

Çek Kanunu'nun Geçici 2. maddesine göre; 4814 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce karşılıksız çek keşide eden bir kişi, şikayetten vazgeçme ve ağır para cezasına muhatap olmadan, hamilin zararını karşılayarak, dava ve cezadan kurtulabilecektir. Bunun için keşidecinin; 4814 sayılı Kanun'un yürürlüğe girdiği 08.03.2003 tarihinden sonraki üç ay içinde çek tutarını veya karşılıksız kalan kısmını yüzde on tazminatı ve 16a maddesine göre hesaplanacak gecikme faizi ile birlikte muhatap bankaya veya herhangi bir şubesine ödemesi veya düzeltme hakkını kullanmak suretiyle hamilin zararını karşılamış olması gerekmektedir. Söz konusu maddede öngörülmüş olan üç aylık sürenin adaletsiz sonuçlara neden olabileceği ve dolayısıyla da Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırı olduğu görüşüne (Dirikkan, 2002: 36; Eriş, 2003: 856) katılmaktayız. Sürenin kaçırılması halinde, söz konusu maddenin içeriğine göre, 3167 sayılı Kanun'un 16 ve ilgili maddeleri uygulanmalıdır.

SONUÇ

Avrupa Birliği'ne uyum yasaları çerçevesinde Anayasamızın 38. maddesine eklenen "hiç kimsenin yalnız sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonamayacağına" dair hükmün, Çek Kanunu'ndaki hapis cezasının kaldırılmasına neden olabilecek bir içeriğinin bulunmadığı kanaatindeyiz. Kaldı ki, bu suç için 3167 sayılı Kanun'un değişiklikten önceki halinde öngörülmüş olan hapis cezasının Anayasa'ya aykırı olmadığı hususu da Anayasa Mahkemesi'nin verdiği bir kararla kesinleşmiştir.

Karşılıksız çek keşidesi suçunun ağır para cezası yaptırımına bağlanmış olması, çek bedellerinin tahsilini daha da zorlaştırmakta ve çekte olan güveni büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Anayasa'ya aykırı olmamasına rağmen, karşılıksız çek keşide etme suçu için hapis cezasının öngörülmemiş olması siyasi iradenin bir tercihidir ve bunu saygıyla karşılamak gerekir. Fakat, Anayasa'da yer bulan bu kural, yalnızca sözleşmeye aykırılık hali için öngörülmüştür. Oysa; çekin keşide edilerek hamile verilmesi, hamilin bu çeki üçüncü kişilere ciro etmesi ve nihayet çekin karşılıksız çıkması halinin, sadece

sözleşmeye aykırılık olarak kabul edilmesi yanlıştır. Ayrıca, söz konusu Anayasa hükmü, bir yükümlülüğün yerine getirilememesinden söz etmektedir ki, ödeyebilecek durumdaki bir kimsenin, borcunu ödememesi, bu hükmün içeriğiyle uyuşmamaktadır. Son olarak, çek bedelini ödeyemeyen bir kimsenin, dava sonucunda kendisi aleyhine hükmedilecek para cezasını ödemesi kanaatimizce mümkün değildir. Para cezasını ödemeyen kişi hakkında ise, Cezaların İnfazı Hakkında Kanun'un 5. maddesi uyarınca hapis cezasına hükmedilebileceğinden, yapılan değişikliğin istenilen sonucu vermesi zor görünmektedir.

Bankaların sorumlu olacağı miktarın artırılmış olması olumlu bir gelişmedir. Bu sayede, bankaları, çekle işleyecek hesap açarken daha dikkatli olmaya sevkedecek bir düzenleme yapılmıştır. Suçun failinin ve şikayet hakkına sahip olabilecek kimselerin kapsamının genişletilmiş olması da yerinde bir değişikliktir. Fakat, müracaat borçlularından biri olan avalistlere şikayet hakkının tanınmamış olması; çekin ibrazı halinde çıkan kısmi karşılığın, ağır para cezasının tayininde göz önünde bulundurulmaması; yabancı para üzerine keşide edilen çekler hakkında herhangi bir müeyyidenin öngörülmemiş olması ve son olarak da, çalışmamızda belirttiğimiz nedenlerle, mükerrirler hakkında öngörülmüş olan hapis cezasının uygulanmasının neredeyse imkansız olması, 4814 sayılı Kanun ile değişik 3167 sayılı Kanun'un önemli eksikliklerindedir.

NOTLAR

¹ TTK. 692-735.

² Resmi Gazete, 3.4.1985, S.18714.

³ Metin içinde "3167 sayılı Kanun" veya "Çek Kanunu" tabiri kullanılacaktır.

⁴ 3167 sayılı Kanun'dan önce, TBMM'nin 7.1.1929 gün ve 471 sayılı kararı gereğince, karşılıksız çek keşide etme, diğer şartları da içermesi şartıyla dolandırıcılık suçu sayılıyordu. Ancak, diğer şartların oluşması her zaman mümkün olmadığından, dolandırıcılık suçuna ilişkin hükümlerin uygulanması söz konusu olamıyordu (Domaniç, 1983:40; Karakaya, 1986:21; Karayalçın, 1970:282).

⁵ 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'la, Anayasa'nın 38. maddesine "Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz" hükmü eklenmiştir (Resmi Gazete, 17.10.2001, S. 24556 mükerrer).

⁶ Resmi Gazete, 8.3.2003, S.25042.

⁷ 3167 sayılı Kanun'la ilgili olarak açılan ceza davası sayısı, 1986 yılında 10644 iken; bu sayı 1990 yılında 134611'e, 1999 yılında 320320'ye ulaşmıştır. 3167 sayılı Kanun'dan dolayı açılan davaların toplam ceza davaları içerisindeki oranı ise 1985 yılında % 0,6 iken, bu oran 1999 yılında % 18,4 seviyesine yükselmiştir. Bkz. Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Tasarısı ve Adalet Komisyonu Raporu (1/433);

Genel Gerekçe, TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 22, Yasama Yılı:1, S.:58 ; (Yücel, 2002: 39-53).

⁸ Bu düzenleme ilk olarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek 4 numaralı Protokol'ün 1. maddesinde belirtilmiştir. Bu Protokol, 19.10.1992 tarihinde Türkiye adına imzalanmış ve 9.6.1994 tarihinde Bakanlar Kurulu'nca onaylanarak iç hukuk hükmü haline gelmiştir. Anayasa'da yapılan söz konusu değişiklik de bu düzenleme anayasal hüküm düzeyine getirilmiştir. Bu kuralın, anayasal düzeye çıkarılmaması halinde bile öncelikle uygulanması gerektiğini savunan görüşler de mevcuttur (Akıllıoğlu, 2001:5; Gündüz, 2002:110).

⁹ Bu ilkeyle ilgili geniş açıklama için bkz. (Sancar, 2002:22-23).

¹⁰ Yargıtay 10. Ceza Dairesi, 23.10.2001, E.2001/12536, K.2001/22808 (naklen; Feyzioğlu, 2001:80).

¹¹ Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 20.10.2001, E.2001/10-249, K.2001/257 (Yargıtay Kararları Dergisi 2002, C.28, S.1, s.115-120).

¹² Gündüz'e göre, çek, sözleşmeden dolayı düzenleniyorsa Anayasa'ya aykırılık söz konusu olacaktır. Sözleşme haricindeki bir yükümlülüğün dolaylı çek düzenlenmesi ise Anayasa'ya aykırı değildir (Gündüz, 2002:118).

¹³ Anayasa Mahkemesi'nin anılan kararına göre, "...Türk Ticaret Kanunu'nda kambyo senetleri arasında düzenlenen çek, temel ilişkide bir sözleşmenin bulunup bulunmamasından bağımsız olarak, kambyo hukukuna özgü borç doğuran özel bir havaledir. Hatır senetlerinde olduğu gibi, taraflar arasında herhangi bir sözleşme ilişkisinin bulunmadığı veya temelde yer alan sözleşmenin geçersiz olduğu durumlarda çek, başlı başına borç kaynağı biçiminde ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, haksız fiil veya sebepsiz zenginleşmeden kaynaklanan bir borç için dahi çek keşide edilebilmektedir. Çeki elinde bulunduran hamil, keşideci ile lehdar arasındaki temel ilişkiden kaynaklanan bir alacağı değil, doğrudan doğruya çekten doğan bir hakkı iktisap etmektedir. O halde, çek ilişkisi bizzat sözleşme olmadığı gibi, çekin temelinde her zaman bir sözleşme bulunması da zorunlu değildir. Temelde bir sözleşme ilişkisinin bulunduğu durumlarda ise, çekte bu ilişkiden bağımsız ve sözleşme olarak nitelendirilemeyecek bir kambyo taahhüdü söz konusudur... Bu nedenlerle kural, Anayasa'nın 38. maddesinin sekizinci fıkrasına aykırı değildir..." (Resmi Gazete 26.04.2003, 25090).

¹⁴ "Eski çek defteri" ile kastedilen, Merkez Bankası'nın yayımladığı tebliği izleyen üçüncü ayın sonuna kadar bankaların müşterilerine verdiği çek defterleridir. Merkez Bankası'nın yayımladığı "Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun'a İlişkin Tebliğ" için bkz. Resmi Gazete, 9.4.2003, S. 25074.

¹⁵ Hükümet Tasarısı'nın karşılıksız çekle ilgili hükmünde sadece "keşide gününe göre ibraz süresi içinde ibraz edilen ve yeterli karşılığı bulunmayan" çekler ele alınarak düzenleme yapılmış ve böylece ileri tarihli çekler, karşılıksız çek kapsamı dışında bırakılmıştı. Sonradan Adalet Komisyonu tarafından "keşide gününe göre ibraz süresi içinde" ibaresine açıklık getirmek amacıyla "üzerinde yazılı keşide tarihinden önce veya ibraz süresi içinde" şeklinde bir değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik, ileri keşide tarihli çekleri eskiden de olduğu gibi karşılıksız çek niteliğinde değerlendirmek imkanı doğmuştur (Arkan, 2003:5).

- ¹⁶ Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 2.3.1992, E.1992/7-28, K.1992/51 sayılı kararına göre, "...Bu suç, çekin bankaya ibrazı ile oluşur (naklen; Feyzioğlu, 2001:23).
- ¹⁷ Yargıtay 10. Ceza Dairesi, 22.5.1995, E.3931/K.4351 (naklen; Eriş, 2003:807).
- ¹⁸ Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 9.10.1989, E.1989/7-213, K.1989/280 sayılı kararında, "Çek Yasası, objektif sorumluluk esasını benimsemiş ve soyut karşılıksız çek keşidesiyle, bu eylemin iradi olması koşulu ile suçun oluşacağını" öngörmüştür (naklen; Feyzioğlu, 2001:23).
- ¹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 1985, C.13, S.236, s.3.
- ²⁰ Yargıtay 10. Ceza Dairesi, 17.1.1992, E.1992/3, K.1992/6 sayılı kararına göre, "... çek vekil aracılığıyla düzenlenmiş ve karşılığı çıkmamışsa, çek karşılığını bankada bulundurmeyen asil değil, vekil sorumlu olur" (naklen; Eriş, 2003:794).
- ²¹ Biz de, cezaların şahsiliği prensibi uyarınca tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun olamayacağı yönündeki görüşe katılmaktayız (Özen, 2003:177; Dirikkan, 2002:23).
- ²² Bu sınırlama, kanaatimizce de yanlıştır. Çünkü, bu sınırlama nedeniyle, çek alacaklıları, çekleri en çok bu miktar üzerinden yazdıracaklardır. Yani, bu sınırlama, borcun bölünerek birden fazla çek yazılması sonucunu doğuracaktır (Eriş, 2003:790).
- ²³ Çek Kanunu'nda yapılan değişiklikten önce böyle bir düzenleme mevcut değildi ve Yargıtay, bir borç için birden fazla çek keşide edilmesi halini, tek bir suç olarak kabul ediyordu. Bu yöndeki karar için bkz. Yargıtay 10. Ceza Dairesi, 11.10.1999, E.10504/K.11386 (naklen; Eriş, 2003:826).
- ²⁴ Cirantaya tanınan şikayet hakkı, "çeki elinde bulundurması koşuluna" bağlanmıştır. Hamilin kısmi ödemeyi kabul ettiği durumlarda çekin aslı bankada kalacak ve cirantaya başvuru çekin onaylı fotokopisi ile yapılacaktır. Çek Kanunu'nun 16b maddesinin 1.fıkrası aynen uygulandığı takdirde, ödemeyi yapan cirantaya şikayet hakkı tanınmamış olacaktır. Kanaatimizce, bu hüküm geniş yorumlanmalı ve elinde onaylı fotokopiyi bulunduran cirantaya da şikayet hakkı tanınmalıdır.
- ²⁵ Bu akdi teminat, garantili çeklerde olabileceği gibi, teyitli çeklerde ve hatta bir işin teminatı olarak verilen çeklerde de söz konusu olabilir (Eriş, 2003:838).
- ²⁶ Hamilin, 4814 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten önce, düzeltme hakkını; ihtar mektubunu aldığı veya almış sayıldığı tarihten itibaren yedi "işgünü" içinde kullanması gerekiyordu.
- ²⁷ Yargıtay Ceza Genel Kurulu, 7.11.1994, E.1994/10-218, K.1994/265 (naklen; Eriş, 2003:850).
- ²⁸ Maddede geçen "şikayetçi" sözcüğünün aynı zamanda "müdahil"i de kapsadığı görüşüne (Güngör ve Kaya, 2003:285; Eriş, 2003:853) katılmaktayız.

KAYNAKÇA

- Akıllıoğlu, T. (2001), "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Ek 4 No'lu Protokol 1. Maddeye Göre 'Borç İçin Hapis Yasağı' Kuralı", *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 3-12.

- Arkan, S. (2003), “3167 Sayılı Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun’da Yapılan Değişiklikler”, *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 22(1), 5-22.
- Bozer, A. (2001), *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 63.
- Can, H. ve S. Güner, (1999), *Kıymetli Evrak Hukuku*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çeker, M. (2002), “Çek ve Yeni Kanun Tasarısı”, [http:// www.turkhukusitesi.com](http://www.turkhukusitesi.com) .
- Dirikkan, H. (2002), “Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi ve Çek Hamillerinin Korunması Hakkında Kanun İle İcra ve İflas Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun Taslağı Eleştirisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1), 1-37.
- Domanıç, H. (2002), *Çekler Hakkındaki 3167 Sayılı Kanunla İlgili Adalet Bakanlığı Taslağı ve Karşı Görüşler Sempozyumu*, Ankara, 157.
- Domanıç, H. (1983), *Karşılıksız Çek*, İstanbul: Arpaz Matbaacılık.
- Donay, S. (1986), *Son Değişiklikler Açısından Çek*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Dönmezer, S. (2001), *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 65.
- Dönmezer, S. (2002), “Çekle Ödemelerin Düzenlenmesi Hakkındaki Ön Tasarımın Açıklanması ve Değerlendirilmesi”, *Çek Hukukunun Güncel Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 119-130.
- Eriş, G. (2003), *Uygulamalı Çek Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Ersoy, Y. (2002), *Çekler Hakkındaki 3167 Sayılı Kanunla İlgili Adalet Bakanlığı Taslağı ve Karşı Görüşler Sempozyumu*, Ankara, 74-75.
- Feyzioğlu, M. (2001), “Sözleşmeden Kaynaklanan Yükümlülükler Nedeniyle Hürriyetin Kısıtlanması”, *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 3-12.
- Göle, C. (2001), *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 69.
- Göle, C. (1989), *Çek Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Gündüz, A. (2002), “Karşılıksız Çek Suçları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne Ek 4 No’lu Protokol’ün 1. Maddesi ve Anayasa’nın Yeni Hükümü”, *Çek Hukukunun Güncel Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 109-118.
- Güngör, Ş. ve M. Kaya, (2003), *Çek Suçları*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kalpüstüz, T. (2002), *Çekler Hakkındaki 3167 Sayılı Kanunla İlgili Adalet Bakanlığı Taslağı ve Karşı Görüşler Sempozyumu*, Ankara, 59.
- Karakaya, S. (1986), *En Son Değişikliklerle Karşılıksız Çek ve Uygulaması*, Ankara: Hukukçular Birliği Vakfı Yayınları, Yayın No. 1.
- Karayalçın, Y. (2001), *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 48.
- Karayalçın, Y. (1970), *Ticaret Hukuku, III. Ticari Senetler (Kambiyo Senetleri)*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Kınacıoğlu, N. (1993), *Kıymetli Evrak Hukuku*, Ankara.
- Malkoç, İ. ve M. Güler (1990), *Çek Yasası ve Senetlerle İşlenen Suçlar*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Özen, M. (2003), “Türk Ceza Kanunu Tasarısı’nın Tüzel Kişilerin Sorumluluğuna İlişkin Hükümlerine Bir Bakış”, *Yargıtay Dergisi*, 29(1-2), 155-177.
- Özgen, E. (1989), “3167 Sayılı Yasa’nın Uygulamasında Ceza Hukuku Açısından Ortaya Çıkan Sorunlar ve Öneriler”, *Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi*, 15(2), 61-70.
- Öztan, F. (2000), *Kıymetli Evrak Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Poroy, R. ve Tekinalp, Ü. (1995), *Kıymetli Evrak Hukuku Esasları*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Pulaşlı, H. (1997), *Kıymetli Evrak Hukuku*, Konya.
- Reisoğlu, S. (2002), *Çek Hukukunun Güncel Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 133-134.
- Reisoğlu, S. (1985), *Türk Hukukunda ve Bankacılık Uygulamasında Çek*, Ankara: Evrim Yayınları.
- Sancar, T. (2002), “Ekonomik Suç Gerçekliği Karşısında Ekonomik Suça Ekonomik Ceza Söylemi”, *Çekler Hakkındaki 3167 Sayılı Kanunla İlgili Adalet Bakanlığı Taslağı ve Karşı Görüşler Sempozyumu*, Ankara, 3-24.

- Selçuk, S. (1993), *Çek Suçları*, Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Tekil, F. (1980), *Kıymetli Evrak Hukuku*, İstanbul.
- Tekinalp, Ü. (2001), *AİHS ve Anayasa m.38 f.8 Açısından Ödenmeyen Para Borçlarında Yaptırımlar Sempozyumu*, Ankara, 58-59.
- Toroslu, N. (1998), *Ceza Hukuku*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Toroslu, N. (2001), *Ceza Muhakemesi Hukuku*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Türk, H.S. (2002), *Çek Hukukunun Güncel Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 27 ve 32.
- Yenidünya, A.C. (2003), *Açıklamalı, Gerekçeli ve Karşılaştırmalı Yeni Çek Kanunu*, İstanbul: Legal Yayınları.
- Yücel, M.T. (2002), “Çek Suçları Kriminolojisi”, *Çek Hukukunun Güncel Sorunları Sempozyumu*, İstanbul, 39-53.

TÜRKİYE'DE CAMİLERİN NORM KADROLARININ BELİRLENMESİNDE BİR MODEL ÖNERİSİ

Mustafa KILIÇ

(Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi İşletme Bölümü, 06532, ANKARA)
mkilic@hacettepe.edu.tr)

Özet:

Bu çalışmada Devlet Personel Başkanlığı tarafından çerçevesi çizilen ve bütün kamu kuruluşları için zorunlu tutulan norm kadro saptama süreci literatürle ilişkili olarak açıklanmıştır. Ardından cami hizmetlerinin genel yapısı ve özellikleri anlatılarak DPB tarafından uygulanması istenen yaklaşımın yarattığı sorunlar ortaya konularak neden yeni bir modelin gerekli olduğu açıklanmıştır. Son bölümde ise yaklaşık 77.000 caminin norm kadrolarının saptanabilmesi için camilerin çeşitli faktörler açısından puanlanmasına ve sınıflandırılmasına dayalı yeni bir model geliştirilmiştir. .

Abstract:

A Model Proposal for Identifying Staffing Norms of Mosques in Turkey

In this paper, the process of staffing norms that was outlined and issued as an absolute necessity for all public enterprises and institutions for implementation by State Personnel Department, has been briefly explained. Then conditions, in which mosque services are delivered, were explained. Problems that may be created by the compulsion of the State Personnel Department and the rationale for the new model were explained. In the last section there has been developed and suggested a new model based on a grade and classification system by using some factors, in order to determine the staffing norms for about 77.000 mosques throughout Turkey.

Anahtar Sözcükler: Norm kadro, cami görevlileri, camiler.

Keywords: Staffing norms, mosque, officials mosques.

GİRİŞ

Gerek kamu gerekse özel kesimde; örgütlerde kaynakların verimli kullanılması sorunu gündemi hep meşgul eden konuların başında gelmektedir. Günümüzde küreselleşme, yerelleşme ve özelleşme gibi kavramların etkilediği ülkemiz kamuoyunda, kamu yönetiminin küçülmesi de sıklıkla gündeme gelmekte ve tartışılmaktadır. Bu tartışma konularının odağında da çoğu zaman insan kaynakları yer almakta ve kamuda personelin nitelik ve katma değer yaratma performansı açısından yetersizliği yanı sıra nicelik olarak ta fazla olduğu yönünde yaygın bir inanç bulunmaktadır. Bu nedenle kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde gerekli olan örgüt, kadro, unvan, nitelik ve sayıda personel istihdamının sağlanması ve kamusal verimliliğin artırılması konusu ülke kaynaklarının verimli kullanılması açısından öncelikli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır (Bilgin ve Aytürk, 2003: 157). Ayrıca insan kaynaklarının kullanımı hem kamu kesimi hem de özel kesimde stratejik bir fonksiyon olarak gelişmeye başlamış, sahip olunan insan kaynakları da stratejik bir unsur olarak önem kazanmıştır (Demirkan, 2003: 14).

Günümüzde devlet kavramı da değişmekte ve “kamu kudreti kavramının yerini kamu hizmeti” kavramı almaktadır. Kamu hizmetlerinin en iyi biçimde nasıl yerine getirileceği, bu hizmeti yerine getirecek kişilerde hangi niteliklerin aranacağı, sayılarının nasıl belirleneceği, nasıl seçileceği, nasıl ücretlendirileceği, görev, yetki ve sorumluluklarının neler olacağı gibi konular sadece ülkemizde değil, dünyada kamu personeli ile ilgili tartışma konularının başında gelmektedir. Bu konuları önemli ve güncel kılan nedenler; kamu harcamalarındaki artış, kamu personelinin sayısındaki artış ve bürokrasinin etki ve gücü olarak gösterilmektedir. Bu genel nedenlerin yanında ülkemiz bakımından devletle memurun özdeşleşmesi, iktidar ve hükümet değişikliklerinde en çok konuşulan konuların başında personel sorunlarının olması vb. nedenlerle konunun daha duyarlı bir özelliği olduğu belirtilmektedir (Tutum, 1991:31).

Bu konuda en son düzenlemeye¹ göre de “*Kamu Kurum Ve Kuruluşlarında Yapılacak Norm Kadro Çalışmalarında Uygulanacak Usul ve Esaslar*” başlığını taşıyan 20.11.2000 tarih ve 24266 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2000/1658 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ve bu karar çerçevesinde 11.07.2001 tarihinde 24459 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2001/139 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile kamu kurum ve kuruluşlarında *üç ayrı* çalışmanın yapılması istenmiş ve bütün kamu kurumları için bir takvim hazırlanarak 2001-2003 yılları arasında bu çalışmaları tamamlamaları bildirilmiştir. Bu çalışmalardan *birincisi*; reorganizasyon, *ikincisi* görev tanımları, *üçüncüsü* ise norm kadronun saptanmasıdır. Her üç çalışma da örgütsel etkililik ve

verimliliğin artırılması suretiyle kamu kaynaklarının en verimli şekilde kullanılmasını amaçlamaktadır. Bu nedenle her üç çalışma birbirinden bağımsız çalışmalar değil, birbirlerini destekleyici nitelikteki çalışmalardır. Birisi yapılmadan diğersinin yapılması, istenen sonucun elde edilmesini engeller.

Reorganizasyon, örgütsel yapıdan kaynaklanan aksaklıkların giderilmesi, görev tanımları işe uygun istihdamın sağlanması, norm kadro ise iş yüküne göre personel sayısının belirlenmesi suretiyle örgütsel etkinlik ve verimliliğin artırılmasını amaçlamaktadır.

Yukarıda belirtilen kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığı Merkez ve Taşra teşkilatında da Norm Kadro çalışmalarının yapılması öngörülmüştür. Ancak bu çalışmaların kamuda yaygın bir şekilde uygulanmasının yeni olması ve Bakanlar Kurulu Kararında belirtilen inceleme ve çalışmaların sonuçlandırılmamış olması nedeniyle norm kadro uygulamaları ve sonuçlandırılmasına ilişkin birtakım belirsizlikler yaşanmaktadır. Norm Kadro çalışmalarının ölçek bakımından görece küçük kamu örgütlerinde rahatlıkla yürütülebileceği, ancak Milli Eğitim Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi tüm ülkeye yayılmış kamu örgütlerinde çalışmanın nasıl yürütüleceği tam olarak bilinmemektedir. Bu çalışmaların Türkiye ölçeğinde örgütlenmeye sahip kurumlarda tüm birimlerde mi yoksa örneklem yöntemiyle belirlenmiş evrende mi yürütüleceği sorusunun cevabı açık değildir. Bakanlar Kurulu kararına göre (madde 1) örgütün tüm birimlerinde yürütüleceği ifade edilmesine karşın bunun gerçekleştirilmesinin pratik olarak pek mümkün gözükmediği ya da birkaç yıl sürecek bir takvime bağlanması gerektiği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Ayrıca çalışmanın hem sağlıklı bir biçimde tamamlanması ve hem de makul bir sonuca ulaşılması bakımından örneklem yönteminin kullanılması önerilmektedir (Aykaç ve Yayman, 2003: 304). Bu açıdan değerlendirildiğinde Diyanet İşleri Başkanlığının taşra kadrosunun çok büyük bir bölümünü oluşturan din görevlilerinin norm kadrolarının belirlenmesi çalışmasının hemen hemen her köyde en az bir caminin bulunduğu ve camilerin de tek tip olmadığı dikkate alındığında Bakanlar Kurulu Kararında belirtilen şekilde tamamlanamayacağı açıktır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de bulunan tüm camilerin norm kadrolarının belirlenmesi için bir model önerisi geliştirmektir. Bu amaçla norm kadro kavramı ve norm kadro saptama süreci kısaca açıklanarak camilerin norm kadrolarının belirlenmesinde literatürde ve ilgili Bakanlar Kurulu Kararlarında yer alan norm kadro saptama yöntemlerinin yeterli olmaması durumu dikkate alınarak yeni bir model geliştirilmiştir.

1. NORM KADRO KAVRAMI VE NORM KADRO SAPTAMA SÜRECİ

1.1. Norm Kadro Kavramı

Norm, “standart, örnek tip, kural” anlamına gelmektedir. Kadro sözcüğü ise Kamu Yönetimi Sözlüğü’nde “Kamu hizmetlerinin sürekli ve düzenli bir biçimde yürütülmesini sağlamak üzere oluşturulan ve bu hizmetleri yerine getirecek kişileri sayı, nitelik, derece, ödev, yetki ve sorumluluklar itibarıyla gösteren çizelge” olarak tanımlanmaktadır (TODAİE, 1998:125). Kamu yönetiminde kadro aynı zamanda kişiyle ilişkilendirilen bir hizmet yeridir. Zira yasayla kurulan bir kuruluşun kurulma işlemi ancak kadro alınması ve bu kadrolara kişilerin atanmasıyla tamamlanır ve örgüt yaşama geçer. Kamu yönetiminde kadro; personelin atama, görev ve yer değişikliği, derece yükselmesi, atama yükselmesi, aylık, ödenek, harcırah, tazminat, ikramiye ve emeklilik aylığı gibi tüm özlük işlemlerinde kullanılan temel bir ölçüttür (Aytürk, 2002: 3).

Norm kadro terimi ise; “iş analizlerine ve görev tanımlarına dayalı olarak yapılan değerlendirmeler sonucunda örgütlerin birimleri ve konumları itibarı ile ihtiyaç duydukları insan kaynağının niteliksel ve niceliksel açıdan standart ölçülere bağlanması” olarak tanımlanmaktadır (TODAİE, 1998: 180). Diğer bir tanıma göre norm kadro “bir işletme, bir kuruluş ya da bir birimin saptanan amacına ulaşabilmesi için, kullandığı teknoloji de göz önünde tutularak, amacı doğrultusunda yapması gerekli işlerin iş yüküne göre orada istihdam edilmesi gerekli personel sayısının nitelikleri itibarıyla saptanmasıdır” (Timur, 1986: 152). Bu tanımlara bakıldığında norm kadro; kuruluşlarda gereksiz personel birikimi ya da açığı, keyfi atama, nakil ve görevlendirmeler ile insan gücü savurganlığının önlenmesine ve personelin niteliklerine uygun olarak istihdam edilmesine olanak sağlar. Norm kadro uygulaması ile sübjektif kriterlere göre adama iş yaratma anlayışı yerine; objektif kriterlere göre tanımlı yapılmış standartları ve nitelikleri belirlenmiş, işe ve pozisyona göre uygun kişinin seçilmesi amaçlanmaktadır. Genelde norm kadronun amacı gereksiz istihdamın önlenmesi ve buna bağlı olarak işgücü verimliliğinin artırılmasıdır. Özlüce ifade etmek gerekirse norm kadro, örgütlerin görevlerini amaçlarına uygun bir şekilde etkin ve verimli bir şekilde yerine getirebilmeleri için ihtiyaç duydukları optimal kadroların unvan, sayı, ve atanacaklarda aranan nitelikler yönünden belirlenmesi ve kural haline getirilmesidir (Bilgin ve Aytürk, 2003: 159).

1.2. Norm Kadro Saptama Süreci

Norm kadro çalışmalarında, diğer bütün örgütsel faaliyetlerde olduğu gibi hareket noktası kurum ya da kuruluşun amaçları olmalıdır. Kamu örgütlerinde

kuruluş kanunları ve diğer mevzuatın incelenmesi bu açıdan önemli bir başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak örgütün amaçlarına uygun örgüt yapısına, kaynaklara ve kadrolara sahip olup olmadığını belirlemek üzere, *örgüt analizi* çalışması yapılmalıdır. Bu aşamada örgütün amaçlarının belirlenerek tanımlanması ve çeşitli açılardan örgütü belirtilen amaçlara ulaştıracak içsel ve dışsal faktörlerin incelenmesi gerekmektedir. Söz konusu sürecin sonunda yeni örgüt şemasının hazırlanması da mümkün olacaktır.

İkinci önemli aşama *iş analizlerinin* yapılmasıdır. İş analizi; işe ilişkin gerçekleri, onu oluşturan ve bütünleyen, tüm faktörleri sistematik olarak incelemektir. İş analizinde gerekli bilgiler yazılı kayıtların incelenmesinin yanı sıra görüşmeler ve anket uygulaması ile elde edilir (Öktem ve Ömürgönülşen 1989: 32). *Kamu Kurum Ve Kuruluşlarında Yapılacak Norm Kadro Çalışmalarında Uygulanacak Usul ve Esaslar*’a ilişkin Bakanlar Kurulu Kararında da anket yönteminin mutlaka kullanılması öngörülmüştür. Bununla ilgili olarak bütün kamu kurumlarında uygulanmak üzere ayrıntılı bir anket formu da geliştirilmiştir.

İş analizi çalışması, insan kaynakları yönetim süreçleri için temel oluşturacak bilgiler sağlar. Bu aşamada toplanan bilgi; yeniden yapılandırma, iş değerlemesi, performans değerlemesi ve ücret yönetimi, eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi, işe alma ve işten çıkarma gibi temel insan kaynakları işlevlerinin yerine getirilmesinde işi merkez alan bir temel oluşturulması açısından çeşitli amaçlarla kullanılır. Dolayısıyla iş analizi çalışması sırasında toplanacak bilgilerin niteliği seçilen amaca uygun olarak saptanmalıdır (Cole, 1997:126-130; Mondy vd., 2002: 86-101; Sherman, 1998: 90-100).

İş analizlerinden elde edilecek iki temel çıktı iş tanımları ve iş gerekleridir:

İş tanımı, iş analizleri ile toplanan bilgilerin ışığında her bir işin temel işlevlerinin ve kapsadığı ana görevlerin kısa ve öz bir şekilde belirtilmesinden ibarettir. İş analizi, işle ilgili bilgilerin derlendiği bir süreci, iş tanımı ise toplanan bu bilgilerin sistematik ve bilinçli bir biçimde sunulmasını ifade eder (Cole, 1997: 122-125; Sherman, 1998: 89, 96-100).

İş analizi verilerinden elde edilecek diğer temel çıktı ise iş gerekleridir. İş Gerekleri “Bu işi gerektiği gibi yapacak kişide bulunması gerekli asgari özellikler nelerdir?” sorusunu cevaplar. İş gerekleri bu yönü ile iş tanımlarından farklılık gösterir. Birincisi işi yapacak kişiyi, ikincisi ise işin kendisini tanımlar (Mondy ve diğerleri, 2002: 96; Sherman, 1998: 88-89; Gomez-Mejia ve diğerleri, 2001:74-75).

Nihayet üçüncü önemli aşama *Norm Kadro Sayısının Belirlenmesi* olarak tanımlanabilir. Norm kadro sayısının tespiti denildiğinde, kurum ve kuruluşların ihtiyaç duydukları optimal kadro sayılarının belirlenmesi amacıyla yapılan çalışmalar anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde, bir kurumda hangi unvandan hangi birimde ne kadar sayıda kadroya gerek duyulduğu çeşitli ölçüm ve hesaplamalar yoluyla belirlenmektedir. Örgütlerde norm kadro sayısının belirlenmesinde kullanılan yöntemler belirlenecek kadronun niteliğine göre değişmektedir. Örgütlerde genel olarak norm kadronun belirlenmesi açısından üç türlü kadro vardır (Bilgin ve Aytürk, 2000:178):

1.2.1. Yönetmel Kadrolar

Bir örgütün yönetmel kadroları ile ilgili sayı ve bunların nitelikleri prensip olarak örgüt analizi sonucunda elde edilen verilere ve üst yönetimin tercihlerini yansıtabilecek şekilde oluşturulan örgüt yapılarına göre belirlenir. Hangi yönetim pozisyonlarının kaldırılacağı, hangilerinin birleştirileceği veya hangi yeni yönetim birimlerinin oluşturulacağına belirlenmiş olması aslında yönetici kadrolarının da belirlenmiş olması anlamına gelir.

1.2.2. Görevsel Kadrolar

Bu kadrolar amaca uygun olarak hazırlanan iş tanımları sonucunda oluşturulur. Bu kadrolar müfettiş, eğitim uzmanı, satınalma memuru gibi göreve bağlı kadrolardır. Bu kadroların sayısı birden fazla ise norm kadro sayısının belirlenmesinde standart performans analizi uygulanır. Bir birimde görevsel kadroda bulunan aynı unvanlı birden çok kişinin performansları (yaptıkları iş düzeyleri) toplamının kişi (kadro) sayısına bölünmesiyle bu kadronun standart performansı (ortalama çalışma düzeyi) belirlenir. Elde edilen miktarın birimin işyükü miktarına oranlanmasıyla da norm kadro sayısı saptanır.

1.2.3. İş Yüküne Bağlı Kadrolar

Memur, işçi, hizmetli gibi unvansız kadrolardır. Örgütlerde özellikle yaptıkları işlerin, belirli bir zamanda kaç sayfa yazı yazılabileceği, kaç m2 alanın temizlenebileceği, vb. şekilde zamanlanması ve ölçümünün yapılması mümkün olan kadroların sayısı iş ölçümü yapılarak belirlenir.

1.3. İş Ölçümü'ne Dayalı Norm Kadro Saptama Yöntemi

İş ölçümü iş tanımları ve iş gereklerine göre işe uygun bir insanın normal koşullar altında ve normal bir çalışma temposu ile belirli bir işi tamamlayabilmesi için gereken zamanın belirlenmesidir (Yüksel, 2000: 93). İş

ölçümü iki temel yöntemi kapsamaktadır. Bunlardan birincisi zaman etüdü, diğeri ise iş örneklemesidir.

Zaman etüdü kronometre, filme alma vb. yöntemlerle iş için gerekli standart zamanın belirlenmesidir. Tüm işlerin ayrı ayrı ve sürekli olarak gözlenmesi maliyetli olduğundan örnek işlerin seçilmesi uygulamasına gidilmektedir. İş örnekleme ise makinelerin ve işgörenlerin belirli bir süre rastgele aralıklarla gözlenmesiyle yapılan iş ölçümüdür. Zaman etüdü gibi hassas bilgi sağlamadığı için bir anlamda eğilim saptama çalışmasıdır. Burada gözlem zamanının belirlenmesi çok önemlidir. Çünkü sürekli, çalışanın yorgun zamanına denk gelen gözlemler yapılan iş hakkında yanlış fikir verebilir.

Bir işyerinde iş ölçümünün yapılabilmesi için o işyerinde yapılmakta olan işlerin ortaya çıkarılması gerekir. Bir işyerinde yapılmakta olan işleri ortaya çıkaran çalışma ise iş analizi çalışmasıdır. Bu nedenle, iş ölçümü, dolayısıyla norm kadro çalışmalarına iş analizi çalışmaları ile başlamış olur. İş ölçümü verilerine göre norm kadronun belirlenmesinde aşağıda sıralanan aşamalar izlenmektedir (Timur, 1984).

1.3.1. İşin Ögelere Ayrılması ve Zamanlaması

Öge, bir işin gözlemini, ölçümünü kolaylaştırmak için seçilmiş, o işe ait bağımsız parçalardır. İşin ögelere ayrılması ve her ögenin ayrı ayrı zamanlanması norm kadronun temelini oluşturmaktadır. Eğer iş ögelere ayrılmadan, tek bir öğeden meydana gelmiş gibi zamanlanırsa ya da ögelere ayırmada gerekli dikkat gösterilmezse zamanlamada ve buna bağlı olarak norm kadroda hata yapılmış olunur.

1.3.2. Çalışma Hızının (Temponun) Derecelendirilmesi ve Normal Zamanın Saptanması

İşin ögeleri zamanlanırken çalışanlar ‘Hawthorne²’ etkisi nedeniyle hızlı ya da yavaş çalışabilirler. Böyle bir durumda elde edilen sonuç, gerçek durumu yansıtmayacağından, yani ya çok yüksek ya da çok düşük olacağından yanıltıcı olur. Bu farklılığı düzeltmek ve elde edilen sonucu normalleştirmek için, zamanlamaya ‘derecelendirme’ adı altında bir aşama daha ilave edilmiştir. Derecelendirme, zamanlama sırasında elde edilen neticenin normal zamanlamaya ayarlanmasıdır.

1.3.3. Eklenecek Payların Belirlenmesi

Normal zaman bir işin yapılması için gerekli net zamanı ifade eder. İşgören, fiziki durumu uygun olsa bile, bütün gün düzenli olarak herhangi bir

sebepten ötürü durmadan çalışamaz. İşgörenin fiziksel ihtiyaçları ve tahmin edilmeyen öbür faktörler işini normal zamanda yapmasını yani performansını etkileyecektir. Standart zamanın bulunması için işgörenin performansını etkileyen bütün faktörlerin hesaplanarak normal zamana eklenmesi gerekir.

Standart zamanı bulmak için normal zamana eklenecek payların neler olması gerektiği en tartışmalı konulardan biridir. Saptanan payların ve oranlarının çok yüksek ya da çok düşük olması, onlara bağlı olarak saptanacak standart zamanların zedelenmesine ve kendilerinden beklenen sonuçları doğurmamasına neden olur. Eklenecek payların hiçbir şekilde %15'ten fazla olmaması genel kabul görmektedir.

1.3.4. Normal Zamana Payların Eklenmesi Suretiyle Standart Zamanın Saptanması

Normal zamanın, eklenecek pay yüzdesi ile çarpılması sonucu elde edilen rakamın normal zamana eklenmesi suretiyle standart zaman bulunur:

$$\text{Standart Zaman} = \text{Normal Zaman} + (\text{Normal Zaman} \times \% \text{ olarak eklenecek pay})$$

Örneğin, gözlenen ortalama zamanın 0.75 dakika, derecelendirme faktörünün %115 ve eklenecek pay oranını da %5 olarak varsayarsak söz konusu öge için;

$$\text{Normal Zaman} = 0.75 \times 1.15 = 0.86 \text{ dakika olur.}$$

$$\text{Standart Zaman ise} = 0.86 + (0.86 \times 0.05) = 0.90 \text{ dakika olur.}$$

1.3.5. Norm Kadronun Saptanması

Teorik olarak bir işletme, bir kuruluş ya da bir birimde yapılmakta olan tüm işlerin, tüm öğelerinin standart zamanlarının toplamı o işletme, o kuruluş ya da o birimin toplam iş yükünü saat açısından ortaya koyar. Saat açısından elde edilen toplam iş yükünün bir kişinin saat açısından bir yıllık çalışma süresine bölünmesi suretiyle söz konusu işletme, kuruluş ya da birimin personel ihtiyacı, diğer bir anlatımla norm kadrosu saptanmış olunur.

Bir memurun her sene çalışması gereken gün sayısı, dini ve milli bayramların hafta sonu tatillerine isabet edip etmemesi nedeniyle değişebilir. Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı'nca hazırlanan norm kadro el kitapçığında bir memurun yıllık çalışma süresi gün açısından bakıldığında 200 gün, saat açısından bakıldığında 1.600 saat olarak saptanmıştır.

Cami hizmetlerinin amacına uygun olarak yürütülebilmesi için gerekli cami norm kadronun saptanması camilerin ve işin kendine has özellikleri nedeniyle pek mümkün görülmemektedir. Bu nedenle camiler için norm kadro hesaplamasına yönelik izleyen bölümde açıklanan model geliştirilmiştir.

2. CAMİ HİZMETLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE YENİ BİR YAKLAŞIMI GEREKLİ KILAN NEDENLER

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "İslâm Dininin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, Din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" amacıyla 3 Mart 1924 tarihinde 429 sayılı Kanunla Başbakanlığa bağlı bir teşkilat olarak kurulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş kanununda kendisine verilen bu görevi yerine getirebilmek için Merkez, Taşra ve Yurt Dışı Teşkilatlarını oluşturarak örgütlenmiştir. Taşra teşkilatı İl ve İlçe Müftülükleri ve Eğitim Müdürlüklerinden oluşmaktadır. İl ve İlçe Müftülükleri bölgelerindeki din hizmetlerini düzenlemek, dini müesseseleri yönetmek ve din görevlilerinin faaliyetlerini düzenlemek ve kontrol etmekle görevlidir.

Topluma götürülen din hizmetlerinin başında cami hizmetleri gelmektedir. Cami hizmetleri Diyanet İşleri Başkanlığı'nın en önemli omurga görevlerindedir. Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanununun 35. Maddesini değiştiren 4379 sayılı Kanun 1 Ağustos 1998 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş ve yeni düzenleme ile "Cami ve mescitler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izni ile ibadete açılır ve Başkanlıkça yönetilir. Hakiki ve hükmi şahıslar tarafından yapıldığı halde izinli veya izinsiz olarak ibadete açılmış bulunan cami ve mescitlerin yönetimi üç ay içinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilir" hükmü getirilmiştir. Bu değişiklikte birlikte cami hizmetlerinin yönetilmesi daha da önem kazanmıştır.

Camilerin ibadete hazır halde bulundurulmaları ve amaca uygun yönetilebilmesi için aşağıdaki hizmetlerin yürütülmesi gereklidir (Diyanet İşleri Başkanlığı 1999: 500).

2.1. Camilerin Temizlik ve Bakımı

Camilerin ibadete hazır bulundurulması her şeyden önce camilerin temiz ve bakımlı olmasına bağlıdır. Bu hizmetler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlileri eliyle yürütülmektedir. Bu konuda cami cemaatinin de önemli katkıları vardır.

2.2. Camilerin Hizmete Açık Tutulması

Cemaatin camide namaz kılabilmesi için açık tutulması ve belli saatlerde güvenlik vb. nedenlerle kapanması gerekiyorsa, zamanında açılıp kapatılması gerekmektedir.

2.3. Ezanların Vaktinde Okunması

Ezan din hizmetlerinin belli başlı ve en önemli konularındandır. Ezan camiye gidebilsin ya da gidemesin, nüfusunun çok büyük bir kısmı müslüman olan bir toplumda hemen herkesin duymak istediği ilahi bir ses olarak değerlendirilmektedir.

2.4. Cuma, Bayram ve Vakit Namazlarının Kıldırılması

Cemaatle namaz kılmak islam dininde önemli sayılan bir konudur. Cuma ve Bayram namazları dinen cemaatle kılınması gerekli ibadetlerdendir. Gerek günde beş vakit namazın ve gerekse haftada bir Cuma ve yılda iki kez Bayram namazlarının kıldırılması da cami görevlileri eliyle yürütülmektedir.

2.5. Hutbe

Haftada bir gün kılınan Cuma namazlarından önce ve Bayram namazlarından sonra itikat, ibadet ahlak ve sosyal konularla ilgili olarak verilen hutbeler camilerde verilen din hizmetlerinin en belli başlı ve vazgeçilmez önemli faaliyetlerinden sayılmaktadır.

Cami hizmetleri; imâmet, hitabet, ezan ve ikamet ile camilerin ibadete hazır bulundurulması, mukabeleler düzenlenmesi, dini gün ve gecelerde uygulanmak üzere özel programlar hazırlanması, cami içinde toplumun din konusunda aydınlatılması, isteyen vatandaşlara Kur'an-ı Kerim öğretilmesi, camilerin iç ve dış temizliği, eşya ve malzemenin en iyi bir şekilde kullanılması, temizliği, bakımı ve korunması gibi işlerdir.

Diyanet İşleri Başkanlığı bu hizmetleri İmam-Hatipler ve Müezzin-Kayyımlar eliyle vermektedir. Ağırlıklı olarak İmam-Hatipler camilerde verilen din hizmetleri, Müezzin-Kayyımlar ise daha ziyade camilerin bakım, temizlik ve korunması ile ilgili görevlerin yerine getirilmesinden sorumludurlar. Ancak bu iki unvan birbirinden ayrı tanımlansa da uygulamada görevin niteliği gereği müezzin-kayyımları imam-hatiplerin yardımcısı gibi değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü biri olmadığında diğeri onun görevlerini

üstlenmektedir. Bu açıdan da her iki unvanı da kapsamak üzere bu çalışmada cami görevlileri ifadesi benimsenmiştir.

Camilerde görev yapacak imam-hatip ve müezzin kayyım kadrolarının belirlenmesinde yapılan işin niteliğinin birçok bakımdan diğer işlerden farklı olması, önceki bölümlerde anlatılan iş ölçümü ve iş örnekleme tekniklerinden farklı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Cami görevlilerinin yaptıkları işler ve görevler kendi içinde de farklılıklar göstermektedir. Bir köy camisi ile büyük bir merkez caminin görevlilerinin belirlenmesinde farklılıklar olması tabiidir. Yapılan işin niteliği gereği çalışma zamanlarının norm kadro sürecinde anlatıldığı şekliyle blok olarak değerlendirilerek hesaba katılması mümkün olmamaktadır. Şöyle ki bir cami görevlisinin mesaisi sabah gün doğmadan başlayıp akşam iş için çok geç sayılabilecek bir zamanda bitmektedir. Ancak bu zaman dilimi çoğunlukla blok olarak çalışılan bir dönem değildir.

İş ölçümüne dayalı olarak her bir cami için norm kadro sayısının yukarıda açıklanan yöntemle hesaplanmasının bir proje kapsamında fiziksel olarak gerçekleştirilmesinin güçlüğü ve ortaya çıkaracağı para ve zaman maliyeti de farklı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Her şeye rağmen bu yöntem uygulanmış olsa bile norm kadro sayısının hesaplanması sonucu ortaya çıkacak kusuratlar, diğer bir anlatımla iş ölçümüne dayalı olarak yapılan işyükü hesabında sonuçta elde edilen 1,28 veya 2,34 gibi bir rakama tekabül etmesi, görevin niteliği ve cami sayısının fazla olması nedeniyle çok önemli bir sorun olacaktır. Çoğu işlerde bir çalışanın yerine bir diğerini ikame etmek mümkündür. Ancak cami görevlilerinin çalışma biçimleri ve koşulları göz önüne alındığında bu esnekliği de pek sağlamadığı görülmektedir. Örneğin bir köy imamının yerine yıllık izin zamanında başka bir görevli gönderilmesi konaklama vb. sorunların bu gibi kısa sürelerde çözülememesi nedeniyle pek mümkün görülmemektedir.

Tüm bu nedenlerle camilerin norm kadrolarının belirlenmesi ve görevli tahsisine esas olacak başka bazı yöntemlerin kullanılması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla camilerin bazı kriterlere göre puanlanması ve çok sayıda caminin sınıflandırılarak kadro tahsislerinin yapılmasına imkan veren aşağıdaki model önerilmektedir.

3. CAMİLERİN NORM KADROLARININ SAPTANMASINA YÖNELİK OLARAK GELİŞTİRİLEN MODEL

Diyanet İşleri Başkanlığının kontrolünde Türkiye genelinde yaklaşık 77.000 cami bulunmaktadır. Bu camiler büyüklük, hitap ettiği cemaat sayısı, konumu v.b. açılardan farklılıklar göstermektedir. Yaklaşık 77.000 camide

görev yapacak imam-hatip ve müezzin-kayyım kadrolarının ve belirlenebilmesi için gerekli bilgi Diyanet İşleri Başkanlığınca temin edilmiştir.³

Geliştirilen bu yöntemin esası Türkiye’de bulunan camilerin belirli kriterlere göre sınıflandırılarak tahsis edilecek kadroların saptanmasıdır.

3.1. Norm Kadro Çalışmalarında Kullanılan Faktörlerin Seçilmesi ve Tanımlanması

Diyanet İşleri Başkanlığının Cami Bilgi Bankası oluşturulmasına yönelik olarak hazırlanan anket formu ile elde edilen veri setinden norm kadro çalışmalarında kullanılabilir özelliklere sahip bilgi seçilerek yeni bir veri seti türetilmiştir. Cami Bilgi Bankasının çok amaçlı olarak hazırlanmış olması nedeniyle norm kadro çalışmaları için kullanılması uygun olmayan verileri kullanılmamıştır. Bu nedenle aşağıda önerilen modelde sadece norm kadro çalışmaları için kullanılan verilerle ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Yeni türetilen veri setinde aşağıdaki faktörler yer almaktadır:

- a. Caminin Özelliği
- b. Vakit Cemaati :
- c. Cuma Cemaati :
- d. Minare Sayısı :
- e. Caminin İç Alanı
- f. Caminin Dış Alanı
- g. Caminin İbadete Açık Olma Durumu
- h. Diğer Camilere göre konumu (Uzak yada Yakın Olması)
- i. Turistik Cami olup olmaması

Bu faktörlerin ne anlama geldiği ve neden seçildikleriyle ilgili detaylar izleyen bölümlerde yer almaktadır. Norm Kadro Çalışmalarında kullanılmak üzere belirlenen faktörlerle ilgili olarak aşağıdaki düzenlemeler yapılmıştır.

3.1.1. Caminin Özelliği İle İlgili Düzenlemeler

Camilerin bulunduğu yer, fiziksel büyüklük ve cemaatinin az ya da fazla olması ve işlevlerinin farklılığını genel olarak yansıtmak üzere gruplandırılmıştır. Caminin özelliği ile ilgili olarak mevcut veri setinin oluşturulması sürecinde, cami özelliğinden ne anlaşılması gerektiği açıkça tanımlanmamış olduğundan bu alandaki veri, veri setinde bulunan ve doğru olduğu varsayılan başka bilgiler kullanılarak yeniden oluşturulmuştur.

DİB tarafından temin edilen veri setinde caminin özelliği;

- a. Selatin Cami,
- b. Merkez Cami
- c. Mahalle Cami
- d. Köy Cami,
- e. Mescit

olarak beş kategoride ifade edilmiştir.

Bu veri setinin yeniden düzenlenmesi aşamasında da bu beşli sınıflama korunmuştur. Şu farkla ki çok büyük cami yada sultanların yaptırdığı cami olarak anlaşılan ve karmaşa yaratan “Selatin Cami” ifadesi yerine çok büyük cami kavramını anlatmak üzere “Sembol Cami” ifadesi kullanılmıştır.

Bu sınıflama yoluyla hem caminin işlevi hem de caminin büyüklüğü ile ilgili olarak genel bir fikir edinilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla yukarıda belirtilen kavramlar veri setinde bulunan diğer bilgilerden yararlanılarak yeniden tanımlanmış ve buna göre kodlanmıştır.

Buna göre herhangi bir caminin;

Sembol Cami olarak tanımlanabilmesi için aşağıdaki kriterlere uygun olması öngörülmüştür.

- En az 301 vakit cemaati yada 1501 cuma cemaatine sahip olması
- En az 1001 m2 iç alana sahip olması
- Mevcut veri setinde “Selatin Cami”, “Merkez Cami” ya da “Mahalle Cami” statüsünde bulunması

Merkez Camii olarak tanımlanabilmesi için;

- En az 151 vakit cemaati yada 751 cuma cemaatine sahip olması
- En az 501 m2 iç alana sahip olması
- Mevcut veri setinde “Selatin Cami”, “Merkez Cami” ya da “Mahalle Cami” statüsünde bulunması

Mahalle Camisi olarak tanımlanabilmesi için;

- 151’den az vakit cemaati ve 751’den az cuma cemaatine sahip olması
- 501 m2’den daha küçük iç alana sahip olması
- Mevcut veri setinde “Selatin Cami”, “Merkez Cami” ya da “Mahalle Cami” statüsünde bulunması

Bazı özellikleri taşıyan şehir merkezlerindeki mescitler de mahalle camisi statüsünde sayılmışlardır:

- En az 75 vakit cemaati veya 300 cuma cemaatine sahip olması
- 300 m²'den daha büyük iç alana sahip olması

öngörülmüş ve mevcut veri setinde mescit olarak belirtilen ibadet mekanları da *Mahalle Camii* olarak tekrar kodlanmıştır.

Caminin özelliği ile ilgili olarak mevcut veri setinde bilgi olmaması durumunda *caminin bulunduğu yer* ile ilgili bilgilerden yola çıkılarak il, ilçe ve kasaba merkezlerinde bulunan camiler de *Mahalle Camii* olarak kabul edilmiş ve buna uygun olarak yeniden kodlanmıştır.

Köy Camisi olarak tanımlanabilmesi için;

- Mevcut veri setinde köy camisi olarak kodlanmış olması
- Caminin özelliği ile ilgili olarak mevcut veri setinde bilgi olmaması durumunda caminin bulunduğu yer ile ilgili bilgilerden yola çıkılarak köy, mezra, vb. yerlerde bulunan camiler de Köy Camisi olarak kabul edilmiş ve buna uygun olarak yeniden kodlanmıştır.
- Caminin bulunduğu yer bilgisinin de boş olması durumunda caminin isminden hareket edilerek Köy Camisi olarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Mescit olarak tanımlanabilmesi için;

- Mevcut veri setinde Mescit olarak kodlanmış olması,
- 75'ten az vakit cemaati ve 300'den az cuma cemaatine sahip olması,
- 300 m²'den daha küçük iç alana sahip olması,

öngörülmüştür.

3.1.2. Vakıf Cemaati ile İlgili Düzenlemeler

Camiye devam eden ortalama vakit (sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazları için camiye gelen) cemaati sayısı dikkate alınmıştır. Cemaatin yoğunluğu ile cami görevlilerinin faaliyetleri arasında bir ilişkinin olacağı varsayımıyla bu faktör kullanılmıştır. Caminin bulunduğu yer nüfusu ya da caminin hitap ettiği nüfus gibi kriterlerin özellikle şehir merkezlerinde ve aynı nüfusa hizmet eden birden fazla cami olması durumunda net olarak belirlenmesindeki zorluklar ve cami ve cami görevlilerinin hizmetlerine olan talebi yansıtmayabileceği için kullanılmamıştır. Vakıf Cemaati ile ilgili olarak

Cami Bilgi Bankası anketinde oldukça detaylı bilgi toplanılması düşünülmüş ve yaz, kış ve ramazan ayındaki bütün namaz vakitleri ile ilgili olarak ayrı ayrı bilgi toplanmıştır. Bu ayrıntıda toplanmış olan bilginin ilk bakışta çok daha yararlı olabileceği düşünülebilir. Oysa bu verinin her vakit için sağlıklı bir şekilde toplanamamış olması, diğer bir anlatımla fazla sayıda eksik veri olması (örn kış aylarındaki sabah cemaati ile ilgili olarak yaklaşık 13.000 caminin verisi eksiktir) nedeniyle mevcut vakit cemaati verilerinin ortalamaları alınarak bu sorunun etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan verinin sağlıklı ve eksiksiz olarak toplanmış olması halinde bile vakit namazları ile ilgili verinin 15 alt kategoride değerlendirilmesi yerine tek kalemde toplanması uygun görülmüştür.

3.1.3. Cuma Cemaati İle İlgili Düzenlemeler

Cuma cemaati caminin hizmetlerine olan talebin yoğunluğunu yansıtan önemli göstergelerden birisidir. Cuma cemaati ile ilgili olarak mevcut veri setinde herhangi bir düzenlemeye gidilmeksizin aynen kullanılmıştır. Ancak caminin fiziksel durumu ile uyumsuz; örneğin 1 m²'de 10-15 kişinin namaz kılması anlamına gelebilecek ve açıkça hatalı veri girişi ya da başka sebeplerden kaynaklanan uyumsuz rakamlar SPSS programının özelliklerinden yararlanılarak tespit edilmiş ve yaklaşık 1500 anket formu kontrol edilerek ve gerektiğinde ilgili birimlerle temas kurularak giderilmeye çalışılmıştır.

3.1.4. Minare Sayısı İle İlgili Düzenlemeler

Türkiye genelinde yaklaşık 36.000 caminin minaresinin olmadığı düşünülürse caminin minaresinin olması caminin genel durumu ile ilgili önemli bir ipucu olmaktadır. Minare sayısı ile ilgili olarak anket formunda caminin minaresi olup olmadığı ile ilgili soruya evet denildiği halde minare sayısı ile ilgili soru cevaplandırılmamışsa caminin tek minaresi olduğu kabul edilmiş ve buna paralel olarak yeniden kodlanmıştır.

3.1.5. Caminin İç Alanı İle İlgili Düzenlemeler

Caminin iç alanının büyüklüğü, caminin ibadete ve diğer hizmetlerin sunulmasına hazır halde tutulabilmesi açısından temizlik, düzen, bakım vb nedenlerle hem cami görevlilerinin iş yükünü etkileyebilecek hem de cemaat kapasitesi ve potansiyeli ile ilgili bilgi vermesi bakımından önemli bir değişkendir. Caminin iç alanının saptanmasında anket. formunda sorulan iki sorudan elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Caminin ana ibadet alanı ile son cemaat mahalli varsa bu alan toplanarak caminin iç alanı olarak kullanılacak veri elde edilmiştir..

3.1.6. Caminin Dış Alanı İle İlgili Düzenlemeler

Caminin dış çevresinin bakımı ve sahip çıkılması ile ilgili olarak görevli sayısına etkisi olabilecek bir değişken olarak değerlendirilmektedir. Caminin dış alanının saptanmasında da anket formunda sorulan iki sorudan elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Caminin avlusu ile bahçesi varsa bu alan toplanarak caminin dış alanı olarak kullanılacak veri elde edilmiştir.

3.1.7. Caminin İbadete Açık Olma Durumu İle İlgili Düzenlemeler

Herhangi bir camiye görevli tahsis edilebilmesi için söz konusu caminin ibadete açık yani faal olması gereklidir. Bu değişken caminin sınıflanmasına yada puanlanmasında değil, kadro tahsisinde belirleyici bir kriter olarak kullanılmıştır. Caminin görevli Caminin ibadete açık olup olmaması ile ilgili olarak anket formunda birbirinden bağımsız üç ayrı soru sorulmuştur. Bu sorular veri setine aşağıdaki gibi kodlanmıştır.

- i) *Caminin ibadete açık olma durumu*
  - Tamamen İbadete Kapalı
  - Kadrosu olmadığı için İbadete Kapalı
  - Cemaat Tarafından Açılıyor
  - Tamamen İbadete Açık
- ii) *İbadete açık olduğu aylar*
  - Sadece Ramazan Ayında Açık
  - Belli Mevsimlerde Açık
  - Yıl boyu(12 ay açık)
- iii) *İbadete açık olduğu vakitler*
  - Sadece Cumaları
  - İki vakit
  - Üç vakit
  - Dört vakit
  - Beş vakit

Bu sorulardan elde edilen verilerde önemli çelişkiler bulunmaktadır. Örneğin caminin ibadete açık olup olmadığı ile ilgili soruda caminin kapalı olduğu bilgisi yer alan yaklaşık 400 caminin bir diğer soruda yıl boyu (12 ay) açık olduğu bilgisi yer almaktadır. Bu ve benzeri çelişkileri gidermek için aşağıda kısaca açıklanan düzenlemeler yapılarak bu verileri norm kadro çalışmasında kullanılabilir duruma getirilmiştir.

Caminin ibadete açık olma durumu ile ilgili veriler ele alınmış kodlanan verilerle ilgili şu revizyonlar yapılmıştır.

Tamamen İbadete Açık ifadesi doğru kabul edilmiş ve cami ibadete açık kabul edilmiştir. Kadrosu olmadığı için İbadete Kapalı, Cemaat Tarafından Açılıyor veya Tamamen İbadete Kapalı bilgilerinin kodlanmış olması ya da hiç bilgi girilmemiş olması durumunda ise veri setinden mevcut görevli olup olmaması ile ilgili bilgi kullanılarak camide görevli varsa caminin yıl boyu açık olacağı varsayılmıştır. Dolayısıyla cami yine ibadete açık olarak değerlendirilmiş ve bu varsayıma uygun olarak veri setinde gerekli düzenleme yapılarak yeniden kodlanmıştır.

Caminin yılın hangi aylarında açık olup olmaması ile ilgili olarak ilk aşamada herhangi bir değişiklik yapılmamış mevcut veriler kullanılmıştır.

Bu aşamada caminin ibadete açık olma durumu için üretilen yeni veriler ve caminin yılın hangi aylarında açık olduğu ile ilgili mevcut veriler karşılaştırılmış ve aşağıda ilk sütundaki sınıflama elde edilmiştir. Bu karşılaştırma sonrası elde edilen sınıflamaya dayalı olarak camilerin açık olup olmadığı ve açıksa ne zaman açık olduğu ile ilgili ikinci bir sınıflama yapılarak veriler birleştirilmiş ve yeniden kodlanmıştır.

Açık -Yıl Boyu	AÇIK
Açık-Belli Mevsimlerde	MEVSİMLİK AÇIK
Açık-Sadece Ramazan	RAMAZANDA AÇIK
Açık -Veri Yok	AÇIK ZAMANI BELLİ DEĞİL
Cemaat Tarafından Açılıyor -Yıl Boyu	AÇIK
Cemaat Tarafından Açılıyor - Belli Mevsimlerde	MEVSİMLİK AÇIK
Cemaat Tarafından Açılıyor -Sadece Ramazan	RAMAZANDA AÇIK
Cemaat Tarafından Açılıyor-Veri Yok	AÇIK ZAMANI BELLİ DEĞİL
Kadrosu Olmadığından Kapalı-Yıl Boyu	AÇIK
Kadrosu Olmadığından Kapalı -Belli Mevsimlerde	MEVSİMLİK AÇIK
Kadrosu Olmadığından Kapalı-Sadece Ramazan	RAMAZANDA AÇIK
Kadrosu Olmadığından Kapalı-Veri Yok	AÇIK ZAMANI BELLİ DEĞİL
Kapalı -Yıl Boyu	KAPALI
Kapalı -Belli Mevsimlerde	KAPALI
Kapalı -Sadece Ramazan	KAPALI
Kapalı -Veri Yok	KAPALI
Veri Yok- Veri Yok	VERİ YOK

Caminin ibadete açık olduğu vakitler ile ilgili olarak veri setinde bulunan caminin kaç vakit açık olduğu ile ilgili verilerin de değerlendirmeye dahil edilebilmesi amacıyla yukarıdaki süreçle yeniden üretilen veriler tekrar değerlendirilmiştir.

Bu aşamada da aşağıdaki işlemler yapılmış ve caminin açık olup olmaması ile ilgili olarak aşağıdaki işlemler yapılmıştır:

a. Kapalı olarak sınıflandırılan camiler hariç diğer kategorilerden sadece Cuma namazları için açık olan camiler belirlenerek yeni bir kategori oluşturuldu.

b. Açık cami olarak kodlanan (yıl boyu-mevsimlik ve ramazanlık) camilerden sadece 2-3 vakit açık olan camiler için de ayrı bir kategori oluşturuldu.

Böylece caminin açık olup olmaması ile ilgili olarak aşağıdaki nihai sınıflamaya ulaşıldı.

AÇIK	: Cami tamamen faal ve ibadete açık
2-3 VAKİT AÇIK	: Cami günde 2 veya 3 vakit için faal ve ibadete açık
AÇIK-ZAMANI BELLİ DEĞİL	: Cami faal ancak kaç vakit için açık olduğu belli değil
RAMAZANDA AÇIK	: Cami sadece Ramazan Ayında faal ve ibadete açık
BELLİ MEVSİMLERDE AÇIK	: Cami sadece Mevsimlik olarak faal ve ibadete açık
CUMALARI AÇIK	: Cami sadece Cumaları faal ve ibadete açık
KAPALI	: Cami ibadete kapalı
VERİ YOK	: Caminin Faal Olup Olmadığı ile ilgili veri yok

3.1.8. Diğer Camilere Göre Konumu (Uzak Yada Yakın Olması)

Türkiye’de yeni cami yapımının plansız ve kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmiş olmasından dolayı birbirine çok yakın ve kapasitelerinin çok altında hizmet veren camiler bulunmaktadır. Bu durumdaki camilerin belirlenmesi ve kadro tahsisinde dikkate alınabilmesi için bu değişken önem kazanmaktadır.

Caminin diğer camilere uzaklığı ile ilgili olarak köy camileri için farklı şehir ve kasaba merkezlerinde bulunan mahalle camileri ve mescitler için farklı kriter kullanılmıştır. Köy camileri için 1000 m(1 km)’den daha uzak bir yerde cami varsa uzak, 1000 m’den daha yakınında cami varsa yakın olarak değerlendirilmiştir. Kent ve kasaba merkezlerinde bulunan mahalle camileri ve mescitler için 600 m’den daha uzak bir yerde cami varsa uzak, 600 m’den daha yakınında cami varsa yakın olarak değerlendirilmiştir.

3.1.9. Turistik Cami Olup Olmaması

Caminin ibadet dışında turistik ziyaretlere de açık olması cami görevlilerinin iş yükünü artıran önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Caminin turistik olup olmaması ile ilgili olarak mevcut veri setinde herhangi bir düzenlemeye gidilmeksizin aynen kullanılmıştır.

3.2. Ağırlıklandırma ve Puanlama

Camilere tahsis edilecek kadro sayılarının belirlenmesi için ikili bir değerlendirme sistemi kullanılmıştır. Birinci aşamada camiler seçilen altı faktör kullanılarak puanlamaya tabi tutulmuş ve kadro tahsisine esas olmak üzere sıralanmıştır.

İkinci aşamada ise camilerin aldıkları puanlar da göz önüne alınarak bazı kriterlere göre tahsis edilecek kadroları belirlenmiştir.

İlk aşama norm kadro çalışmaları için yararlanılabilecek faktörlerin seçimi ile ilgilidir. Camiler caminin özelliği, cemaat durumu ve fiziki yapısı ile ilgili faktörler kullanılarak puanlanmıştır. Puanlama sürecinde hangi faktörlerin kullanılacağı ile ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanlığı yetkilileriyle de görüşülerek aşağıdaki faktörlerin kullanılması hususunda mutabakata varılmıştır. Camilerin norm kadro tahsisine temel teşkil edecek puanlamasında kullanılmak üzere seçilen faktörler şunlardır.

1. Caminin Özelliği
2. Ortalama Vakit Cemaati
3. Cuma Cemaati
4. Minare Sayısı
5. Caminin İç Alanı
6. Caminin Dış Alanı

Bu faktörlerin genel olarak ağırlıklandırılması sürecinde temel olarak caminin özelliği cemaat sayısı ve caminin fiziki özellikleri arasında bir denge kurulmuştur. Buna göre 1. faktör olan caminin özelliği %10, Cemaat sayısı ile ilgili olarak vakit cemaati %12.5 ve Cuma cemaati %37.5 olmak üzere toplam %50 ve caminin fiziksel özellikleri minare sayısı %4, ibadet alanının büyüklüğü %28 ve caminin dış alanının büyüklüğü %8 olmak üzere toplam %40 olarak ağırlıklandırılmıştır. Bu rakamlardan rahatlıkla görülebileceği gibi birinci öncelik cemaatin yoğunluğuna, ikinci öncelik de caminin fiziksel özelliklerine verilmiştir.

Bu faktörlerin puanlama için kullanılabilir hale gelebilmesi için ana ve alt faktör gruplarına ayrılarak ağırlıklandırılması gerekmektedir. Faktörlerin ağırlıklandırılması aşamasında DİB yetkilileriyle görüşülerek fikirleri alınmıştır. Ayrıca DİB bünyesinde görev yapan ve Norm Kadro Çalışmaları için görevlendirilen çalışma ekibiyle de tartışılarak ağırlıklandırma çalışmaları tamamlanmıştır. Buna göre aşağıdaki faktör ve alt faktör ağırlıkları toplam 1000 (bin) puan üzerinden belirlenmiştir.

1. Caminin Özelliğinin ağırlığı 100 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.

1. Grup : Mescit	20 puan
2. Grup : Köy Camisi	40 puan
3. Grup : Mahalle Camisi	40 puan
4. Grup : Merkez Camisi	80 puan
5. Grup : Sembol Camisi	100 puan

2. Ortalama Vakit Cemaatinin ağırlığı 125 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.

1. Grup : 1-10 kişi	17.9 puan
2. Grup : 11-30 kişi	35.7 puan
3. Grup : 31-50 kişi	53.6 puan
4. Grup : 51-100 kişi	71.4 puan
5. Grup : 101-200 kişi	89.3 puan
6. Grup : 201-400 kişi	107.1 puan
7. Grup : 401 ve daha fazla	125 puan

3. Cuma Cemaatinin ağırlığı 375 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.

1. Grup : 3-50 kişi	41.7 puan
2. Grup : 51-200 kişi	83.3 puan
3. Grup : 201-400 kişi	125 puan
4. Grup : 401-700 kişi	166.7 puan
5. Grup : 701-1000 kişi	208.3 puan
6. Grup : 1001-1500 kişi	250 puan
7. Grup : 1501-2000 kişi	291.7 puan
8. Grup : 2001-3000 kişi	333.3 puan
9. Grup : 3001 ve daha fazla	375 puan

4. Minare Sayısının ağırlığı 40 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.

1. Grup : 1 minaresi olan yada hiç minaresi olmayan	0	puan
2. Grup : 2 minaresi olan	20	puan
3. Grup : 3 ve daha fazla minaresi olan	40	puan
5. Caminin İç Alanının ağırlığı 280 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.
1. Grup : 29 m ² 'den küçük	0	puan
2. Grup : 30-50 m ² arası	31.1	puan
3. Grup : 51-100 m ² arası	62.2	puan
4. Grup : 101-250 m ² arası	93.3	puan
5. Grup : 251-500 m ² arası	124.4	puan
6. Grup : 501-750 m ² arası	155.6	puan
7. Grup : 751-1000 m ² arası	186.7	puan
8. Grup : 1001-1500 m ² arası	217.8	puan
9. Grup : 1501-2000 m ² arası	248.9	puan
10. Grup :2001 m ² ve daha fazla	280	puan
6. Caminin Dış Alanının ağırlığı 80 puan olarak belirlenmiş ve alt faktörler de aşağıdaki gibi dağıtılmıştır.
1. Grup :100 m ² 'den küçük	8.9	puan
2. Grup :101-500 m ² arası	17.8	puan
3. Grup :501-1000 m ² arası	26.7	puan
4. Grup :1001-2000 m ² arası	35.6	puan
5. Grup :2001-3000 m ² arası	44.4	puan
6. Grup :3001-5000 m ² arası	53.3	puan
7. Grup :5001-7000 m ² arası	62.2	puan
8. Grup :7001-10000 m ² arası	71.1	puan
9. Grup :10001 m ² ve daha fazla	80	puan

4. Her Bir Camiye Verilecek Kadro Sayısının Belirlenmesi

Camilere kadro verilebilmesi için öncelikle söz konusu caminin ibadete açık ve faal olması gereği göz önünde bulundurulmuştur. Yukarıda camilerin ibadete açık ya da kapalı olması ile ilgili olarak revize edilmiş sonuçlara göre Yıl Boyu İbadete Açık, İki Üç Vakit Açık, İbadete Açık Ancak Zamanı Belirlenemeyen camiler faal kabul edilerek kadro tahsisleri yapılmıştır. Yılın Belli Mevsimlerinde İbadete Açık ya da Sadece Ramazanda İbadete Açık olan camiler için de kadro ihtiyaçları belirlenmiştir. Ancak bunların sabit kadro tahsisi yerine genel prensiplerinin Personel ve Eğitim Dairesi Başkanlığınca belirlenmesi ve ihtiyaç duyuldukları il müftülüklerinin koordinasyonu ile geçici yada sözleşmeli statüdeki görevlilerin istihdam edilmesi yoluyla karşılanması

öngörülmüştür. Bu kadrolar ayrıca sürekli statüde işe alınacak görevliler için de bir deneme ve değerlendirme basamağı olarak işlev görebilecektir.

Diğer taraftan İbadete Kapalı, Sadece Cumaları Açık ve hakkında karar verebilmek için veri elde edilemeyen camiler için kadro tahsisi önerilmemiştir.

Cami kadrolarının belirlenmesinde yukarıda ayrıntılarıyla belirtilen yöntemle göre elde edilen cami puanları baz alınmıştır. Ancak camilerin aldıkları puanlara ek olarak bazı özel kriterler de kadro sayısının tespitinde belirleyici olmuştur. Bu faktörler caminin özelliği, turistik cami olup olmaması, diğer camilere uzaklığı, cuma cemaati sayısı ve caminin ibadet alanının büyüklüğüdür.

Tablo 1. Cami Kadro Tahsis Tablosu

GÖREVLİ SAYISI	PUAN	ÖZELLİK	TURİST	CUMA	İÇ ALAN	UZAKLIK
5	800+	Sembol	√			
4	700+	Sembol				
4	700+	Merkez	√			
3	700-	Sembol				
3	500+	Merkez, Mahalle		250+	400+	
2	275 +	Mahalle , Köy, Mescit		150	300	
1	185+	Mahalle , Köy, Mescit				
1	120-184					Uzak -Veri Yok
0	120-184					Yakın
0	120-					

Bu yöntemle camilere kadro bakımından 6 (altı) kategoride değerlendirilmiştir. Buna göre camiler aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır.

5 kadro gerektiren camiler:

- Bu grup en az 800 puan almış ve turistik ziyaretlerin yapıldığı sembol camileri kapsamaktadır.

4 kadro gerektiren camiler :

- En az 700 Puan almış sembol camiler ile
- En az 700 puan almış ve turistik ziyaretlerin yapıldığı merkez camileri kapsamaktadır.

3 kadro gerektiren camiler:

- a. 700 Puanın altında bulunan Sembol camiler
- b. En az 500 Puan almış, cuma cemaati 250'den fazla ve ibadet alanı en az 400 m² olan merkez ve mahalle camileri kapsamaktadır.

2 kadro gerektiren camiler:

- a. Bu grupta en az 275 puan almış cuma cemaati 150'den fazla ve ibadet alanı en az 300 m² olan mahalle ve köy camileri ile mescitleri kapsamaktadır

1 kadro gerektiren camiler:

- a. En az 185 puan almış mahalle ve köy camileri ile mescitleri
- b. En az 120 puan almış ve puanı 185'ten az olan ve yakınında cami bulunmayan ve bu konuda veri bulunmayan camileri kapsamaktadır.

Kadro verilmemesi gereken camiler :

- a. En az 120 Puan almış ve Puanı 185'ten az olan ve Yakınında Cami Bulunan camileri kapsamaktadır.⁴
- b. 120 Puanın altında puan almış olan bütün camiler Bu değerlendirmeler ışığı altında birden fazla görevli tahsisi durumunda imam-hatip ve müezzin-kayyım dağılımı şu şekilde olacaktır.

- 1 görevli olması durumunda 1 İmam Hatip
- 2 görevli olması durumunda 1 İmam Hatip 1 Müezzin Kayyım
- 3 görevli olması durumunda 1 İmam Hatip 2 Müezzin Kayyım
- 4 görevli olması durumunda 2 İmam Hatip 2 Müezzin Kayyım
- 5 görevli olması durumunda 2 İmam Hatip 3 Müezzin Kayyım

Camilerin birbirine göre konumları gerek kurum içinde ve gerekse kurum dışında hep tartışılan bir konudur. Birbirine çok yakın olan ve gerek cemaat kapasitesi ve gerekse fiziksel açıdan küçük ölçekli camilere kadro verilmesinin cami görevlilerinin sayısını gereksiz bir şekilde artırdığı ve bu durumun cami görevlilerinin verimli ve etkili bir şekilde kullanılmasını engellediği yönünde görüşler mevcuttur. Özellikle merkez ve büyük camilerin yakınında bulunan çok küçük camilere ya da bazı köylerde bulunan birden fazla cami için cemaat ve diğer özelliklerini göz önüne almaksızın görevli verilmesi uygulaması eleştirilmektedir.

Bu çalışmada belirtilen etkinsizliklerin önüne geçebilmek amacıyla yakınında cami bulunan küçük camiler için kadro tahsisinden kaçınılmıştır. Bu amaçla 120 ile 185 arasında puan almış olan camilere kadro verilirken

yakınında başka cami olup olmaması göz önünde bulundurulmuş ve yakınında başka cami bulunan camilere kadro tahsis edilmemiştir.

Ancak bu gruptaki camilerle ilgili olarak ek bir çalışma yapılması kaçınılmaz görünmektedir. Çünkü kullanılan veri setinden birbirine yakın olan camilerden hangisinin büyük hangisinin kadro verilmemesini gerektirecek kadar küçük olduğunu belirlemek mümkün değildir. Bu sorunun etkisinin azaltılması için birbirine yakın da olsa 185 puanın üstünde puan almış olan camiler için yakınlık kriteri hiç dikkate alınmadan kadro tashihi yapılmıştır. Ancak bazı durumlarda özellikle aynı yerleşim biriminde birden fazla düşük puan almış caminin bulunması durumunda o yerleşim biriminde ya da bölgede cami görevlisi tahsis edilmemesi gibi bir durum hiç de ihtimal dışında değildir. Diğer bir anlatımla aynı yerde bulunan küçük iki caminin birleşerek cemaat vb faktörler açısından görevli tahsisini gerektirecek özelliklere ulaşması mümkün olabilir. Oysa bu haliyle önerilen modelde söz konusu durumları belirlemek mümkün görülmemektedir. .

SONUÇ

Sonuç olarak DİB cami görevlileri norm kadro saptanmasında yaşanan deneyimler göstermektedir ki literatürde yer alan norm kadro tespit yöntemleri bazı durumlarda yetersiz kalmaktadır. Kamuda yapılan norm kadro çalışmalarında karşılaşılan en önemli sorunlardan biri özellikle hizmet sektöründe faaliyet gösteren kamu örgütlerinde iş analizlerinin norm kadro saptamada kullanılacak verileri sağlayabilecek şekilde yapılıp yapılmamasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığınca sunulan cami hizmetlerinde olduğu gibi hizmet sektöründe bir çok işin tam olarak ölçülebilen işler olmaması gerekli sonuçların alınmasına engel olmaktadır.

Ayırım gözetmeksizin bütün kamu kuruluşlarında uygulanmak üzere tek tip bir norm kadro saptama yönteminin çerçeve bir metin şeklinde hazırlanıp zorunlu kılınması yerine kuruluşun verdiği hizmeti ve özel koşullarını dikkate alacak esnekliklere imkan verecek düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Karşılaşılan yeni durumlarda norm kadro uygulamasının temel ilkeleri gözetilerek yeni yöntemlerin denenmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Norm kadro çalışmalarının nasıl yapılacağını düzenleyen mevzuatın, bütün kamu örgütlerini aynı sepetin içine koymayan, ancak uygulamada karşılaşılan sorunları giderme noktasında referans olabilecek ayrıntıda yol gösterici metinler olarak hazırlanması, kurumlar arasındaki koordinasyonun sağlanmasına yardımcı olacağı gibi farklı özelliklerdeki örgütler için de sürecin

esnetilmesine imkan verecektir. Örneğin bir kampüste faaliyet gösteren ve endüstriyel üretim yapan Petkim ile ülkenin en ucra köşesinde bile birimi bulunan Diyanet İşleri Başkanlığının norm kadroları aynı süreçlerle saptanmamalıdır.

NOTLAR:

¹ Bu çalışmanın yapıldığı dönemde henüz Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı gündeme gelmemiştir. Kanun Tasarısının gündeme gelmesi ile birlikte Norm Kadro Çalışmaları resmen değilse bile fiilen durdurulmuş ve Devlet Personel Başkanlığı ile Maliye Bakanlığı ilgili Bakanlar Kurulu Kararında öngörülen süreci işletmemiş ve kurumlarca teslim edilen Norm Kadro Raporları değerlendirmeye alınmamıştır.

² Hawthorne etkisi iş ölçümü sırasında çalışanın izlendiğini yada işinin ölçüldüğünü fark etmesi nedeniyle çalışma hızını değiştirmesidir.

³ Diyanet İşleri Başkanlığı Norm Kadro Tespit Komisyonu 15.4.2002 tarih ve B.02.1.DİB.0.65.00.01-148-12 sayılı kararıyla “Cami Bilgi Bankası” oluşturulmasına karar vermiş ve Türkiye’deki bütün camilerle ilgili bilgileri müftülükler aracılığıyla toplamıştır. Söz konusu veri setinden Norm Kadro çalışmalarında kullanılacak olanlar revize edilerek bu çalışmada önerilen model oluşturulmuştur.

⁴ Bir caminin yakınında cami olup olmaması o camiye görevli verilebilmesi açısından bu çalışmada önemli bir kriter olarak işlev görmektedir. Ancak birbirine yakın olan camilerden hangisinin kadro alabilecek durumda olduğunun belirlenmesi eldeki veri seti ile mümkün değildir. Bu nedenle bu kriterin uygulanma kapsamı oldukça dar tutulmuş ve yalnızca düşük puan grubunda bulunan küçük camiler için kullanılmıştır. Ancak bu grupta da küçük bir köyde ya da kasabada birbirine yakın ancak düşük puanlı birkaç cami bulunabilir. Bu durumda örneğin bir köyde bulunan iki camiye de kadro verilmemesi gibi bir sonuç ihtimal dahilindedir. Bu nedenle özellikle bu grupta yer alan camilerin mahallinde yeniden değerlendirilmesi ve bu camilerden hangilerine kadro verilmesi gerektiğinin belirlenmesi gereklidir.

KAYNAKÇA

Aykaç B., H.Yayman (2003), Kamuda İnsan Kaynakları Planlamasının Bir Aracı Olarak Norm Kadro Çalışmaları, *Kamu Yönetiminde Kalite 3. Ulusal Kongresi Bildirileri*, Ankara: TODAİE.

Aytürk N. (2002), *Norm Kadro ve İş Analizi Teknikleri*, TODAİE Sürekli Eğitim Merkezi, Yayınlanmamış Ders Notları.

Bakanlar Kurulu Kararı, 06.11. 2000 tarih ve 2000/1658 sayılı.

Bilgin K.U., N. Aytürk (2003), “Türkiye’de Kamu Kuruluşlarında Norm Kadro”, *Türk İdare Dergisi*, 75 (438), 157-179.

- Cole G.A. (1997), *Personnel Management: Theory And Practice*, London: Letts Educational.
- Demirkan M. (2003), “Kamuda İnsan Kaynakları Planlaması ve Norm Kadro Çalışmalarına İlişkin Bir Değerlendirme”, www.siyasalvakfi.org/Bulten14/norm_kadro.htm. (Erişim: 10.12.2003)
- Gomez-Mejia L.R., D.B. Balkin, R.L.Cardy (2001), *Managing Human Resources*, N.J.: PrenticeHall.
- Mondy, R.Wayne; R. M. Noe, S. R. Premeaux (2002), *Human Resource Management*, N.J., PrenticeHall.
- Öktem K., U. Ömürganülşen (1989), “Türkiye’de İş Çözümlemesi Çalışmaları Üzerine”, *Verimlilik Dergisi*, MPM, 3, 27-46.
- Sherman, A.; G. Bohlander; S. Snell (1998), *Managing Human Resources*, Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing.
- Timur, H. (1986), “Norm Kadro ve İş Değerlendirmesinin Emek Verimliliğine Etkisi”, *H.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 4(1), 149-176.
- Tutum, C. (1990), “Kamu Personeli Sorunu”, *Amme İdaresi Dergisi*, 23(3), 31-45.
- TODAİE (1998), *Kamu Yönetimi Sözlüğü*, Ankara: TODAİE.
- T.C. Başbakanlık Devlet Personel Başkanlığı (2001), *Norm Kadro El Kitabı*, Ankara.
- T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı (2002), *Merkez Teşkilatı Görev Ve Çalışma Yönergesi*, Ankara.
- Yüksel, Ö. (2000), *İnsan Kaynakları Yönetimi*, Ankara: Gazi Kitapevi.

ÖTEKİ SORUNSALININ "ALTERİTE" KAVRAMI ÇERÇEVESİNDE YENİDEN OKUNMASI ÜZERİNE BİR DENEME

F. Hilâl ONUR

*(Dr., Hacettepe Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, 06532, ANKARA)
ohilal@hacettepe.edu.tr*

Özet:

Bu çalışmada, "öteki" kuramının temelini oluşturan alterite kavramı, söz konusu kuramın önde gelen yorumcuları Levinas, Kristeva ve Waldenfels-nın görüşlerinden hareketle irdelenmiştir. Zira, modern toplumların belirleyici nitelikleri arasında yer alan içleme-dışlama problematiğinin, yeni bir okumayla tekrar ele alınmasının zorunlu olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda, öteki kuramının hoşgörü, çok kültürlülük, farklılık gibi görece yeni olgularının, literatürün klasik varsayımlarını aşan bir perspektifte incelenmesinin yerinde olacağı savunulmaktadır.

Abstract:

An Attempt for Rereading on the Problematic of the other in the Framework of the "Alterity" Concept

This study aims at investigating "alterity," which is one of the basic concepts of the theory of the "other" by focusing on the views of the mainstream theorists like Levinas, Kristeva and Waldenfels. As it is one of the determining features of the modern societies, the problematic nature of inclusion-exclusion should be reconsidered. In this juncture, it is argued that the relatively new phenomena of tolerance, multiculturalism and difference should be analyzed by transcending the classical assumptions of the other literature.

Anahtar Sözcükler: Öteki, kendi, azınlık, çoğunluk, kültür, farklılık, alterite, hoşgörü, modernite, tin.

Keywords: Other, minority, majority, culture, difference, alterity, tolerance, modernity, spirit.

GİRİŞ

Son yıllarda öteki kavramı, toplumsal ve siyasal tartışmalarda önem kazanmış ve öteki olarak nitelenen kişi ve gruplar, modern toplumlarda bir sorun olarak algılanmaya gelmiştir. Söz konusu tartışmalar, modern toplumlarda "öteki" olgusunun nasıl tanımlanabileceği ve çözümlenebileceği biçiminde şekillenmektedir. Bu bağlamda, "üst" ve "alt", "içerisi" ve "dışarı" gibi tanımlamalar önem kazanmaktadır. Nitekim, toplumsal kimliklerin oluşumunda belirleyici olan temel öğelerden birinin, kimin içeriye dahil olduğu ve kimin dahil olmadığına tespitine bağlı olduğu söylenebilir. Farklı olan, alışlagelmiş "içerisinin" düzenine yönelik bir tehdit olarak algılandığından, bu öğenin tespitinin de ön koşulu algılama ve iletişimidir. "Ait olanlar" ve "olmayanlar" belirlemesini kapsayan sorular, bugün üzerinde durulması zorunlu olan bir tartışmadır. Bu noktada, kendisini yeniden üretmeyi hedefleyen bir düzen, çevresini ve kendi varlığını tehdit eden alanlara yönelik bir sınır çizmeyi, kendi kuralları çerçevesinde meşru kılmaktadır. Böylesi bir perspektif içerisinde, öteki olarak sınıflandırılanlar her zaman tehdit olarak düşünülebilmektedir. "İçerisi" ve "dışarı", "kendi olan" ve "öteki olan", tarihsel olarak her topluma göre spesifik biçimde ifade edilmenin yanı sıra; *"kavramsal olarak belirlenir ve dilin de yardımıyla sosyal alanda biçimlendirilir"* (Kosseleck, 1989: 659). Bu anlamda; "dost" ve "düşman" şeklinde kavramsallaştırılan dikotomi, çok daha kapsayıcı ve köklü bir tanımlamayı ifade eden ve farklı olanların statüsünü ve çoğunluğa yönelik davranışlarını belirlemede yetersiz kalan "insan" kavramının yerine kullanılabilir hale gelmiştir.¹ Söz konusu dikotomi yoluyla, farklılıklar vurgulanarak, çoğunluğa dahil olan ya da olmayanların belirlenmesinde temel teşkil edeceği varsayılan kategoriler oluşturulmaktadır. Denilebilir ki, sözü edilen kategorilerin oluşumu, doğrudan doğruya; zaman ve mekan farklılaşmasına tabi olan toplumsal düzen sorunu ile ilişkilidir. Örneğin, Ortaçağ toplumsal yapısında, iç ve dış sorunsalı, din üzerinden merkezi bir biçimde düzenlenmiş, sanayileşme ve sömürgecilik döneminde ise "ırk" kavramı, ayırım ve farklılık belirlemede temel eksenini oluşturmuş ve 19. yüzyıl, topluluğun pozitif bir belirlenmesini temel alan "halk/ulus" kavramlarıyla, iç ve dış farklılığının vurgulanmasında yeni bir semantik geliştirmiştir. 20. yüzyılın sonundan itibaren modern sosyal devlet düzenlerinde ise, farklılıkları, kendi ile, öteki arasında sınırlama sorunsalının çözümüne yönelik kategorik araçlar bir kez daha dönüştürülerek, kültürel farklılıklar temeline vurgu yapılmaya başlanmıştır.²

Bireyler, çoğunluğa ait olduklarında, belirlenmiş ve yapılandırılmış olan ötekini, düşman ve tehdit unsuru; çoğunluğa ait olmadıklarında ise, kendilerini "öteki" ya da çoğunluktan dışlanmışlık içerisinde görebilmektedirler. Bu dışlanmışlık, Georg Simmel'de görüldüğü gibi, "öteki" olanı siyaset sosyolojisinin bir *"prototipi"* haline getirmekte ve dolayısıyla toplumdaki bir

azınlığın konumu öteki olarak değerlendirilebilmektedir (Simmel, 1908: 687). Simmel'a göre, karşılıklı oluşturulan "ötekilikler" arasında gerçekleşen ilişkiler sonucunda, başlangıçta birbirlerinden ayrı iki grubun değişimine yol açan dinamikler ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, "öteki" kavramını irdeleyerek, günümüzde çok kültürlü toplum tartışmalarında önemli yer edinen bu kavrama yönelik yaygın çözümleme mantığının eleştirel bir gözle yeniden ele alınmasıdır. Öteki'ne dair kuramsal ve kavramsal çalışmalar bağlamında ihmal edilen öncelikli boyutun; öteki oluşumunun toplumsal süreçler bağlamında taşıdığı önem olarak ifade edilmesi mümkündür. Bu anlamda, içleme ve dışlama problematiğinin öteki'nin toplumsal ve siyasal anlamda inşasında öncelikli bir çıkış noktası olarak ele alınmasının yerinde olacağı düşünülmektedir. Zira, toplumsal ilişkilerde her birey dahil olma ya da olmama, ait olma ya da dışlanma sorununu algılamak ve bu sorunlarla yaşamak zorundadır ve er ya da geç yüzleşmek durumundadır.

1. BİR KAVRAM OLARAK "ÖTEKİ"

Öteki, kişi temelinde ele alındığında neleri kapsar? Öteki bir düşman, veya birlikte, ya da yan yana yaşanan kişi olarak görülebilir mi? Öteki sorunsalı ve ötekiden gelebilecek tehlikeler sıklıkla ele alınmasına karşın, öteki kavramını tanımlamaya çalışmak çok karmaşık bir sürece tekabül etmektedir. Örneğin Günter Frankenberg, öteki kim sorusuna yanıt olarak bir dizi öteki tanımı yapmaktadır. Frankenberg'e göre öteki, *"başka bir ülkede doğmuş olan, sonradan gelen, devlete yabancı, vatansız, konuk, ait olmayan, mülteci, ya da turisti"* (Frankenberg, 1994: 47) olarak tanımlanabilir. Esasen, öteki kavramının içerdiği anlam çeşitliliği, ötekine karşı davranış biçimlerinin de çeşitliliğine işaret etmektedir (Hahn, 1994: 163).

Öteki ya da yabancı olgusunu açıklayabilmek için, öncelikle bu olguların oluştuğu toplumsal yapılanmaların analizi gerekmektedir. Modern toplumların temelini Zygmunt Bauman, bu toplumların düzen ile belirlenmiş ilişkilerinde görmektedir (Bauman, 1991: 23-49). Genel çıkar kategorileri, ayrıntılı olmayan homojen toplulukların amacına karşı koyan öteki figürlerinin oluşturulmasını sağlarlar. Yabancı ve öteki henüz ortaya çıkmadan, dışlanmaları gündeme gelmektedir. Günümüz dünya düzeninde bu dışlama, öncelikle devlet sınırları, ulusları birbirlerinden farklı kılmayı amaçlayan ve tarihi yüz yılı geçmeyecek kadar yeni sayılabilecek genel sınırlar olarak yansımaktadır. Ulus devlet açısından bakıldığında önyargılar, kategorileştirmeler, biz-grup-merkeziyetçilikleri, hatta belli ölçülerde yaşanan etno-merkeziyetçilik normal karşılanabilir. Ancak kategorileştirmeler, tekeli bir yönelime uğradıkları, yeni bilgilenmelere ve deneyimlere kapalı oldukları, önyargısal tahmin ve

tanımlamalara hapsedikleri ve böylece gerçekliklere karşı kapandıkları durumlarda tehlike arz ederler. Günümüz dünyasında, değişime ve gelişime kapalı olmak, tamamen olanaksız görünmektedir. *"Etkileşimi ve hareketliliği zorunlu kılan modern gerçeklik, kurumların statikliğinden ve insanların çoğunluğunun yabancılıktan ürkmelerinden daha güçlüdür"* (Schmid, 1994: 79). Burada vurgulanmak istenen, durdurulamaz değişimin, gelecek için bir şans olduğu, dolayısıyla da olabildiğince erken gözlemlenmesi ve değerlendirilmesi gerektiğidir. Hedeflenen değişimi göz önüne alarak, öteki ya da yabancı olanın, çoğunluk toplumuna olabildiğince yaygın tarzda entegre edilmesi yönünde çaba sarf edilirken, ötekinin kendi kimliğinin, çoğunluğun model alındığı bir biçime sokulmasından kaçınılmalıdır. Bu modelin içerdiği dışlama mekanizmalarının varlığı, buna bağlı olarak kompleks kimliklerin yadsınması nedeniyle, asimilasyon ve bütünlükle uyum, aydınlanmış toplum modeli ile ters orantılı beklentilerdir. Bireyselleşme çağında, insan *"kendi kendisine yabancı olduğundan"* (Kristeva, 1990: 35), yabancılık, toplumların sorunu olmaktan çıkmalıdır ve ötekilerin de var olduğu ve olma hakkına sahip olduğu anlayışı, geride kalmış bir yapı olarak aşılmalıdır.

Öteki kavramının muğlaklığı, kavramsallaşmasından başlayarak bir belirsizliği ifade etmektedir. Bununla birlikte, hakim öteki kavramsallaştırmalarına alternatif teşkil eden karşı kavramlar, siyah beyaz karşıtlığında olduğu gibi, simetrik tarzda yapılandırılmış olabilirler. Ancak, belirgin bir karşıtlık arz etmeyen asimetrik karakterli karşıt kavramlar da mevcuttur; örneğin, *"Yahudi kavramının tarihsel yapılandırılması, böylesi karşıtı olmadan oluşturulan karşıt kavramlar için belirgin bir örnektir. Bu tarz kavramlar, düzenin dışında ya da düzenler arasında konumlandırılan yabancı kelimesine denk düşerler"* (Wong, 1992: 409).

Öteki, ya da yabancı zorlukla konumlandırılmaktadır. Yabancı konusundaki tahlilini Zygmunt Bauman şu kelimelerle başlatmaktadır: *"Dostlar ve düşmanlar vardır. Bir de yabancılar vardır"* (Bauman, 1991: 23). Sınıflandırmanın herhangi bir biçimine tabi kılınmayan bu kavramın belirsizliği, yabancıların kişiliğinde ve varlığında yansımaları bulur. Bilinen dost ve düşman ikilemine uymayan yabancı, her türlü kategorileştirmeden uzak kalma niteliğiyle, çoğunluk toplumu açısından bir tehlike haline gelmektedir. *"Dost ve düşman karşıtlığının yanılması, her türlü farklılığı normalleştiren ve bundan dolayı bunun dışında hiç bir şeyi meşru kılmayan zıtlıkların yanlışlığını ortaya çıkartır"* (Bauman, 1991: 25). Böylece yabancı, kararsızlık içeren, hatta var olmaması gereken bir olgu haline dönüştürülmektedir. *"Hiç bir şey olmadıklarından, her şey olabilirler. Zıtlıkların düzenleyici gücüne bir son verirler. Zıtlıklar bilgilenmeyi ve eylemi olanaklı kılarlarken, kararsızlıklar çaresizliği temel alırlar. Zıtlıklar son derece kesin ayırım çizgilerinin anlamsızlığını çarpıcı bir biçimde ortaya koyarlar. Dışsal olanı, içselin içine*

olarak, düzenin rehavetini, kaosun şüpheciliğiyle zehirlerler. Yabancı tam da bunu yapar" (Bauman, 1991: 26). Böylece yabancı, sadece çoğunluğun yaşamsal alanlarının değil, aynı zamanda her türlü sınıflandırmanın da dışında kalmaktadır.

Zygmunt Bauman modernite kavramını, rasyonel, hatasız ve tümüyle şekillenmiş bir düzenle eş anlamda kullanmaktadır. Bauman'dan hareketle denilebilir ki, modern toplum, belirgin kategoriler temelinde oluşan pragmatik bir rasyonellikte ifadesini bulur. Weber'den beri rasyonellik, toplumun çekirdeği olarak algılanır. Modernite her iki anlayışa göre muğlaklığı yok etmeyi, anlamlandırma sorunlarını en aza indirmeyi ve böylece kesin olmayan olguları azaltmayı temel almaktadır. Öteki ve yabancı, muğlaklığın kişileştirilmiş biçimi olarak algılandığından, her türlü kategorileştirme ve sınıflandırma olanaklarının dışında kalarak, düzenin kendisinden uzaklaşmaktadır. Düzeni tahrip etme potansiyeline sahip olarak tanımlanan öteki ve yabancı, çoğunluk toplumu için bir tehlike olarak algılanırken, korku ve sınırlamayı beraberinde getirir. Böylece dost-düşman-dikotomisinin dışında kalan öteki ve yabancı, bir düşman pozisyonuna indirgenir.

Öteki ve yabancı olma olgularının, her zaman başkalarının öznel bir tarzda ele aldığı ve ne olduğunun, ya da ne olması gerektiğinin bilimsel açıdan kesin olarak belirlenemediği bir muhtevaya sahip olduklarını söylemek mümkündür. Bu anlamda, ötekilik ve *"yabancılık bir vasıf ve kişilerin ve grupların objektif bir ilişkisi değil, bir ilişkinin tanımlanmasıdır."* (Hahn, 1994: 140) Ancak belirtilmelidir ki, bu tanımlamanın etkisi, kavramın özellikle olumsuz çağrışımlarla birlikteliğinde ortaya çıkmaktadır. Bu noktada dikkat çekici olan, bireyler arası farklılıklara farklı anlamların yüklenmesidir. *"Dün, birlikte yaşayan binlerce insanın arasında olduğu gibi, sadece rastlantısal gerçek farklılık olarak görünen, ... bugün 'biz' ve 'yabancı' arasında çizilen ölümcül bir sınıra dönüşmektedir"* (Hahn, 1994: 140). Neticede, kişileri, sosyal yaşam içinde olumsuz sonuçlarını beraberinde getirecek şekilde, yabancı ve öteki olarak kimliklere büründürme çabası gündeme gelmektedir. Belirli kesimlerin öteki ve yabancı olarak tanımlanması sürecinde, bu kimlikleri belirleyenlerin, ötekileri ilkel ve modernite öncesi toplum üyeleri olarak tanımlayarak, ötekilerin belirgin dış farklılıklarından ya da davranış biçimlerinden yola çıktıkları görülmektedir. Bu noktada; konuşma tarzı, ten rengi, köken, din, meslek gibi çoğunlukla nötr ve olumsuzlanan semptomlar referans alınmaktadır. Bu yöntemle, kendi çoğunluk aidiyetine karşılık, farklı olarak tanımlananlar öne çıkartıldığında, dışlamaya ve çoğunluğun konumunu güçlendirmeye yönelik sınırlamalar gündeme gelmektedir. Burada belirleyici olan, çoğunluğu temsil eden kesimin, ötekinin bu gerçekliğe uyup uymamasına yönelik kaygı taşımamasıdır (Hahn, 1994: 141).

Nitelendirme süreçleriyle maniple edilen gerçeklik, sosyal yapılanma içerisinde, bilinçli olarak hareket ettirilir ve yönlendirilir. Öteki olan ile ilgilenme, öteki olanda değil, yabancı ile ilişkide sorgulanmayan geleneksel davranış tarzlarının sürekli olarak yeniden üretilmesinde başlar (Wong, 1992: 405). Bu nedenle, öteki, çoğunluğun kendisini meşrulaştırma sürecinde sürekli biçimde yeniden oluşturulmaya gerek duyulan soyut bir kategori olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, öteki ve kendi, bir toplumun kültürel, ekonomik ve sosyal konumunun yanı sıra tarihsel geleneklerinin de belirlediği karmaşık bir yapı özelliğini taşıdığı ölçüde; paradoksal biçimde, dışardan tanımlanma sürecinde kendisi haline dönüşmektedir.

Çoğunluk, ötekilerin farklı yaşam tarzlarıyla gündelik yaşamının bir parçası haline gelmelerini, yerleşik kültürü tehdit edici bir gelişme olarak algılamaktadır. Alois Hahn çoğunluğun anlayışında egemen olan bu görece tehlike olgusunun, çoğunluk aidiyetlerinin dünyaya bakışlarının, büyük oranda bilinçsiz, ya da bilinç altı davranışlar tarafından belirlendiğine bağlamaktadır (Hahn, 1994: 155). Bu nedenle, öteki olana karşı harekete geçirilen saldırganlıkların, kavramsal ve söylemsel olarak açıklanması, zorlukları beraberinde getirmektedir. Dönüşüm ve değişimin, özellikle ötekilerin bu değişimleri çoğunluk toplumuna aktarabildikleri zaman, olumlu ve ileriye dönük sonuçlar verebileceği hususunu Werner Sombart "Modern Kapitalizm" (Sombart, 1927) adlı eserinde, çoğunluk toplumuna yeni dahil olan üyelerin yatırımcı ruhunda açıklamaya çalışmıştır. Öteki ve yabancı, çoğunluk toplumunun belli kurallarını dikkate almak zorunda olmadığı için, kendine özgü bu konumundan dolayı, çoğunluğun sınırlayıcı ortamda işlerlik kazandıramadığı girişimlerde bulunabilmektedir (Hahn, 1994: 155). Ancak değişim, toplum için somut olmayan tarzlarda da kendisini gösterebilir. Çoğunluğun dünyaya bakışında, yukarıda sözü edilen etkiler birer tehlike olarak görülmediği oranda, var olan kültürün ileriye yönelik değişim ve gelişiminin gerek duyduğu zeminin oluşumuna olanak tanınmış olur.

Sombart tarafından "girişimci ruh"a atfedilen öneme benzer biçimde, ötekinin nesneliliğine yıllar önce işaret eden Georg Simmel, ötekilik olgusunun, çoğunluk toplumu için ilgisizlikten çok, süreç içinde yitirilmiş olan atılcılık ruhunu geliştireceğini vurgulamıştır. Simmel'a göre, bu nedenle Ortaçağ İtalya'sında etkin olan ailelerin müdahalesini engellemek amacıyla hakimler ve yöneticiler dışardan getirilmişlerdir, çünkü "*nesnel insan, var olan hakkındaki algılamasını, anlayışını ve ölçmesini belirleyebilecek olan hiç bir ön koşula bağlı değildir.*" (Simmel, 1908: 688)

Günümüzde öteki olgusu, belirli bir özel yaşam alanının korunması ve bireyin kendi yaşamını kendisinin belirleme olanakları yönünde pozitif bir parametre olarak algılanabilir; öteki yabancı değil, diğerleri ve ötekiler

tarafından denetimden korunmak için, bireyin kendisi kendi içinde bir ötekilik yaşamaktadır. Bu tarzda gelişen bir ötekilik sayesinde, diğer ötekilerle ilişkilerde bir yaklaşma söz konusu olabilmektedir. Ancak ötekiliğin bu spesifik yanı dışında, göç eden toplulukların ötekiliğine, bugüne kadar Batı toplumlarında entegre edilmeme şeklinde yanıt verilmektedir. Ötekilere, yalnızca çoğunluk toplumunun yararı ve çıkarlarına orantılı olarak ve belirli sınırlamalar içerisinde yaşama olanağı verilmektedir. *"Bu durumun zorluğu ortadadır: ötekiler, sosyal yapının bireyleri ya da aile fertleri olmadıklarından, ait olanların genel haklarından yararlanamamakta, alışlagelmiş koruma altında bulunma biçimlerine dahil olamamakta ve sadece kendilerinden beklenen işlevlerin gerekliliğine uygun anlarda koruma söz konusu olabilmekte, ihtiyaç görülmediği takdirde ise, istenildiği zaman bu koruma sona erdirilebilmektedir"* (Hahn, 1994: 191). Bu nedenle ötekilik, özel alanın korunmasına tekabül eden özelliğini, yalnızca çoğunluğa ait olanların içsel ötekilikleri şeklinde kabul etmektedir ve bireylerin, bu ötekilikleri, toplumun bir parçası olduklarından, birer tehdit unsuru olarak algılanmamaktadır. Çoğunluk toplumuna entegre olmayan, ya da entegrasyonları engellenen yabancılar ise, dışlanan ötekiler konumuna indirgenmektedirler. Bu noktada uyum, ya da entegrasyon, çoğunluk toplumunun, söz konusu topluma öteki olanın katılma sınırlarını belirlemesine orantılı olarak gelişmektedir. Bu sınırlamalarda, öteki olanın, bir çok rolü ve kimliği aynı zamanda üstlendiğine rastlanmaktadır. Dikkat çekici olan nokta, başka bir mekana göçen bireylerin, kendi farklılıklarının bilincine daha fazla ulaşabildikleri gerçeğidir. *"Göçmen pozisyonuyla yeni gelene, çoğunluk toplumu doğrultusunda geliştirilen bir kimlik atfedilmektedir"* (Hoffman, 1992: 32). Öteki olan, çoğunluk toplumuna uygun olmayan bir dizi kimlik oluşturmaya başlamaktadır. Bu gelişme bir çelişki, hatta uyumun reddi şeklinde yansısı da, çoğunluğun belirlediği kimlik, öteki tarafından aynı içeriklerle algılanmadığından ve bu kimlik modeli, sadece çoğunluk toplumunun ürünü olduğundan, ötekinin farklı algılanmasına yol açmaktadır. Zira, kimlikler *"farklı boyutlarda geliştirilebildiği; göç eden kimlik, etnik açıdan belirlenemediği, tam tersine etnik kimlik, toplumsal ve siyasi alanda kozmopolitlik olarak anlaşıldığından ve artık bir ulus devlete aidiyet olarak algılanmadığı"* (Hoffmann, 1992: 33) içindir ki, çoğul biçimde ortaya çıkabilmektedirler.

Lutz Hoffmann'a göre, göç eden ve ötekileşen; geçmişinden kopmuş olan, ama aynı zamanda geleceği de belirli olmayan bireydir. Ancak, geçmişinden ve etnik aidiyetinden kopuş düşüncesi sorgulanmalıdır. Çoğunluk, öteki olarak belirlediği bireye, geçmiş aidiyetini sürekli olarak hatırlatmaktadır. Ayrıca entegrasyon tasarımları, gelenek ve kökenlerin yadsınmasını ve yok edilmesini öngörmemektedir, çünkü entegrasyon, birlikteliklerin oluşturulmasını, birleşme ve farklı çıkış noktalarının yan yanalığını ifade etmekte ve bu bağlamda asimilasyon tasarımının karşısında yer almaktadır.

Asimilasyon kavramının merkezinde, bireylerin ve toplulukların kendileri tarafından bilinçli bir biçimde oluşturulmamış değişim olgusu yatarken; 18. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle ABD siyasetinde uyum, eşitlemeye dönüşmüştür. Zygmunt Bauman bu bağlamda *"tekbiçimleştirmenin yeni tarzda vurgusuna"* işaret etmektedir (Bauman, 1991: 37). *"Asimilasyon, doğal düzenin yerine yapay bir düzen koymanın genel planlaması içerisinde bir çok ayrıntıdan bir tanesiydi; buna biçim verenlerin, "uygun" ve "uygun olmayanlar", "değerli" ve "değersiz" olanlar arasında ayırım koymanın ve aynı zamanda, ikincisinden birincisine geçişin koşullarını ifade eden tekelci bir denemesiydi"* (Bauman, 1991: 38-9). Burada sözü edilen *"doğal düzen"* kavramının, bireyin indirgenmesini ve denetlenmesini sağlama yönünde erk içeren biçimde ele alınması mümkündür. Zira, asimilasyon, ulus devletlerde halkın kültürel ve ideolojik tek tipleştirilmesi ile bağlantılı ele alınması gereken modernite fenomeni ile iç içedir. Bu nedenle, *"egemen güç tarafından belirlenen kültürel örneklere uymayan davranış pratikleri, yabancı ve bununla birlikte ulusal ve siyasi uyumu tehdit edici biçimde algılanmıştır"* (Bauman, 1991: 41). Buna rağmen asimilasyon, entegrasyonun etkin olduğu hususlarda başarısızlığa uğramaktadır. Bir başka ifadeyle, öteki kimliğinin ikincil kimlik olma özelliğinin ortaya çıkışını engelleyememektedir. Asimile edilen yabancılar, kökenleriyle uyum içinde olmayan ama aynı zamanda çoğunluk toplumundan kopuk ve onun tarafından kabul edilmeyen ötekiler olarak bir topluluk oluşturmaya devam etmektedirler. Dolayısıyla, asimilasyon olgusunda da iki kimlik arasında yeni bir kimlik, bir "ara kimlik" şekillenmeye başlamaktadır.

Modern toplumlarda giderek artan biçimde bir yalnızlaşma ve bireyselleşme gözlenmektedir. Her birey topluma bir katılım sağlasa da, yaşamının merkezi pek çok bilinmezliği bünyesinde barındıran özel alanda gelişmektedir. Giderek artan tekbiçimleşme, özellikle büyük metropollerdeki yaşam tarafından hızlandırılmaktadır; özel ilişkiler artık bir ağ tarafından belirlenmek yerine, bireyin inisiyatifinde gelişmektedir. Herkesin öteki ve yalnız olduğu bu gelişmeyi, Hahn *"ötekiliğin genelleştirilmesi"* (Hahn, 1994: 162) olarak tanımlayarak, ötekiler arası eşitliğin koşulunun, toplum içinde yaşayan her bireyin vatandaş olarak kabul edilmesine bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, bu yaklaşım belli bir aydınlanmış bilinci varsaymaktadır. Belirtilmesi gerekir ki; *"ötekiliğin genelleştirilmesi"* ve her bireyin öteki olduğu yaklaşımı içinde geliştirilen eşitlik ilkesi, günümüz modern toplumlarında var olmayan bir evrensellik düşüncesini yansıttığı içindir ki; ilkesel olarak uygulanabilir olduğu varsayıldığında mevcut asimilasyon ve entegrasyon tartışmalarını anlamsızlaştırma ihtimalini ihtiva eden Hahn'ın perspektifinin, ötekine dair genellenebilir bir uygulanabilirlik içerdiğini söylemek mümkün değildir.

2. "KENDİ" VE "ÖTEKİ" OLANIN SORUNSALI

Hegel'in tarihin sonu ve sanatın sonuna (Danto, 1996: 20) dair söyleminin yanı sıra, felsefi çalışmasının doruğu olarak kabul edilen "Phänomenologie des Geistes" (Tin'in fenomenolojisi) (Hegel, 1970: 145-155) adlı eserinin, günümüzde "postmodernizm" olarak tanımlanan anlayışlara ve felsefi duruşlara bir referans teşkil ettiği yönünde hakim bir kanaatin var olduğunu söylemek mümkündür.³ Zira "Tin'in fenomenolojisi"nde Hegel, dünyada olmanın ilk başlangıcındaki duygusal saflığından tinin mutlaklığına varan yolu göstermeye çalışmaktadır. Hegel'in söz konusu eserinin, efendi ile ve köle arasında asimetrik bir ilişkinin kökeni ve yönelimine dair çıkarımlar itibariyle, İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransız felsefesi içinde yapısal bir söylem olarak gündeme gelen alterite⁴ ve farklılık üzerine yapılan kuramsal çalışmalara ışık tutmaya çalışan iki merkezi soruya yanıt aramada, temel olarak kabul edilmesi mümkündür (Descombes, 1981: 17-24).

Tin, mükemmelleşme yolunda tartışmasız olanda gelişse de, aynı zamanda bunu olanaklı kılan koşullardan da kopmaya başlamaktadır, çünkü bilincini aldığı ve geliştirdiği kendi içindeki öteki, tartışmasızlık yolunda vücudunda kalmakta ve tin ile beden kopukluğuna yol açmaktadır. Tin'in bu kopukluğunda, pratikte ve aktif yaşamda somutun yitirilişi saklanmaktadır. Bu kopukluk, yüceltilen bilinç, esaret altına alıcı emekten bağımsız hale geldiğinden, "ötekinin" mücadelede yenilgisini diyalektik bir zafere dönüştürmesine yol açmaktadır. Hegel'in mantığından yola çıkılırsa, görünürde yenilgiye uğrayan "öteki", tartışmasız tinin vicdanı haline gelmektedir. Böylece Hegel, mantığın ötekisini ve bu diyalektiğin göreceli düşünce sistemini oluşturacağını ortaya koymaktadır. Bu diyalektik çıkış noktası ve kendi içindeki öteki ile mücadele, Hegel düşüncesinde "dünyada olmanın" mantığı için önem taşımaktadır. Mücadele olmaksızın özgüvenin olamayacağını savunan Hegel, özgüvenin ölçü olarak kendini değil, ötekini aldığını sürekli vurgulamaktadır (Hegel, 1970: 148). Buna bağlı olarak, Hegel'in ilk çalışmalarında, özgüvenin mücadele ile bağlantısı yönündeki düşüncesi bir temel oluşturmaktadır ve Hegel mücadele kavramını bilinçli bir ölüm kalım savaşı içerisinde olan iki kişinin karşılaşması olarak tanımlamaktadır. Hegel'in, ötekine yönelik felsefi çalışmaları, bir yandan yabancılaşma kuramının temellerinden biri olan Marksist diyalektiği, diğer yandan ise alterite söylemini belirlemesi itibariyle büyük önem taşımaktadır.

Öteki felsefesinin en önemli temsilcilerinden Emmanuel Levinas (Levinas, 1995: 167-193), Hegel felsefesinin önemini vurgularken, efendiyi, kölenin kölesi ve köleyi, efendinin efendisi yapan diyalektiği bir kez daha incelemektedir. Bu anlamda, "lanetlenen öteki olana sınır koyma" olarak da ifade edilen alterite felsefesi, diyalog halindeki öznelere karşılaşmalarını değil,

kendi ve ötekinin bir iç diyalogunu temel alarak, ancak bu diyalog sonucunda "özne" kavramından söz edilebileceğinden yola çıkmaktadır. Levinas'ın, Max Weber ve Hannah Arendt'i (Arendt, 1970: 36; Brunkhorst, 1999) bir tarafa bırakıp Hegel'i öne çıkartması, egemenlik analizi açısından da önem taşımaktadır. Kendi ve öteki olan, ne sosyal, ne kültürel, ne de cinsiyetçi ölçüler temel alınarak oluşturulmaktadır. Bu nedenle Anglosakson kültür çalışmaları terminolojisinde kullanılan *class*, *sex* ve *gender* gibi kavramlar; soyutlama düzeyinde, bu ölüm kalım savaşının (agonality) sembolik biçimlerini algılamada yardımcı olsalar da, kendi ve öteki arasında süregelen çatışmayı açıklamada yetersiz kalmaktadırlar.

"Kendi" ve "öteki" siyasi, kültürel ve sosyolojik olmaktan çok, soyut felsefi kavramlardır. Dolayısıyla, alterite kavramı, egemenliğin oluşumu ve geleceği sorunuyla iç içe ele alındığında, sosyal, dinsel, dilsel, ulusal, etnik ve cinsiyetçi farklılaşma süreç ve biçimlerini açıklamanın zorlaşacağı soyut bir düşünce modeline ulaşılmaktadır.

Öteki, kendi ve yabancıya dair söylemsel çerçeve, günümüzde "evrenselcilik" ve "kültüralizm" kavramlarına koşut olarak ele alınmakta ve bu nedenle kuramsal zorluklar taşımaktadır. Kültüralist yaklaşımda farklılıklar, farklılıklar arası geçişler ve yabancı olanlar arası farklılıkların, - İngilizce terminoloji kullanılacak olunursa, ›*the other*‹, ›*the stranger*‹ ve ›*the foreigner*‹ arasındaki farklılıkların - ele alınması zorlaşmaktadır. Julia Kristeva, bu farklılıkları birbirine geçişken tarzda tartışmaktadır. Öteki kavramından çok, spesifik ve belirgin olmayan "yabancı" kavramını kullanan Kristeva, burada Batı ülkelerinde yaşayan "yabancılardan", diğer bir ifadeyle yabancı kültürel kökenleri olan "göçmenlerden" ve "mültecilerden" söz etmektedir. Kristeva, nefretin ve ötekinin figürü olan yabancıncının, ne alışlagelmişliği rahatsız edici "*romantik bir kurban*", ne de çoğunluğun olumsuzluklarının sorumluluğunu taşıyan bir varlık olduğunu vurgulamaktadır, zira "*yabancı, içimizin bir öğesidir*" (Kristeva, 1991: 11). Ötekinin, algılanamasa da, içimizde olduğu görüşünden yola çıkan Kristeva, yabancıyı, yalnızca ahlaki ve siyasi opsiyonlardan dolayı değil, kendimiz için kabul etmek gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşımının sonucunda, ötekileri öznel olarak ve içsel bir biçimde aşağılamadan, ama aynı zamanda da yüceltmeden algılayabilir miyiz sorusuyla bir tarz "*psiko-siyasi*" ütopyaya yönelmektedir (Kristeva, 1991: 11). Yabancı ile ilişkide, misafirperverlik gibi olgularda gözlenen geleneksel ve ritüel davranış modellerinin tersine (Bahr, 1994), burada yabancıncının, çoğunluğu kabulü ve entegrasyonu değil, bir çok yabancı arasında bir birleşme hedeflenmektedir. Yabancıncının kabulü, Kristeva'ya göre, köken itibarıyla kendi kendimize yabancı olduğumuzun iç kabulüne tekabül etmektedir. Bu nedenle hedeflenmesi gereken, yabancı olanı, kendisini yok edecek bir sisteme kabul etmekten çok, yabancı olan hepimizin ortak yaşam alanlarının öne

çıkartılmasıdır (Kristeva, 1991: 12). Kristeva'ya göre, öteki, diğer bir ifadeyle her bireyin bilinç altı, ürkütücü olduğu ve korku yarattığı için, birey kendisine yabancıdır. Dolayısıyla, yabancı olgusu, bilinç altındaki "beni" gizleyen sembolik dublörden başka bir şey değildir ve yabancından korku, bireyin içindeki yabancından korkuya tekabül etmektedir. Kristeva'nın bu tespitlerinin sonucunda geliştirdiği iyimser çağrı, insanın kendisinde bulunan yabancıyı hiç bir zaman bütünüyle algılayamayacağı bilincinden yola çıkarak, paradoksal bir "kendini tanımayı" içermektedir. Bu psiko analitik perspektife göre, dışsal yabancı ve öteki ile, alışıl gelmiş stratejiler olan yadsıma, yok etme, dışlama ya da yüceltme dışında, barışma temel alınmaktadır. Burada, her bireyin kendisine yabancılığı ve bu kültürel olmayan olgunun algılanamazlığı, kültürel olarak yabancı olana karşı herhangi bir önceliğe sahip olarak değerlendirilmemektedir.

Kristeva'nın temel çıkış noktası, 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa'da yabancıların, özellikle de Avrupa dışı ülke göçmenlerinin sayısının artışına karşı oluşan tepkilerde aranmalıdır. Kristeva, dikkat çekici bir biçimde yabancıları temsil eden "bölge dışı öteki" kavramı ile, her bireyin "bilinç altı yabancıasını" belirleyen kavramını zaman zaman yer değiştirerek ve belirgin olmayan biçimde kullanmaktadır. Kültürel önceliğe, yüksek eğitim düzeyine sahip ve ekonomik istikrar içinde yaşamakta olan insanların, öteki olandan korkmayacakları yönündeki iyimser teze rağmen, çoğunluğun alışıl gelmiş kültürel pratikleri ile, öteki arasında içsel bir bağdan söz etmek oldukça sakıncalıdır. Çünkü her iki ötekinin de tek ortak özelliği, karşılıklı olarak anlaşılacakları ve algılanacakları durumunu paylaşmalarıdır. Hermann Broch'un yıllar önce belirttiği gibi (Broch, 1979: 75-96), öteki olanın dikkat çekici özelliği, sembolik dünyaya entegre edilemeyen her ögenin yansıtılarak, ötekinin korku yaratıcı olduğu anlayışıdır. Broch ve Cassirer (Cassirer, 1953: 29-45) düşüncesinde olduğu gibi, insan, dünyada var olabilmek için, kültürel sembolizmlere gereksinim duyuyorsa, öteki, sembolik alışıl gelmişliklere ve rutinlere yönelik bir sınır çizgisi teşkil etmekte ve insan bu sınırın dışında tutulmaktadır.

Kristeva'nın öteki, ya da kendi ifadesiyle yabancı tasarımı, kültüralist olmaktan çok evrenseldir, çünkü yabancı olanda ilginç olan taraf, onun yabancı kültüründen çok, bireyi kendi yabancılığıyla karşı karşıya getiren yabancılığının varlığıdır. *"Bu çehrenin farklılığı, her çehrenin kendini dikkatli izleyiciye yansıtacağını birden bire tüm çıplaklığıyla ortaya sermektedir: insanın var olmayan banallığını"* (Kristeva, 1991: 13). Kristeva, birbirlerine ve kendilerine yabancı olduklarından, tüm insanların eşit olduğunu ve özgün bir biçimde kozmopolit ve psiko analiz temelinde anlaşılması gereken bir dünya topluluğu modelini tasarlamaktadır. Ancak bu iyimser yaklaşımda, yapay bir biçimde çekici, ya da tehditkar olarak belirlenen ötekilerin, bu biçimde belirlenen ötekilik ve kültürel mekansızlık içinde yaşamak isteyip istemedikleri sorusu

dikkate alınmamaktadır. Aynı şekilde ötekiler hakkında iyimser, ya da kötümser, kabul edici, ya da dışlayıcı değerlendirmelerde bulunanların, kendilerine biçilen bu rolü ne ölçüde benimseyebilecekleri, ya da benimsemeyecekleri sorusu da gündeme gelmemektedir. Hegel tarafından ortaya atılan alterite diyalogu, Kristeva tarafından, Freud'un "ürkütücü" ögesiyle bir dönüşüme tabi kılınarak, Hegel'in, egemenliğin alterite biçimlerinden ortaya çıkıp çıkmadığına yönelik gerçekçi sorusu, bireyin bilinç altına ve hissedişine indirgenmektedir. Egemenliğin tabulaştırılması ve kültürel farklılıklara ağırlık verilmesinin nedenleri konusunda, doğal olarak Hegel aşılacak zorundadır. Ancak sorunu iç psikolojik fenomenlere indirgemek ve psiko analitik bir kendini tanımaya çağrıda bulunmak, hem fenomenolojik, hem de siyasi açıdan sorunları beraberinde getirmektedir.

Kristeva'ya kıyasla, Levinas'ın alterite modeli daha ayrıntılı olmasının ötesinde, psikolojik temellerden yola çıkmamaktadır. Levinas'ın metinleri (Levinas, 1984: 13), kültürel öteki olanın vurgusundan çok, ötekinin bir gerçeklik olarak var olduğu ve kabul edildiği bir ortamdaki öznenin temel alındığı, uzun süren fenomenolojik ve varoluşçu felsefi söylemin son aşamasını oluşturmaktadır. Öteki, Walter Benjamin'i etkileyen "*kambur adamcık*" gibi (Benjamin, 2000: 162-4), her zaman kendisi için belirlediği mekana yerleşmektedir. Tüm geleneksel etik anlayışlarından farklı olarak, Levinas, etik olanı varoluşçuluk temelinden yola çıkarak ele alırken, ötekinin, her zaman akustik bir fenomen olarak var olduğunu belirtmekte ve her bireyin öteki çehreyle yüzleşmek zorunda olduğunu ve bundan kaçışı olmadığını vurgulamaktadır (Levinas, 1984: 47). Levinas, "*ikili özelliği olan öteki ile ilişkinin ne mücadele, ne eritme, ne de algılama*" (Levinas, 1984: 59) olduğunu ifade ederken, bilinçli olarak Hegel düşüncesinden uzaklaşmaktadır. Levinas, var olan sorunun, ne Hegel'de olduğu gibi mücadele yoluyla, ne de öteki olanı içinde eritmekle çözülebileceğine inanmaktadır. Levinas'a göre öteki, kendisini uzaklaştırmasıyla belirlenmektedir. Öteki, kendisine sahip olunsaydı, tanımlanabilseydi ve algılanabilseydi, öteki olamazdı görüşünden yola çıkan Levinas, sahip olmanın, algılamanın ve tanımlamanın, yapabilme erkinin eşanlamlıları olduğunu ifade etmektedir (Levinas, 1984: 61). Erken yapıtlarında Levinas, söz konusu "yapabilme erkinin", yalnızca aşkta gözlemlenebildiğini savunmaktadır.

"*Aşkta başarısızlığa uğrayan iletişim, ilişkinin olumluluğunu yansıtmaktadır*" diyen Levinas, "*ötekinin yokluğu, kendi içindeki ötekinin varlığıdır*" tespitinde bulunmaktadır (Levinas, 1984: 65). Bu sistematik içerisinde kadın, ötekileştirilerek, hetero seksüel aşk, alteritenin paradigmasına dönüştürülmektedir. Bu paradigma, Levinas'ın var olmanın ikiciliği olarak ifade ettiği düşünceyi temsil etmektedir. Levinas'ın bu modelinde dikkat çekici husus, ötekine yönelik kadın perspektifinin var olabileceği gerçeğine

değınmeyerek, çalışmalarının genelinde gözlenen soyut varoluşçu analizinden uzaklaşmasıdır. Zira, kadın ve erkek farklılığından yola çıkan alterite modeli, derin sembolik ve spesifik özellik taşımaktadır. Öte yandan alterite modelini böyle anlayan Levinas için, aşk içinde beğeninın yapısını tanımlamayı olanaklı kılmaktadır. Ancak beğeni ve coşku, var olmanın aşılmaz ikiciliğinden, diğeri bir ifadeyle, sürekli uzlaşan farklılıkların kendisinden oluşmaktadır. Burada öteki, ben olmamakta ve tersine "*sürekli kendi gizemliliğine sığınmaktadır*" (Levinas, 1984: 57). Levinas'ın aşka dair mistik tasarımı içerisinde öteki; kendi varlığının gelişmesinin bir aşaması olarak kabul edilmekte ve aşk, ötekinin ötekiliğini algıladığı bir momente dönüşmektedir. Bu tasarımda öteki, mücadeleye çağrıda bir tehdit değil, kendi olanın ihtiyaç duyduğu bir öge olarak kabul edilmektedir, çünkü öteki, karşı karşıya geldiğimiz, bizi tehdit eden, ya da bizi yok etmeyi hedefleyen bir varlık olarak düşünülmemektedir (Levinas, 1984: 58). İleriki yaşlarında kaleme aldığı eserlerinde, Levinas'ın bu coşkusu belirgin bir biçimde azalmış, hatta geri çekilmiştir. Bunun nedeni *gender studies*, ya da kültür kuramları tarafından yöneltile eleştirilerden çok, Levinas'ın, aşk örneğini temsili olmaktan çok, özgül bir model olarak görmeye başlamasında aranmalıdır. Zira, "*sevmek, seven ve sevilenin, dünya üzerinde yalnızlanmışçasına var olmalarıdır*" (Levinas, 1995: 33). Bu nedenle, en yakın anlarda bile kendimize uzak olan, ama her zaman yakın ve özgün olan öteki değil, dışarıyı temsil eden ve örneğin para aracılığıyla kendi taleplerini dile getiren soyut ötekiyi ifade eden üçüncü şahıs konumuna sahip olmaktadır. "*Paranın kültürü*" (Levinas, 1995: 35) kavramını ve sivil toplumu bir arada düşünen Levinas, kendi siyasal dönüşümünün yanı sıra, varoluşçu etiğinden, artık siyasalı içeren bir felsefeye yönelmektedir. Bu noktada Levinas'ın felsefe yapış tarzı ütöpik bir çıkışı yansıtmaktadır. Özellikle batı kültüründe egemen olan, kendini sınırlama tekniğine karşılık, alteritenin kabulünün, ötekini, ne yok etme, ne de denetleme olduğunu ifade eden çıkışla, soğukkanlılık, Levinas için birincil olmaktadır. Egemenliğin kültürel açıdan sürekli biçimde yeniden yapılandırılmasından dolayı, bu felsefenin asli sorunsalı, somut olandan uzaklaşmayı öngörmesidir.

Levinas'ın modeli, Kristeva ile karşılaştırıldığında soyut ve evrensel nitelikler taşımaktadır. Öteki ilişkisinde ne kültürel sembolizm, ne de iktidar asimetrisi içselleştirilerek ele alınmaktadır. Kendi ve öteki boş bir mekanda karşılaşmaktadırlar ve kültürel öteki incelenmemektedir. Kültürel öteki, Levinas'ın ileri yaşlarda ifade ettiği gibi, ya para ilişkisinde sürekli varlığı kabul edilen sosyal bir aşama ve "duyarsızlıkla" karşılanan ötekidir, ya da kendi olanın bilinç altında geliştirdiği, kendine uzak ve yabancı olan ve bu nedenle de dehşet doğuran hayali bir ötekidir. Şiddet ve baskı ile karşı karşıya kalan öteki, aynı zamanda dilin sembolizminin ürünü, diğeri bir ifadeyle dil sayesinde oluşturulan bir ötekilik durumunda kalabilmektedir. Judith Butler, Foucault düşüncesinden yola çıkarak dil ve şiddet paradigmasını ele alırken, özellikle

cinsiyetçi ötekinin oluşturulmasında ikili kodlamaların temel alındığını ve örneğin kadın ve erkek polarizasyonundan başlayarak, bir üçüncü şahsın dışlandığını vurgulamaktadır (Butler, 1991: 39-44). Bernhard Waldenfels (Waldenfels, 1991 ve 1998) bu radikal yapısalılıktan yola çıkarsa da, çalışmalarında şiddetin, öteki olana olası tepki biçimi olduğunu ve bu tepkinin temelindeki söylemlerde, şiddetin meşrulaştırıldığını belirtmektedir.

Kendi aralarında eşit bireylerden oluşan bir sivil topluma yönelik siyasi ütopyayı öngören Levinas fenomenolojisine kadar, alterite üzerine oluşturulan çeşitli tasarımlara, "postmodern" sivil toplum içerisinde, bireysel ve kolektif stratejileri uyarılma çabaları, ilginç, bir o kadar da üzerinde durulması gereken gelişmelerdir. Sözü edilen tasarımların, öteki ve kendi kuramına katkılarına, kültürel dönüşüm (*cultural turn*) gibi radikal yapısalıcı bir anlayışla karşı çıkılsa da, bunları yok saymamak gerekir. Açlığın, ölümün, baskının, aşağılamanın ve esaretin yalnızca kavramsal yansımalar ve yapay oluşumlar olmadığı dikkate alınarak, öteki yukarıda aktarılan yöntemlerin dışında incelenmek zorundadır. Ayrıca, Hegel'den Kristeva'ya kadar vurgulanan mücadele, sıfır noktasından başlayarak değil, ama var olana tepki göstermektedir ve bu nedenden dolayı anlamsız değildir. Diğer bir ifadeyle, mülkiyet, kariyer, güvenlik ve zenginlik gibi olgular, sadece sembolik olmaktan öte, birbirleriyle rekabet eden bireylerden oluşan toplum çerçevesinde, birer gerçeklik olma özelliğini taşımaktadırlar. Bununla birlikte, sözü edilen gerçeklik, söz konusu süreçlerin temeli olan kültürel sembolizmin ikincil olduğu anlamına gelmemektedir. Bu nedenle, kabul kavramında, reel ve sembolik yönlerin çakıştığı söylenebilir. Ötekinin kabulü, kendi olanın kendisini kabulünü gerektirmektedir. Bu bağlamda kültür yalnızca bir araç, yanlış bilinç, ya da bir toplumun bilinç altı olarak görülemez. Dolayısıyla sosyal işlevsellik ile kültürel sembolizm arasındaki ilişki, ne rastlantısal, ne de hiyerarşik düzlemde ele alınabilir. Çünkü sembolizm, farklılıkların itici gücüne sahip olmaktadır ve kültüre, yalnızca anlamlandıran değil, aynı zamanda farklılık oluşturan bir işlev yüklenmektedir. Böylesi bir kültür kavramsallaştırması içerisinde neyin önemli ve anlamlı, neyin ise önemsiz ve anlamsız olduğu ortaya çıkmaktadır. Kültürün sembolizmi, aynı zamanda ötekinin sınıflandırılmasını, ya da ötekinin diğerinden daha yabancı olduğu varsayımını üretmektedir. Farklılık kavramına içsel olan bu sembolik rastlantı düzeni, kültürler arası diyalog ve araştırmalarda yine rastlantısal yöntemle ele alınmaktadır. Ancak, ne aynı toplum içerisinde yaşamakta olan bireylerin, ne de öteki olarak sembolize edilen bireylerin kültürel değerliliği eşit ve aynı biçimdedir. Kabul görebilecek kültürel ve bilimsel paradigma değişimi, reel egemenlik koşullarının kabulü ile farklılıkların analizini birlikte ele almaktadır. Farklılıkların farklılığı (*difference of difference*), kültürel çeşitliliği kapsarken, özellikle şiddet olgusunun ortaya çıkışındaki farklılıklarda olumsuzluk olarak gündeme gelmektedir. Elias Canetti'nin vurguladığı gibi, kültürel öteki olarak adlandırılanlar söz konusu olduğunda, bir grubun "*sürgün*

avında", öldürme tabusundan uzaklaştığı gözlemlenmektedir (Canetti, 1995: 49-54). Dolayısıyla, öteki, dışsal ve eşit olmayan olarak tanımlanarak, yok edilmesi çoğunluk tarafından meşru kılınmaktadır.

Öteki ile ilişkiye yönelik geleneksel tasarımların ortak özelliği, Levinas'da merkezi bir öneme sahip olan ve Hegel'in öncelikli çıkış noktasını ifade eden, ilkesel eşitliği temel alan alterite statüsünü yok saymalarıdır. Öteki olanı ve aynı zamanda kendi içindeki ötekini, lanetleyerek sınır koymaya tekabül eden alterite, ötekine öncelik tanımayı ve ötekini eşit rakip olarak görmeyi beraberinde getirmektedir. Öncelikle kültüre karşı gelişen şiddet, diğer bir ifadeyle, kültürel olarak "dışarıda" konumlandırılanlara karşı şiddet, bir söyleme ihtiyaç duymaktadır. Bu söylemin taşıdığı sorun, kültürel dışlamaların, ilkin kavramsal olarak onaylanacağı ve daha sonra kültürel yanlısamları ortaya çıkaracağıdır (Waldenfels, 1997: 132-3). Öteki, farklı olan, bir taraftan yok edilmek "zorunda" olan tehdit unsuru iken, diğer taraftan ise siyah caz müziği, Yahudi zekası, Hint mistisizmi, Türk mutfağı ve cengaverliği şeklinde stigmatlaştırılarak, hayranlıkla izlenebilmektedir. Burada, öteki, eğer aynı zamanda kültürel öteki ise, dışlama sürekli varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte, cinsel, etnik ve sosyal ötekiliklerin birlikte gözlemlendiği farklılık yoğunlaşmalarında, dışlamanın arttığı söylenebilir. Bu nedenle, öteki ve yabancı düşmanlığı (*xenophobia*), itici ve eyleme dönüştürücü güç olarak, nefret olgusuna gerek duymamaktadır ve coşku dolu aydınlanma retoriği bu gelişme karşısında aciz kalmaktadır. Çoğunluğun, ötekine karşı daha anlayışlı olmasını sağlamak amacıyla ortaya atılan ve siyasallaştırılan "hoşgörü" kavramı, şiddetin toplumsal ilişkilerin bir parçası haline gelmesini engelleyememektedir. Tam tersine, öteki olana karşı uygulanan şiddet, çoğunluğun hoşgörüsüyle meşruluk kazanmaktadır (Hartmann, 2001: 118-132). Öteki olana yönelik sınırlar akışkandır, çünkü belli bir durumda kişisel ve kültürel alanda yakın olan, uzak bir dünyadan gelmiş, alışlagelmiş dünyaya ait olmayan şekilde algılanabilir. Bir başka ifadeyle, öteki olana karşı belirlenmiş sınırların gündelik yaşamdaki radikalleşmeleri, çoğunluğun kurumları tarafından yeniden üretilir.

Etnik açıdan farklı kökenlere sahip insanların özel ilişkilerinde, sürekli içsel ve kültürler arası alteriteler bir arada yaşanmaktadır. "Post-sömürgecilik" (*postcolonial studies*) metinlerinde beklendiği gibi, "melez" (*hybrid*) kimliklerin modernite sonrası özneler olabileceği düşüncesi, hem kuramsal hem de siyasal anlamda son derece sorunludur. Bu tasarımda, varsayılan tekil birliğin karşısına, yabancı konfigürasyonların çoğulluğu yerleştirilmektedir. Böylesi felsefi söylemlerin aksine, yansıma, kültürel ötekinin varlığına gereksinim duymaktadır. Kendi olan, kendisini, ötekinin gözü ve değerlendirmesiyle algıladığı oranda, kültürel açıdan çeşitlenen ve aynı zamanda bölgeselleşen dünyada, eşit bir yan yanılığın ilk adımları atılabilecektir. Çoğunluğun, kendi varlığını tanımlarken gereksinim duyduğu öteki olana bağımlılığı azaldıkça, yan

yanalığın koşulları eşitlenebilecektir. *"Her toplum, kültürel farklılıkları hoş görmek ve korumak zorundadır.... Ancak farklılıkları kabul etmek, bu farklılıkları baskılayan, hor gören ve sindiren bir davranışı kim yaparsa yapsın, kabul etmek anlamına gelmemektedir"* (Hörning, 1993: 138).

Öteki ve yabancı olanın korku yarattığı sürekli vurgulanan bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir. Öteki ile doğrudan ilişkide, açıkça tepkisel, hatta saldırgan ve ırkçı olan bireyler, ırkçı olmama çabası içerisinde olan bireylere kıyasla kendilerinden daha emin davranışlar gösterebilmektedirler. Dışlamama zorlaması içinde davranış gösteren bireyler, genellikle nasıl davranacaklarını bilememekte, öteki ile ilişkide tamamen ötekinin farklılıklarına yoğunlaşmakta ve bu yoğunlaşmanın öteki tarafından fark edilmemesi çabasında olmaktadır. Bu ikilem, çoğunluğa ait olan bireylerin öteki olana yönelik dışlayıcı görüş ve duyguları ile, bu bireylerin eşitlik ilkesine bağlı kalma düşüncesi - önyargısız ve hoşgörülü olma çabası - arasında bir iç çatışmaya yol açmaktadır. Özellikle, bu noktada hoşgörülü davranma çabası bir sorunla karşılaşmaktadır (Forst, 2000: 119-143). Stigmalara karşı içsel mücadele, kendisini olumsuz çağrışımların, olumlu çağrışımlarla yer değiştirmesi çabasında da göstermektedir. Kültür ağırlıklı çalışmalarda „öteki olana yaklaşmaya“ (Leyer, 1991: 16) dair söylemlere bağlı olarak, kültürler arası ilişkilerde, çoğunluğa ve azınlığa ait olanlar arasında ilişkiler ve arkadaşlıklar gelişse de, bu tür ilişkilerde farklı olan özelliklerin konu edilmediği bir gerçekliktir. Bu tür yaklaşımlarda, ötekinin yüceltilmesinden dolayı, romantik nüvelerin olduğu söylenebilir, çünkü çoğunluk ve azınlıkların birlikte yaşamları, çatışmasız ve uyum içinde *"bir arada yaşayan halkların cenneti"* anlayışında öngörüldüğü gibi gerçekleşmemektedir (Schmid, 1997: 121).

Çoğunluğun, öteki ile ilişkisi, farklı dönemlerde ortaya çıkan koşullara göre, yeni çatışmaları üretebilmektedir. Çoğunluk öteki olana karşı kendi kavram tekelinde tuttuğu "hoşgörünün" sınırlarını, istediği gibi düzenleme hakkını kullanabilmektedir. Buradan yola çıkıldığında, öteki olanların her zaman öteki olarak kalacakları söylenebilir. Bu nedenle ötekilik, sürekli yabancı olma ve çoğunluk için öteki olana yönelik bir sınır çizme çabasının sonucu olarak algılanmalıdır. Çünkü çoğunluğa ait olanlar, azınlığa dahil olanlarla ilişkilerinde bilinçli veya bilinçsiz bir ayıklama sürecine girmektedirler. Ötekiliğin oluşturulmasında, kimin söz konusu topluma ait olduğu ve kimin ait olmadığını belirleyen sınırlar hakimdir. Bu sınır çizmede önyargılar ve stigmalar, merkezi bir işleve sahip olmaktadır: Siyah tenli insanların görüntüsüne sömürgecilik tarihi, „fanatik“ ve „tehlikeli“ Müslüman'ın görüntüsüne ise Orient ve Oksident arasında yüzyıllarca egemen olan siyasi ve kültürel hegemonya mücadelesi yansıtılmaktadır (Brown, 2000: 119-143).

Son yıllarda, felsefi derinliği ihmal edilen bir kavram olan hoşgörü, Batıda siyasi ve sosyal alanda kullanılır hale getirilerek, hoşgörü ve kabulün çok kültürlü toplumların temeli olduğu anlayışı vurgulanmaktadır. Buna bağlı gelişmelerin bir sonucu olarak, siyaset felsefesi analizlerinde de, alterite kapsamında tekil kimliklerin hoşgörüsüne ve kabulüne yönelik bir eğilim tespit edilebilmektedir. Bu anlayışa uygun olarak, adalet ve fırsat eşitliği sorunlarına yönelik analizler, kimliklere ve farklılıklara karşı saygı talepleri tarafından belirlenmeye başlandığı için, ilk bakışta "*kabul siyaseti*" gibi bir eğilimin varlığından söz edilebilir (Benhabib, 1999: 33). Ancak, kimliklerin ve farklılıkların saygıyla karşılanması, bir diyalog temelinde gerçekleşebilmektedir. Günümüz toplumlarında, bu anlayışa dayalı bir diyalogun varlığından söz etmek pek de mümkün görünmemektedir. Bundan dolayı Waldenfels'in de belirttiği gibi, „*herkesin aynı tarzda katıldığı ve her şeyin ... aynı tarzda konu edilebildiği kapsamlı bir diyalog düşüncesi, totalite fikrinin ütopyalarından biridir*“ (Waldenfels, 1997: 33). Hoşgörü, ötekinin görüşünün kabulünün yanı sıra, bir öz eleştiri mekanizmasını yaratacağı için, „*öteki ile yapılan deneyim, ötekinin kendine yaklaşması oranında, kendi ve öteki arasındaki sınırı belirsizleştirmektedir*“ (Waldenfels, 1997: 44). Burada hoşgörü kavramı, azınlıktaki öteki ve çoğunluğa ait olan arasında sınır çizilmesine hizmet etmektedir. Aidiyet kavramı, sadece çoğunluğa ait olanların öncelikler ve haklarla donatılacağı anlayışını vurgulamaktadır. Bunlar, dikkat çekmemek gibi, diğer bir ifadeyle kişinin herhangi bir öteki grubuna aidiyetinden çok, yeteneklerine orantılı olarak değerlendirilme ve buna bağlı olarak, toplumsal hak sahibi olmak gibi önceliklerdir. Bu yaklaşım, söz konusu hakkın dışında kalanların ve farklı olanların, tehlike içerdikleri düşüncesi için referans teşkil etmektedir. Farklılıkların var olması durumunda, kültürel belirleyiciliğin yitirileceğine yönelik korkunun ölçüsü olmamakta ve ötekiliğin en ufak belirtisi dahi bir tehdit olarak algılanmaktadır. Belirtilmesi gerekir ki, sözü edilen korku ve tehdit fantezilerinin temelinde; çoğunluğun, gerçekliği bütünüyle belirleme talebi etkindir. Böylesi bir talebin gerçeğe uygunluğu şüphe götürdüğü için, sürekli bir tehditle karşı karşıya kalınacağı düşünülmekte, bu anlamda, gerçeklik her zaman farklılıklar tarafından belirlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, Derrida'nın belirttiği gibi, farklılıklar olmasaydı "*var olana yönelik isteğin soluk alacak yeri olamazdı. Bu aynı zamanda isteğin kendi içerisinde, doyuma ulaşmamayı hedeflemesini içermektedir. Farklılık, olanaksız hale getirdiğini olanaklı kıldığından, yasakladığını kendisi üretmektedir*" (Derrida, 1974: 143). Sorun olan, insanların ne oranda bu farklılıkları kabul etme yeteneğine ve koşullara bağlı olabildikleridir. Bu gerçeklik görüldüğü ve kökeni, cinsiyeti ve ten renginden bağımsız olarak, her insana hümanist ve saygılı bir tarzda yaklaşılması gerektiği bilincine ulaşıldığı oranda, kendini çoğunluğa ait sayan bireylerin düşün dünyasında ait olma ve öncelikli haklar konularında kendi çıkarlarıyla bir çatışma içine girmeleri söz konusu olmaktadır. Bu noktada „nasıl“ bir çatışma sorusu gündeme gelmektedir. Ötekinin çarpıtılmasına hizmet edecek bir yaklaşımın,

ötekinin oluşturulması ve sürekli kılınmasını hedefleyen bir yansıması olamayacağından, böyle bir yaklaşımın anlamsız olduğu ortadadır. Tam tersine böylesi bir düşünce, ötekinin yabancılığına vurgu yaparak ve onu egzotik hale getirerek, alışlagelmişle arasında bir sınır koymaya, hatta "*ötekini ötekiliğinde bırakan bir irrasyonelliğe*" (Waldenfels, 1997: 52) yardımcı olacaktır.

SONUÇ YERİNE

Öteki olanı dışlamanın alternatifi olarak görülen, öteki ve kendi arasında kurulan ilişkinin bizatihi kendisi de, sürekli geliştirilen önyargıların ortadan kaldırılmasında bir araç olarak görülemez. Zira, bu ilişkilerde, var olan hiyerarşi ve mesafeler korunmakta ve bunlar kurulan ilişkiler içerisinde sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Bundan dolayı aşağılanan ve dışlanan azınlıkların üyeleri, yönetici kadro olduklarında, ya da çoğunluğun kendi normallik anlayışları başka bir bakış açısı tarafından eleştiriye açıldığında, "kendi"ne ait tanımlama erki sorgulanmaya başlandığında, ilişkilerin farklılaştığı gözlemlenir. Ayrıca çoğunluğun öteki üzerindeki "doğal" haklarını belirleyen konumu, eleştiriyle karşılaştığında ve hiyerarşilerin tersyüz edilmesiyle ortaya çıkan uyumsuzluk durumlarında, karşılıklı bilgilenmenin gelişeceği ve ilişkilerin bir anlam içereceği söylenebilir. Ancak bu durumda, güvensizlik, üretici bir içeriğe bürünebilir. Çoğunluğa ait olan için, kendi çelişkili durumunu kavraması ile birlikte, hangi yöne doğru gidileceği kararını vermesi kolaylaşabilecektir. Bu bağlamda, günümüzde, özellikle Batı ülkelerinde, hoşgörü ve kabul gibi kavramlar, dikkat çekici biçimde benzerlik içeren ırkçılık ve Avrupa merkezîyetçilik kavramları tarafından belirlenmektedir. Benzerlik, kendi kültürünün doğallığı argümanından yola çıkarak, diğer kültürlerle kıyaslanması suretiyle yüceltilmesinde aranmalıdır. Bu nedenle "*ötekilerden öncelikle ve çoğu kez Avrupa değerlerini kabul etmesi ve üstlenmesi beklenmektedir*" (Essed, 1990: 379).

Esasen, ötekilerin, çoğunluğun değer sistemlerini ve yaşam anlayışlarını kabul etmeleri gerektiğine dair beklenti şu fenomeni yansıtmaktadır: Çoğunluğa ait olanların, ötekini ve yabancıyı konu etmeye yönelik ilgi ve çıkarlarının yansıtılmamasıyla, öteki hakkındaki bakış kendine bağlı kalmakta ve içerdiği sorunlar algılanmayarak, bunun aksine ötekine yansıtılarak ele alınmaktadır. Ancak kültürler arası diyalog içerisinde öteki hakkında kendi hissedilişleri ile bir tartışma yaşandığı takdirde, öteki hakkındaki geleneksel ve alışlagelmiş klişeler yeniden üretilmektedir (Kristeva, 1990: 33). Bu noktada, ötekilerinin davranış biçimlerinde, yabancı olarak algılananların, gerçeklikte öteki olanlara ait olup olmadığı ve ötekilerin hangi nedenlerle ötekileştirildiği sorgulanmamaktadır. Yalnızca ötekinin neden belirli olumsuz duygu ve yaklaşımları doğurduğu ele alınmakta ve ötekinin bir gerçeklik olduğu

varsayılmaktadır. Kendi istek ve korkularının yansıması olarak; öteki, seçmeci biçimde ele alınmaktadır. Bu alanda yoğunlaşan çoğunluk üyeleri kendilerini "öteki uzmanları" olarak ifade etmekte ve azınlıkları egzotik unsurlara indirgemektedirler. Aynı zamanda kültürel kökenleri itibariyle ötekileştirilen azınlıklar, çoğunluğun norm ve yaşam tarzlarının zenginleştirilmesinde işlevselleştirilebilmektedirler. Yabancı yemekler, egzotik müzik gibi yabancı alışkanlıklar, toplumsal ve tarihsel kökenlerinden soyutlanarak, yeni toplumsal bağlamla bütünleştirilmeden, rastlantısal bir tarzda çoğunluğun gündelik yaşamına eklenmektedirler. Belirli davranış biçimlerini kabul etmeyi olanaklı kılan, ancak "öteki" olanları tüm yaşamsal biçimleriyle genel toplumun "normallikleri" dışında tutan bu yaklaşım, ötekine yönelik önyargılara temel teşkil etmektedir. Önyargıların aşılması var olan bilinç sistemleriyle buluşmaktadır; nitekim bilinç sistemine, belirleyicilik temelinde gelişen kültürün patriarkal otoriter erki içseldir. Dolayısıyla bu temelde gelişen önyargılar, soyut yansımaları olduğu çoğunluk toplumunun içerisinde bulunan hiyerarşik, sosyal ve ekonomik yapıların benzerleridir. Bu benzerlikleri, erkeklerin kadınlara karşı şiddet uygulamasından, ast ve üst ilişkisine kadar toplumun her alanında gözlemek mümkündür. Bundan dolayı erke boyun eğen, her zaman otoriter davranış biçimine eğilim göstermektedir.

Ancak kendisine çok kültürlü olma özelliğini atfeden toplumlarda, hoşgörü ve kabul temel değer teşkil ederken, bu ön koşulun varlığından söz etmek her zaman mümkün olmamaktadır. O nedenle hoşgörü ve kabul gibi kavramların içerikleri, gelişen koşullara uyarlanarak yeniden tartışılmalıdır. Felsefi olan bu kavramların alışıl gelmiş tanımları, siyasi ve sosyal alanlarda referans gösterilmekten uzaktır, ya da hoşgörü ve tahammül kavramlarını örtüşen bir tarzda ele alan Goethe'nin ifadesiyle "*hoşgörü aslında geçici bir anlayış olmalıydı: hoşgörü kabule dönüşmelidir. Çünkü tahammül hakaret etmektir*" (Goethe, 1999: 205, aktaran O. Höffe). Hoşgörü, tahammül olarak ele alma anlayışı, ötekinin, çoğunluğu oluşturan topluma ve onun gündelik yaşam pratiklerine entegrasyonu için yeterli olmamakta, ve eşit haklar temelinde gelişecek bir toplumsal yapı modeli düşüncesine uygun düşmemektedir. Bu iki kavramın günümüz Batı toplumlarında işlevselleştirilmeleri, özellikle çok kültürlü toplum tartışmalarında ortaya çıkmaktadır. Çok kültürlülük kuramının çıkışına dair söylemlerde, öncelikle kuramın ırkçılık karşıtı yönelimi vurgulanmaktadır. Çünkü çok kültürlülük, ırkçılığın günümüzde belirgin olan "kültürel" karakterine karşı bir duruş ideolojisi olarak düşünülmektedir. Bu temel yönelime rağmen, çok kültürlülük kuramı ve söylemlerinde bugüne kadar kültürel ırkçılığın kökeni olan ve kendi ve kendi kültürünü - bir başka ifadeyle Batı kültürünü - yüceltmenin nedenlerine ve bu anlayışın ortadan kaldırılması için gerekli mekanizmaların tartışılmasına değinilmemektedir. Çok kültürlülük kuramında, kısaca belirtilecek olunursa, farklılıklardan korkuya alternatif olarak, toplum içerisindeki çoğunluk ve azınlıkların eşit hakları öne çıkartılmaya çalışılsa da, "*ırkçılığın temeli olan*

farklılıklardan korkunun" (Elfferding, 1989: 45) hangi yöntemle ortadan kalkabileceği ve eşitliğin hangi temellerde gelişeceğine dair modeller açıklığa kavuşturulamamıştır. Öte yandan, eşitlik ilkesi, farklılıkların varlığını yadsımamasına rağmen, çok kültürlülük tartışmaları, yasal eşitlik düzleminde ve onunla sınırlı olarak ele alındığından, farklılıkların sınırları, sosyal hakların sınırları, görünürde evrenselcilik içeren, ancak evrensel olmayan hegemonik kavramlarla belirlenmektedir. Eşitlik ilkesinin işler hale gelebileceği bir toplumsal yapı, farklı ve çok sayıda kültürün, diğer bir ifadeyle azınlık ve çoğunluğa ait kültürel aidiyetlerin, bir toplum içerisinde aynı anda birer belirleyici olma hakkına sahip olabileceklerini meşrulaştıran bir hoşgörü ortamı aracılığı ile olacaktır. Ancak bu anlayış temelinde, azınlığın ve ötekinin varlığı, "ait olan" şeklinde kabul edilebilecektir. Böylesi bir kuramsal çerçeve içerisinde "ait olan" ve "ait olmayan" ve "kendi olan" ve "öteki olan" şeklindeki sınıflandırma ve sınırlandırmalar sorgulanabilecektir. Söz konusu sorgulamalar sonucunda, eşitliğin, farklı ırklara, farklı uluslara, batı ya da doğu kültürüne "ait" olma biçimindeki sınıflandırılmalarla bozulan dokusu, insan olma temelinde yeniden tanımlanması ile birlikte, farklılıkların bir arada ve aynı haklar temelinde yaşamasının bir ütopya olmaktan çıkabileceği düşünülebilir.

NOTLAR

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Lévi-Strauss (1981: 194).

² Kültürel ırkçılık konusunda ayrıntılı bir okuma için bkz. Balibar, E. ve Wallerstein, I., 1990

³ Özellikle Almanya'da postmodernizmi eleştiren felsefi tartışmalarda, Hegel felsefesinde önemli bir yere sahip alterite sorunsalından yola çıkılarak, öteki ve kendi kavramlarına vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşımın en önemli temsilcileri olarak Peter Sloterdijk ve Bernhard Waldenfels belirlenmektedir. Bkz. Sloterdijk, P. (1995), *Im selben Boot. Versuch über die Hyperpolitik*, Frankfurt/M., ve Sloterdijk, P. (1994), *Falls Europa erwacht. Gedanken zum Programm einer Weltmacht am Ende des Zeitalters ihrer politischen Absence*, Frankfurt/M.

⁴ Alterite kavramı (*Lat. Alter; Alm. Alterität; İng. Alterity = lanetlenen öteki olana sınır koyma*), son yıllarda öteki-kendi-dikotomisi tartışmalarında, ötekinin reddedilmesinin açıklanmasında kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (1970), *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München: Hanser.

Balibar, E./ Wallerstein, I. (1990), *Rasse, Klasse, Nation. Ambivalente Identitäten*, Berlin/Hamburg: Argument.

- Bahr, H.-D. (1994), *Die Sprache des Gastes*, Leipzig: Reclam.
- Bauman, Z. (1991), "Moderne und Ambivalenz", Bielefeld, U. (der.), *Das Eigene und das Fremde: neuer Rassismus in der alten Welt?*, Hamburg: VSA.
- Benhabib, S. (1999), *Kulturelle Vielfalt und demokratische Gleichheit. Politische Partizipation im Zeitalter der Globalisierung*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Benjamin, W. (2000), *Berliner Kindheit um 1900*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Brown, W. (2000), "Reflexionen über Toleranz im Zeitalter der Identität", Forst, R. (der.), *Toleranz. Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer umstrittenen Tugend*, Frankfurt/M.: Campus.
- Brunkhorst, H. (1999), *Hannah Arendt*, München: C.H. Beck. Butler, J. (1991). *Das Unbehagen der Geschlechter*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Broch, H. (1979), *Massenwahntheorie*. Gesammelte Werke, Bnd. 12, Frankfurt/ M.: Suhrkamp.
- Canetti, E. (1995), *Masse und Macht*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Cassirer, E. (1953), *Philosophie der symbolischen Formen*, Wiesbaden: Herder.
- Danto, A. C. (1996), *Kunst nach dem Ende der Kunst*, München: C.H. Beck.
- Derrida, J. (1974), *Grammatologie*, Frankfurt/M.: Suhrkamp. Descombes, V. (1981). *Das Selbe und das Andere*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Essed, P. (1990), "Multikulturalismus und kultureller Rassismus in den Niederlanden", Institut für Migrations- und Rassismusforschung (der.), *Rassismus und Migration in Europa*, Berlin/Hamburg: Argument.
- Elfferding, W. (1989), "Funktion und Struktur des Rassismus. Eine Theorieskizze", Autrata, O. v.d. (der.), *Theorien über Rassismus*, Berlin: Argument.
- Forst, R. (2000), "Toleranz, Gerechtigkeit und Vernunft", Forst, R. (der.), *Toleranz. Philosophische Grundlagen und gesellschaftliche Praxis einer umstrittenen Tugend*, Frankfurt/M.: Campus.
- Frankenberg, G. (1994), "Zur Alchemie von Recht und Fremdheit. Die Fremden als juristische Konstruktion", Balke, F. v.d. (der.), *Schwierige Fremdheit. Über Integration und Ausgrenzung in Einwanderungsländern*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Goethe, J.W. (1999), *Maximen und Reflexionen*, No. 875, aktaran Höffe, O. 1999, *Demokratie im Zeitalter der Globalisierung*, München: C.H. Beck.

- Hahn, A. (1994), "Die soziale Konstruktion des Fremden", Sprondel, W.M. (der.): *Die Objektivität der Ordnung und ihre kommunikative Konstruktion*, Frankfurt/M.: Fischer.
- Hartmann, M. (2001), "Dulden oder Anerkennen? Varianten der Toleranzkritik", Kaufmann, M. (der.), *Integration oder Toleranz? Minderheiten als philosophisches Problem*, Freiburg/München: Karl Alber Verlag.
- Hegel, G.-W.-F. (1970), *Phänomenologie des Geistes*, Gesammelte Werke, Bnd. 3, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Hörning, K. H. (1993), "Das Fremde und das Eigene: Schwierigkeiten zivilen Zusammenlebens", Sicking, M. (der.), *Die Bedrohung der Demokratie von rechts*, Köln: Junius.
- Hoffmann, L. (1992), *Die unvollendete Republik. Zwischen Einwanderungsland und deutschem Nationalstaat*, Köln: Junius.
- Kosseleck, R. (1989), "Sprachwandel und Ereignisgeschichte", *Merkur*, No. 43.
- Kristeva, J. (1990) *Fremde sind wir uns selbst*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Lévi-Strauss, C. (1981), *Das wilde Denken*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Levinas, E. (1984), *Die Zeit und der Andere*, Hamburg: VSA.
- Levinas, E. (1995), *Zwischen uns. Versuche über das Denken an den Anderen*, München: Hanser.
- Leyer, E.M. (1991), *Migration, Kulturkonflikt und Krankheit. Zur Praxis der transkulturellen Psychotherapie*, Opladen: Leske+Budrich.
- Schmid, T. (1994), "Der Fremde als Provokateur und Entwicklungshelfer", Balke, F. v.d. (der.), *Schwierige Fremdheit. Über Integration und Ausgrenzung in Einwanderungsländern*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Schmid, T. (1997), "Die multikulturelle Gesellschaft als Chance und Zumutung. Kleines Plädoyer wider die Xenophilie", Fischer, M. (der.), *Fluchtpunkt Europa. Migration und Multikultur*, Frankfurt/M: Fischer.
- Simmel, G. (1908), "Exkurs über den Fremden", Simmel, G., *Soziologie*, Leipzig: Reclam.
- Sloterdijk, P. (1994), *Falls Europa erwacht. Gedanken zum Programm einer Weltmacht am Ende des Zeitalters ihrer politischen Absence*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Sloterdijk, P. (1995), *Im selben Boot. Versuch über die Hyperpolitik*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Sombart, W. (1927), *Der moderne Kapitalismus. Historisch-sytematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig: Reclam.
- Waldenfels, B. (1991), *Der Stachel des Fremden*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Waldenfels, B. (1997), *Topographie des Fremden. Studien zur Phänomenologie des Fremden*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Waldenfels, B. (1998), *Phänomenologie in Frankreich*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Wong, D. (1992), "Fremdheitsfiguren im gesellschaftlichen Diskurs. Am Beispiel der Asylzuwanderung nach Deutschland", Matthes, J. (der.), *Zwischen den Kulturen. Die Sozialwissenschaft vor dem Problem des Kulturvergleichs*, Göttingen: Soziale Welt.

YAZARLARA DUYURU

1. Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayımlanır. Dergiye gönderilen makaleler başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar üç kopya olarak aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı
H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu Başkanlığı
06532 Beytepe/Ankara
(Tel. 90 312 297 87 00/134, Fax:90 312 299 20 84
e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

2. Yazılar A4 boyutunda kağıdın bir yüzüne çift aralıkla, *Times New Roman* karakterinde 12 punto ile 25 sayfayı geçmemelidir. Yazının Microsoft Windows Word ile 3.5"lik diskete kaydedilmiş bir kopyası yazı ile birlikte gönderilmelidir.

3. Yazının ilk sayfasında şu bilgiler yer almalıdır: (i) yazının başlığı; (ii) yazar(lar) ın adı; (iii) yazar(lar)ın bağlı bulunduğu kurumun adresi; (iv) en çok 100 kelimelik Türkçe ve İngilizce özet (başlıklarıyla beraber); ve (vii) anahtar sözcükler. Ayrı bir sayfada yazarın adı, adresi, e-mail adresi, telefon ve faks numaraları belirtilmelidir. Türkçe metinlerde yazım, Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu'na uymalıdır (Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı, (Ankara 2000)).

4. Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ve grafiklerin altında yer almalı, kaynaklar ise tablo ve şekillerin altına yazılmalıdır. Rakamlarda ondalık kesirler nokta ile ayrılmalıdır. Denklemlere verilecek sıra numarası parantez içinde sayfanın sağında yer almalıdır. Denklemlerin türetilişi, yazıda açıkça gösterilmemişse, hakemlerin değerlendirmesi için, türetme işlemi bütün basamaklarıyla ayrı bir sayfada verilmelidir.

5. Yazılarda verilecek dipnotları yazının sonuna kaynakçadan önce eklenmelidir.

6. Kaynaklara göndermeler dipnotlarla değil, metin içinde, sayfa numaralarını da içererek, aşağıdaki örneklerde gösterildiği gibi yapılmalıdır:

.....belirtilmiştir (Alkin, 1982: 210-5).

.....Griffin (1970a: 15-20) ileri sürmektedir.

(Gupta vd., 1982: 286-7).

(Rivera-Batiz ve Rivera-Batiz, 1989: 247-9; Dornbusch, 1980: 19-23).

7. Metinde gönderme yapılan bütün kaynaklar, sayfa numaraları ile birlikte, kaynakçada aşağıda örneklenen biçim kurallarına uyularak belirtilmelidir:

Kitaplar: Kenen, P.B. (1989), *The International Economy*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc.

Dergiler: Langeheine, B. ve U. Weinstock (1985), "Graduate Integration", *Journal of Common Market Studies*, 23(3), 185-97.

Derlemeler: Krugman, P. (1995), "The Move Toward Free Trade Zones", P. King (der.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader* içinde, New York: McGraw-Hill, Inc., 163-82.

Diğer Kaynaklar: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2001), *2002 Yılında Para ve Kur Politikası ve Muhtemel Gelişmeler*, Basın Duyurusu, 2 Ocak, Ankara. <http://www.tcmb.gov.tr/>
Chang, R. (1998), "The Asian Crisis", *NBER Discussion Paper*, 4470, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted either in Turkish or English. Articles should be sent in three copies to:

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı
 H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yayın Kurulu Başkanlığı
 06532 Beytepe/Ankara
 (Phone: 90 312 297 87 00/134, Fax: 90 312 299 20 84
 e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

2. Manuscripts should be typed on one side of a A4 sized paper and should not exceed 25 double-spaced pages with the *Times New Roman* 12-font character size. A copy on a floppy disk in a *Microsoft Windows Word* file should be included.

3. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 100 words in both English and Turkish (including titles); (v) keywords. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers of the author(s) should be indicated on a separate page.

4. Tables and figures should be numbered consecutively and contain full references. The titles of the tables should be placed at the heading of the table; they should be placed at the bottom of the graphs and figures. Decimals should be separated by a full-stop. Equations should be numbered consecutively. Equation numbers should appear in parentheses at the right margin. The full derivation of the formulae (if abridged in the text) should be provided on a separate sheet for referee use.

5. Footnotes should be placed at the end of the text, before the References.

6. All references should be cited in the text (not in footnotes), and conform to the following examples:

It has been argued (Alkin, 1982: 210-5)....
 Griffin (1970a: 15-20) states....
 (Gupta *et.al.*, 1982: 286-7).
 (Rivera-Batiz and Rivera-Batiz, 1989: 247-9; Dornbusch, 1980: 19-23).

7. References should appear at the end of the text as follows:

Books: Kenen, P.B. (1989), *The International Economy*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc.
Periodicals: Langeheine, B. and U. Weinstock (1985), "Graduate Integration", *Journal of Common Market Studies*, 23(3), 185-97.
Articles in edited books: Krugman, P. (1995), "The Move Toward Free Trade Zones", in P. King (ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader*, New York: McGraw-Hill, Inc., 163-82.
Other sources: Central Bank of the Republic of Turkey (2003), *Financial Stability*, Press Release. March 24. Ankara, <http://www.tcmb.gov.tr/>.
 Chang, R. (1998), "The Asian Crisis", *NBER Discussion Paper*, 4470, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Mass.